

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

2008/1-2

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
BUDAPEST

Kiadó – Publisher

**MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
(METEM)**

Pannonhalma–Budapest

**METEM INTERNATIONAL SOCIETY FOR ENCYCLOPEDIA
OF CHURCH HISTORY IN HUNGARY**

Toronto, Canada

HISTORIA ECCLESIASTICA HUNGARICA ALAPÍTVÁNY

Szeged

www.heh.hu

Főszerkesztő – General Editor

CSÓKA GÁSPÁR

Szerkesztőbizottság – Board of Editors

*HUNGARY: Barna Gábor, Beke Margit, Csóka Gáspár, Dóka Klára, Érszegi Géza,
Kiss Ulrich, Mészáros István, Rosdy Pál, Sill Ferenc, Solymosi László, Szabó Ferenc,
Török József, Várszegi Asztrik, Zombori István;*

*AUSTRIA: Valentiny Géza; CANADA: **Horváth Tibor** (alapító);*

GERMANY: Adriányi Gábor, Tempfli Imre

ITALY: Somorjai Ádám, Szilas László, Németh László;

USA: Steven Béla Várdy

Felelős szerkesztő – Editor

ZOMBORI ISTVÁN

A szerkesztő munkatársa

ZVARA EDINA

Felelős kiadó – Publisher

VÁRSZEGI ASZTRIK

Az angol nyelvű összefoglalókat fordította:

PUSZTAI-VARGA ILDIKÓ

ISSN 0865–5227

Nyomdai előkészítés:

SIGILLUM 2000 Bt. Szeged

Nyomás és kötés:

Juhász Nyomda Kft.

www.juhasznyomda.hu

TARTALOM

	In memoriam Horváth Tibor	5
MIKLÓSHÁZY Attila	P. Horváth Tibor, SJ. (1927–2008)	6

TANULMÁNYOK – ESSAYS

KEGLEVICH Kristóf	A ciszterci nagykáptalan és a magyar apátságok a középkorban <i>The Cistercian General Chapter and the Hungarian Abbeys in the Middle Ages</i>	9
BUZINKAY Péter	Főpapi műgyűjtőink a modern kor hajnalán (1895–1924) <i>Prelates as Art Collectors at the Beginning of Modern Age (1895-1924)</i>	
SZOLLÁTH Hunor	Egy erdélyi református egyházközség, Szováta küzdelme a templomépítésért <i>The Struggle for Building a Church in the Calvinist Diocese of Szováta</i>	63
CSÍKY Balázs	Alkalmazható-e a „klerikális fasizmus” fogalma Magyarországgal kapcsolatban? Észrevételek Bodó Béla cikkéhez <i>Can the Concept of “Clerical Fasism” Be Used in Connection with Hungary?</i>	77
BOHÁN Béla SJ.	Emlékezés Pásztor Ferenc beregszászi plébános, püspöki helynökre <i>Remembering Ferenc Pásztor, Vicar of Beregszász, Vicar-General of the Diocese</i>	87

MAGYAR-SZLÁV KAPCSOLATOK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN* HUNGARIAN-SLAV RELATIONSHIP IN THE CARPATIAN BASIN

KOVÁCS Kálmán Árpád	Báró Koller és az illír politika berendezése az 1760–70-es években <i>Baron Koller and the Illyrian Policy in 1760s-70s</i>	99
MIKLÓS Péter	Stanislavich Miklós csanádi püspök politikai és kulturális tevékenysége <i>Political and Cultural Activity of Milós Stanislavich, Bishop of Csanád</i>	117

* Szegeden, 2007. december 6-án a SZAB Modernkori Egyháztörténeti Munkabizottság által rendezett konferencia anyaga

ORCSIK Károly	Federáció vagy központosítás? Válaszút előtt a születő délszláv állam <i>Federalism or Centralisation?</i>	123
SARNYAI Csaba Máté	Politikai és/vagy egyházkormányzati konfliktus? Megjegyzések a Muraköz zágrábi egyházmegyétől való elcsatolásának 1848-as történetéhez <i>Political and/or Jurisdictional Conflict?</i>	131
TÓTH István	Az alföldi evangélikus papság szerepe a szlovák értelmiség nevelésében <i>The Role of the Lutheran Clergy in Educating Ethnic Slovak Intellectuals on the Great Hungarian Plain</i>	145
ZAKAR Péter	A pozsonyi Hazafiúi Egylet <i>The Hazafiú Association of Pozsony</i>	149
PÁL József	Hamvas Endre csanádi püspök a felvidéki magyarokért (1945–1948) <i>Activity of Endre Hamvas, Bishop of Szeged-Csanád, to Support Highland Hungarians (1945-1948)</i>	159

FORRÁSOK – SOURCES

SOMORJAI Ádám, OSB	Egy hónap Mindszenty bíborosnak az Amerikai Egyesült Államok budapesti nagykövetségén való tartózkodásából, a követségi dokumentumok tükrében <i>A Month of Cardinal Mindszenty at the American Embassy of Budapest</i>	167
-----------------------	--	-----

MÓDSZERTAN, ADATTÁR, SZEMLE METHODOLOGY, DATA STORE, SURVEYS

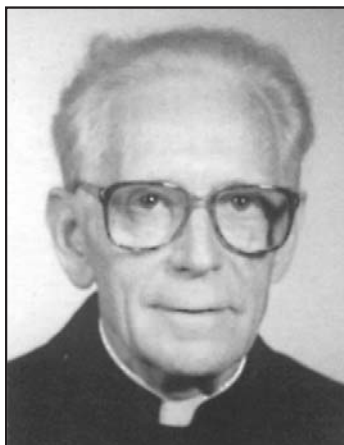
VIRT László	Mindig a kereszt fényében. Száz éve született Boros Béla érsek, temesvári titkos püspök <i>Béla Boros, the Secretly Ordained Bishop</i>	195
ZVARA Edina	Egyháztörténeti könyvek 2006/2007 <i>Books Concerning Ecclesiastic History 2006, 2007</i>	205

EGYHÁZTÖRTÉNETI KÖNYVEK ÉS KIADVÁNYOK BOOK REVIEW

<i>Deér József emlékezete</i> (Ism.: Makó Gergő)	227
MIKLÓS Péter: <i>Vallás, politika, művelődés. Egyháztörténeti tanulmányok.</i> (Ism.: Pál József)	229

P. HORVÁTH TIBOR, SJ.
1927–2008

Egy évvel ezelőtt, 2007. július 28-án volt 80 éves Horváth Tibor SJ. Folyóiratunk 2007/1-2-es számában Őt köszöntöttük ebből az alkalomból, Ő e kiadvány létrehozója, mint ahogy a Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM) alapítója is. Születésnapjára köszöntőnkben jó egészséget és eredményes kutatómunkát kívántunk neki. Sajnálatos módon a Teremtő nem így gondolta, súlyos betegséggel küszködve 2008. május 17-én Horváth Tibor elhunyt.

Személyében a tudomány kiváló tudóst, az egyetem jeles professzort, egyházunk pedig nagy tudású jezsuitát, lelkiismeretes papot veszített. A METEM nem csak alapítóját, hanem az 1990-től újjászületett magyar egyháztörténet kutatás nagyvonalú támogatóját, igazi lelkesítő erejét veszítette el. Horváth Tibor személye, tekintélye mindig biztonságot és támogatást jelentett folyóiratunk és könyveink kiadásában. A magyar egyháztörténet írásban Horváth Tibor személye megkerülhetetlen, és a kommunista diktatúra utáni újjászületésben szerzett érdemei elvülhetetlenek.

Emlékét megőrizzük.

R. C. I. P.

A Szerkesztőség

P. HORVÁTH TIBOR, SJ.
1927–2008

Horváth Tibor 1927. július 28-án született Bánhidán. Édesapja, János, a MÁV-nál volt mozdony-vezető. Édesanyja Márkus Rozália. Egy fiútestvére volt. Gimnáziumi tanulmányait a tatai Esterházy Gimnáziumban végezte és ott érettségizett (1938–46). Jézustársaságba lépett 1946-ban és a budapesti Manrézában végezte a noviciátust. Filozófiai tanulmányait Szegeden kezdte el 1948-ban, és ezalatt nagy segítségére volt P. Fábrynak, aki a skolasztikusok külföldre szökését szervezte. Miután ő is külföldre kényszerült menni, Innsbruck-ban folytatta a filozófiát, és végül Chieri-ben, az Aloysianumban fejezte be (1949–51). Utána Louvain-ben, a College Philosophique St. Albert-ben M.A. és L. Phil. fokozatot szerzett (1952–54). Teológiai tanulmányait Granada-ban, Spanyolországban végezte 1954–58 között a Facultad Teologica-n s elnyerte az S.T.L. fokozatot. 1957.július 15-én szentelte őt pappá Granada-ban Emilio Bonavent Escuin, malagai segédpüspök. 1958–59-ben Murcia-ban, Spanyolországban, végezte el a tercia probációt, 1959–60-ban Németországban, Aschaffenburg-ban volt magiszter. 1960–62 között Rómában a Gregorián Egyetemen doktorált S.T.D. fokozattal, disszertációjának címe: *Caritas est in ratione*.

1962-től a szisztematikus teológia professzora a torontói Regis College-ban, ami 1969-től kezdve a Toronto School of Theology federált tagja, és később a Torontói Egyetem része lett. Itt tanított Fundamentális Teológiát, Krisztológiát, a Házasság és a Papi Rend Szentségtanát, a Szentlélek ajándékait és a Teológiai erényeket, Egyházant, az Áldozat fogalmának fejlődését, a Szentlélek teológiáját, Theologia Africana-t, Apologetikát, Kegyelemtant, Eschatológiát, és egyéb sajátos kurzusokat. – 1967–69 között az ottawai St. Paul University-ben volt meghívott professzor. – A kanadai püspöki konferenciának 1967-ben teológiai szakértője (peritus) volt a diakonátus visszaállítással kapcsolatos kérdésekben. 1975–76-ban tanácsosa volt annak az tervezetnek, mely a Sioux Indiánok számára készített egy programot diakónusok előkészítésére, majd 1982-ben egy 5-éves programot segített kidolgozni pap-nevelés számára. –

1978-ban megalapította és szerkesztette éveken át az *Ultimate Reality and Meaning* (URAM) folyóiratot Torontóban, mely hivatva volt előkészíteni az *Encyclopedia of Ultimate Reality and Meaning*-et. 1985–87 között első elnöke volt az International Society-nak az Encyclopedia számára. – 1986-ban megalapította és irányította a Magyar Egyháztörténelmi Munkaközösség, (Church History in Hungary) szervezetet (METEM). 1989-ben megalapította a *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* c. folyóiratot, melyet Budapesten adnak ki. – 1991-ben a Vatikán kinevezte a Nem-hívőkkel foglalkozó Dialógus konzultorává. – 1992-ben „professor emeritus” lett. – 1994–96 között a miskolci „Fényi Gyula” jezsuita gimnázium első igazgatója volt.

Számtalan teológiai cikket publikált különböző folyóiratokban: *Katolikus Szemle*, *Projección*, *Szív*, *Science Ecclesiastique*, *Revue de l'Université d'Ottawa*, *Magyar Papi Egyiség*, *Novum Testamentum*, *Heythrop Journal*, *Szolgálat*, *Rassegna di Teologia*, *Journal of Ecumenical Studies*, *Science et Esprit*, *Acta Congressus Mariologici* 1972, *Expository Times*, *Zeitschrift für Katholische Theologie*, *Ultimate Reality and Meaning*, *Lexikon der Psychologie*, *Studies in Religion*, *Studi Tomistici*, *The Thomist*, *Enciclopedia di Teologia Fundamentale*, *African Philosophical Inquiry*, *Vigilia*, *The Asian Journal of Theology*.

Publikált könyvei: *Caritas est in ratione*, 1966, – *Faith under Scrutiny*, 1975, – *A Kinyilatkoztatás Teológiája*, és *A Kinyilatkoztatás Kritikája*, 1975, 1977, – *The Sacrificial Interpretation of Jesus' Achievement*, 1979, – *Eschatology: Eternity and Eternal Life*, 1992. – *Jesus Christ as Ultimate Reality and meaning*, 1994. – *Thinking about Faith*, vol.1: Love, 2006. – Latin teológia jegyzetei: *De Christo Legato seu de Ingressu Personali Dei in Historiam Humanam*, 1962–63, – *De Gratia Christi Sanctificante seu de Vita in Christo Nova Hominis*, 1963–64, – *De Fide Virtutibusque Infusus*, 1963–64, – *De Matrimonio*, 1964–65, – *De Ordine*, 1964–65, – *De Revelatione Christi*, 1965–66.

Nyugdíjas tanárként is folytatta írói tevékenységét. Szívbaja miatt egyre gyengült, de rendületlenül tovább dolgozott. 2008-ban a pickeringi jezsuita Infirmáriába költözött és ott halt meg 2008. május 17-én 81 éves korában, jezsuita életének 62., papságának 51.évében. Temetése Courtland-on lesz magyar jezsuita testvérei mellé.

P. Horváthnak már skolasztikus korában tüdő-betegsége miatt meg kellett szakítania tanulmányait, de németországi szanatóriumi pihenése után mégis befejezte azokat és hamarosan le is doktorált Rómában teológiából. Fáradhatatlanul tanított, írt, új terveket szőtt, enciklopédiát szervezett, megalapította a METEM-et, folyóiratot szerkesztett, kongresszusokat rendezett, amíg egészsége engedte. Teológia-tanári nyugdíjazása után lelkesen elvállalta Miskolcon az akkor induló jezsuita gimnázium igazgatói tisztségét az első két évre. Kitartó teológiai munkásságát a jövő fogja megítélni, de már tanítványai is sokat merítettek bölcsességéből. Mindig mosolygó arca híven tükrözte a jezsuita élet örömeit, amit az Úr Jézussal való bensőséges kapcsolata biztosított számára.

Miklósházy Attila

KEGLEVICH KRISTÓF

A CISZTERCI NAGYKÁPTALAN ÉS A MAGYAR APÁTSÁGOK A KÖZÉPKORBAN

A ciszterci rend a bencések szigorított változata, amelyet Szent Bernát alapított – tartja a közvélemény. Cîteaux (latinul *Cistercium*) alapítását és a rend korai történetét a 20. század második felének kutatásai óta teljesen más fényben látjuk. A ciszterciek alapítója a molesme-i bencés apát, Szent Róbert, akit 1098-ban Molesme-ből a *novum monasterium*ba, Cîteaux-ba (többek között) Szent Alberik és az angol származású Harding Szent István is követett. Miután Róbert 1099-ben II. Orbán pápa (1088–1099) legátusa, Hugó lyoni érsek parancsára kénytelen volt visszatérni Molesme-be, Cîteaux apáti székében Alberik (1099–1109) és Harding István (1109–1133, †1134) követte. Tágabb értelemben ők hárman a rendalapítók. Az alapítás életképesnek bizonyult, Cîteaux 5–6 éven belül grangiákat¹ hozott létre, majd 1113-ban megalapította első leányapátságát, La Fertét. Ugyancsak 1113-ban lépett a ciszterciek közé Szent Bernát, aki fiatal kora ellenére már 1115-ben a harmadik filia, Clairvaux (*Clara vallis*, világos völgy)² alapító apátja lett. A rend széleskörű elterjedése alapvetően Bernát karizmatikus személyiségének köszönhető, ezért ő vált a ciszterci szerzetes eszményképévé. Így lettek a ciszterciek „Szent Bernát fiai”. A bencés és ciszterci apátságok fekvésének különböző voltáról szóló szállóige: „*Benedictus amat montes, Bernardus amat valles*” (Benedek a hegyeket szereti, Bernát a völgyeket) is Bernáttal azonosítja a ciszterci rendet. Ne feledkezzünk meg azonban arról, hogy Cîteaux 1113-ban, amikor Bernát belépett, már új apátságot volt képes alapítani! Szent Bernát nem a kihalástól mentette meg a ciszterci rendet – amint ezt, legalábbis részben, maguk a ciszterci források is állítják³ –, csak sikerének kiteljesedéséhez járult hozzá. Ráadásul a rendalapítóknek a szerzetesletről alkotott elképzelései és Bernát eszméi nem is estek mindenben egybe; a vitás kérdésekben Bernát felfogása győzedelmeskedett, különösen Harding István halála, 1134 után. (Lehet, hogy Harding István 1133. évi lemondása ezzel függ össze.)⁴

1 A grangia a ciszterci monostor mezőgazdasági termeléssel foglalkozó birtokkegysége, amelyben a *conversusok* (laikustestvérek, régies szóhasználatlaltal parasztfáterek) dolgoztak.

2 Cîteaux első négy alapítása: La Ferté, Pontigny, Clairvaux és Morimond a későbbiekben fontos rendkormányzati szerephez jutott. Protoapátságoknak nevezzük őket, és tőlük eredeztetjük a ciszterci rend négy ágát.

3 Az *Exordiumok* – ld. alább! – szerint Bernát 1112-ben, tehát a La Ferté alapítását megelőző évben lépett be a rendbe. Ezzel azt sugallják, hogy az expanzió kizárólag Bernátnak köszönhető.

4 A ciszterci rendre általánosságban ld.: LÉKAI 1991. A magyar ciszterci történet alapvető bibliográfiája és összefoglalása: Repertorium; tömörebben: HERVAY 1991. Népszerűsítő jellege ellenére hasznos továbbá: HERVAY 1997.

A ciszterciek Cîteaux megalapításának kérelmezésétől kezdve előszeretettel hangzottak, hogy ők Szent Benedek Regulájának tisztaságához akarnak visszatérni. Ez annyiban igaz, amennyiben – szemben a clunyeikkel – valóban végeztek kétkezi munkát, amit a Regula 48. fejezete a monachus élete fontos sarokkövének tekint, továbbá (főképp kezdetben) evangéliumi szegénységben éltek. Másfelől viszont látnunk kell, hogy a ciszterciek sikerének, azaz a szerzet 12. századi gyors és széleskörű elterjedésének két fő rendkormányzati oka: az évenkénti nagykáptalan és a vizitációs rendszer nemcsak hogy nincsen meg Szent Benedek Regulájában, hanem kimondottan ellentétes azzal. Hiszen Benedek eszménye szerint az apátság független és teljesen önálló intézmény; márpedig a nagykáptalan és a vizitátor kötelező parancsai alaposan megnyirbálták az egyes apátságok szabadságát. Cîteaux alapítói valóban a Regula szigorúbb megtartásához akartak visszatérni, azonban 73. fejezetén – „Ez a regula nem foglalja magában a tökéletesség minden szabályát” – fölbuzdulva saját jogalkotásukban meglehetősen szabadon egészítették ki ezzel-azzal. A ciszterciek hittek a Regulában, de azért is hangsúlyozták iránta való hűségüket, mert ez jó érv volt a Clunyval szembeni, létjogosultságukat megkérdőjelező vitában. „Újításait” a Szent Benedek Regulájára való folytonos hivatkozással legitimálták. Valójában nem a Benedek-féle 6. századi monaszticizmus megvalósítására törekedett sem Harding István, sem Bernát; példájukul a Benedek előtti keleti szerzetesség és a remeték aszketikus ideáit tekintették.⁵

Mindennek előrebocsátása szükséges volt ahhoz, hogy megértsük, miért játszott Benedek Regulája olyan csekély szerepet a ciszterci jogban. A nagykáptalan alig hivatkozott rá. A monostorok napi életének fontos eleme volt – évente felolvasták Szent Benedek ünnepétől (március 21.) kezdve –, de a ciszterci törvénykezés szinte teljesen független volt tőle. Cîteaux alapítása körülményeinek ismerete pedig némely korai ciszterci irat datálásakor válik majd fontossá. A továbbiakban röviden áttekintjük, hogy milyen jogi dokumentumok szabályozták egy középkori ciszterci monostor életét. Ezután ismertetjük a cîteaux-i generális káptalan lefolyását, ahol a szabálygyűjtemények alapjául szolgáló határozatok megszülettek. Röviden szót ejtünk más rendek nagykáptalanjairól, végül a cîteaux-i generális káptalanok magyarországi vonatkozású statútumait elemezzük.

1. A CISZTERCI REND JOGGYŰJTEMÉNYEI

1.1. A legrégebb ciszterci okmányok

A korai ciszterci jogi iratok három csoportba oszthatóak. Az első csoportot a három *Exordium* alkotja, amelyek Cîteaux alapításának körülményeiről szólnak; a második csoportba a *Charta Caritatis* különböző redakciói tartoznak; a harmadikba pedig a nagykáptalanok statútumai és az ezekből összeállított tematizált gyűjtemények. A korai jogi iratok többségének pontos datálása többszöri átszerkesztésük miatt máig vitatott.⁶

⁵ Részletesebben ld. LÉKAI 1991, 23–31., 33–35., 44–47.; ZAKAR 1998.

⁶ A fejezetre ld. ZAKAR 1964., valamint RÜFFER 1999, 105–113. A korai ciszterci dokumentumok legújabb kiadása: NLTC. Nyugaton ezen kívül elterjedt kiadás: PATC.

A rend alapításáról szóló első dokumentum az 1120–1130 között keletkezett *Exordium Cistercii*. Ennek bővített és némiképp más szemléletű változata az *Exordium Parvum* (1140–1150 körül). Mindkettő Harding Szent István apátságáig, pontosabban Szent Bernát belépéséig tárgyalja az eseményeket. Az *Exordium Parvum* tartalmaz bizonyos korabeli leveleket és okleveleket, amelyeket az *Exordium Cistercii* nem, és más-képpen ítéli meg Molesme szerepét. Felrója a molesme-i közösségnek, hogy bár feleskü-dött a Regula megtartására, mégsem tartotta azt meg, így „a tudatos fogadalomszegés bűnébe” esett. Ezzel a kemény ítélettel szemben az *Exordium Cistercii* még „igen jóhírű és szerzetesi buzgóságban egészen kiváló monostor”-nak minősítette Molesme-et.⁷ A Cîteaux kezdeteinek körülményeiről szóló harmadik mű a hosszú és sok csodás elem-mel átszőtt *Exordium Magnum* (központi alakja Szent Bernát és az öt követő clairvaux-i apátok), amelyet Konrád clairvaux-i szerzetes, későbbi eberbachi apát (†1221) írt 1190 körül. Az *Exordium Magnum* még a *Parvumnál* is elítélőbb; Cîteaux felmagasztalásának érdekében Molesme mellett már Szent Róbertet is rossz fényben tünteti föl. Molesme-be való visszatérése miatt marasztalja el, amely azonban az *Exordium Cistercii* és *Parvum* szerint a molesme-iek pápai paranccsal megtámogatott kívánsága miatt követ-kezett be, nem Róbert saját akaratából. (Egyébként Róbert a *Magnum* szelleme szerint a 18. századig nem szerepelt a cîteaux-i apátok listáján.) Az *Exordium Magnum* olyan el-ítélő módon írt Róbertről, hogy annak 1222. évi szentté avatása után bizonyos fejezete-it kihagyták kézírataiból. A *Magnum* csupán ebben a csonka formájában volt ismeretes egészen 1908-ig, amikor Hümpfner Tibor magyar ciszterci kiadta a Róberttel szemben elfoglult részeket is tartalmazó teljes szövegét. A három *Exordium* elbeszélő mű; azért minősíthetők mégis jogi jellegűnek, mert – legalábbis a *Parvum* és a *Magnum* – fontos jogi dokumentumokat tartalmaznak, például II. Paschalis pápa (1099–1118) Cîteaux-nak szóló 1100-i kiváltságlevelét. Továbbá a korábbi *Exordium Cistercii* és *Parvum* nem önálló szövegek, a *Charta Caritatis* bevezetőjéül szolgálnak.⁸

A ciszterciek első és legfőbb szabályzata a *Charta Caritatis*, a Szeretet Kartája. Náluk ez játszotta azt a szerepet, amit a bencéseknek Szent Benedek Regulája, sőt még többet is, mert a monostorok belső életén kívül egymás közötti viszonyukat is meghatá-rozta. Többféle redakcióban ismert; eredeti szövegét Harding Szent István kezdemé-nyezésére jegyezték le, de évtizedeken keresztül formálódott. Először 1114-ben említik, ekkor az auxerre-i püspök fogadta el „a szeretet és az egyetértés okmányát, amely az Új Monostor és az általa alapított apátságok között létrejött.” II. Callixtus pápa (1119–1124) 1119. évi oklevelében bizonyos meg nem nevezett jogszabályokat erősített meg, ezekben is a *Charta Caritatis* valamely ősi változatát sejthetjük.⁹ Első két lejegyzé-se, a *Charta Caritatis prior* és a *Summa Chartae Caritatis* az 1120-as évekből való. Az előbbi szabályozza Cîteaux és leányapátságainak viszonyát és kommentárokat fűz Be-nedek Regulájához: például pontosítja a szerzetesek ruházatát és az étkezési szabályo-kat, s előírja, milyen liturgikus könyvekkel kell rendelkeznie egy új apátságnak. A *Sum-*

7 LÉKAI 1991, 421., 414.

8 RÜFFER 1999, 106., ZAKAR 1998. A szövegek kiadásai: *Exordium Cistercii*: NLTC 399–404.; magyar for-dítása: LÉKAI 1991, 414–415. *Exordium Parvum*: NLTC 417–440.; magyar fordítása: LÉKAI 1991, 420–428. *Exordium Magnum*: EMC. Megemlítjük, hogy az *Exordium Cistercii* és a hozzá kapcsolt *Sum-ma Chartae Caritatis* első kiadója is Hümpfner volt: EC.

9 1114: LÉKAI 1991, 38.; 1119: Uo., 31. NLTC 273. szerint II. Callixtus már a *Charta Caritatis priort* erő-sítette meg.

ma *Chartae Caritatis* már ismeri és szentesíti az apátok éves káptalanja és a vizitáció intézményét is. A végleges változat az 1165–1175 körül készült *Charta Caritatis posterior* lett, ez terjedt el a későbbiekben. Már tartalmazza a négy protoapát azon jogát, hogy (együttesen) elvégezhetik Cîteaux éves vizitációját. Ezt III. Sándor pápa (1159–1181) 1163. évi bullája engedélyezte,¹⁰ a *posterior*t ezután állították össze. A *Charta* különböző változataiban tehát jól nyomon követhető a ciszterci rend szervezetének fokozatos fejlődése. Első formáit nem szánták örök érvényűnek, a tapasztalatoknak megfelelően rugalmasan egészítették ki és alakították tovább. A *posterior* pár oldalas terjedelemben a rend kormányzatának már minden lényeges elemét magába foglalja. Hasonlóképpen a ciszterci monastorok autonómiájának, a területileg illetékes megyéspüspök joghatósága alóli *exemption*nak a kialakulását is megfigyelhetjük a *Charták* szövegében. A ciszterciek kiváltságait a 12. században a *Charta Caritatis*t megerősítő pápai bullák sora biztosította. Noha a rend alapokmányának számított, a generális káptalanok a *Charta Caritatis*ra még ritkábban hivatkoznak, mint a Regulára. Az 1201. évi káptalan viszont elrendelte, hogy a jövőben minden nagykáptalanon olvassák fel, az apátok pedig gondoskodjanak beszerzéséről.¹¹

A ciszterci szabálygyűjtemények harmadik csoportját a generális káptalanok határozatai, valamint ezek különböző szempontok szerint készült gyűjteményei alkotják. A nagy- vagy generális káptalan (*capitulum generale*) a rend apátjainak éves gyűlése Cîteaux-ban. Az első ilyenre valószínűleg 1119-ben került sor, de a nagykáptalan a kezdeti időszakban inkább egyszerű tanácskozás, megbeszélés lehetett, semmint hivatalos törvényhozó szerv. A korai káptalanokon meghatározó volt a cîteaux-i apát befolyása, hatalmának túlsúlya azonban a káptalanon résztvevő apátok számának növekedésével csökkent, a káptalan tekintélye megnőtt. Az egyfajta képviseleti rendszerré átalakuló nagykáptalan jogköre az 1150-es, 1160-as években szilárdult meg. A négy protoapátság 1163-ban nyerte el Cîteaux vizitálásának jogát, „egységfrontjuk” jelentősen hozzájárult a generális káptalan „demokratizálódásához”. A nagykáptalan lefolyásának körülményei kisebb-nagyobb mértékben folyamatosan változtak, megfelelően a rend már hangsúlyozott rugalmasságának. A korai káptalani határozatok kronológiája bizonytalan. Az 1119–1182 közötti gyűléseknek a *Charta Caritatis*t részletező és pontosító határozataiból végül összeállt egy szabálygyűjtemény, az *Instituta Generalis Capituli*. Ennek előzménye a rövidebb *Capitula*, amely az *Exordium Cisterciiv*el és a *Summa Chartae Caritatis*szal egy szöveget alkot.¹² Fejezetei a szerzetesek hétköznapi életében fölmerü-

10 ZAKAR 1964, 115.

11 A cîteaux-i nagykáptalan határozatainak Canivez-féle kiadása: SC. (A kötetek évek szerinti beosztása: I: 1116–1220; II: 1221–1261; III: 1262–1400; IV: 1401–1456; V: 1457–1490; VI: 1491–1542; VII: 1546–1786; VIII: Indices.) Az 1204. évi döntés: SC 1201/9. sz. Itt köszönjük meg Hervay Ferenc Levente zirci alperjel atyának, hogy rendelkezésünkre bocsátotta Canivez művét. A szövegkiadások: *Charta Caritatis prior*: NLTC 442–452. *Summa Chartae Caritatis*: NLTC 404–413.; magyar fordítása: LÉKAI 1991, 415–420. *Charta Caritatis posterior*: SC I. XXVI–XXXI. A *posterior* magyar fordítása: LÉKAI 1991, 428–432. (SC és LÉKAI számozása eltérő.) A bekezdésre: RÜFFER 1999, 106–107.

12 Legújabb kiadása: NLTC 454–497. Canivez vélekedése szerint a 92 statútum közül az első 85-öt még Harding Szent István készítette elő, de lemondása (1133) vagy halála (1134) után második utódja, Boldog Bar-i Rajnald cîteaux-i apát (1133/34–1150) hirdette ki őket az 1134. évi generális káptalanon. Canivez ezeket a cikkelyeket (*Statutorum annorum praecedentium prima collectio*) 1134-nél hozza: SC 1134/1–85. sz. Emiatt terjedt el az irodalomban az *Instituta* 1134-es keletkezése, ám ennek nincsen alapja. Canivez az *Instituta* 86–92. cikkelyét az 1152-i év határozatai közé olvasztva közli, minden megjegy-

lő problémákkal kapcsolatosak, mint a liturgia, a vizitáció módja, az apátválasztás, a kihágások büntetése, gazdálkodási előírások, a betegek gondozása.¹³

Az *Institutához* hasonlóan a generális káptalan határozataiból állították össze a liturgiát és a rendház belső életét szabályozó *Ecclesiastica Officiát*, valamint a laikustestvérek életét megszabó *Usus conversorumot*. Mindkettő első verziója az 1130-as években született, de az *Institutával* ellentétben a 12. század után is többször frissítették őket az új statútumok beledolgozásával, így ezek naprakészek és korszerűek maradtak. E két szabálygyűjteményt a 12. század végétől az *Institutával* együtt gyakran nevezték *Consuetudinesnek* (Szokások) vagy *Liber Usuumnak* (Szokások könyve). A nagykáptalan döntései gyakran hivatkoznak a monostorok belső életének alapvető „kézikönyvére” vált *Liber Usuumra*. (Például: *poena in Usibus constituta, fiat secundum quod in Usibus continetur*.)¹⁴ Ezeknek a műveknek rövidített változatai is elterjedtek a rendben, például: *Abbreviatio Usuum*, *Abbreviatio Usuum Conversorum*, *Abbreviatio Institutorum Generalis Capituli*.¹⁵

1.2. Ciszterci jogi iratok a 13–14. században

Ugyancsak a nagykáptalanok statútumai alapján szerkesztették a *Libellus definitionumot* (vagy *Libellus diffinitionum*; Határozatok könyve). Készítését Amaury Arnold citeaux-i apát (1200–1212) rendelte el 1202-ben, így már nem a korai, hanem az érett ciszterci törvénykezéshez soroljuk. 1220-ban immár átdolgozott változata is adatható, 1237-ben elkészült harmadik, 1257-re negyedik verziója.¹⁶ A Határozatok könyve 15 fejezetbe osztotta a teljes ciszterci jogot, tartalmában túlmutatva a Szokások könyvén, amely elsősorban az apátságok belső életére vonatkozik. 1317-ben fogadta el a generális káptalan a későbbiekben *Libellus antiquarum definitionumnak* (Régi döntések könyve) nevezett határozatgyűjteményt, a *Libellus* továbbfejlesztett változatát. A *Libellusok* szövegéből számos olyan káptalani határozat is kikövetkeztethető, amely mára elveszett.¹⁷

Meg kell még említenünk két pápai bullát is, amelyek jelentősen megváltoztatták az évi nagykáptalanok hatására egyébként is állandóan formálódó ciszterci jogot. IV. Kelemen (1265–1268) *Parvus Fons* kezdetű bullája – másik neve kibocsátójáról *Cle-*

zés nélkül: SC 1152/1., 6–7. sz. Az *Instituta* redakciói néhány cikkelyben és sorrendjükben különböznek egymástól, valamint 1152 utáni statútumokat is magukban foglalnak. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy korábbi verziója 1152 előtti, és Rajnald apáthoz köthető; második verziója 1152 és 1175 között, a harmadik pedig 1175 és 1182 között keletkezett. Ld. minderre: TURK 1948., ZAKAR 1964, 112–113.

13 LÉKAI 1991, 37., 39–40.

14 RÜFFER 1999, 107., LÉKAI 1991, 38., 320. A *Consuetudines (Ecclesiastica officia, Instituta Generalis Capituli, Usus Conversorum)* a régi, de alapvető ciszterci forráskiadásban található: Nomasticon 82–241.

15 LOUIS DUVAL-ARNOULD 1997. A kiadott montpellier-i kézirat a három fönti, az 1150-es, 1160-as években keletkezett *Abbreviatiót* tartalmazza.

16 Az 1202-i és az 1220 körüli *Libellus definitionum* kiadása: LD A. A *Libellus* 1237-es és 1257-es állapota: LD B.

17 A *Libellus antiquarum definitionum* kiadása: Nomasticon 368–470. A *Libellus definitionumra* általános-ságban ld.: LD A 3–20., LD B 1–73., LÉKAI 1991, 81–83.

mentina – egyebek mellett az apátválasztást, a vizitáció rendjét és a nagykáptalanok lefolyásának egy lényeges pontját (ld. alább!) szabályozta 1265-ben.¹⁸ Megszületésére a cîteaux-i és a clairvaux-i apát közötti viszálykodás miatt került sor. A korábban ciszterci szerzetes XII. Benedek (1334–1342) 1335. évi *Fulgens sicut stella* apostoli konstitúciója számos területen, így a ciszterci pecséthasználatban, a monostorok gazdálkodásának központosításában, az egyetemi tanulmányok kötelezővé tételében és további ügyrendi kérdésekben hozott változást.¹⁹ Ez az okmány, a *Benedictina*, szükségessé tette a *Libellus* újabb átdolgozását; maga a pápa is figyelemmel kísérte előkészítésének munkálatait. Így jött létre 1350-ben a *Libellus novellarum definitionum*, amely azonban a káptalani határozatoknak nem teljes gyűjteménye, mint a korábbi *Libellus*ok, csak az 1316–1350 közötti statútumokat tartalmazza. Kiegészítésként szánták az 1317-es törvénykönyvhöz. Ekképpen a Régi és az Új döntések könyvét párhuzamosan használták. Egyesítésük gondolata többször fölmerült, de nem vált valóra.²⁰

A középkori magyar ciszterci monostorok élete a fentebb ismertetett jogi keretek között zajlott. Természetesen 1526 csak a hazai rendtörténetben jelent éles határvonalat, az egyetemesben nem. A Régi és az Új határozatok könyve, ha alaposan átalakítva is, de 1789-ig érvényben maradt. Összefoglalásképpen tekintsük át, hogy a fenti joggyűjteményekből melyeket lehetett megtalálni egy átlagos középkori ciszterci apátságban! A generális káptalan erejét mutatja, egyben sikeres működésének záloga is volt, hogy határozatait az apátoknak haza kellett vinniük. 1204-ben elrendelte azt is, hogy az 1202-i *Libellus diffinitionum*ot minden apátnak be kell szereznie.²¹ A káptalan a 13. század elején többször leszögezte, hogy a friss statútumoknak is mindenhol meg kell lenniük, továbbá hogy a vizitátoroknak ellenőrizniük kell, megvannak-e ezek.²² Amint kérdés, hogy mennyire vették komolyan a magyar apátok a káptalan kötelező látogatását, úgy az is, hogy mennyire voltak tekintettel ezekre az előírásokra. Szinte kizárható, hogy évente beszerezték volna az azévi statútumokat. Néha azért nyilván frissítették álmányukat. Biztosan megvolt azonban az alapvető *Liber Usuum* (esetleg csak kivonata) és a *Libellus diffinitionum*, 1330 után ennek régi és új verziója. A *Liber Usuum* magába foglalta a *Charta Caritatis (posterior)*-t, amelyet 1201-től évente felolvastak, és amely minden ciszterci gyakorlat alapjának számított, továbbá az *Ecclesiastica officiát* és az *Usus conversorum*ot. Az apátságok könyvei között biztosan ott állt Szent Benedek Regulája és valószínűleg a rendi azonosságtudatot meghatározó *Exordium Magnum* is.

A magyar viszonyokról konkrét ismereteink nincsenek, mert egyetlen ciszterci apátság könyvei vagy könyvjegyzéke sem maradtak meg. Három apátság *inventariuma*

18 SC III. 22–30.

19 SC III. 410–436.

20 A *Libellus novellarum definitionum* kiadása: Nomasticon 497–536. A bekezdésre ld.: LÉKAI 1991, 76–83.

21 SC 1204/8. sz.

22 SC 1212/6–7. sz., 1222/8. sz., 1224/8. sz. A legutóbbi még a szöveg egységességének fontosságára is figyelmeztet: „*Diffinitiones Capituli generalis omni anno ab omnibus uniformiter habeantur, sicut fuerint ab originali Diffinitionum transcriptae.*” Elsősorban nem a szöveghibák elleni harcról van szó; az intézkedés arra vonatkozik, hogy mindig a legfrissebb döntések terjedjenek, a rendházak egymás között ne a régebbieket másolgassák. 1237-től a *Libellus definitionum*ba is belefoglalták, hogy a Cîteaux-ból hazatérő apátoknak meg kell szerezniük a határozatokat. Hazaérkezésük legelső napján, valamint évente legalább háromszor föl kellett őket olvasni a monostorok napi káptalanján. LD B 270.

maradt ránk a Jagelló-korból. Ezek szerint Pétervárad 1495-ben összesen 95 könyvet bírt, ebből 26 liturgikus szerkönyv volt. A többi 69-ről semmit nem tudunk, csak azt, hogy igen öregnek számítottak („*libri diversi et aliqui in voluminibus antiquissimi et inveterati*”). Bélháromkút könyvállománya 1509-ben 88 kötetre rúgott, ami 3 misekönyvet és 85 egyéb könyvet (*libri communes*) jelentett. Zágrábnak 1516-ban 16 könyve volt, mind szerkönyv.²³ Ezek az adatok tehát nem adnak választ arra a kérdésre, milyen joggyűjteményei voltak a három rendháznak. Kizárt, hogy a középkor végi legjelentősebb (leggazdagabb) magyar ciszterci monostor, Pétervárad megnevezetlen 69 könyve között ne lettek volna ilyenek. Azt is feltételezhetjük, hogy a zágrábi apátságnak a szerzetásokhoz használtakon kívül más könyve is voltak, amelyek azonban valamilyen okból nem kerültek bele a leltárba. Továbbá tekintetbe kell vennünk, hogy egy adott év statútumainak gyűjteménye terjedelmileg közelebb áll egy hosszú oklevélhez, mint egy valódi kódexhez, így ha voltak is ilyenek a magyar apátságokban, könnyebben megsemmisültek.

2. A CÎTEAUX-I GENERÁLIS KÁPTALAN

2.1. A nagykáptalan lefolyása

A generális káptalan lefolyását a saját maga által kiadott határozatok szabályozták. Külsőségeit időről időre jól összefoglalták az éppen aktuális *Libellus definitionumok*. Szokásrendje 1265 után nagyjából megszilárdult, de menete a korábbi *Libellusok* alapján is áttekinthető. Az 1265. évi változás, a *definitorium* átszervezése a külsőségeket nem érintette. Tudnunk kell azonban, hogy az évszázadokon átívelő egységes összkép ellenére az érvényben lévő pontos szabályozás részleteiben szinte évente változott.²⁴

Eredetileg minden nagykáptalanra hivatalos volt az összes apát. A *Summa Chartae Caritatis* a távolmaradás két okát fogadja el: a betegséget, és ha az apát éppen egy novíciust vesz föl. Ilyenkor a perjelt kellett küldenie maga helyett. A *Charta Caritatis posterior* már csak a beteget menti föl, akik „megfelelő képviselőt tartoznak küldeni”.²⁵ Az egész középkorban ez a szabályzás volt érvényben, tehát az apát egyik monachusát is küldhette maga helyett. A 12. század végétől a Cîteaux-tól (Burgundia) távol fekvő országok apátságai különböző kedvezményeket kaptak, az 1237-i *Libellus definitionum* szerint például a szíriai és palesztinai apátoknak csak minden hetedik évben kellett jönniük, a skóciai és szicíliai apátoknak négyévente, a magyarországiaknak háromévente, kivéve a kerci apátot, akinek minden ötödik évben kellett megjelennie. Ezek az időtartamok is gyakran változtak; az 1220-i *Libellusban* a szíriai és palesztinai

23 RASZTIK 1998, 204–205., 215.

24 A ciszterci generális káptalan eseményeinek szemléletes és jó áttekintése: BÉKEFI 1891–1892, I. 97–105. Békefi a nagykáptalan határozatainak egy Canivez előtti részleges kiadását használta, ezért hivatkozásai Canivez művétől eltérő számozásúak. Magyar nyelven ezen kívül csak LÉKAI 1991, olvasható a nagykáptalanról, de ez a könyv szétszórva közli a számunkra fontos információkat. Jelen tárgyalásunk alapját a *Libellus diffinitionumok* fent említett kiadásai, Békefi idézett műve, valamint LAWRENCE 1989, 189–192. jelentik.

25 LÉKAI 1991, 416. és 430.

26 LD B 261., LD A 63.

apátok még csak öt év távolmaradásra kaptak engedélyt.²⁶ A messze lakók, ha súlyos betegek voltak, levél útján is kimenthették magukat,²⁷ de a következő évben menniük kellett.²⁸ A 14. század végén a háborús állapot is felmentő okká vált.²⁹ A női monostorok apátnői nem voltak ott Cîteaux-ban.³⁰

A távolmaradó apátok szokásos büntetése egy 1157. évi statútum szerint: felfüggesztik őket apáti stallumukból és minden pénteken kenyéren és vízen kell böjtölniük, amíg el nem mennek Cîteaux-ba.³¹ 1194-től misézniük sem szabad.³² 1257 után a két egymást követő alkalommal hiányzó apátot leteszik hivatalából.³³

A káptalan idején minden cîteaux-i szerzetesnek el kellett hagynia monostorát, hogy ezáltal csökkenjen a zsúfoltság. (A környező grangiákba és majorságokba mentek.) Az érkező apátok kíséretét is szigorúan szabályozták, a viszonylag közelről induló – francia – apátok még ezt a csekély kíséretet is a négy protoapátság valamelyikében hagyták.³⁴ A nagykáptalan néha az úton történt kihágásokkal is kénytelen volt foglalkozni; 1182-ben például elrendelte, hogy ha több Cîteaux-ba tartó apát találkozik, az előkelőbbek ügyeljenek, hogy ne terheljék meg mértéktelenül az útba eső rendházakat bort követelve. Ebből arra kell következtetnünk, hogy 1182-ben némely apátok útja részeseges tobzódásba fulladt.³⁵

A nagykáptalan a Szent Kereszt fölmagasztalása ünnepének vigíliáján, szeptember 13-án délben kezdődött, az apátok a zsolozsma déli imaóráját, a *terciát* már együtt énekeltek, ezután a Szentlélekről vett ünnepélyes misét hallgattak. Ezekben a napokban a többi ciszterci apátság is a nagykáptalanhoz kapcsolódó liturgiát végzett. A káptalan az érkezés napján kívül három napig tartott; végeztével – Cîteaux kiadásait csökkentendő – a résztvevőknek sürgősen távozniuk kellett.³⁶ A monostorok így is évente fizettek hozzájárulást (*contributio*) a rend kormányzásának költségeire. A nagykáptalan lefolyásának szabályait alapjaiban már az *Instituta* is tartalmazza. Ha minden apát egyetértett egy javaslattal, közfelkiáltással szavaztak róla. Vita esetén a cîteaux-i apát és négy erre alkalmas apát döntött.³⁷

A résztvevők számának növekedésével azonban az ügyintézés egyre inkább formálissá vált, hiszen a *Charta Caritatis* és az *Instituta* nem számolt azzal, hogy a 12. század végére a ciszterci apátságok száma meghaladja majd az ötszázat. (Ez minden apát részvételét feltételezve, fejenként egy parasztráter kísérelével számolva körülbelül ezer főt

27 SC 1183/8. sz., 1184/1. sz. A levelek száma olyan nagy lehetett, hogy 1270-ben a nagykáptalan első ülésén kijelölendő két apátra bízta a nevek és az ürügyek összeírását és megvizsgálását, majd a lista ismertetését a *definitorok* előtt. A statútum felhívja a két apát figyelmét, hogy legyenek tömörek (*prout breviter poterit*). Ez a céltudatosság jellemző a ciszterciekre. SC 1270/2. sz.

28 LD A 67.

29 SC 1389/1. sz.

30 A XIII. század közepéig számos alakuló vagy már fennálló apácázárda kérte felvételét a rendbe. A nagykáptalan az 1198 és 1220 közötti éveket kivéve elutasító volt az apácákkal szemben, mert a zárdák lelki irányítása és vizitációja a férfi apátokat terhelte. LÉKAI 1991, 330–334.

31 SC 1157/13. sz. Ez a büntetés szerepel a *Liber Usuum*ban is.

32 SC 1194/54. sz. (Hasonló: 1195/88., 97. sz.; 1302/2. sz.)

33 LD B 266., SC 1258/14. sz. 1274 és 1282 között minden évben megismételték ezt a határozatot.

34 LD A 64.

35 SC 1182/1. sz.

36 SC 1195/3. sz., 1226/6. sz.

37 NLTC 469.

jelent – ennyiről kellett Cîteaux-nak gondoskodnia.) Szükségessé vált az ülések alapos előkészítése és vezetése. Ez 1197-től a *definitorok* feladata lett,³⁸ akik az előkészületen kívül a statútumok megszövegezését is végezték. A *definitorium* jogköre és megválasztásának módja hosszú ideig körülhatárolatlan maradt, így a cîteaux-i apát és a protoapátok közötti viszály állandó forrását jelentette. Összetételét végül a *Clementina* szabályozta 1265-ben; a négy protoapát öt-öt jelöltjéből a cîteaux-i apát négyet-négyet kiválasztott, és hozzáadta a maga négy jelöltjét. Így a *definitorium*nak az öt első apáttal együtt 25 tagja lett.³⁹ Ennek a bizottságnak, afféle kormánytanácsnak a véleménye mind meghatározóbbá vált, lassan az ő kezükbe csúszott át a káptalan irányítása. Tehát a megnövekedett létszám az egyszerű tagok döntéshozatalból való kirekesztődését eredményezte.

2.2. A nagykáptalan jelentősége

A generális káptalan volt a rend törvényhozó és bírói testülete. Statútumai mindenkire nézve kötelezőek voltak, legfelső fellebbezési fórumként szükség esetén ítélkezett, megszabta a büntetés mértékét is. Részletkérdésekben és a legfontosabb ügyekben egyaránt illetékes volt.⁴⁰ Hírcentrumként is működött, hiszen az apátok Európa legkülönbözőbb területeiről sereglettek össze, és bizonyonnyal tájékoztatták egymást hazájuk viszonyairól. A nagykáptalanon szerezte magyar vonatkozású híreinek jelentős részét Troisfontaines-i Alberik ciszterci szerzetes, krónikaíró. A középkorban a 12. századig nyugaton csak a római egyház tartott – igen ritkán – hasonló módon „nemzetközi” zsinatokat. Az egyházi és világi méltóságok gyakran meg is ragadták azt a lehetőséget, hogy híreket terjeszthetnek a cîteaux-i nagykáptalanon keresztül. 1177-ben I. (Barbarossa) Frigyes (1152–1190), miután két ciszterci főpap közreműködésével korábbi ellenpápái helyett III. Sándort (1159–1181) fogadta el egyházfőnek, levelet küldött a békéről a káptalannak, így tájékoztatta döntéséről a nyugati kereszténységet. IV. Ince pápa (1243–1254) 1245-ben hosszú levélben fejtegette a káptalannak, miért közösisítette ki II. Frigyes (1212–1250).

Kérdés, mennyire lehetett eredményes a nagykáptalan, mint a rend kormányzatának szerve. Hatékonyságának két legfőbb feltétele az apátok megjelenése és a statútumok megtartása volt. Mindkét téren nehéz felmérni a valós viszonyokat, de kétségtelen, hogy számos statútum szól a távolmaradók büntetéséről. Az apátokat többnyire nem tették le rögtön második igazolatlan hiányzásukkor, amint azt a statútumok előírták, csak több év után. A távolmaradás állandó probléma volt. Rengeteg esetben ugyanazt az intézkedést több egymást követő évben törvénybe foglalták. Ez a kudarc nyilvánvaló bizonyítéka. Az utóbbi évtizedek történetírása azt hangsúlyozza, hogy a cîteaux-i

38 SC 1197/57. sz.

39 SC III. 26–27. A gyakorlatban a protoapátoknak kissé kedvezőbb metódus honosodott meg: öt jelöltjük közül az általuk megjelölt kettő biztosan *definitor* lett, a cîteaux-i apát a fennmaradó háromból választhatta ki kettőt. LÉKAI 1991, 78.

40 Példa a részletekbe menően konkrét szabályozásra: a nagykáptalan 1157-ben (tehát még a kezdeti időkben) elrendelte, hogy a csikókat akkor kell eladni, amikor már 4 fogat váltottak, de a további fogváltásuk még nem következett be. SC 1157/37. sz. (Ha a lovat idő előtt adják el, romlik a munkabírása, továbbá gyenge, tehát kevesebbet ér; az idősebb pedig túl makacs.)

nagykáptalan felvázolta eszmény nem esett egybe a ciszterci hétköznapiak valóságával. A magyar vonatkozású adatok: a sok hiányzás, a fegyelmi ügyek, az apátságok feltételezett, a megkövetelnél többnyire alacsonyabb létszáma, földesúri jellegű gazdasági életük stb. is azt bizonyítják, hogy monostoraink élete korántsem volt „ideális”. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a generális káptalan nagyfokú spirituális kohéziót valósított meg a rendben; az egység védőjeként jól bevált. A rend egységességének beszédes jele a ciszterci monostorok Európa-szerte egységes alaprajza. A nagykáptalan mai mércével mérve talán nem volt túlságosan hatékony szerv, a 12. században viszont a többi rend – illetve a pápa – szemében követésre méltó gyakorlatnak tűnt.⁴¹

A kései középkorban jelentős változások történtek. A 14. század a monasztikus rendek számára a hanyatlás kora volt. Ekkorra tehető a hivatások számának apadása, a gazdasági válság, a kommandatúra-rendszer kialakulása. A francia központú ciszterci rend számára további megpróbáltatást jelentett a százéves háború (1337–1453), még inkább a nagy nyugati egyházszakadás (1378–1417). Cîteaux értelemszerűen az avignoni pápa oldalán állt, így elszigetelődött az egyház Rómához hű részeitől. A generális káptalanok Cîteaux helyett (pontosabban mellett) ebben az időszakban Rómában, Bécsben, Nürnbergben, Wormsban és Heilsbronnban zajlottak le.⁴² A látogatottság alacsony lehetett. A 15. században megszorodtak a káptalani határozatok között a meghatározott területre szóló, általános reformatori-vizitatori megbízatások, ami a rendházak zilált állapotára utal. 1439-ben a nagykáptalan kezdetének időpontját szeptember 13-áról áthelyezték az áldozócsüdtörtököt megelőző első (hétfői) keresztfő napra. 1448-tól a káptalan ismét régi időpontjában zajlott. 1500-ban ismét a rogációs napokra tették. A generális káptalan 1667-ig (elvileg) évente ülésezett, 1667-től az 1666-i *In suprema* pápai bulla értelmében háromévente.⁴³

3. MÁS SZERZETESRENDEK NAGYKÁPTALANJAI

A ciszterci nagykáptalanokon kezdetben a cîteaux-i apát primátusa érvényesült. A 12. század közepétől – Jean Leclercq kifejezésével élve – a „ciszterci parlament” egy arisztokratikus csoportosulásra hasonlított, ahol voltak befolyásosabb és visszahúzó-dóbb résztvevők. A 13. században a káptalan tagjainak szerepe csökkenni kezdett, párhuzamosan nőtt a *definitorok* testületének hatalma. A rendszer egyik állapotában sem működött „demokratikusan”, hiszen Cîteaux-ban csak az apátok (vagy képviselőik) voltak ott, az egyszerű monachusok ki voltak rekesztve. Azonban szervezeti és egyéb hibái, intrikái, stb. ellenére a ciszterci nagykáptalan minden későbbi szerzetesrend számára mintául szolgált, és a székes- és társaskáptalanok, valamint a városi önkormányzatok, összefoglalóan: – ismét Leclercqet idézve: – a „kommunális jelenségek” kialakulásának és fejlődésének állomásaként is vizsgálható. A ciszterciek szerencsés egyensúlyt teremtettek a túlzott központosítás és a kellenél lazább kapcsolatháló között.⁴⁴ A ciszterci szervezet (az éves nagykáptalan és a vizitációs rendszer) önmagában

41 LAWRENCE 1989, 191.

42 LÉKAI 1991, 99–100.

43 SC 1439/26. sz., 1500/7. sz.; LÉKAI 1991, 149–150.

44 LECLERCQ 1972, 523–524.

teljes, autonóm volt; tökéletes belső kontrollal rendelkezett. Külső behatásoktól viszonylag mentes maradt, a rend belső ügyeibe csak a pápák szóltak bele olykor. Ugyanakkor a ciszterci gyakorlat „hathatósabb volt a pápai szervezetnél is, mert célkitűzései szűkre szabottabbak voltak, és működési területe korlátozottabb.”⁴⁵

A ciszterciek előtt csak a 910-ben alapított Cluny valósított meg egységes rendkormányzatot; szervezete, a „clunyi monarchia” erősen központosított volt. Az egész rend tulajdonképpen egyetlen apát, a clunyi alatt állt. A többi monostor oly mértékben függött az anyaháztól, hogy apátjaik helyzete inkább perjelére emlékeztetett. Noha Petrus Venerabilis (1122–1156) 1132-ben és 1146-ban nagykáptalanra hívta kongregációjának apátjait, Clunytól idegen maradt a cîteaux-i minta. Cluny a 13. században pápai nyomásra kezdett generális káptalanokat tartani: elvileg 1200-tól, gyakorlatilag 1259-től, miután IV. Sándor pápa (1254–1261) enyhített a szentszéki ellenőrzésen. Az ezután majdnem minden évben megtartott clunyi nagykáptalan megőrizte a rend monarchikus jellegét.⁴⁶

Magyarországon a másik bencés modell érvényesült: bencés apátságaink egymástól teljesen különállóak voltak. A IV. Lateráni Zsinat (1215) 12. kánonja elrendelte, hogy a többi rendhez hasonlóan a bencések is tartsanak generális káptalan minden harmadik évben, ezenfölül az egyes érsekségek monostorai szervezzenek egyháztartományi káptalanokat is. Ezek lebonyolításában a bencéseknek két közeli ciszterci apát segítségét kellett kérniük. (Ez ellenérzéseket szülhetett.) 1217-ben Kapornakon meg is valósult egy ilyen tartományi káptalan István szentgotthárdi és Róbert pilisi apát közreműködésével.⁴⁷ III. Honorius (1216–1227) 1225-ben megrótt a magyarországi bencés apátokat, amiért nem hajtják végre a IV. Lateráni Zsinat reformjait, egyben felszólította őket, hogy még 1225-ben tartsanak káptalan Madocsán; meghatározta a káptalan tárgyát is. Nincs nyoma, hogy e káptalan összehívták volna. Nem tudjuk, hogy bencéseink a középkorban hányszor tartották meg az elvileg háromévenként kötelező tartományi zsinatot, noha ennek fontosságára a pápák számos alkalommal utaltak.⁴⁸ Az 1217-i alkalmon kívül a 14. századból négy tartományi káptalanról maradt feljegyzés: 1342-ben Visegrádon, 1348-ban ismeretlen helyszínen (itt választották meg Ulrik dombói apátot), 1366 előtt Garamszentbenedeken és 1366-ban a mogyoródi apátságban biztosan tartottak káptalan. A bencés apátságok közötti valódi, az újkorban kiteljesedő egység Tolnai Máté pannonthalmi főapát (1500–1535) idején kezdett megvalósulni. Tolnai rendszeresen tartott káptalanokat (Pannonthalmán): 1501-ben, valószínűleg 1507-ben (itt választották meg a híres 1508. tavaszi vizitáció vizitátorait), 1515-ben, 1518-ban és 1528-ban.⁴⁹

45 SOUTHERN 1987, 313.

46 LECLERCQ 1972, 524–526.

47 HEIMB 1764, 51. P. Heimb Teofil Szentgotthárd akkori anyamonostora, Heiligenkreuz levéltárában talált forrásra hivatkozik. A magyar történeti irodalom ezt az adatot ismételgeti, maga a forrás tudomásunk szerint kiadatlan.

48 PRT II. 5–40.; III. Honorius 1225. évi bullája: PRT I. 663–667.

49 Összefoglalóan ld. HERVAY 2001. A fenti adatok forrásai: 1342: PRT II. 395–397.; 1348: KOLLÁNYI 1906, 213.; 1366 előtt: PRT II. 511. („*precedens capitulum ... apud Sancti Benedicti monasterium de iuxta fluvium Gron celebratum*”); 1366: PRT II. 510–513.; 1501: PRT III. 570–571.; 1507: PRT III. 617–624. (Az 1508-as vizitáció jegyzőkönyve.); 1515: PRT III. 665.; 1518: PRT III. 699.; 1528: PRT III. 771–772. A szakirodalomban nem szerepel két további, okleveles adattal dokumentálható tartományi káptalan:

A IV. Lateráni Zsinat rendelkezése a generális káptalan kötelező bevezetéséről első sorban a bencésekre vonatkozott, hiszen a többi szerzetesrend magától átvette ezt a ciszterci újítást, vagy kezdettől nagykáptalannal szerveződött. A premontrieiek központi kormányzati rendszerük kidolgozásakor a *Charta Caritativae* vették alapul, kiforrt állapotában a ciszterciekéhez mindenben hasonló nagykáptalanjukat évente tartották Prémontré monostorában.⁵⁰ Évente gyűltek egybe Grande Chartreuse-ben a karthauzi perjelek is. Nagykáptalanjukat a *definitores* irányították, akik között első volt az anyamonostor perjele. Őt Grande Chartreuse szerzetesei választották, de a nagykáptalannak évente meg kellett erősítenie tisztségében (azaz megbízatása sem nem élethosszigan, sem nem előre meghatározott ideig szólt, hanem a mindenkori generális káptalan jóváhagyásához volt kötve). 1281 óta két szavazattal bírt. A káptalanon kívüli időben *generalis minister*ként, vagyis a rend egyetemes előljárójaként működött. A karthauzi nagykáptalan rendelkezései akkor emelkedtek törvényerőre, ha a következő káptalan megismételte őket. A karthauziakhoz hasonlóan évente tartott generális káptalant több ágostonos regulájú és lovagrend is.⁵¹

A magyar pálosok Budaszentlőrincen gyűltek össze minden évben pünkösdkor. Sajátos kormányzati rendszerük nagy hatalmat adott a *diffinitores* választotta *generalis* kezébe. A *diffinitores*kat, akik a káptalanok közti időben mint *vicariusok* ellenőrizték az alájuk tartozó rendházakat, a generális nevezte ki. A pünkösdi nagykáptalanon rajtuk kívül a kolostorok küldöttjei, a *discretusok* vettek részt: őket a konventek a perjel (szintén a generális nevezte ki) és a *vicarius* beleszólása nélkül választották, a kisebb rendházak azonban többen összefogva csak egyet jelölhettek ki. A káptalanon nem szótöbbséggel határoztak: a *discretusok* csak úgy szavazhatták le a *generalist* és a *diffinitores*kat, ha kétszeres szótöbbséget mutattak föl.⁵²

A ferences és a domonkos rend már a IV. Lateráni zsinat után alakult (noha Szent Ferenc elképzeléseit szóban már 1210-ben jóváhagyta III. Ince pápa), így konstitúcióikba automatikusan bekerült a generális káptalan. A kezdetben évente (később 2–4 éves időközönként) ülésező domonkos nagykáptalan szervezeti újdonsága volt, hogy minden rendtag részt vehetett rajta, nem csak a házfőnökök. Ilyen értelemben továbbfejlesztette Cîteaux megoldását. A nagykáptalan választotta meg a rend *generalis magister*ét, az ügyek vitelét itt is *definitores* irányították.⁵³ A domonkos nagykáptalanok közül helyszíne, a budavári Szent Miklós-kolostor okán kiemelendő az 1254. évi.⁵⁴ A ferences nagykáptalan csak háromévente gyűlt egybe, így vélhetően kevésbé volt hatékony, mint a domonkos. A domonkosok és a ferencesek a rendi nagykáptalanokon kívül tartományi közgyűléseket (*capitulum provinciale*) is tartottak, elvileg évente. A magyar provincia ferencesei a 14. században átlagosan másfél évente gyűltek össze, a 15. században –

1327: CD VIII/3. 248–250.; 1399: CD X/2. 707–709. 1449-ben 19 bencés apát tárgyalt Szekszárdon az esztergomi székesegyház felújítása kapcsán rájuk rótt adóról, tiltakozásukat közjegyzői oklevélbe foglalták. Erre az összejegyzetelre ld. KUBINYI 1999.

50 HERMANN 1940.

51 LÉKAI 1991, 40–41., TÖRÖK 2001, 20.

52 MÁLYUSZ 2007, 242–243.

53 LECLERCQ 1972, 526–527.

54 Kevésbé ismert, hogy a domonkos nagykáptalan 1273-ban Pesten volt, 1382-ben ismét Budán. Esztergom 1379-ben a ferences, 1385-ben pedig az ágostonos generális káptalannak adott otthont. MÁLYUSZ 2007, 259.

az Igali Fábián tartományfőnöksége (1452–1474) alatti aktívabb időszakról eltekintve – már lényegesen ritkábban, évtizedenként egyszer-kétszer.⁵⁵ A koldulórendek sokkal központosítottabbak voltak a monasztikus rendeknél, hiszen szerzeteseik nem egy apátsághoz kötődtek, hanem egy provinciához. Ezen belül a provinciális bárhová szabadon áthelyezhette őket, ez pedig növelte az egyes kolostorok közötti kohéziót.

4. A CISZTERCI NAGYKÁPTALAN MAGYARORSZÁGI VONATKOZÁSÚ STATÚTUMAI

4.1. A forrásokról

Tanulmányunk negyedik, lényegi részében a cîteaux-i generális káptalan és a magyarországi apátságok kapcsolatát vizsgáljuk meg a fennmaradt statútumok alapján. Az elénk táruló kép két szempontból is hiányos lesz. Egyrészt a statútumok véletlenszerűen, több kéziratban maradtak fenn. 1282-től a 14. század végéig nagyon hiánysak, csak az egyetemes jelentőségű ügyeket tárgyaló rendelkezések őrződtek meg, helyi illetékességű nagyon kevés.⁵⁶ 1298–1398 között egyetlen konkrét magyar adatunk sincsen – csak két általános –, 1423–1448 között is hallgatnak kútfőink. Forrásanyagunk tehát a 12. század végére, a 13., a 15. és a 16. századra vonatkozik (utóbbinak inkább az első felére). Másrészt, ha ezeket az adatokat kiszakítjuk eredeti környezetükből, töredékes és torz képet kaphatunk. Most azonban nincs módunk a nagykáptalan összes statútumát a maguk teljességében elemezni, csupán a magyar vonatkozású határozatok bemutatására szorítkozunk.⁵⁷ Ezek tekintetében a teljességre törekedtünk; az alábbiakban minden Magyarországgal kapcsolatos cîteaux-i rendelkezést ismertetünk.⁵⁸

A korai statútumok tömörek, a lényegre, vagyis a döntésre szorítkoznak. Az érintett apátokat csak monostorukról nevezik meg (*abbas de Egris*). A 15. századtól egyre hosszabbak lesznek, az okleveles gyakorlatból ismert *arengára* emlékeztető, bölcselkedő bevezetést és bő kifejtést kapnak. A késő középkori határozatok között több az általános, kevesebb az egy rendháznak szóló. Az apátokat gyakran nevükön nevezik.

Fentebb már említettük, hogy a hazai apátságokkal kapcsolatos káptalani határozatok időbeli eloszlása egyenetlen. A hiányok mellett érdemes azt is leszögeznünk, hogy a 13. század első felében és bizonyos későbbi esztendőkből, így 1272-ben, 1411-ben, 1413-ban és 1486-ban a figyelem a magyar apátokra terelődött, ezekben az években kiugróan sok statútum foglalkozott a magyarokkal.

55 KARÁCSONYI 1922–1924., I. 20., 28–107.

56 A SC-ot összeállító Canivez forrásait ld.: SC I. XIV–XXIV.

57 A témával összefoglaló jelleggel idáig csupán HERVAY 1997, 18–19. foglalkozott vázlatosan. Az adatok összegyűjtésében nagy segítségünkre volt a Repertorium, amely számos, alább tárgyalandó statútumot közöl kivonatos formában, felhasználva őket az egyes apátságok történetének bemutatásakor. 19, 1193 és 1282 közti magyar vonatkozású statútumot hoz: CFH III. 2161–2165.

58 Három statútum akad, amely csak nagyon halványan kapcsolódik Magyarországhoz, ezeket csupán a teljesség kedvéért említjük meg. 1238-ban két német, valamint a *de Sancto Godardo* apát megbízást kapott egy Trier környéki apácázárda ügyében; Canivez szerint a *de Sancto Godardo* XVII. századi elírás, a baumgarteni apátságot jelenti. SC 1238/34. sz. 1305-ben a nagykáptalan saját kápolnát adományozott Viola hesseni grófnőnek, Vencel magyar király feleségének Zwettl apátságában. SC 1305/8. sz. Cîteaux 1534-ben a magyar királynénak, Jagelló Annának és I. Ferdinándnak tett engedményt egy flandriai monostorral (Les Dunes) kapcsolatban. SC 1534/12. sz.

4.2. A magyar apátok részvétele

A magyar apátoknak háromévente kellett látogatniuk a generális káptalant. Nem tudjuk, mikor született az ezt engedélyező statútum, de az 1202. évi *Libellus diffinitionum*ban már megtalálható. A helyzet jó ideig nem változott, 1211-ben megengedték a krajnai Sittich apátjának, hogy ugyanabban az évben jöjjön, amikor a magyarországi apátok szoktak. A kerci apátnak, akinek útja a többi magyar apáténál lényegesen hosszabb volt, a nagykáptalan 1216-ban kelt döntése alapján négyévente kellett Cîteaux-ba mennie, ez szerepel a *Libellus* 1220 körüli változatában is. Az 1237-ben szerkesztett *Libellus* szerint viszont csak minden ötödik évben volt hivatalos; az 1257. évi *Libellus*ban a kerci apát nem szerepel külön.⁵⁹ Az 1183-i – 1184-ben részint visszavont, de Magyarország vonatkozásában megerősített – általános szabályozás szerint a magyar apátok, ha súlyos betegek lettek, levél útján kimenthették magukat, a következő évben viszont menniük kellett.⁶⁰ A magyarországi apátok 1413-ban engedélyt kaptak arra, hogy csak hétévente jöjjenek, ha az éves hozzájárulást egyébként is megfizetik.⁶¹ Valószínűleg minden évben voltak Cîteaux-ban a magyarok közül, hogy értesítsék a többieket. Ez a gyakorlat 1422-ben intézményesült, amikor a nagykáptalan a németországi részeknek (beleértve Magyarországot is) megengedte, hogy évente válasszanak néhány apátot, akik a többieket képviselik, azok adóit és kimentéseit elviszik.⁶² A statútumok végén gyakran szerepel is, hogy melyik jelen lévő apát vigye hírül a döntést az érintettnek (például *abbas de Cicador hoc ei denuntiet*).

Nem kevés statútum marasztalja el a hiányzó apátokat. Cikádor apátja 1196-ban nem ment el nagykáptalanra ezért büntetésképpen hat napot a bocsánatos bűn állapotában töltött és negyven napot apáti méltóságán kívül. 1196-ban a pilisi és az egresi apát is hiányzott; ők kisebb büntetésben részesültek (három nap a bocsánatos bűn állapotában, ebből egy nap kenyéren és vízen, és 1197-ben mindenképpen meg kell jelenniük), talán azért, mert Cikádorhoz képest újonnan létesültek.⁶³ 1199-ben a szentgotthárdi apát maradt távol; 1204-ben a cikádori apát nem ment, állítólag saját szerzetesei akadályozták meg.⁶⁴ A kerci apátot 1206-ban felszólította a nagykáptalan, hogy jöjjön, mert még soha nem jött. 1207-ben, majd 1208-ban a generális káptalan a kerci apátot azzal az indoklással, hogy 10 éve nem jött – Kercet 1202-ben alapították – ismételten a részvételre intette, letételével fenyegetve.⁶⁵ 1214-ben a toplicai apátot II. András kérésére a nagykáptalan megkímélte 1213. évi hiányzásának büntetésétől, az egresi apátot viszont hasonló miatt elítélték. Az egresi apát 1215-ben is hiányzott, azonban mégsem tették le, mivel csak nemrég nyerte el méltóságát; három napot kellett a bocsánatos bűn állapotában töltenie, egyet ezek közül kenyéren és vízen.⁶⁶ A szintén újonnan kine-

59 LD A 63.; SC 1211/36., 1216/42. sz.; LD B 261.

60 SC 1183/8., 1184/1. sz.

61 SC 1413/61. sz.

62 SC 1422/22. sz.

63 SC 1196/18., 19. sz. A „halálos bűn állapotában” és a „bocsánatos bűn állapotában” lenni erkölcsi fogalmak; az ilyen szerzetesek a napi káptalanon a bűnvallomáskor (*capitulum culparum*) különféle módokon bűnhődtek. Részletesen: LD B 275–276. (*De gravi culpa, De levi culpa*.)

64 SC 1199/34., 1204/26. sz.

65 SC 1206/21.; 1208/21. sz. (Ez utal az 1207-i statútumra is.)

66 SC 1214/17., 1214/28., 1215/14. sz.

vezett, 1217-ben távol maradó borsmonostori apátnak (részben szegénysége okán) megkegyelmeztek. Ugyanő – vagy hivatali utódja – 1229-ben hiányzásáért az *Usus*ban megszabott büntetést kapta, ugyanígy járt 1235-ben a pilisi, a pásztói és a kerci apát.⁶⁷ 1258-ban a magyar, a lengyel és a lívföldi apátok a tatár veszélyre hivatkozva nem jöttek; 1259-ben vizsgálatot rendeltek el emiatt.⁶⁸ A nagykáptalan 1266-ban a zirci apát, aki még sosem járt Cîteaux-ban, valamint a szintén hiányzó péterváradai apát ügyével megbízta atyaapátjaikat. A péterváradai apát 1268-ban harmadszor is hiányzott; ekkor a káptalan letette.⁶⁹ 1269-ben Acey apátját, Pilis atyaapátját bízták meg azzal, hogy nézzen utána Pilis ügyeinek, mert annak apátja nem jött, sőt, filiáinak apátjait sem küldte. 1271-ben az egresi apát ügyében indult vizsgálat.⁷⁰ 1272-ben a szentgotthárdi apátot felhatalmazták, ha a 10 éve hivatalban lévő ercsi apátnak nincs komoly mentsége, amiért eddig mindig hiányzott, tegye le. A szentgotthárdi apátot, aki sem 1275-ben (látogatása ekkor lett volna esedékes), sem az ezt követő évben, 1276-ban nem volt jelen a nagykáptalanon, ezért és egyéb vétségeiért megfosztották apáti méltóságától.⁷¹ 1279-ben a kerci apátot is letették, mert hiányzott, és a büntetésképpen kiszabott összeget sem fizette be. Ugyanezen két okból ugyanígy járt a szentgotthárdi apát 1281-ben. A szepesi apátnak 1281-ben engedélyezték, hogy egyszer távol maradjon a káptalantól.⁷² Hiányzó apátról a középkorból ezután csak egyszer, 1485-ből van adatunk: ekkor a mulasztó bélháromkúti apát kapott felmentést. 1408-ban a nagykáptalan sürgette, hogy a Rajnán túli területek apátjai is jöjjenek Cîteaux-ba.⁷³ 1439-ben a heiligenkreuzi apát értesítette a magyar apátokat és apátnőket a nagykáptalan időpontjának megváltozásáról. 1449-ben a magyar apátok a háborús helyzet miatt felmentést kaptak.⁷⁴

Ezekből az adatokból láthatjuk, hogy a nagykáptalan többnyire nem büntette rögtön a hiányzást, például az ercsi apátot 1272-ben csak 10 év elteltével róttá meg. Nem is mindig soroltak fel minden távol lévő apátot, így 1271-ben az Egresre mért fenyíték kapcsán ezt olvassuk: „Ugyanez történjék a többi apáttal is, akik idén szabályos kimenetés nélkül maradtak távol.”⁷⁵ Nincsen tehát dokumentálva *valamennyi* magyar apát *valamennyi* hiányzása, a rendelkezésekben – ráadásul csak azokban, amelyek megmaradtak – csupán a jéghegy csúcsát látjuk. Megállapíthatatlan, hogy a magyar apátok lelkiismeretesen vagy hanyagul látogatták a nagykáptalant; ismerve azonban az emberi természetet, valószínűbb, hogy hanyagul.⁷⁶ Ha az igazolatlanul hiányzó apátra nem a *Liber Usuum*ban foglalt büntetést mérték, a státútum ezt mindig jelezte.

67 SC 1217/22., 1229/27., 1235/37. sz.

68 SC 1259/4. sz.

69 SC 1266/25., 1268/70. sz.

70 SC 1269/32., 1271/31. sz.

71 SC 1272/37., 1276/25. sz.

72 SC 1279/29., 1281/78., 1281/58. sz.

73 SC 1485/96., 1408/17. sz.

74 SC 1439/36., 1449/20. sz. Az út békeidőben sem volt veszélytelen; 1197-ben a káptalanra igyekvő magyarországi apátokat megtámadták és elfogták; 1291-ben az ábrahámi apátot rabolták ki (egy Baíndt nevű apácázárdában). SC 1197/50., 1291/12. sz.

75 „*Idem fiat de aliis abbatibus, qui hoc anno sine excusatone legitima remanserunt.*” SC 1271/31. sz.

76 HERVAY 1997, 18. szerint „ezek a negatív adatok mégis azt bizonyítják, hogy a magyarországi apátok többsége, hacsak tehetette, eleget tett a káptalanon való megjelenés kötelezettségének.”

4.3. A magyarországi apátságok alapítása

A 18 magyarországi monostor közül 8 alapításáról olvashatunk a generális káptalan döntései között,⁷⁷ Borsmonostorról pedig azt tudjuk meg, hogy Heiligenkreuz engedély nélkül alapította; a morimondi apátot bízták meg az ügy kivizsgálásával.⁷⁸ A hiányzó 9 apátság első említése a statútumokban sokkal későbbi az alapításánál.⁷⁹ Ezek többnyire korai *fundatiók*; a 12. században a nagykáptalan még nem fektette írásba az alapítások engedélyezését. Fennmaradt 6 (az alább megtárgyaltak értelmében 7) további rendház alapítására vonatkozó kérelem, ezek azonban nem valósultak meg.⁸⁰ Ezek a félbeszakadt alapítások mind későiek, 1239 utániak. A 4 apácázárdából Pozsony és Veszprémvölgy inkorporációjával foglalkozott Cîteaux, Ivanicséval és Brassóéval nem.⁸¹

A nagykáptalan Borsmonostort és Zágrábot kivéve minden esetben megnevezte az alapítást kérelmező világi vagy egyházi méltóságot. (Magyarországon a ciszterci alapítások első, 1208 előtti sorozata az uralkodókhoz köthető, az ez utániak túlnyomórészt magánszemélyek kezdeményezésére jöttek létre.) A határozatok ezután kijelöltek két-három apátot, akiknek a helyszínen személyesen kellett megvizsgálniuk, teljesítette-e a kérelmező az alapítás föltételeit. A megbízott apátok, ha mindent jogszerűnek találtak, többnyire saját maguk engedélyezhették az alapítást, nem várva további utasítást a nagykáptalantól. (A rendi monostorjegyzékek tanúsága szerint az alapítás gyakran még ugyanazon évben megtörtént, máskor néhány év késéssel.) Az esetek nagyobb részében az atyaapát is szerepel a rendelkezésekben.

A statútumokban említett alapítások közül három érdemel külön diszkusziót. Az első a szepesi apátságé. A szepesi alapító személyét a történeti irodalom vitatta, mert a generális káptalan 1223. évi statútuma szerint a magyar király kincstartója (*camerarius*) alapította, 1260-tól azonban királyi *fundatió*ként tűnik föl, IV. Béla egy oklevelében magát és testvérét, a boldogult Kálmán herceget tekinti alapítónak.⁸² A nagykáptalan valamennyi többi határozatában pontosan nevezte meg az alapítót, általánosságban jól értesültnek nevezhetjük. Bizonyosan Szepes esetében is a valódi fundátor, vagyis a „kincstartó”, Ampod fia Dénes tárnokmester (1216–1224 megszakítással) szerepel a

77 1. Toplica: SC 1205/48. (A tényleges alapításra csak 1208-ban került sor.); 2. Pornó: 1219/56. és 1233/21. (Inkorporációja két lépésben történt.); 3. Szepes: 1223/29.; 4. Gotó: 1231/48. (1232-ben alapult.); 5. Pétervárad: 1233/20.; 6. Bélháromkút: 1234/20.; 7. Ábrahám: 1270/70.; 8. Zágráb: 1272/41. sz.

78 SC 1197/31. sz.

79 Cikádor, Egres, Zirc, Pilis, Szentgotthárd, Pásztó, Kerc, Vérteskeresztúr, Ercsi alapításáról a statútumok hallgatnak.

80 1. Dénesvölgy: SC 1239/26., 1240/63. (Tomaj nb. Dénes nádor 1235–1241 alapítási tervét a tatárjárás miatt nem tudta véghezvinni.); 2. Biharszentjános: 1249/28., 1250/36., 1259/36. (A bencés apátság inkorporációjának gondolata egy ideig foglalkoztatta a nagykáptalant.); 3. 1259/48. (IV. Béla kérelmével a pilisi és a zirci apátot bízta meg a káptalan; az ügyről többet nem tudunk.); 4. 1266/30. (IV. Béla Anna nevű leányának alapítási terve.); 5. Tihany: 1271/15. (V. István kérelmezte a ciszterci rendbe való átvételét.); 6. Kapornak: 1277/81., 1282/59. sz. (A szintén bencés monostor cisztercivé tételeit Kőszegi Péter veszprémi püspök 1275–1288 szorgalmazta.) Repertorium 40–42.

81 Pozsony: SC 1235/48., Veszprémvölgy: 1240/62. sz.

82 SC 1223/29. sz.; CD IV/3. 21., RA 2109. sz.

statútumban. Szepes – korántsem egyedülálló módon – csak később került királyi joghatóság alá.

A második problémás eset a szerémségi *Montana Sancti Petri* nevű helyen tervbe vett alapítás. Csák nembeli Ugrin kalocsai érsek (1209–1241) 1233-ban kérelmezte a nagykáptalantól apátság alapítását, a körülmények kivizsgálásával a zirci és a szentgotthárdi apátot bízta meg. Minthogy feladatukat nem teljesítették, 1234-ben a káptalan ismételten meghagyta nekik. 1235-ben harmadszor is rájuk bízta *Montana Sancti Petri* megvizsgálását, megtoldva azzal, hogy ha jogszerűnek látják, saját döntéssel küldjenek oda konventet. Hervay Levente szerint *Montana Sancti Petri* Péterváráddal azonos, ahol végül nem a kalocsai érsek alapított monostort, hanem 1234-ben Béla ifjabb király. Ennek azonban ellentmond a kronológia: a péterváradai apátság Cîteaux 1233-as engedélye alapján 1234-ben létrejött; miért foglalkozott akkor a nagykáptalan az alapítás tervével még 1235-ben is? Továbbá – Takács Miklós meggyőző okfejtése szerint – Pétervárad ebben az időben a királyi család tulajdonában volt, így a kalocsai érseknek nem lett volna joga ott monostort alapítani. Nevét pedig az 1213-i összeesküvésből ismert Töre nembeli Péterről kapta, Pétervárad környékén nyoma sincs Szent Péter patrocíniumú templomnak. A „*montana*” szó a magyarországi latinban a hegyen kívül bányát is jelentett, Péterváradon azonban soha nem folyt érckitermelés. Takács szerint Béla ifjabb király és Ugrin érsek Szerém vármegye két különböző helyén akart monostort alapítani, de csak Béla szándéka valósult meg: Pétervárad. Ugrin érsek kérelmét ezek szerint a föntiek mellett egy új, hetedik meg nem valósult alapítási tervként kell tételeznünk.⁸³

Harmadikként vizsgáljuk meg a generális káptalan egyik 1235. évi rendelkezését! Ennek értelmében az egresi és a pásztói apát kapott megbízást, hogy küldjenek konventet Cherlieu-ből a már megépült rendházba, ha megvizsgálva a körülményeket megfelelőnek találják azokat. A vizsgálatot a magyar király kérelmezte. II. András azonban az 1230-as években nem alapított ciszterci monostort. Egyetlen hazai rendházunk sem származott Cherlieu-ből. Hervay Levente a statútumot a Bél nembeli Kilit egri püspök (1224–1245) nevéhez köthető bélháromkúti apátságra vonatkoztatja. Az 1230-as években alapult 4 monostorból – Gotó, Bélháromkút, Pétervárad, Pornó – valóban Bélháromkútra utalnak az adatok, mert Bélháromkút Pilisből alapult, Pilis pedig Cherlieu filiájának, Acey-nek volt a filiája. A másik három monostor semmilyen leszármazási kapcsolatban nem volt Cherlieu-vel. Bélháromkút a monostorjegyzékek szerint már 1232-ben megalapult, a nagykáptalan viszont csak 1234-ben bízta meg azzal Pilist, hogy küldjön oda konventet. 1235-ben a pilisi apát nem volt ott Cîteaux-ban (el is marasztalták emiatt), Hervay szerint a cherlieu-i apát ekkor meg akarta szerezni a konvent küldésének jogát, de elkésett. (Pilis már megelőzte.) Kérdéses marad, miként került a magyar király az ügyek folyásába.⁸⁴

Néhány hazai monostor megalapítását követően helyváltoztatáson gondolkodott. Toplica apátja 1219-ben kérte, hogy rendháza más helyre költözhessenek. Ügýt atyaapátjának, a clairvaux-i apátnak hagyták meg, akinek a következő nagykáptalanon kellett

83 SC 1233/65., 1234/36., 1235/53. sz.; Repertorium 133–134.; TAKÁCS 1989, 15. Repertorium 40–42. további három, a statútumokban nem vagy másként szereplő, elhalt kezdeményezést sorol föl: Esztergom, Telki, Szenttrinitás. Összesen tehát 10 véghez nem vitt tervről van tudomásunk.

84 SC 1235/51. sz.; Repertorium 53.

(volna) beszámolnia a tényállásról – erről azonban nincs tudomásunk. 1231-ben a bors-monostori apát rendháza helyett egy másikat akart építeni. 1237-ben a morimondi apátra bízta a szepesi apátság Lucsivnára való áthelyezésének irányítását. A valóságban egyik költözés sem valósult meg.⁸⁵ A pétervárad apátság új helyszínre költözésének gondolata már az 1240. évi nagykáptalanon fölmerült, 1246-ban megismétlődött. Ekkor IV. Béla kérelmezte a helyváltoztatást, valószínűleg azért, mert várat akart építtetni a pétervárad hegyre; a ciszterciek új helyének „*abbatia nigrorum*”-ot javasolta. Ez Pataki Vidor szerint egy hegyen fekvő (bencés jellegű) apátság épületét jelenheti, esetleg egy ismeretlen környékbeli bencés monostort. Mindenesetre ez a költözés is elmaradt.⁸⁶

4.4. Általános és liturgikus státútumok

A státútumok közül sok együttesen foglalkozik a magyar apátságokkal, vagy még általánosabban a német rendházakkal együtt említi a magyarországiakat. 1196-ban a nagykáptalan megparancsolta a magyar- és németországi apátoknak és szerzeteseknek, hogy ne tartsanak maguknál karddal és íjjal felfegyverzett szolgákat. 1197. évi útjukon mégsem ártott volna, ha tartanak, mert ekkor a káptalanra jövő magyar apátokat megsebesítették, kirabolták és elfogták. Ettől függetlenül a következő évben meg kellett jelenniük.⁸⁷ 1201-ben azokat a magyar, cseh és lengyel apátokat, akik szolgák kíséretét vették igénybe, ha kimentek monostorukból, egy világi általi megbotoztatásra ítélték. Ugyanebben az esztendőben tájékoztató jelleggel a pilisi apát közölte a távolmaradó apátokra kirótt szokásos, a *Liber Usuum*ban szereplő büntetést magyar társaival.⁸⁸ A nagykáptalan kétszer is kérte a pápát, másodszor II. András királyt is, hogy ne bízzanak annyi feladatot a ciszterci apátokra.⁸⁹ 1217-ben arra intették a közép-európai apátokat, hogy a nagykáptalanra jövet parasztfératereiket lóháton hozzák magukkal.⁹⁰ 1275-ben a generális káptalan megtiltotta, hogy apátságából büntetésből eltávolított szerzetest Magyarországra küldjenek, hacsak olyan rendházba nem, ahol van konvent, és megtartják a rend szabályzatát.⁹¹ Ez az adat a hanyatlásra utal, holott az 1270-es évek még a hazai ciszterci történelem feljutó korszakához tartoznak, hiszen Ábrahám 1270-ben, Zágráb 1272-ben alapult.

1411-ben a generális káptalan elrendelte, hogy azon német és magyar apátok, akik a rendi határozatok szerint tanulókat kötelesek küldeni, küldjék ezeket a viennei *studium generale*-ra. A tanulmányok rendjét XII. Benedek 1335. évi bullája, a *Benedictina* szabályozta: a 40 fő fölötti apátságoknak 2, az ez alatti létszámúaknak 1 szerzetest kellett egyetemre küldeniük. A magyar rendházak nyilvánvalóan a második kategóriába tartoztak.⁹² Tanult magyar ciszterciről kevés adatunk van; ilyen például Lénárd

85 SC 1219/57., 1231/28., 1237/54. sz.; Repertorium 172., 181.

86 SC 1240/59., 1246/24. sz.; TAKÁCS 1989, 37.

87 SC 1196/33., 1197/50. sz.

88 SC 1201/46., 47. sz.

89 SC 1211/34., 1219/47. sz.

90 SC 1217/15. sz.

91 SC 1275/9. sz.

92 SC 1411/29. sz.; SC III. 430.

borsmonostori apát, akit 1471-ben egyenesen a nagykáptalan utasított, hogy öt év alatt végezze el a vienne-i egyetem teológiai fakultását. Egyszersmind figyelmeztette Lénárdot, hogy monostora méltó kormányzását se mulassza el.⁹³ A statútumok 1470-ben az újonnan kinevezett pilisi apátot, Enkanitani Ferencet műveltnek nevezték, 1411-ben a Reinben tartózkodó szepesi Lőrincet *Schulernek*.⁹⁴ 1518-ban a citeaux-i káptalan Skóciának küldött levelében egy konkrét eset kapcsán kifejtette, hogy sehol sem szabad az apátokat száműzni, mert sehol sem állnak fenn az ehhez szükséges okok, se Angliában, se más helyeken, így Magyarországon sem.⁹⁵

A ciszterci monostorok liturgiája egységes volt, az apátságok nem alakíthatták szer-tartásaikat tetszésük szerint. A generális káptalan statútumainak jelentős része liturgikus kérdéseket tárgyal, ám ezek többnyire általános érvényűek, az egész rendre vonatkoznak. Csupán öt olyan rendelkezés maradt fenn, amely a hazai liturgiáról szól. 1201-ben Egres és *Mons Sanctae Mariae* apátja, perjele, alperjele és egész háznépe három napig csupán kenyeret és vizet fogyaszthatott, mert az oltárt misén kívül három napig letakaratlanul hagyták.⁹⁶ 1204-ben arra intették a magyar és a lengyel apátokat, hogy az oltárokat ne díszítsék selymekkel, és ne misézzenek selyemből készült kazulákkal. Ha valaki mégis ilyennel misézett, nem csak ő, hanem a miseruhát kikészítő sekrestyés is három napig a bocsánatos bűn állapotába került, a három nap közül egyen kenyéren és vízen böjtölt. Ahol nem volt egyszerű kazula, húsvétig kellett beszerezni. Még 1204-ben a pilisi monostor hasonló büntetésben részesült a birtokában lévő ezüstözött stóla miatt.⁹⁷ 1222-ben az egresi apát kérésére a nagykáptalan engedélyezte a magyar apátságoknak, hogy megtarthassák Szent István király ünnepét – addig az egységes rendi liturgia miatt nem ünnepelehték. Saját szövegeket most sem kapott Szent István, a nem főpap hitvallók közös (*commune*) tételeit vették róla, ezek is csak Magyarországon voltak mondhatóak. Az 1486. évi káptalan hozzájárult, hogy a magyar ciszterciek Szent István ünnepét ünnepélyesen, 12 (de még mindig közös) olvasmánnyal üljék meg, ám nem augusztus 20-án, mert akkor Szent Bernát ünnepe van, hanem 21-én. Szent László és Erzsébet ünnepeit ugyanezen szabályozás szerint saját napjukon – június 27. és november 19. – tarthatták, Erzsébetét saját legendájának éneklésével.⁹⁸ Erzsébetről egyébként már szentté avatásának évében, 1235-ben – a zsolozsma és a mise bizonyos pontjaiba illesztendő – megemlékezést (*commemoratio*) rendelt el a nagykáptalan az egész rend számára.⁹⁹

93 SC 1471/46. sz. Nehéz elképzelni, hogy ez a perjel teljhatalmú megbízásán kívül miként volt megoldható. Ráadásul SC 1471/47. sz. a rátermettnak lefestett Lénárdot Magyarországra, Szlavónia, Horvátország és Karintia vizitátorává is kinevezte három évre.

94 SC 1470/18., 1411/32. sz.

95 SC 1518/84. sz.

96 SC 1201/16. sz. Eldönthetetlen, hogy *Mons Sanctae Mariae* Borsmonostort vagy a besançoni egyházmegyében lévő Mont Sainte Marie-t jelenti-e. A statútumban az egyazon vétséget elkövető francia apátságok, majd Egres, végül *Mons Sanctae Marie* neve szerepel, a sorrendiség Szűz Mária hegyének magyarországi lokalizációját támogatja. Az oltárok letakaratlanul hagyása az esetlegesen rajtuk lévő Oltáriszentség-fragmentumok iránti tisztelet elmulasztása miatt volt olyan súlyos véték, hogy az egész háznép bűnhődött miatta.

97 SC 1204/16., 23. sz.

98 SC 1222/36., 1486/91. sz.

99 SC 1235/1. sz. Ezt megerősíti 1236/1. sz.

4.5. Büntető statútumok

A magyar vonatkozású statútumok legjelentősebb részét a fegyelmi vétségek kivizsgálása teszi ki. A következőkben ezeket vesszük sorra monostoronkénti bontásban, az első határozatok megszabta időrendben. 1195-ben bizonyos szentgotthárdi parasztfrátereket a generális káptalan elűzött Magyarországról, mert hallatlan kegyetlenséggel és dühvel bántak el egy monachussal. A nyomozást a káptalan a clairvaux-i és a troisfontaines-i apátokra, tehát illusztris delegációra bízta, III. Bélát is értesítette. 1196-ban arra utasította a clairvaux-i apátot, mindegyik rendbontó szentgotthárdi *conversus*t más-más rendházban helyezze el, ott életük végéig utolsók legyenek, és (húsvét hetét és az életveszélyt kivéve) minden pénteken kenyéren-vízen böjtöljenek.¹⁰⁰ 1205-ben a szentgotthárdi apátot felszólították, hogy legkésőbb húsvétig bocsássa haza a moûtier-en-argonne-i monostor *conversus*aikat, akiket atyaapátjuk akarata ellenére tart magánál. A gotthárdi apátnak föltehetően munkaerőre volt szüksége ezekben az években, mert 1206-ban hasonló módon a troisfontaines-i *conversus*ok elbocsátására kötelezték, akiket szintén szabálytalan módon fogadott be. Ezúttal meg is büntették.¹⁰¹ 1226-ban a szentgotthárdi monostorban zajló jóslások miatt indult vizsgálat. 1276-ban ugyanez a hír járta a gotthárdi apátról (a jóslásnak lehetett valamiféle hagyománya Szentgotthárdon), aki emellett három éven keresztül igazolatlanul elmaradt a káptalanról, esküt szegett és eltékozolta rendháza javait; ezek miatt letették.¹⁰²

A középkorban a szabálytalanságok és bűnök számának, valamint sokszínűségének tekintetében a pilisi apátság járt élen. Érdekes módon más ügyekben ettől függetlenül sok megbízatást kapott a nagykáptalantól. 1199-ben a pilisi apát atyaapátját, Hugó acey-i apátot Pilisen tartóztatta Acey atyaapátja, a cherlieu-i apát tilalma ellenére. Ráadásul a cherlieu-i apát küldötteivel három pilisi szerzetes: Renaudus monachus, Guido Tempestis és Márton mesterember parasztfráterek gorombán bántak. Ezért büntetésben részesültek: az apát otthon, szerzeteseinek pedig – csakúgy, mint Hugónak – a cherlieu-i apát büntetését magukra veendő Cherlieu-be kellett menniük. Furcsa, hogy e 12. század végi statútumok az acey-i apátot és a három bűnös pilisi cisztercit név szerint említik.¹⁰³ A következő súlyos kihágásról 1213-ból van adatunk: ekkor Pilis *conversus*ai élve eltemették egy társukat. A pilisi apátságban és egy hozzá tartozó grangióban 1222-ben is „embertelen tettet” követtek el a cikádori apát, valamint egy szerzetese, továbbá bizonyítottan sok más rendtag ellen.¹⁰⁴ 1225-ben a pilisi apát nagyszombat napján vett fürdőt, mi több, a fürdőben megborotváltatta magát; ezért negyven napot töltött apáti stallumán kívül, hatot a bocsánatos bűn állapotában, ezek közül kettőt kenyéren és vízen, továbbá húsvétig minden pénteken kenyéren és vízen böjtölt. (Ha megtartotta a büntetést.)¹⁰⁵ 1232-ben kiderült, hogy a pilisi apát az éves vi-

100 SC 1195/79–81., 1196/10. sz.

101 SC 1205/40., 1206/44. sz.

102 SC 1226/28., 1276/25. sz.

103 SC 1199/12., 13. sz. Az acey-i apát pilisi tartózkodása – hasonlóan a fent említett francia parasztfráterek szentgotthárdi működése – a magyar és a francia apátságok közötti, a korai időkben főnálló szoros és élénk kapcsolatokra utal; ennek jellegzetes példája a clairvaux-i perjelből zirci apáttá lett Limoges-i János (1208–1218) személye.

104 SC 1213/46., 1222/25. sz.

105 SC 1225/22. sz.

zitációk alkalmával gyakran pénzzel váltotta meg a visszasságokat. Elsősorban atya-apátját, az acey-i apátot rótták meg emiatt. A nagykáptalan utasította a clairvaux-i és a troisfontaines-i apátot, hogy reformálják meg a pásztói és a pilisi rendházat, ahol a bűnök egyébként is burjánzanak. 1233-ban a káptalan élesebben fogalmazott: „olyan túrheterlen és szabálytalan kitéréseket hallottunk, amelyeket a szeméremre és a jóézésre való tekintettel nem is sorolunk elő.” Az acey-i és a pilisi apátokat, akik időközben lemondtak, száműzte Magyarországról, mindkettőjüket Clairvaux-ba rendelte – vagy ha az ottani apát máshová küldi őket, más rendházba –, hogy ott egy évig a papok között az utolsók legyenek; sohasem lehettek apátok a későbbiekben. A nagykáptalan Pilis rendbetételét az új acey-i apátra bízta.¹⁰⁶ A többi apát 1269-ben is sok rosszat jelentett a pilisi apátságról Cîteaux-ban; atyaapátjának ezért néhány más apát társaságában személyesen kellett ellenőriznie Pilist filiájával, Pásztóval egyetemben.¹⁰⁷ 1272-ben a pilisi apát az acey-i és az ábrahám apátok segítségével önhatalmulag és igazságtalanul letette a pásztói apátot. A káptalan megbüntette őket, a pásztói apátot pedig visszahelyezte jogaiba.¹⁰⁸ 1275-ben a generális káptalan kiközösítette a pilisi apátot, mert az acey-i apáttól eltulajdonított egy aranykelyhet; 1276-ban kapott egy mentő lehetőséget: ha húsvét esztenkeddjéig (*quindena*) visszaadja a kelyhet vagy értékét, nem teszik le és nem közösítik ki örökre.¹⁰⁹ 1413-ban a reini apátnak kellett ítélnie Frederik és Brunelet-nek mondott István pilisi ciszterciek ügyében, akiknél először a test káros befolyását fedezték fel, majd István ördögi meggyőződésből monostorától engedély nélkül több évig távol maradt, és más rendházakban szedett-vedett öltözékben celebrált szertartást lelkének veszedelmére.¹¹⁰ Péter pilisi monachus az 1480-as évek táján „biztos rossztettei” miatt fogságba került, majd elszökött. A cîteaux-i káptalan azonban 1486-ban megkegyelmezett neki, és a rend bármely tisztsége betöltésére alkalmasnak nyilvánította. 1518-ban a nagykáptalan a heilsbronn apátra bízta, akadályozza meg, hogy a pilisi monostor felvegye a rend hitehagyottait – Luther követőit – és ne rehabilitálja őket.¹¹¹

1199-ben asszonyok „hatoltak be” egyes magyar ciszterci apátságokba. A kiszabott büntetést az egresi apát adta hírül a többieknek, őt magát nem ítélték el. Cîteaux Imre királynak is megírta az esetet, hogy tartsa vissza a magyar apátokat az ilyesfajta tettektől. 1200-ban viszont Egres monostorába jártak be asszonyok, apátját a nagykáptalan megfenyítette és megidézte.¹¹² A probléma ezzel nem szűnt meg, 1207-ben az egresi apátot ugyanezért marasztalták el. Az egresi perjel a monostor refektóriumában (ebédlőjében) egy gyermektől asszony készítette *pitanciát* vett át – ez akkora bűnnek számított, amiért az anyaapátságba, Pontignyba kellett mennie, hogy ott bűnhődjék.¹¹³ 1212-ben az egresi apátot azért feddték meg, mert konventjével együtt egy ispánné

106 SC 1232/45., 1233/51., 52. sz.

107 SC 1269/32. sz.

108 SC 1272/11. sz.

109 SC 1276/9. sz.

110 SC 1413/71. sz.

111 SC 1486/121., 1518/83. sz.

112 SC 1199/44., 1200/46. sz.

113 SC 1207/22. sz. A *pitancia* olyan ételt jelent, ami a szokott ételen kívül esik, azt mintegy kiegészíti, színesíti; halat, tojást, sajtot értettek rajta. Kérni nem lehetett, az apát rendelhette. Egresen tehát nem az volt a baj, hogy *pitanciát* fogyasztottak, hanem az, ahogyan megszerezték.

(*comitissa*) jelenlétében celebrált szentmisét – ráadásul munkaidőben –, és az ispánnét valamiféle szolgálatra kényszerítette a rendházban; ezenkívül egy monachusa 10 font pénzüsszeget lopott.¹¹⁴ Az egresi apát 1230-ban monostorának jókora birtokát a vizitátor (az atyaapát) tanácsa és beleegyezése nélkül adta el, ezért büntetésben részesült.¹¹⁵ 1272-ben az egresi apát megválasztásának tisztasága kétségeket ébreszthetett, mert a nagykáptalan megbízta a kerci és a szentgotthárdi apátot, hogy Egresbe elmenve személyesen vizsgálják ki az ügyet.¹¹⁶

Szentgotthárdon, Pilisen és Egresen kívül a többi monostorból csak egy-két szabálysértésről van tudomásunk. Valószínűleg a cikádori apát volt az, aki 1204-ben nem vizitálta Egrest, holott ezzel meg volt bízva. Ugyancsak a cikádori apát 1214-ben hozzájárult ahhoz, hogy egyik szerzetesét a király bencés apáttá tegye, ezért a generális káptalan felelősségre vonta.¹¹⁷ 1226-ban a vértskeresztúri apát halálra botoztatta egyik monachusát, majd az egresi monostoron keresztül megerősítést eszközölt ki tetteire a római kúriától.¹¹⁸ 1275-ben I. pásztoi apátot botrányos körülmények között mondatták le; Cîteaux a pontignyi, a clairvaux-i és a troisfontaines-i apátot kijelölve vizsgálatot rendelt el, de az apát letételeét előzetesen helybenhagyta.¹¹⁹ 1282 előtt Pétervárad „ártatlan kezű és tiszta szívű” apátját álnok szerzetesei egy ideig fogva tartották, erőszakkal és halálos fenyegetéssel pecsétjének átadására kényszerítették. A nagykáptalan ugyan védelmébe vette az apátot, de felszólította az atyaapátot is, hogy gondoskodjék Pétervárad apátjának törvényes megválasztásáról. Az eredeti apátot tehát nem helyezték vissza jogaiba. 1282-ben történt még egy hasonló eset: M. testvér a toplicai apátot halállal fenyegetve elérte, hogy félreálljon, ezután M. „viselkedett” toplicai apátként. A káptalan letette, az igazi apátot visszaállította Toplica élére.¹²⁰ 1486-ban Bélháromkút szerzetesei kezét emeltek apátjukra, hogy börtönbe vessék; a péterváradiak is – lehet, hogy jogszerűen – elűzték Péter nevű apátjukat. Mindkét ügy kivizsgálását a pilisi apátnak hagyta meg a generális káptalan.¹²¹

Egy alkalommal Cîteaux szerzeteseit is érték atrocitások Magyarországon: a zwettli apátság házgondnoka elhíresztelte, hogy a pápának gyűjtött pénzt viszik el, így rablók fosztották ki őket. A pórul járt ciszterciek Zwettlre egyéb okokból is neheztek.¹²² A nagykáptalan 1211-ben megróttá Heiligenkreuz apátját, amiért szerzeteseivel „kevésbé tapintatos módon” elfoglalta a II. András adományaképpen Clairvaux birtokában lévő ercsi szigetet.¹²³

Folytatva a rendbontások fölött tartott szemlénket, következzenek most azok az esetek, amelyeket magyar ciszterciek követtek vagy szenvedtek el Magyarország határain túl! 1191-ben az egresi apát rossz értékű pénzt vitt Pontigny-be, ezt maga is elis-

114 SC 1212/1. sz.

115 SC 1230/34. sz. Nem tudjuk, melyik birtokról van szó.

116 SC 1272/36. sz.

117 SC 1204/27., 1214/26. sz.

118 SC 1226/27. sz.

119 SC 1275/25. sz.

120 SC 1282/9., 25. sz.

121 SC 1486/31. sz.

122 SC 1250/45. sz.

123 SC 1211/13. sz. II. András oklevele: ÁUO XI. 119. (1213-as kelettel); RA 389. sz. (1222 körüli datációval). Repertorium 98. a kelteztést 1207/1208-ra javítja.

merte. A dolgot rendezendő vissza kellett térnie Pontigny-be. 1193-ban a nagykáptalanon a cikádori apát – igaztalanul – bevádolta a signyi apátot, ezért hat napig volt a bocsánatos bűn állapotában, ezek közül egy napon kenyéren és vízen böjtölt.¹²⁴ 1197-ben megtámadták a cîteaux-i káptalanra tartó magyar apátokat. 1241-ben a raitenhaslachi apát nem akarta befogadni a valószínűleg ugyancsak Cîteaux-ba igyekvő egresi apátot. 1291-ben az ábrahámi apátot kirabolták a württembergi Baidnt apácázárdájában.¹²⁵ A nagy nyugati egyházszakadás idején, 1389-ben az offlingeni apátság fogadta be a pilisi Henriket és rendtársait, mivel Pilis – és Magyarország – az eretneknek tekintett római pápa oldalán állt.¹²⁶

4.6. Más személyi ügyek

A 15. század elején a generális káptalant két évtizeden keresztül foglalkoztatta Lőrinc szepesi ciszterci hányattatott sorsa. 1399-ben hallunk róla először: Szepesről az ottani méltatlan életmód miatt Morimond-ba ment apátjának engedélye nélkül. A nagykáptalan ezt mégis „érdemeinek gyarapításaként” fogta föl, megengedte, hogy Morimond-ban maradjon, de Szepesre való visszatérésének lehetőségét is nyitva hagyta. 1402-ben Zeyfridisdorum Lőrinc szepesi monachus engedélyt kapott, hogy a rend bármelyik apátságában jelentkezzen. 1411-ben Schuler Lőrinc kérésére a nagykáptalan átírta az 1399. évi statútumot, valamint János egykor morimondi, 1411-ben cîteaux-i apát (1405–1428) 1397-i levelét, amely szerint Lőrincet bármely apátság tagjai közé fogadhatja. Ezután Reinbe került; a reini apát 1411-ben a nagykáptalantól való felhatalmazása alapján Lőrincet ábrahámi gubernátorrá akarta tenni, terve azonban nem valósult meg. 1413-ban a nagykáptalan ismét kijelentette, ha a szepesi monostor jogtalan katonai megszállása megszűnnék, javait visszaadnák, és törvényes apát kerülne oda, a reini apát engedje hazamenni Sorin Lőrinc volt szepesi apátot (!), ha haza akar menni. Lőrinc 1413-ban is Reinben élt. 1419-ben a nagykáptalan parancsára a szentgotthárdi apátnak – példátlan módon – mérsékelt életjáradékot kellett kicsikarnia Lőrinc reini fogadalmas számára a szepesi apáttól és konventtől. Lőrinc tehát Szepesről való távozásakor testvér volt; 1413-ban feltehetően a szepesi apátságot 1390-től kormányzó László tinini püspök 1412-es halála miatt nevezte szepesi apátnak a káptalan (mintegy apáttá nevezve ki őt), noha sose foglalta el Szepes apáti székét. 1399 előtt vagy elűzték, vagy önként menekült el, majd egy ideig apátságról apátságra vándorolt, míg Reinben végleg letelepedett, és elérte, hogy a szepesiek évente fizessenek neki kárpótlást. Melléknevei: Zeyfridisdorum, Sorin értelmezhetetlennek tűnnek; a Schuler arra utal, hogy tanult férfiú volt.¹²⁷

A cîteaux-i káptalan az apátságok egymás közötti vitáinak elsimításában is illetékes volt. 1236-ban felhatalmazta a szentgotthárdi és a péterváradi apátot, hogy ítélkezzenek Pásztó Egressel és Pilissel folytatott viszályában. Pásztó és Egres között még 1238-ban sem volt béke, a nagykáptalan ugyanazt a két apátot küldte ki, mint 1236-ban.¹²⁸ Az eg-

124 SC 1191/34., 1193/55. sz.

125 SC 1197/50., 1241/73., 1291/12. sz.

126 SC 1389/19. sz.

127 SC 1399/14., 1402/69., 1411/32. sz.; Repertorium 35–36.; SC 1413/79., 1419/28. sz.

128 SC 1236/46., 1238/61.-sz.

resi apátság ugyanebben az évben Csák nembeli Ugrin kalocsai érsekkel (1219–1241) is szembeszállt; a cikádori és a zirci apátoknak kellett békét teremteniük. Egres apátja ellen 1268-ban a woseki apát nyújtott be panaszt. 1291-ben a zirci apát megyéspüspökét (Rád nembeli Benedek veszprémi püspököt [1290–1309]) vádolta be a káptalanon.¹²⁹ Cîteaux 1422-ben a Pál borsmonostori és János szentgotthárdi szerzetes közötti, a borsmonostori apáti címért folyó vita eldöntését a wilcheringi és a lilienfeldi apátoknak, valamint egy ebrachi szerzetesnek hagyta meg. Ha mindkettőjük megválasztása érvénytelen volt, a megbízottaknak egy harmadik apátról kellett gondoskodniuk. 1471-ben Lénárd borsmonostori apát – nem tudni, milyen ügyben – megidézte György szentgotthárdi apátot, Márton pétervárad i perjelt és Huoter István gotthárdi szerzetest; ügyükben a heiligenkreuzi apát döntött.¹³⁰

Az apáti posztok betöltésének végső felelőse is a nagykáptalan volt. Nem habozott apátokat letenni, illetve újakat kinevezni, ha valamilyen okból úgy látta jónak; alkalmanként még a konkrét indokot se nevezte meg. Ebben a bekezdésben azokat az eseteket vesszük számba, amikor a generális káptalan nem vétséget megtorlandó intézkedett. 1212-ben nyomatékosan fölszólította (egyszersmind meg is büntette) a heiligenkreuzi apátot, aki három évig apát nélkül hagyta Borsmonostort, hogy húsvétig gondoskodjék apátról, vagy hívja el a szerzeteseket.¹³¹ Az új toplicai apátról 1294-ben (kivételesen) a clairvaux-i apát gondoskodott.¹³² 1297-ben a szepesi apátság fölötti gyámkodást a morimondi apátra bízták, holott Szepes atyaapátsága a lengyelországi Wąchock volt. Nem tudni, hogy a státútum kétértelmű fogalmazása szintén egyszeri alkalmat jelentett-e, vagy Szepes Morimond leányapátsága lett. Az atyasági jogokat a nagykáptalan csak nagyon súlyos bűnök esetén vette el, ilyenről pedig itt nincsen szó. Megfontolandó azonban némely későbbi jel, amely arra utal, hogy Szepes mégis közvetlenül Morimond alá került.¹³³ 1411-ben Heiligenkreuz apátja filiájába, Cikádorra kinevezhette valamely szerzetesét apátnak, miután elmozdított onnan egy ferencest, aki elfoglalta a monostort. A királyi kegyuraság alatt álló Cikádor azonban 1421-től a bencések kezére került, hiába szorgalmazta Cîteaux 1457. évi státútuma, hogy a rend római általános ügyvédje (*procurator generalis*) szerezzé vissza a monostorra vonatkozó jogokat.¹³⁴ A nagykáptalan 1470-ben a „fejlett erkölcsű és művelt” Enkanitani Ferenc testvért nevezte ki pilisi apáttá, akinek erényeiről királyi levelekből értesült – vagyis Enkanitanit Mátyás király ajánlotta.¹³⁵ 1479-ben a nagykáptalan rendelkezésből Márton egykori szentgotthárdi apát Pétervárad örökös perjele és adminisztrátora lett. Ez a Márton volt az, aki Mátyás király 1478. évi reformjának egyik rendi szervezőjeként működött. Érdekes módon már egy 1471-i státútumban pétervárad i perjelként tűnik föl; 1471 és 1478 között lehetett Szentgotthárdon egy ideig apát.¹³⁶ Gotthárdról való távozásának körülményei ismeretlenek;

129 SC 1238/63., 1268/64., 1291/46. sz.

130 SC 1422/37., 1471/16. sz.

131 SC 1212/38. sz. Az új apát megválasztását az adott ház atyaapátjának kellett irányítania és ellenőriznie, ld. a *Charta Caritatis posterior* 18. pontjában: LÉKAI 1991, 431.

132 SC 1294/22. sz.

133 SC 1297/6. sz. Ilyen közvetett bizonyíték például János morimondi apát fentebb, szepesi Lőrinc kapcsán idézett levele, amelyben a szepesi monostort „*nobis immediate subiectum*”-nak nevezi. SC 1411/32. sz.

134 SC 1411/66., 1457/43. sz.

135 SC 1470/18. sz.

136 SC 1479/30., 1471/16. sz., Repertorium 168.

mindenesetre rangjának csökkenését Pétervárad gazdagsága kellően ellensúlyozhatta. 1486-ban a gotói apát kapott megbízást, hogy vizsgálja ki a pilisi apátságban történeteket: György apátot letették, helyette Jodokot választották meg.¹³⁷

1411-ben a generális káptalan engedélyezte a szentgotthárdi apátnak, hogy a monostorába szabályosan küldött vendég monachusokat perjellé, alperjellé tegye, vagy az adminisztráció egyéb földatait bízza rájuk, saját fogadalmasainak sérelme nélkül.¹³⁸ Ez az egyetlen alkalom, amikor Cîteaux magyar rendház alacsonyabb hivatalainak betöltésével is foglalkozott. A nagykáptalan 1471-ben Wolfgang fürstenfeldi cisztercit, aki apátságát elhagyva engedély nélkül szökött el a káptalanra, kéthavi borsmonostori tartózkodásra ítélte.¹³⁹

4.7. Általános vizitációk

A nagykáptalan, különösen a kései középkorban, számos alkalommal rendelt el Magyarországon általános vizitációt. Ez azt jelentette, hogy egy vagy több apát egy, két vagy három évre az összes magyar apátság megvizsgálására kapott megbízást „főben és tagokban”, függetlenül a filiációs viszonyoktól és az atyaapátok (vagy helyetteseik) évenkénti látogatásától. A vizitátorok hatalma széleskörű volt; bárkit elítélhettek vagy felmenthettek, apátokat tehetek le. Néha még a nagykáptalan illetékességi körébe tartozó ügyekben is gyóntathattak. Elsőként 1274-ben hagyták meg a heiligenkreuzi, a cikádori és a reini apátoknak, hogy vizsgálják meg a magyar apátságokban uralkodó viszonyokat, „mivel a rendet azokban a részekben sok tekintetben mintegy elárvultnak mondják, és a rend tagjairól több helytelenséget adtak hírül.” A három apátból legalább kettőnek jelen kellett lennie, a következő évben jelentést tartoztak tenni.¹⁴⁰ Feladatukat nem teljesítették, ezért 1275-ben ugyanezt a feladatot kapta a pontignyi, clairvaux-i, és a troisfontaines-i apát. 1288-ban a heiligenkreuzi és a borsmonostori apátot kérték föl általános magyarországi vizitációra. 1408-ban a maulbronni apátnak hagyták meg, hogy rízza fel (*ut citat*) más területek mellett Magyarország apátjait.¹⁴¹ A 15. században legtöbbször, szám szerint hétszer a morimondi apát feladata lett a magyarországi vizitáció. Magyarország mellett Csehország és Lengyelország, alkalmanként a német területek és Hispánia is az ő felügyelete alá tartozott, így kérdéses, milyen hatásfokkal végezte munkáját. A státútum gyakori ismétléséből következően nem túl eredményesen.¹⁴² 1411-ben a reini apátot hívta fel a nagykáptalan vizitáció végzésére; ugyanő 1413-ban a magyar apátságok anyagi terheivel, valamint – ha már úgyis itt járt – Ercsi és Pilis külön ügyeivel foglalkozott.¹⁴³ Az általános vizitációt végző apátok listáján szerepel még a pilisi (há-

137 SC 1486/32. sz.

138 SC 1411/30. sz.

139 SC 1471/44. sz.

140 SC 1274/21. sz.

141 SC 1275/19., 1288/10., 1408/18. sz.

142 SC 1409/46., 1425/54., 1461/136., 1462/32., 1463/129., 1465/4., 1469/29. sz.

143 1411: SC 1411/31. sz. Megbízatásával összefüggésben akarta a reini apát szerzetesét, Lőrincet az ábrahámi monostor gubernátori székébe ültetni, ld. Repertorium 35–36. 1411-ben a szentgotthárdi és a pilisi apát is kapott valamiféle vizitációs jogot; a bajor ebrachi apátot helyettesítették. SC 1411/18. sz. 1413: 1413/60., 65., 71. sz.

romszor),¹⁴⁴ a borsmonostori¹⁴⁵ és a baumgarteni apát, akinek fő feladata a liturgikus könyvek egységesítése volt egy kinyomtatandó példány alapján (1487).¹⁴⁶ 1494-ben a nagykáptalan addigi fő bizalmasa, a pilisi monostor vizitációját és reformációját hagyta meg a heiligenkreuzi apátnak. Ugyanez a feladat 1509-ben a heiligenkreuzi és a bécsűjhe-lyi apátra hárult; 1509-től háromévente megjelenhettek Pilsen.¹⁴⁷

Az említett vizitációknak a nagykáptalanon történt elrendelésükön kívül semmi más emléke nincsen. Egyetlen vizitáció „jegyzőkönyve” maradt fenn (ami viszont nem szerepel a statútumokban), ezt Seifried von Waldstein reini apát írta Nagy Lajosnak 1357-ben. A jelentés szövege szerint maga a király kérte Cîteaux-ban a vizitáció elren- delését, és közre is működött abban. Seifried neki is terjesztette elő, milyen állapotokat talált és miként intézkedett. A 18 apátságból 8-at látogatott meg személyesen, négy helyzetéről követve értesült, hármat csak megemlített, mert azok „alig érdemlik meg, hogy monostornak nevezzék őket.” Az utóbbi hármat leszámítva néhány mondatban bemutatta az apátságok helyzetét, jövedelmük alapján javaslatot tett, hány szerzetest kellene tartaniuk. Nyilvánvalóan hasonló jelentést küldött a generális káptalannak is.¹⁴⁸ Áttételezen 1390-ből is van adatunk vizitáció(k)ról. Zsigmond és Mária királyné kérésére IX. Bonifác pápa (1389–1404) meghagyta László szepesi apátnak, hogy VII. Kelemen ellenpápa (1378–1394) és az őt támogató cîteaux-i apát híveit mint skizmatikusokat tegye le, és helyüket Rómához hű személyekkel töltsse be. Egy nappal később a rend római nagykáptalanja által fölkinált segély beszédésével is megbízta Lászlót, működése helyszínéül Magyarországot, Dalmáciát és Horvátországot jelölve ki. Ugyanekkor a cikádori és a pilisi apát feladatává a mondott adó Lengyelország, Po-roszország, Lívföld és Krakkó (a szlávok) területén történő behajtását tette.¹⁴⁹

4.8. Gazdasági tárgyú statútumok

A ciszterciek 12. századi sikerüket jelentős mértékben eredményes gazdálkodásuk- nak köszönhették, noha ezt talán maguk sem tudták, legalábbis nem törekedtek arra tudatosan, hogy gazdaságukat minél nyereségesebbé tegyék. Gazdaságuk irányelveit természetesen a nagykáptalan határozta meg még a korai időkben. A magyar vonatko- zású adatok azonban nem ilyen természetűek, inkább a rend központosított voltából fa- kadó központi kiadásaival kapcsolatosak; az apátságoknak részint a generális káptala- nok költségeire, részint egyéb, alkalmi célokra kellett adakozniuk (*contributio* – hozzájárulás). A IV. keresztes hadjárat (1202–1204) idején, 1203-ban „Jeruzsálem föld- jének használatára” kellett fizetniük karácsonyig Dijonban, kivéve a messze lakó

144 SC 1422/22., 1471/37., 1486/28. sz.

145 SC 1471/47. sz. 1471-ben a 37. sz. statútum a pilisi és a borsmonostori apátot bízta meg a vizitációval, a 47. sz. csak a borsmonostorit (az erényes hírben álló Lénárdot).

146 SC 1487/53. sz.

147 SC 1494/57. sz. Fennmaradt János cîteaux-i apát (1476–1501) levele is, amit a heiligenkreuzi apátnak küldött ez ügyben. BÉKEFI 1891–1892, I. 445–446. Péter cîteaux-i perjel a heiligenkreuzi és bécsűjhe-lyi apátoknak szóló megbízólevele: Uo. 455–456.

148 Seifried teljes jelentése: BÉKEFI 1898–1902, I. 254–257. Elemzése: Uo. 69–75.; HERVAY 1997, 25. Részletei szerepelnek a Repertorium megfelelő helyein is.

149 MVH I/3. 101–105., ZsO I. 1786. (1390. XII. 11.), 1789, 1790. (1390. XII. 12.) sz.

apátokat, akiknek külön ezért nem kellett útra kelniük, az 1204. évi káptalanig kaptak haladékot. A kerci apát 1279-ben nemcsak hogy nem ment el a káptalanra, de még a rá mért összeget sem fizette be. A szentgotthárdi apát 1281-ben ugyancsak nem ment, noha atyaapátja meg is idézte, és már két éve nem fizetett.¹⁵⁰ Seifried reini apát 1357. évi vizitációjakor a generális káptalanok költségeire is gyűjtött pénzt, miután az összeget 1358-ban befizette Cîteaux-ban, elismervényt is kapott róla.¹⁵¹ Amint láttuk, László szepesi apát 1390-ben a római kúria javára szedett pénzt. A magyar monostorok „kiürülése és notórius szegénysége” miatt a reini apát 1413-ban engedélyt kapott, hogy a rendi hozzájárulásokat egyszeri alkalommal öt évre lelkiismerete szerint csökkentse.¹⁵² 1419-ben Magyarországon a szentgotthárdi és a reini apát gyűjtött be rendkívüli hozzájárulást, 1421-ben a reini és a heiligenkreuzi apát szedett adót nálunk két segítővel, 1487-ben a pilisi apát. 1490-ben a generális káptalan megszabta, hogy az egyes területek milyen pénznemben fizessenek hozzájárulást: Magyarországnak dukátban kellett.¹⁵³ 1502-ben meghagyták a reini, a heiligenkreuzi és a borsmonostori apátnak, derítsék fel „igaz tanúk, kötelezvénylevelek, feljegyzések, számítások vizsgálata, okmányok vagy más elégséges dokumentumok szerint” az összes adót vagy hozzájárulást, amellyel az apátságok Cîteaux-nak tartoznak, és ezeket hajtsák is be. A statútum nem említi, de a felhatalmazás Magyarországot célozta. (Ugyanekkor más apátok is kaptak hasonló, értelemszerűen más tartományban teljesítendő feladatot.)¹⁵⁴

Az egyes apátságokra vonatkozó konkrét információnk kevesebb van. 1230-ban az ercsi apát rendházának jókora (megnevezetlen) birtokát a vizitátor véleményének kikérése nélkül adta el. 1413-ban a reini apátnak kellett ellenőrizte, hogy Roseler János testvér, hajdan ercsi apát, jogszerűen húz-e évente 7 aranyforintot az ercsi monostortól.¹⁵⁵

Egy 1222. évi határozat említi a pilisi apátság grangiáját, ahol a cikádori apáttal és egy szerzetessel kegyetlenkedtek. Fontos kérdés, vajon a középkori magyar ciszterci monostorok gazdálkodása megfelelt-e a nyugat-európaiakénak, azaz grangiakon (majorságokon) alapult, vagy a „bencés modellre” emlékeztetett: jobbagyalvak adóján, tized- és vámbevételeken nyugodott? Biztos, hogy a helyzet nem volt a nagykáptalan ideáinak megfelelő, hiszen Magyarországon – ahogy Közép-Európában általában – viszonylag kevés parasztfáter volt, így a grangiák nem működhettek az eredeti ciszterci elképzelés szerint. *Conversus*ok helyett sokszor bérmunkások dolgoztak bennük, és eleve kevesebb volt belőlük. Nyugat-Európában a grangiák a monostor megalapításával szinte párhuzamosan jöttek létre; az egyetlen modern módszerekkel vizsgált hazai apátság, az 1208-tól fennálló Toplica grangiái a 13. század második felében tűnnek föl – Toplica kapcsán összesen 5 grangiáról tudunk.¹⁵⁶ A kiindulópontunkul szolgáló

150 SC 1203/27., 1279/29., 1281/78. sz.

151 BÉKEFI 1898–1902, I. 75.

152 SC 1413/60. sz.

153 SC 1419/27., 1421/23., 1487/23., 34., 1490/6. sz.

154 SC 1502/62. sz.

155 SC 1230/34., 1413/65. sz. Az atyaapátnak ellenőriznie kellett filiája gazdasági ügyeit; például a péterváradai apát és a veszprémi püspök perét lezáró egyezséget 1298-ban az atyaapát, Arnulf troisfontaines-i apát hagyta jóvá. Repertorium 136.

156 FERENCZI 2006. A grangiák a XIII. század második felében történő megjelenésére ld.: 92–99., különösen 96. Fenti érvelésünket gyengíti, hogy II. András 1211. évi alapítólevele úgy beszél Bruchináról, mint „ubi sita est prima grangia de Toplica”; ha pedig Bruchinát az első grangiaként nevezték meg, nem

1222-i statútum Pilis grangiáját említi, Borsmonostor esetében is dokumentált grangiák létezése. (III. Ince pápa 1204. évi oklevele háromról beszél, II. András 1225. évi oklevelében egy szerepel.) Pétervárad grangiájáról egy 1344-i pápai oklevél tudósít, az apátság egy másik, kelenföldi grangiája miatt a 13. század végén perben állt a veszprémi püspökkel. Végül (Károly Róbert 1318. évi oklevele szerint) Heiligenkreuznak is volt egy grangiája Barátudvaron.¹⁵⁷ Az első, ami ebből a – bár bizonytalán töredékes – adatsorból következik: a grangiák szerepe Magyarországon igen csekély lehetett, hiszen csupán négy hazai monostor kisszámú grangiájáról maradt kisszámú följegyzés. A második megfontolandó kérdés, vajon a forrásokban grangiának nevezett létesítmények tényleg az igazi értelemben vett grangiák voltak-e? Nem lehetséges-e, hogy a római kúria vagy a ciszterciek cîteaux-i kormányzata saját fogalmait vetítette rá az általa megszokottól gyökeresen eltérő magyar viszonyokra? Feltehetően a magyar királyi kancellária és többi oklevéladó szervünk fogalomhasználata sem volt kristálytiszt. II. András ugyanazon oklevele, amely Borsmonostor majorságáról ír, megemlékezik a tatari (bencés) apát grangiájáról is.¹⁵⁸ A magyar grangiák igazából közönséges jobbágytelepek, földesúri jellegű gazdaságok vagy soltészségek lehettek. Összegzőképpen Koszta Lászlónak kell igazat adnunk, aki szerint Magyarországon nem volt meghatározó a saját (*conversus*) munkára épülő, grangiák köré szervezett gazdaság.¹⁵⁹

A fegyelmi, a vizitációs és a gazdasági statútumokat megtárgyalva érdemes megvizsgálnunk, kik voltak ezen rendelkezések végrehajtói. Cîteaux-ban a részt vevő apátok kétféle feladatot kaphattak: vagy konkrét megbízatást nyertek, vagy értesíteniük kellett megbízott (de hiányzó) apátársukat. A Magyarországra vonatkozó legtöbb, körülbelül 20 megbízatást, illetve értesítési kötelezettséget a zirci és a szentgotthárdi apát kapta. A pilisi 13-at, a cikádori 11-et, az egresi 8-at, a borsmonostori 7-et, a többi maximum hármat. A zirci apátok, akiket a cîteaux-i statútumok kivétel nélkül bakonyinak neveznek, azzal is kitűnnek, hogy soha nem volt fegyelmi ügyük. Sok esetben külföldi apátok is kaptak magyarországi megbízatást, a legtöbbet – földrajzi közelségük okán – a heiligenkreuzi (16) és a reini (10 + Seifried vizitációja). Nem sokkal maradt le az aceyi és a morimondi apát (9–9). A generális káptalan a clairvaux-i, a troisfontaines-i és a pontignyi apátokat is több alkalommal küldte hozzánk (atyaapátok voltak). Rajtuk kívül még egy sor német nyelvterületen fekvő apátság kapott magyarországi megbízatást. A nagykáptalan esetenként a magyar apátokat is mozgósította külföldi ügyekben. 1206-ban a zirci apát jelentette a szabálytalanul megválasztott heligenkreuzinak, hogy le van téve. 1265-ben az itáliai Santa Maria della Vittoria apátjának a stičnai apát elleni panaszával a heiligenkreuzi és a toplicai apátot bízta meg.¹⁶⁰ 1390-ben a pilisi és a cikádori apát hajtotta be a Rómának szánt adót Lengyelországban és környékén (ld.

kizárt, hogy már 1211-ben, az alapítás után három évvel is több grangiának nevezett gazdasági egység létezett. Ezeknek azonban nincs írásos nyoma. Repertorium 182. A teljes alapítólevél: Uo. 181–183., RA 258. sz.

157 Pilis: SC 1222/25. sz. A többi apátság esetében az egyszerűség kedvéért nem az eredeti forráskiadványokra, hanem a Repertorium adataira hivatkozunk. Borsmonostor: 64., 65.; Pétervárad: 136., 140.; Heiligenkreuz: 106. Régészeti álláspont szerint a Pilisben lévő nagykovácsi-pusztai rom a pilisi apátság grangiájaként működött a XIV. században. ÁSZTAI-SZABÓ 1998.

158 Repertorium 65.

159 KOSZTA 1993, 122.

160 SC 1206/14., 1265/20. sz.

fentebb!). 1449-ben a szepesi apátot alapító rendháza, Wąchock ügyében idézték meg a következő évi nagykáptalanra.¹⁶¹

4.9. A nagykáptalan és a magyar király, magyar főméltóságok

A ciszterci nagykáptalan kapcsolatot tartott az uralkodókkal. Magyarország királya is több esetben lépett érintkezésbe Cîteaux-val, például új monostorok létesítésének ügyében. 1195-ben és 1199-ben a káptalan, miután kiszabta a büntetést, III. Béla, illetve Imre királynak is megírta a szóban forgó kihágást.¹⁶² 1199-ben egy másik statútumból arról is értesülünk, hogy a l'estrée-i apát feltörte Imre király a cîteaux-i apáthoz szóló levelét, ezért büntetésben részesült.¹⁶³ II. András 1212-ben engedélyt kapott, hogy jeruzsálemi útjára két ciszterci monachust és parasztfrátert magával vigyen, de a szerzeteseket csak az induláskor hívhatta magához, korábban nem. A hiányzó toplicai apátot 1214-ben II. András kérésére kímélték meg. 1219-ben a generális káptalan elhatározta, hogy levelet ír III. Honorius pápának (1216–1227) és II. Andrásnak, és megkéri őket, ne rójanak a ciszterci apátokra különféle föladatokat. A káptalan, mint a monasztikus eszmény öre, mérsekelní próbálta apátjai világi lekötöttségét.¹⁶⁴ IV. Béla 1240-ben négy barcasági egyház patronátusát és jövedelmét adományozta a generális káptalan költségeire, illetve átmeneti megoldásként, amíg az esztergomi szék üresedése miatt a ciszterciek nem foglalhatták el a birtokot, évente 100 márka ezüstöt.¹⁶⁵ Seifried von Waldstein Nagy Lajosnak is beszámolt vizitációs útjának tanulságairól. Cîteaux 1411-ben a tervbe vett vizitációt és reformációt Zsigmond figyelmébe ajánlotta.¹⁶⁶

Mátyás király 1478-ban a magyar apátságok újbóli benépesítését kérve fordult a cîteaux-i nagykáptalanhoz. A káptalan meg is bízta a la charité-i, a heilsbronnei és az ebrachi apátokat, hogy toborozzanak szerzeteseket e célból. Dél-németországi apátságokból össze is gyűlt körülbelül 100 ciszterci. Átköltözésük ügyének szervezője Márton, hajdani szentgotthárdi apát lett.¹⁶⁷ Az 1479. évi káptalanon fölmerült a reformált monostorok atyasági jogának megváltoztatása, hiszen eredeti alapítójuk mellett már az a rendház is anyaapátságnak számíthatott, ahonnan új konventjüket nyerték. Az általános döntés, ha megszületett is, nem maradt fenn. Csak Borsmonostorról tudjuk, hogy 1486-ban a szászországi Buch lett az anyaapátsága. (Egész 1486-i konventje onnét származott.)¹⁶⁸ Ugyancsak 1486-ban a nagykáptalan meghagyta a heiligenkreuzi és a borsmonostori apátoknak, hogy derítsék ki, mi lett a megújított magyar monostoroknak szánt 200 forinttal, amit a pilisi apát állítólag kölcsönvett. Ettől függetlenül a pilisi apát elnyerte a többi hazai rendház vizitálásának jogát.¹⁶⁹

161 SC 1449/85. sz.

162 SC 1195/81., 1199/44. sz.

163 SC 1199/81. sz.

164 SC 1212/66., 1214/17., 1219/47. sz.

165 CD IV/3. 550–552., RA 674. sz.

166 Repertorium 36.

167 SC 1478/21. sz., HERVAY 1997, 25–26.

168 SC 1479/18., 1486/96. sz.

169 SC 1486/27., 28. sz. 1486-ban még négy statútum (31., 32., 91, 121. sz.) foglalkozik magyar ügygel, ekkor tehát Magyarország a nagykáptalan érdeklődésének fókuszpontjában volt.

A nagykáptalan sűrűn rendelt el megemlékezést a kor valamely egyházi vagy világi méltóságáért, így alkalmanként a magyar királyért is. A magyar uralkodó és Cîteaux kapcsolata tehát ebben is kifejeződött. Ezt a kiváltságot vagy kérte az illető személy, vagy maga a generális káptalan ajánlotta föl neki. 1183-ban a káptalan úgy rendelkezett, hogy III. Béla halálhírének vételekor a generális káptalanon olyan (liturgikus) megemlékezés történjék érte, mint egy ciszterciért.¹⁷⁰ Egy 1238. évi statútum értelmében világszerte minden ciszterci papnak egy – a Szentlélekről vett – misét kellett mondania IV. Béláért és feleségéért, Laszkarisz Máriáért. A házaspár 1243-ban is, immár gyermekeivel együtt, hasonló kiváltságot nyert (Szentháromság ünnepének miséjét imádkozták értük),¹⁷¹ 1273-ban pedig Hont-Pázmány nembeli Lampert egri püspök (1247–1275) részesült ebben a megtiszteltetésben (mise a Szentlélekről). 1250-ben a cîteaux-i káptalan Benedek kalocsai érsek (1241–1254, majd 1261. évi haláláig esztergomi érsek) kérésére elrendelte, hogy halála után a rend minden papja soron következő miséjét érte mondja (a halottakról). Báncsa nembeli István esztergomi érsekért (1242–1253; †1267/1270) is ugyanilyen megemlékezés történt halála után.¹⁷² A néhai II. Vencel cseh királyért (1278–1305) halála után Német-, Magyar- és Csehország minden ciszterci apátságában teljes halotti officiumot tartottak.¹⁷³ János szepesi apát 1369. évi oklevelében egyetértésben a generális káptalannal, a morimondi apát beleegyezésével Jakab mesternek, feleségének és gyermekeiknek a ciszterciek és különösen a szepesi monostor iránti kegyes érületük miatt a rend minden lelki javában való teljes részesedést adományozta.¹⁷⁴ 1478-ban, a reformkísérlet évében a generális káptalan ünnepélyesen könyörgést szövegezett Mátyás királyért, „legfelségesebb, leggyőzhetetlenebb uráért”, valamint Aragóniai Beatrixért, továbbá elrendelte, hogy mindenhol imádkozzanak egészségükért és hogy lehessen gyermekük. 1521-ben megemlékeztek I. Nestor Joachim brandenburgi örgrófról (1499–1535), a pilisi monostor jötevőjéről, aki megkapta a rend lelki javaiban való részese-dést.¹⁷⁵ Ide tartozik egy bizonytalan statútum is: 1249-ben a nagykáptalan megengedte *Mons Sanctae Mariae* apátjának, hogy alapítóiról évfordulós megemlékezést tarthasson. Szűz Mária hegye vagy Borsmonostort, vagy a besançoni Mont Sainte Marie-t jelenti.¹⁷⁶

További három statútum besorolhatatlan témájú. 1204-ben a nagykáptalan felszólította az Esztergomban időző cisztercieket, hogy térjenek haza. (Sajnos a határozat nem nevezi meg pontosan, hová, így nem tudjuk biztosan, melyik rendház alá tartozott Esztergom.) 1212-ben négy másik apáttal együtt a szentgotthárdi is követet küldhetett Rómába. 1269-ben az acey-i apát, ha már filiáját, Pilist megjavítandó ügyis Magyarországra kellett mennie, engedélyt kapott, hogy Rudolf mestert, a pécsi székesegyház éneklőkanonokját felvegye a ciszterci rendbe.¹⁷⁷

Értelmezhetetlen egy 1272. évi statútum, amely annyit mond, hogy a borsmonostori apát Cîteaux-ban volt a generális káptalan idején.¹⁷⁸

170 SC 1183/19. sz. Repertorium 29. szerint ez a megemlékezés „*missa et oratio*” volt.

171 SC 1238/11., 1243/12. sz.

172 SC 1273/75., 1250/11., 12. sz.

173 SC 1305/5. sz.

174 Repertorium 175.

175 SC 1478/62., 54., 1521/77. sz.

176 SC 1249/14. sz.

177 SC 1204/35. (Az esztergomi ciszterci jelenlétre ld. Repertorium 40.); 1212/20., 1269/76. sz.

178 SC 1272/59. sz.

Befejezésésképpen meg kell emlékeznünk a cîteaux-i generális káptalan azon 1526 utáni általános statútumairól, amelyek Magyarországot is megemlítik. A 16. század közepére mindegyik hazai ciszterci apátság elnéptelenedett, így ezekben a rendelkezésekben inkább a Magyarországra vonatkozó jogok fenntartásának szándékát láthatjuk, semmint tényleges intézkedéseket. 1605-ben könyörgéseket rendeltek el a belga és a magyar, valamint a többi háború sújtotta területért a ciszterci rend minden monostorában. A nagykáptalan 1565-ben, továbbá a XVII. század második felében 6 alkalommal sorolta a vizitálandó területek közé Magyarországot, a lilienfeldi (1651, 1667, 1672) és a heiligenkreuzi (1683, 1686, 1699) apát hatáskörébe utalva. Magyarországra vonatkozó konkrét megjegyzést csak 1651-ben találunk: a rend monostorait az eretnekek kezéből kellett (volna) visszaszereznie a lilienfeldi apátnak.¹⁷⁹ A ciszterci rend magyarországi újjáéledése a XVIII. században Zirc fősege alatt történt. A zirci apátság jogilag 1659-től Lilienfeldhez tartozott, 1699-ben pedig megvásárolta a heinrichau apátság. Ez az újkori magyar ciszterci történelem kezdete.

IRODALOMJEGYZÉK

- ÁUO = *Árpádkori Új Okmánytár*. I–XII. Közzéteszi WENZEL GUSZTÁV. Pest, Bp., 1860–1874.
- ÁSZTAI-SZABÓ 1998. = ÁSZTAI BÁLINT – SZABÓ BEATRIX: *Középkori romok a Pilisben*. In: *Élet és tudomány*, 53. (1998) 24. sz. 750–751.
- BÉKEFI 1891–1892. = BÉKEFI REMIG: *A pilisi apátság története*. I–II. Pécs, 1891–1892.
- BÉKEFI 1898–1902. = BÉKEFI REMIG: *A pásztói apátság története*. I–III. Bp., 1898–1902.
- CD = *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budae, 1829–1844.
- CFH = *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. Collegit: ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS. I–III. Budapestini, 1937–1938.
- EC = *Exordium Cistercii cum Summa Cartae Caritatis et fundatio primarum quattuor filiarum Cistercii*. Publicavit TIBURTIUS HÜMPFNER. Vác, 1932.
- EMC = *Exordium Magnum Cisterciense sive Narratio de initio Cisterciensis Ordinis*. Ed. BRUNO GRIESSER. Romae, 1961.
- FERENCZI 2006. = FERENCZI LÁSZLÓ: *Estate structure and development of the Topusko (Toplica) abbey. A case study of a medieval cistercian monastery*. In: *Annual of medieval studies at CEU*. Vol. 12. (2006) 83–100.
- HEIMB 1764. = HEIMB, THEOPHILUS: *Notitia historica de ortu et progressu abbatiae Sacri Ordinis Cisterciensis B. M. V. ad S. Gotthardum dictae*. Viennae, 1764.
- HERMANN 1940. = HERMANN EGYED: *Ciszterci Charta Charitatis, premontrai statutumok, domonkos constitutiók*. In: *Theologia*, 7. (1940) 1. sz. 30–37.
- HERVAY 1991. = HERVAY F. LEVENTE: *A ciszterci rend története Magyarországon*. In: LÉKAI 1991. 470–492.
- HERVAY 1997. = HERVAY F. LEVENTE – LEGEZA LÁSZLÓ: *Ciszterciek*. Bp., 1997. (Szerzetesrendek a Kárpát-medencében)

- HERVAY 2001. = HERVAY F. LEVENTE: *Bencés élet a középkori Magyarországon*. In: *Paradisum plantavit*. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk. TAKÁCS IMRE. Pannonhalma, 2001. 462–473.
- KARÁCSONYI 1922–1924. = KARÁCSONYI JÁNOS: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I–II. Bp., 1922–1924.
- KOLLÁNYI 1906. = KOLLÁNYI FERENCZ: *A magán kegyúri jog hazánkban a középkorban*. Bp., 1906.
- KOSZTA 1993. = KOSZTA LÁSZLÓ: *A ciszterci rend története Magyarországon kolostoraiak alapítása idején. 1142–1270*. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 5. (1993) 1–2. sz. 115–128.
- KUBINYI 1999. = KUBINYI ANDRÁS: *Dél-magyarországi apátok 1449. évi szekszárdi gyűlése*. In: KUBINYI ANDRÁS: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Bp., 1999, 233–237. (METEM Könyvek 22.)
- LD A = BERNARD LUCET: *La codification cistercienne de 1202 et son évolution ultérieure*. Roma, 1964. (Bibliotheca Cisterciensis 2.)
- LD B = BERNARD LUCET: *Les codifications cisterciennes de 1237 et de 1257*. Paris, 1977.
- LAWRANCE 1989. = C. H. LAWRENCE: *Medieval Monasticism*. London–New York, 1989.²
- LECLERCQ 1972. = JEAN LECLERCQ: *Die Generalkapitel von Cîteaux, von Cluny und bei den Dominikanern*. In: *Concilium. Internationale Zeitschrift für Theologie*, 8. (1972) Heft 8–9. 523–527.
- LÉKAI 1991. = LÉKAI LAJOS: *A ciszterciek. Eszmény és valóság*. Bp., 1991.
- LOUIS DUVAL-ARNOULD 1997. = LOUIS DUVAL-ARNOULD: *La législation cistercienne abrégée du manuscrit de Montpellier H 322*. Paris, 1997. (Bibliothèque de l'École des Hautes Études Sciences Historiques et Philologiques 335.)
- MÁLYUSZ 2007. = MÁLYUSZ ELEMÉR: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp., 2007.²
- MVH = *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*. I/1–6., II/1. Bp., 1896–1908.
- Nomasticon = JULIANUS PARIS: *Nomasticon Cisterciense, seu antiquiores Ordinis Cisterciensis constitutiones a monasterii Fulcardimontis abbate, strictioris observantiae, collatae ac notis et observationibus adornatae*. Parisiis, 1664. Editio nova ab H. SÉJALON. Solemnis, 1892.
- NLTC = *Narrative and legislative texts from early Cîteaux*. Ed. CHRYSOGONUS WADDEL. Cîteaux, 1999.
- PATC = *Les plus anciens textes de Cîteaux*. Ed. JEAN DE LA CROIX BOUTON et JEAN BAPTISTE VAN DAMME. Achel, 1974. (1985.²)
- PRT = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története*. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ, SÖRÖS PONGRÁCZ. I–XII/B. Bp., 1902–1916.
- RA = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I–II/4. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE, BORSA IVÁN. Bp., 1923–1987.
- RASZTIK 1998. = RASZTIK TIBOR: *A péterváradai apátság leltára 1495-ből. Adalékok középkori ciszterci monostoraink anyagi kultúrájához*. In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Szerk. CSUKOVITS ENIKŐ. Bp., 1998. 197–216.
- Repertorium = FERENC L. HERVAY: *Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria*. Roma, 1984. (Bibliotheca Cisterciensis 7.)

- RÜFFER 1999. = JEANS RÜFFER: *Orbis Cisterciensis*. Berlin, 1999. (Studien zur Geschichte, Kunst und Kultur der Zisterzienser. Band 6.)
- SC = *Statuta Capitulorum Generalium ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786*. I–VIII. Edidit JOSEPHUS-MARIA CANIVEZ. Louvain, 1933–1941.
- SOUTHERN 1987. = R. W. SOUTHERN: *A nyugati társadalom és az egyház a középkorban*. Bp., 1987.
- TAKÁCS 1989. = TAKÁCS MIKLÓS: *A bélakúti/péteváradai ciszterci monostor*. Újvidék, 1989.
- TÖRÖK 2001. = TÖRÖK JÓZSEF – LEGEZA LÁSZLÓ: *Kartauziak*. Bp., 2001. (Szerzetesrendek a Kárpát-medencében)
- TURK 1948. = TURK, IOSEPH: *Cistercii statuta antiquissima*. In: *Analecta Sacri Ordinis Cisterciensis*. Annus IV. (1948) Fasc. 1–4. 1–16.
- ZAKAR 1964. = POLYKARP ZAKAR: *Die Anfänge des Zisterzienserordens. Kurze Anmerkungen zu den Studien der letzten zehn Jahre*. In: *Analecta Sacri Ordinis Cisterciensis*, 20. (1964) Fasc. 1–2. 103–138.
- ZAKAR 1998. = ZAKAR FERENC POLIKÁRP: *Cîteaux 900 éves. Az első ciszterci apátság alapításának körülményei*. In: *A Budai Ciszterci Szent Imre Gimnázium jubileumi évkönyve 1997/98*. Bp., 1998, 13–17.
- ZsO = *Zsigmond-kori Oklevéltár*. I–IX. Összeállította MÁLYUSZ ELEMÉR, BORSA IVÁN, C. TÓTH NORBERT. Bp., 1951–2004.

KRISTÓF KEGLEVICH

THE CISTERCIAN GENERAL CHAPTER AND THE HUNGARIAN ABBEYS IN THE MIDDLE AGES

The quick and widespread diffusion of the Cistercian order in the 12th century was helped by its unified structure. This unified structure was created and maintained partly by the yearly general chapter held in Cîteaux and partly by the right of the father abbots to control their filial abbeys. The constitution of the order, the Carta Caritatis, connected to Saint Stephen Harding shortly summarised every important elements of the government of the order. In case of further questions the decisions of the general chapter of Cîteaux were compulsory for every Cistercian abbey.

In every three years Hungarian abbots had to take part in the general chapter. (The abbot of Kerc had the privilege to take part in every four or five years.) In principle Cîteaux rigorously punished absence, but in a number of cases the first lack of appearance was not censured or the abbot was mentioned anonymously. From the beginning of the 13th century the foundation of a new monastery had to be preceded by the permission of the general chapter. Besides the successful foundations numerous interrupted founding processes is known. Analysing the Cistercian decrees the ideal Cistercian way of life could be revealed. Naturally, we do not know how these ideals were practised. From the analysis of more concrete dispositions the life of the Hungarian abbeys could be understood. Hungarian related Cistercian dispositions are known mainly from the end of the 12th century, from the 13th and 15th century.

BUZINKAY PÉTER

FŐPAPI MŰGYŰJTŐINK A MODERN KOR HAJNALÁN
(1895–1924)

Az egyetemes és a hazai műgyűjtés történetében is sajátos színfoltot alkotnak azon főpapjaink, akik papi és vezetői teendőik mellett a műgyűjtés tudós szenvedélyének is hódoltak. A következő, csokorba gyűjtött tanulmányok a 19. század második felében és a 20. század elején tevékeny főpapi gyűjtőket, tevékenységüket és kollekcióikat mutatják be.

Az írások – természetesen – semmiféle módon nem kísérlik meg a teljesség igényével bemutatni a témát, hiszen a főpapi műgyűjtés, mint jelenség nem a 19. század szülötte, és nem is ért véget a 20. század első évtizedeiben. De az itt bemutatott püspöki, kanonoki gyűjtői életpályák és az összeszedett, majd szétesett vagy közgyűjteménybe jutott tárgye gyűjtések az adott korszakban is csak mozaikszemeket alkotnak, melyből a teljes képet ugyan sejthetjük, de ki nem rajzolhatjuk. Nem esik például külön szó olyan jelentős gyűjtőkről, mint az esztergomi Keresztény Múzeum megalapítóiról, Ipolyi Arnold püspökről vagy Simor János érsekről. Személyükkel, gyűjteményükkel már más helyeken számos előadás és tanulmány foglalkozott, így itt csak utalunk ezekre.

Bevezetésként érdemes arra külön is felhívni a figyelmet, hogy korszakunk kezdetén, a 19. század derekán főpapjaink, de voltaképpen a klérus egésze bizonyos értelemben a tudományok és a műveltség letéteményesei voltak. A reformkorban megélénkülő, az elmúlt korok iránti tudós érdeklődés tehát köztük is természetes módon fordult a múlt tárgyi emlékei felé, akár a képző-, akár az iparművészet emlékeiről, vagy könyvekről, vagy régészeti leletekről volt szó. Mindezek az „ingó műemlékek” nemcsak régi korok tanúi voltak, de egyúttal saját koruk művészetének példaképei is. Az ilyen értelemben tudós, komoly tudományos eredményeket is felmutató főpapjaink típusa azonban az 1900 körüli századfordulótól egyre ritkább lett, s helyette a „főúri kedvtelésből”, vagy társadalmi elvárásból gyűjtő, nemes ízlésű, a püspöki palotát képtárral, kincstárral berendező főpásztor jelenik meg. Az itt bemutatott utolsó főpapi gyűjtői és életpályá pedig már egy korszak végét is érzékelteti: a Trianonnal véget érő történelmi Magyarország és vele egy gazdag kulturális virágzásnak és műgyűjtői világnak is az alkonyát.

Szerencsés módon azonban a gyűjtői hajlam azóta sem halt ki a klérus tagjai között, így még az elmúlt évtizedekben is jelentős papi, főpapi gyűjtemények jöttek létre, nyilvánvalóan a lehetőségekhez mérten régi iparművészeti értékkel bíró liturgikus tárgyakból, vagy a népi vallásosság eltűnőben levő emlékeiből.

A magyar egyháztörténet több jeles személlyel is büszkélkedhet, aki egyházon kívüli tevékenységével is kitűnt. Bubics püspök a 19. század második felének jellegzetes alakja, aki a művészetekhez nemcsak úgy vonzódott, mint festő (főleg csendéleteket és tájképeket festett),¹ hanem úgy is, mint korának egyik legjelentősebb műgyűjtője.

Bubics Zsigmond Ozorán született 1821-ben. Fiatalon, még tizenévesen belépett a győri szemináriumba, majd Bécsbe került a Pazmaneumba, s végül 1844-ben szentelték pappá. A Szabadságharc után az Esterházy családhoz ment Kismartonba házitánitónak. Erre az időszakra estek életének nagy európai utazásai. A Kiegyezés évében viszont már Győrben találjuk. 1880-ban újabb költözés következett, ezúttal az ország keletebbi felébe ment, a váradi szeminárium igazgatójának nevezték ki. Itt sem volt azonban sokáig maradása, 1884-ben ugyanis országgyűlési képviselőséget vállalt, s három évre rá már a kassai püspöki székre került, amit két évtizeden át, haláláig töltött be.

A művészetekkel, a régiségekkel bizonyára korán, talán már az Esterházyaknál kapcsolatba kerülhetett, bár saját bevallása szerint csak a 60-as évek második felétől gyűjtött.² Az viszont tény, hogy nevével ezután rendre a legfontosabb helyeken találkozunk: 1864-ben ő is szerepet játszik abban, hogy az országos jelentőségű Esterházy-képtár végre hazakerüljön Bécsből Pestre, megvetve ezzel a későbbi Szépművészeti Múzeum alapjait.³ 1876-ban pedig Henszlmann Imrével együtt már mint aktív gyűjtő szervezte az árvízkárosultak javára a „műipari és történelmi kiállítást”,⁴ sőt ott találjuk a Magyar Iparművészeti Társulat alapítói közt is. 1885-ben azután, mikor Paur Iván tekintélyes műgyűjteményét följajánlotta a megalakítandó Sopronmegyei Régészeti Társulatnak, az elnökséggel szintén őt bízták meg. De nem hiányozhatott az 1886-ban Budavár visszavételének 200. évfordulójára rendezett kiállításról sem, ahova szintén kölcsönzött tárgyaiból.⁵ Két év múlva pedig 17 festménye került a fővárosban a Műcsarnokbeli nagy magángyűjteményi kiállításon a látogatók elé.⁶ Később, az ezredéves ünnepségek alkalmával történt nagy ajándékozásai után sem tűnt el a gyűjtői világból, 1898-ban

1 Az utókor bizonyára e tevékenysége miatt külön nem tartotta volna számon, bár a művészeti lexikonok megemlékeznek saját festményeiről is. vö. SZABÓ ÁKOS – KÁLLAI TIBOR: *Magyar festők és grafikusok életrajzi lexikona*. Műgyűjtők és kereskedők kézikönyve. I. kötet (A–K). Budapest, 1997. 142.

2 1891-ben nyilatkozik úgy, hogy 25 éve gyűjt. vö. KISS ÁKOS: *A Bubics Zsigmond gyűjtemény*. In: *Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Keletázsiai Múzeum évkönyve*. VI. (1963), 75–90.; KISS ÁKOS: *Bubics Zsigmond gyűjteménye az Iparművészeti Múzeumban*. Budapest, 1969.

3 ORTVAY TIVADAR: *Bubics Zsigmond tiszt. tag emlékezeti beszéde*. (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XIV. kötet, 1. szám, 1–46.) Budapest, 1908. 19.

4 HENSZLMANN IMRE – BUBICS ZSIGMOND: *A magyarországi árvízkárosultak javára Budapesten gróf Károlyi Alajos palotájában 1876. évi májusban rendezett műipari és történelmi kiállítás külön tárgyaitak lajstroma*. Budapest, 1876.

5 Főleg metszeteket, de egy – XI. Ince pápát ábrázoló – márványrelief is átadott a kiállításra. ld. MAJLÁTH BÉLA: *A történelmi kiállítás katalógusa*. Budapest, 1886. 172., 213., 262., 458–466.

6 Főleg 19. századi vízfestmények, nagyrészt látképek, veduták. vö. *Tárgymutató a budapesti I. GYERMEK-MENHÉLY javára a Műcsarnokban Andrássy út 69. sz. magántulajdonban levő régi és modern képekből rendezett kiállításához*. Budapest, 1888.

székvárosában szervezett műgyűjtői kiállítást,⁷ 1902-ben pedig a fővárosban még két kiállításon is láthatók voltak tárgyai.⁸ Így, tágabb összefüggésben látva is bizonyosan megállapítható, hogy a századvégen Kassa városának a legjelentősebb magángyűjteményét mondhatta magáénak.

Sokoldalú gyűjteményének gerincét a magyar, s azon belül is főleg Holicson készült fajanszedények alkották, melyek nagy része, mikor 1891-ben följánlotta azokat az Iparművészeti Múzeumnak, már jó ideje amúgy is ott voltak letétként. Ekkor a múzeum – még az Andrassy út 67. számú – épületében kialakítottak egy Bubics-termet, melyben – az ekkor készült okmányokból tudjuk, hogy – 632 darabból álló kerámia-gyűjtemény került a látogató elé. Ennek nagyobbik része, körülbelül a háromnegyede holicai fajanszedény volt, de a maradék is magyar termék, tatai, stomfai, pápai és más manufaktúrákból. Gyűjteményében jelentős helyet foglaltak el a metszetek, grafikák és festmények is, melyeknek nagy részét, 150 darab festményt (harmada akvarell), és 3000 rézmetszetes arcképet „és sok darabból álló érem, fayence, porcellán s egyéb ritkaságait” a millenniumi ünnepségek nagy lelkesedésében Kassa városának ajándékozott.⁹ Az „egyéb ritkaságok” szerencsére lelepleződnek a múzeum leíró lajstromában, s megtudjuk, hogy Bubics püspököt a kínai tárgyak (edények, szobrocskák) sem hagyták hidegen, sőt a prehisztórikus, római-, népvándorlás kori, de még a honfoglalás kori leleteket sem vetette meg. Sőt az üvegművesség és a keramika más ágai is képviselve voltak gyűjteményében, több mint százra rúgott bécsi („alt- és neu-Wien”) porcelánjainak száma, de ezen kívül található volt még meissenai, kínai és egyéb európai porcelán és más kerámiafajta is. S, hogy a sor teljes legyen, felfedezhetünk textilnemüket és néhány magyar néprajzi jellegű tárgyat is.

A megajándékozott intézmények sora sem merült ki az említett két nagy adománnyal, hiszen tudjuk, hogy két 17. századi festménye a Szépművészeti, régészeti leletei a Nemzeti Múzeumba kerültek, három portréja pedig a Történeti Képcsarnokot gazdagította. Sőt könyv- és kéziratgyűjteményéből juttatott nemcsak a kassai könyvtárnak, hanem a nemzeti könyvtárnak (a mai Országos Széchényi Könyvtár elődjének) és az Egyetemi Könyvtárnak is.¹⁰

Lelekesedését, erejét az idősebb püspök sem vesztette el, amit jól mutatott az általa szervezett 1898-as kassai „amateur-kiállítás” is, viszont lassanként az anyagiakhoz való viszonya kezdett fölborulni.¹¹ A helyzet odáig fajult, hogy 1905-ben még műtárgyait

7 A Kassai Amateur-kiállítás. In: *Magyar Iparművészet*. Az Országos M. Iparművészeti Múzeum és Iskola és Az Országos M. Iparművészeti Társulat Közlönye. Lévf. (1898), 8. szám, 346–349.

8 1902 tavaszán a Műbarátok Köre „Szelence-, óra- és miniatűr-kiállításán”: vö. DALMADY SÁNDOR: *A Műbarátok Köre irodalmi és művészeti egyesület huszonöt éves története (1890–1914)*. Budapest, 1915. 129–132.; majd ősszel a Műcsarnokban: A BUDAPESTI ORVOS-SZÖVETSEG védnöksége mellett rendezett műkiállítás 1902. A városligeti Műcsarnok összes helyiségeiben. Budapest, 1902.

9 MIHALIK JÓZSEF: *A Kassai Múzeum gyűjteményeinek leíró lajstroma – 54 fénynyomatú táblával*. Kassa, 1903.; Az „egyéb ritkaságok” is több mint 700 darabot tettek ki. vö. ORTVAY TIVADAR: *Bubics Zsigmond tisz. tag emlékezeti beszéde*. (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszéd. XIV. kötet, 1. szám, 1–46.) Budapest, 1908. 13–14.

10 ORTVAY TIVADAR: *Bubics Zsigmond tisz. tag emlékezeti beszéde*. (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszéd. XIV. kötet, 1. szám, 1–46.) Budapest, 1908. 17–18.

11 Talán ennek volt már az is betudható, hogy az 1903-ban Kassán rendezett országos jelentőségű Rákóczi-kiállításon a tárgykölcsönzők sorából hiányzott a neve. Vö. MIHALIK JÓZSEF (szerk.): *A kassai Rákóczi erekle-kiállítás lajstroma*. Kassa, 1903.

is lefoglalták, s két év múlva, halálakor a bécsi Dorotheumban műkincseiből árverést kellett rendezni.¹² A helyszínre utazott Radisics Jenő és Csányi Károly azonban csak 37 tárgyat – 8400 Korona értékben – javasolt az Iparművészeti Múzeumnak megvételre.¹³

Ami nemzeti történelmünk során sokszor a legnagyobbakkal megesett, azt ő sem kerülhette el. Nemcsak élete végére, öregkorára kavart a – már akkor is botrányokra éhes – sajtó nagy port körülötte,¹⁴ hanem – ha tetszik – éppenséggel az utókor is adósa maradt.

Tárgyainak jelentős hányada ugyan még időben – az utókornak megőrzendő – gyűjteménybe került, azonban ott sem volt sokáig nyugtuk. 1921-ben ugyanis – német mintára –, az Iparművészeti Múzeum hogy pénzhez jusson, az Ernst Múzeum árverésére bocsátotta a gyűjtemény 110 „selejtés vagy nélkülözhető” darabját. De ez sem volt még elég, mert néhány év alatt ajándékozás és letétek útján az egykor bekerült gyűjteménynek csaknem a felén túladott a múzeum.¹⁵ Bár emlékét ugyan ma is őrzi a múzeum „Bubics-terme”, benne a holicisi fajanszgyűjtemény gyönyörű darabjaival, de sajnos a látogatók az épületnek ebbe a részébe már nem juthatnak el, kívül esik a kiállításokon.

DANKÓ JÓZSEF NAGYPRÉPOST KÖNYV- ÉS MŰGYŰJTEMÉNYE
(1829–1895)

Kevéssé ismert, mégis a modern magyar műgyűjtés legjelentősebb egyházi személyiségei közé kell sorolnunk *Dankó József Károly* pozsonyi prépostot.

1829-ben Pozsonyban született. Alig 14 évesen vették fel a papnöveldébe. Bölcsészeti tanulmányait Nagyszombatban, a teológiát pedig Bécsben végezte. 1852-ben pappá szentelték, de képzését Bécsben továbbfolytatta, ahol „hittudori” doktorátust szerzett, sőt 1857-ben a bécsi egyetem rendes tanárává is kinevezték, őt évre rá pedig a hittudományi kar dékánjává is. 1868-ban hazatért, s esztergomi kanonokként a papnevelő intézet igazgatását bízták rá. Itt szűkebb szakterületét, a biblikumot is oktatta. Az 1870-es években – részben megrendült egészsége helyreállítása érdekében is – több külföldi utazást tett, ahol művészeti tanulmányokat is folytatott. 1889-től „Szent Mártonról nevezett pozsonyi prépost s főesperes”, majd egy évre rá megkapta a címzetes prisztinai püspöki kinevezést is.¹⁶

12 Auktion von Gemälden alter und neuerer Meister, sowie von Antiquitäten aus dem Besitze des Bischofs Bubics in Kaschau, des Baron M. und aus anderem Besitze. K. K. Versteigerungsamt Dorotheum, Wien (18–21. März 1907). Bécs, 1907.

13 Összehasonlításképpen: a múzeum éves vásárlási kerete 10.000 korona volt.

14 A legcsúfabb rágalomtól sem riadtak vissza egyesek, s végül még a rendőrséget is be kellett vonni az ügy tisztázásába. Vö. HAJNÓCZY JÓZSEF: *A Bubics-ügy. Utazás egy püspökség körül*. Budapest, 1906.

15 Ma a 632 darabból 377-et lehet azonosítani a múzeumban. Vö. KISS ÁKOS: *Bubics Zsigmond gyűjteménye az Iparművészeti Múzeumban*. Budapest, 1969. 45.

16 Papi pályafutásáról és életéről ld. ZELLIGER ALAJOS: *Egyházi írók csarnoka. Esztergom-főegyházmegyei papság irodalmi munkássága*. Bio- és bibliográfiai gyűjtemény. Nagyszombat, 1893. 117. Dr. Dankó József, 86–90.; SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái*. II. kötet. (Caban-Exner) Budapest, 1893. 610–616.; *A Pallas Nagy lexikona*. Az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben. V. kötet. Budapest, 1893. 21–22.

Tudományos munkásságát közel 100 tételre rugó kisebb-nagyobb dolgozata őrzi, melyek nemcsak a hittudomány, hanem az egyház-, a művészet-, az irodalomtörténet és a könyvészet területén is kivívták a tudós világ elismerését. Ezt jelezte, hogy 1881-ben a Tudományos Akadémia levelező tagjául választotta, „amit – hangzik a kortárs indoklása¹⁷ – sok évi tevékeny irodalmi munkássága által – különösen a szentírási tudományok terén – nagyon is kiérdemelt”.¹⁸

A könyv- és műgyűjtői világgal is korán, már bécsi évei alatt, 1859-ben kapcsolatba került, és mint azt a róla szóló akadémiai megemlékezés is kiemeli: „teológiai tanulmányai mellett csakhamar kifejlett könyvgyűjtő és képgyűjtő szenvedélye, ... melynek pályája kezdetén ... nagy önmegtartóztatással áldozta filléreit”.¹⁹

Bécsből hazatérve pedig, mikor az esztergomi papnevelő intézet igazgatója lett, a Dürer-évforduló alkalmából, 1871-ben a növendékek számára saját gyűjteményéből kiállítást rendezett, ahol látható volt mintegy 60 darab „Dürer féle metszet ... és egy olajfestmény, mely a b. szűzet ábrázolja”.²⁰ A Szinnyei-féle *Magyar írók élete és munkái* is úgy emlékezik meg életének erről az időszakáról, hogy „ezidőtájtban kiváló gondot fordított könyvtárának, mely manap 17 ezer darabból áll, és műgyűjteményének gyarapítására”.²¹

Gyűjteményében tehát jelentős helyet foglalt el a könyvtár, melyet szintén nem zárt el a közönség elől: 1882-ben Budapesten az Iparművészeti Múzeumban rendezett nagy könyvkiállításra „több ezerre menő gyűjteményének legszebb példányait” küldte el, „benne a renaissance ornamentika megközelítőleg teljes képét” nyújtva.²² Sőt az itt bemutatott könyveihez két füzetben leírást is készített *Dankó József esztergomi kanonok könyvornamentikai kiállítása* címen.²³

Mikor pedig „hazatelepült” Pozsonyba, 1891. augusztus 20-án ünnepélyes keretek közt egész gyűjteményét megnyitotta a nyilvánosság előtt.²⁴ Itt a közönség összességében majd 15 000 tételes gyűjteményét tekinthette meg, bár ennek csak kisebbik hányada tartozott a látványosabb tárgyak közé.

A 75 darab „függőkép” közt Markó, Schwind, Kuppelwieser, Rottman, Feti, Scaramuzza, Deger, Nane, Koch, stb. voltak találhatóak. Emellett a miniatűrök, akvarellek és a nyomatok 415 tételt tettek ki. A gyűjtemény egyik legkiemelkedőbb egysége a „csaknem teljes” Dürer-kollekció volt, mely 102 darab rézmetszetet és karcot, 157 fametszetet és 43 darab „copiát” számlált. Ezen kívül volt még „2750 niello, rézmetszet,

17 ZELLIGER ALAJOS: *Egyházi írók csarnoka. Esztergom-főegyházmegyei papság irodalmi munkássága*. Bio- és bibliográfiai gyűjtemény. Nagyszombat, 1893. 117. Dr. Dankó József, 86–90.

18 Különös számunkra ez az 1890-es években papírra vetett mondat, hiszen a hittudomány még ma is a második világháború után az akadémiairól történt száműzetésében él.

19 PÓR ANTAL: *Dankó József l. t. emlékezete*. (Emlékbeszédek a M. T. Akadémia tagjairól IX.kötet, 2.szám, 23–58.) Budapest, 1899. 35.

20 PÓR ANTAL i. m.

21 SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái*. II. kötet. (Caban-Exner) Budapest, 1893. 612.

22 KÖNYVKIÁLLÍTÁSI emlék. Kiadja az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum. (A „Könyvkiállítási Kalauz” második bővített kiadása) Budapest, 1882. 208–210.

23 *Dankó József esztergomi kanonok könyvornamentikai kiállítása*. (I. füzet) Budapest, 1882. (1–40.); *Dankó József esztergomi kanonok könyvornamentikai kiállítása*. Adalék. (II. füzet) Budapest, 1882. (41–134.)

24 O[RTVAY]. T[IVADAR]: *A Dankó-gyűjtemény Pozsonyban*. In: *Századok*. A Magyar Történelmi Társulat Közlönye. XXV. évf. (1891), 7. füzet, 605.

radirozás, fametszet, lithographia (ezek közt az egész Holbein mű), 4600 arczkép, több, mint 3000 könyvczím, alfabet, könyvnyomó és könyvtárjegy. A kartonra felhúzott fényképek száma 2450.”

A képzőművészeti gyűjteményt a maga nemében egyedülálló könyvtár egészítette ki, benne több ezer kötetre rugó hittudományi, történelmi, művészettörténeti, életrajzi („életirat”) részleggel, teljesnek mondható Dante-irodalommal és egy külön hungarica könyvtárral. Utolsó műveként még könyvtára kincseiről készített szakszerű leírást: 21 kéziratáról (a 14. századtól saját doktori értekezéséig), valamint 50 ősnymtatványáról (az 1476 és 1500 közti időből).²⁵

Ezen túl még – tudósítónk állítása szerint – a préposti palotában a hálószoza és a kápolna is múzeum-számba ment.²⁶

A régi tárgyak mellett gondja volt környezete méltó kialakítására is, s így a „kortárs” művészetet is pártolta, egyházi felszerelések, kegytárgyak megrendelésével, sőt a préposti palota ebédlőjének kifestését is az elismert soproni festőre, Storno Ferencre bízta.²⁷

Úgy tűnik, a 64 éves főpap már érezte, csak kevés idő adatik neki, s Pozsony városával tárgyalásokat kezdett gyűjteménye jövőjéről, de a tárgyalásokon megállapodás már nem születhetett, mert néhány napra rá, 1895 januárjában meghalt.

Bár Dankó prépostnak, mint a legtöbb gyűjtőnek szándéka az volt, hogy gyűjteménye megbontatlanul helyben közgyűjteménnyé alakuljon, s így maradjon meg az utókornak, de végül sem ez az óhaja, sem korábbi végrendelete nem teljesült, miszerint gyűjteménye és könyvtára – a családnak szánt tárgyak kivételével – egyházi és világi közgyűjteményekbe kerüljön.²⁸

Gazdag könyvtárát és gyűjteményét végül is a bécsi Kende cég árverezte el 1895 júniusában és júliusában két részletben.²⁹ Az 1895. esztendő azonban nemcsak a Dankó-gyűjtemény elvesztése miatt vált fájó sebbé a pozsonyi „múzeum-ügynek”, hanem ugyanebben az évben került kalapács alá, ugyancsak idegenben a – korábban szintén nyilvánosan látogatható – pozsonyi Lanfranconi-gyűjtemény is, melyben, ha hihetünk kölni árverés katalógusának, többek között a ma is legjobban csengő festők neve szerepelt.³⁰

25 PÓR ANTAL i. m.

26 O[RTVAY]. T[IVADAR] i. m.

27 PÓR ANTAL i. m.

28 Memor.: Dr. Dankó József. 1829–1895. In: *Vasárnapi Újság*. 1895 (42. évf.), 5. szám, 65–66.

29 *Katalog der reichhaltigen Sammlungen weil. Sr. Hochw. des Herrn Bischofs und Domprobstes Dr. J. DANKÓ zu Pressburg. I. Abtheilung. Bibliothek, enthaltend Kunstgeschichte, Bibliographie, Biographie, Geschichte, seltene Werke aus allen Fächern u. A. Ferner eine wertvolle Sammlung von exlibris, Bücherornamentik und Buchdruckerzeichen aus dem 16–19. Jahrh. Kunst-Auction von S. Kende in Wien. Wien, 1895; Katalog der reichhaltigen Sammlungen weil. Sr. Hochw. des Herrn Bischofs und Domprobstes Dr. J. DANKÓ zu Pressburg. II. Abtheilung. Kupferstiche, Radierungen und Holzschnitte alter Meister darunter das fast vollständige Werk Albrecht Dürers. Handzeichnungen, Aquarelle und Oelgemäld alter und neuerer Meister. Seltene Porträts in Kupferstich und Lithographie, Photographien etc. Kunst-Auction von S. Kende in Wien. Wien, 1895.*

30 *Katalog der ausgezeichneten Gemälde-Galerie des zu Pressburg verstorbenen Herrn Grazioso Enea LANFRANCONI Comthur des Franz Joseph-Ordens, Commandeur des Serbischen Takowo-Ordens, Ritter ds K. Rumänischen Kronen-Ordens, Mitglied des Grossen Technischen Rathes in K. Ungar. Ackerbauministerium etc. – Hervorragende Gemälde meist von vorzüglichen Meistern aller Schulen vom XIII.–XIX. Jahrh. – Versteigerung zu Köln a. Rh. Breitesstrasse 125–127 den 21. bis 23. October 1895, Nachmittags 3 Uhr durch J. M. Heberle (H. Lempertz' Söhne) Köln, 1895*

A nagyközönség előtt ugyancsak kevésbé ismert Knauz Nándor (1831–1898) nagyprépost, címzetes püspök műgyűjtői tevékenysége. A történészek előtt bizonyára nem cseng ismeretlenül a tudós történész Knauz neve, de azt már kevesebben tudják róla, hogy kora kiemelkedő könyv- és műgyűjtői közé is tartozott.

1831-ben született Óbudán. Gimnáziumi tanulmányai után Nagyszombatban bölcsészetet, majd Esztergomban teológiát tanult. Hivatását hamar felismerte: a bencés rendbe jelentkezett, de a tudós alkatú fiatalembert, mint növendéket visszautasították, így világi papi pályára lépett: 1854-ben szentelték fel. Papi pályafutását a pozsonyi dóm káplánjaként kezdte, majd 1860-ban Esztergomba került „primási levéltárnoknak”. Az egyházi elismerések (esztergomi kanonok, pozsonyi nagyprépost, címzetes scardonai püspök) mellett, a tudományos életben is kitüntették: 1858-ban előbb levelező, majd 1873-ban rendes tagjává választotta a Tudományos Akadémia.³¹

A történelem iránti vonzalma korán, az 1850-es évek közepén kialakult, s Ipolyi Arnolddal kötött barátsága nagyban segítette, hogy a tudományos pályán hamar a legelismerettebbek közé emelkedett. Mint a halála után megjelent életrajzi gyűjtemény is írja: „összes idejét a történetírásnak szentelte, melynek érdekében fáradságos és sokoldalú kutatásokat folytatott”.³² Sőt munkáját még korunk tudományos értékelése is elismerte: „Knauz Nándor forrásfeltáró tevékenységével nagy érdemeket szerzett középkori művelődéstörténetünk kutatásában”.³³ Pozsonyi és esztergomi „állomáshelyein” ugyanis nagy bőségben álltak – az akkor még szinte teljesen feltáratlan és ismeretlen – levéltárak rendelkezésére. Kutatási eredményeit rendszeresen közzé is tette,³⁴ sőt 1863-ban az egyháztörténet iránti érdeklődés fokozására és ilyen tárgyú tanulmányok közlésére megalapította a *Magyar Sion* című folyóiratot, amit azután éveken át szerkesztett is.

A jeles tudós, kutató azonban nemcsak a „betűket” szerette, hanem azok gazdáit a könyveket is. S könyvei nem csupán használati értékkel bírtak, hanem komoly muzeális ritkaságok is akadtak köztük. Könyvtárát – sokoldalú tudós lévén – más szemléltető anyaggal is kiegészítette: korabeli képekkel, metszetekkel és használati tárgyakkal. Így persze a tudós gyűjtő Knauz társaságában a tárgyak is életre keltek, s együtt képviselték a régmúlt időket. Erről az „élő múzeumból”, mely mára már sajnos felbomlott, pontos jegyzékkel nem rendelkezünk, néhány részletét és általános leírását azonban mégis ismerjük.

31 Életrajzát röviden lásd: *Knauz Nándor (1831-1898)*. In: *Századok*. A Magyar Történelmi Társulat Közlönye. XXXII.évf.(1898), 5. füzet, 465.; ZELLIGER ALAJOS: *Egyházi írók csarnoka. Esztergom-főegyházmegei papság irodalmi munkássága*. Bio- és bibliográphiái gyűjtemény. Nagyszombat, 1893. 246–250.

32 SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái*. VI. kötet. (Kende–Kozocsa) Budapest, 1899. 610–616. [=Knauz Nándor]

33 KÖRMENDY KINGA: *A Knauz-hagyaték kódextöredékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa*. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei, új sorozat 7[82]) Budapest, 1979. 11.

34 Írásait felsorolva ld. SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái*. VI. kötet. (Kende–Kozocsa) Budapest, 1899. 610–616. [=Knauz Nándor]

Legkedvesebb barátja, Walter Gyula ugyanis az *Esztergom-Vidéki Régészeti és Történelmi Társulat* Knauz-emlékülésén a gyűjteményéről is megemlékezett: „Házának környéke is elárulta, hogy komoly Múzsák hajléka. Folyosóin régi szobrok, különféle faragványok állottak, mint előhírnökei és őrei azon kincseknek, amelyek díszes termeiben felhalmozva voltak. Gazdag régiség-gyűjteménye volt, amelynek bővítésére sokat áldozott. Különösen szerette a magyar régiségeket, amelyek soraiban több, igen becses műdarab volt található. Régi metszetei, amelyekre kiváló gondot fordított, szintén figyelemre méltó gyűjteményt képeztek. Képtárában sok becses, leginkább olasz mesterektől származó festmény foglalt helyet. Legkedvesebb volt mégis nagy könyvtára, melyben a történelmi irodalom termékei és a hungarikák igen gazdagon voltak képviselve.”³⁵ Szerencsére az „igen becses műdarabok” közül Walter néhányat meg is nevez: így gyűjteményének egyik ékességét, Rákóczi Erzsébet 1697-es feliratos szőnyegét, melyet Knauz még életében a primási régiségtárnak (az esztergomi Keresztény Múzeum elődjének) ajándékozott.³⁶ Ugyancsak innen ismerjük végrendelete gyűjteményére vonatkozó részeit, így azt is, hogy az esztergomi káptalannak Garamszentbenedekről származó tárgyait hagyta: Rákóczi Erzsébet 1690-es oltárszárnyát, egy márvány feszületet, „a sz-Benedeki tervrajzokat”, régi fegyvereket („az úgynevezett »szakállasokat«”), valamint „egyéb onnan került tárgyakat”. Gondolt az esztergomi főszékesegyház kincstárára is: oda hagyta „Simor bíbornok féle arany burnót-szelenczjét”, valamint Pyrker László egri érsek „gyöngyház és ezüsttel ékesített szelenczjét”. Másik hazájának, Pozsony város múzeumának éremgyűjteményét hagyományozta, „Katona István történész arczképét” pedig a Nógrád megyei múzeum társulatnak szánta. Ezen kívül pedig „több más értékesebb festményt és régiséget ismerőseinek hagyományozott”.³⁷

„Figyelemre méltó metszet-gyűjteményét” is ismerjük, tudjuk, hogy mintegy 3.000 darabot számlált, s a kortársak szerint „Bubics püspök metszet-gyűjteménye után ez volt a legkiválóbb hazánkban”. Gerincét Buda és Esztergom visszavételére vonatkozó „kimerítő” gyakorú képek alkották.³⁸

Legjobban ismerjük könyvtárát, mely számára is legkedvesebb volt. A róla készített háromkötetes jegyzék szerint több mint 3.000 kötetet számlált,³⁹ benne a magyar köz- és jogtörténetre vonatkozó forrásokkal és irodalommal, régi magyar tudományos folyóiratok teljes sorozataival, külföldi és magyar illetve magyar vonatkozású külföldi ösnyomtatványokkal, 16–17. századi hitvitázó irodalommal (magyarok mellett egykorú Luther irodalommal), egyházi névtárakkal és régi naptárakkal.

35 WALTER GYULA: *Dr. Knauz Nándor. Emlékbeszéd.* (Az „Esztergom-Vidéki Régészeti és Történelmi Társulat” 1899. évi március hó 5-én tartott közgyűlésén felolvasta Dr. Walter Gyula.) Esztergom, 1899. 64–65.

36 Felirata: „C.E.R.D.F.V. 1697” (=Comitissa Elisabetha Rákóczi de Felső-Vadász). vö. WALTER GYULA: i. m., 64.

37 WALTER GYULA: i. m., 64–65.

38 RÉCSEY VIKTOR: *Dr. Knauz Nándor könyvtára és metszet-gyűjteménye.* (Catalogus Bibliothecae Frd. Knauz. Dobrowsky Ágost Ódon munkák tárának 120. számú jegyzéke. Tartalmazza † Knauz Nándor cz. püspök nagyprépost a m. t. akadémia tagja történettudósnak nagybecsű könyvtárát. I. közlemény: Régi irodalom 1711-ig. [1899. szeptember]) [Budapest, 1899.]

39 RÉCSEY VIKTOR i. m.; valamint V[ARJU]. E[LEMÉR].: *Knauz könyvtárának sorsa.* In: *Magyar Könyvszemle.* A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának Közlönye. 1899. 409–410.

Mindezek bár többnyire csak baráti körének voltak hozzáférhetőek, de két ízben nagyobb, országos kiállításra is kölcsönzött tárgyaiból. 1882-ben az Iparművészeti Múzeum által szervezett nagy nemzetközi könyvkiállításon jelentek meg középkori könyvei és 16–17. századi „régí könyvek tábláiból kiáztatott nyomtatványai”,⁴⁰ majd az 1886-ban Buda felszabadításának 250. évfordulójára rendezett kiállításon láthatták több tucat tárgyát. Itt korabeli (17. századi) kéziratai, használati tárgyai, fegyverei mellett jelentős török és magyar alakok képmásait bemutató metszet-gyűjteménye került a közönség elé.⁴¹

Gyűjteménye sajnos osztozott sok kortársa kollekciójának sorsában: halála után röviddel szétszóródott. Bár az általa összegyűjtött tárgyak és könyvtár értékével maga is tisztában volt, sorsának rendezésére már nem jutott ideje, s végrendeletében úgy fogalmazott: „miután könyvtáram, metszet-gyűjteményem, régi képeim s egyéb jelesebb régiségeim nem megvetendő értéket képviselnek, akarom, hogy ezek nyilvános árverésre ne bocsátassanak, hanem mű-, vagy hozzáértőknek, kisebb-nagyobb részletekben vagy akár egészben adassanak el...” Így bár hagyatékából több közkönyvtár is részesült (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Országos Széchényi Könyvtár, esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Főkapitányi Levéltár, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár),⁴² annak egyben tartása, megőrzése nem volt lehetséges:⁴³ örökösei végül az akkor jó nevű Dobrowsky Ágost pesti belvárosi antikvárius útján értékesítették hagyatékát.⁴⁴

BARTALOS GYULA (1839–1923) EGRI KANONOK „KÉP- ÉS RÉGISÉGTÁRA”

A kevésbé ismert főpapi műgyűjtők közé tartozik bogyai Bartalos Gyula tiszteletbeli egri kanonok, hitoktató, markazi lelkész, majd az egri papnevelő spirituális.

Az Abaúj vármegyei Szepsin született 1839-ben, a középiskolát Rozsnyón, bölcséleti és hittudományi tanulmányait pedig Egerben végezte. 1861-ben szentelték pappá. Plébánia szolgálatát azonban hamarosan fel kellett függeszteni, mivel megromlott egészségi állapota miatt kíméletre szorult. Gyógyulást keresve hosszabb időre Itáliába ment, ahol további tanulmányokat folytatott, majd hazatérve 1879-ben kánonjogi doktorátust szerzett.

A betegeskedő, de papi munkáját folytató Bartalos mindvégig Egerben maradt, itt is halt meg 1923. karácsonján.

Bartalos nevét papi tevékenységén túl szépirodalmi és történeti írásai is ismertté tették saját korában és városában:⁴⁵ nevét itt ma is utca őrzi.

40 KÖNYVKIÁLLÍTÁSI emlék. Kiadja az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum. (A „Könyvkiállítási Kalauz” 2-ik bővített kiadása) Budapest, 1882. 47., 106. és 188.

41 MAJLÁTH BÉLA: *A történelmi kiállítás katalógusa*. Budapest, 1886.

42 KÖRMENDY KINGA: i. m., 11–12.

43 A KÖRMENDY KINGA: i. m., 11. oldalon is idézett „hagyaték beküldés” azonban nem tudni pontosan mire vonatkozott, hiszen ott „néhai Knauz Nándor tt. tag irodalmi hagyatékáról” esik szó. (vö. *Akadémi-ai Értesítő*. IX. kötet (1898), 398.)

44 ld. a 9. lábjegyzetet.

45 GULYÁS PÁL: *Magyar írók élete és munkái*. II. kötet. (Bálint Sándor – Berényi János). Budapest, 1940. 545–546.

A műgyűjtéssel, régi képekkel, tárgyakkal nem tudjuk, mikor és hogyan került kapcsolatba, de bizonyára nem tévedünk, ha ezzel a nyitott szemű Bartalos itáliai, római tartózkodását is kapcsolatba hozzuk. Még valószínűbb azonban, hogy a jeles műgyűjtő Pyrker János László (1772–1847) egri érsek példája is ott lebeghetett szeme előtt: Pyrker Pestre került képtára ugyanis mind a mai napig a Szépművészeti Múzeum törzsanyagához tartozik.⁴⁶ De ugyancsak segítségére lehetett kevéssel idősebb kortársa, Pánthy Endre egri főkáptalani nagyprépost, aki szintén majd száz tételből álló képtárat mondhatott magáénak.⁴⁷ Bartalos gyűjteményén, tárgyain egyértelműen látszik a helyi, Heves megyei, egri jelleg: rengeteg helytörténeti vonatkozású tárgyat ismerjük. Gyűjtőköre tehát kiterjedt a városban illetve környékén fellelhető műtárgyakra, valamint régészeti leletekre. Sőt azt is tudjuk, hogy 1912-től a műgyűjtőket tömörítő országos szervezetnek, a *Szent György Céh Magyar Amatőrök és Gyűjtők Egyesületének* is tagja volt, így alkalma lehetett a Szent György Céh árverésein is részt venni, és ott nemcsak tárgyakra, hanem kapcsolatokra is szert tenni.

Bár gyűjteményének sorsát ismerjük, pontosan leírhatjuk, tárgyairól részletes jegyzékkel mégsem rendelkezünk. Tudunk több tucat festményt számláló képtáráról, valamint mintegy kétezer darabos régiséggyűjteményéről.

Festményeit 1912. decemberében Budapesten a *Szent György Céh* nyilvános árverésén eladta. Bár a katalógus előttünk van, de a több mint száz tételt számláló festmények közül csupán egy Sebastiano del Piombónak meghatározott Megköötözött Krisztus című képről, valamint 10 másik darabról, Kovács Mihály tíz festményéről tudjuk, hogy „az egri Bartalos képtár egy része”, a többi – 17. századi külföldi mesterektől a 19. század magyarjaiig terjedő anyag – esetében ismeretlen a korábbi tulajdonos.⁴⁸

Mivel képtárától még életében megvált, többi műtárgyát, régiségeit pedig örökségként közgyűjteményre hagyta, így az utókor, ha megemlékezik róla, azt tudja: „helytörténetírói munkássága mellett szenvedéllyel gyűjtötte a régészet fogalmi körébe eső tárgyakat”.⁴⁹ Valószínűleg kortársai is gyűjteményének ezt a részét ismerhették jobban, ugyanis mind az 1896-os ezredévi,⁵⁰ mind az 1903-as kassai Rákóczi-ereklye kiállításon ezeket láthatta a közönség.⁵¹ Hasonló kép alakult ki saját városában, Egerben is, itt ugyanis a halála után hátrahagyott „értékes régiségeit általános örökösének, az egri

46 KISS PÉTER: A *Pyrker-képtár sorsa Egerben a 19–20. században és Pesten 1848-ig*. In: *Művészettörténeti Értesítő*. XXXVI. évf. (1987), 1-4. szám, 131–141.

47 Pánthy Endre egri főkáptalani nagyprépost magán képgyűjteménye. Eger, 1896.

48 Szent György Céh XIII. művészeti aukciója. Árverés alá kerül: Bartalos Gyula egri kanonok képtára, Tull Ödön művészeti hagyatéka, Bárczy Emil magyar keramikai gyűjteménye, Milán és Sándor szerb királyok hagyatéki tárgyai. Egyéb magántulajdonból származó tárgyak. In: *A Gyűjtő*. Művészeti Folyóirat. I. évf. (1912), 9-10. szám, 402., 404–407., 411–412., 421–446.

49 BAKÓ FERENC: *Az egri műgyűjtemények története*. In: *Az Egri Múzeum Évkönyve*. I. (Hevesmegyei Múzeumok Közleményei.) Eger, 1967. 8.

50 *1896-iki Ezredéves Országos Kiállítás*. A TÖRTÉNELMI FŐCSOPORT hivatalos katalógusa. I. füzet (Román és csúcsíves épület) (1–1984. számig) Budapest, 1896.; *1896-iki Ezredéves Országos Kiállítás*. A TÖRTÉNELMI FŐCSOPORT hivatalos katalógusa. II. füzet (A renaissance-épület földszintje) (1985–5240. számig) Budapest, 1896.; *1896-iki Ezredéves Országos Kiállítás*. A TÖRTÉNELMI FŐCSOPORT hivatalos katalógusa. III. füzet (Ösfoglalkozások. 55-dik és 57-dik pavillon.) (NAGY GÉZA: *Vadászat*. HERMAN OTTÓ: *Pásztorélet és Halászat*.) Budapest, 1896.

51 MIHALIK JÓZSEF (szerk.): *A kassai Rákóczi ereklye-kiállítás lajstroma*. Kassa, 1903

Lyceumnak ajándékozta”,⁵² ahol azokat az érseki múzeum részeként, a „szépművészeti nagyterem” közvetlen szomszédságában újonnan megnyitott külön helyiségekben állították ki.⁵³ Bár a gyűjtemény rendezését szakemberek végezték: a múzeumot felügyelő Szmrecsányi Miklóst a budapesti Iparművészeti Múzeum igazgatója, Csányi Károly is segítette, a kiadott tárgymutató sajnos csak a képzőművészeti alkotásokat sorolja fel tételesen, a régiségeket csupán csoportonként említi.⁵⁴ Sőt az érseki múzeum államosításakor, 1950-ben, mikor azt Czapik Gyula érsek az államnak „felajánlotta”, az átvételnél szintén nem készítettek pontos lajstromot, így a manapság a Dobó István Múzeumban levő gyűjtemény darabjai pontosan nem azonosíthatók.⁵⁵

Legrészletesebben még az 1931-ben kiadott „Az Egri Érseki Líceum Múzeumának tárgymutatója” írja le Bartalos gyűjteményét, bár itt is csak tárgycsoportokat nevez meg a szerző.⁵⁶ Innen tudjuk hogy tárgyainak száma elérhette a kétezret, mivel ekkor a múzeum összes régiségének (2763 db), több mint kétharmad része származott tőle.⁵⁷ Azt is megtudjuk, hogy gyűjteményének gerincét a történelem előtti időktől a 17–18. századi terjedő idő régészeti leletei, valamint a nagyrészt Eger környéki és „népies (Habán)” cserépedények alkották. A régészeti leletek nagyrészt kő- és fémeszközök voltak, különösen közép- és újabbkori sarkantyúk, lószerszámok és fegyverek voltak köztük szép számmal. Külön említik – sajnos minden további részletezés nélkül – „pénz- és éremgyűjteményét”, valamint a 18–19. századból származó „260 magyar népies (habán) cserépedényét”.

Láthattuk tehát, hogy bár gyűjteménye az Ipolyi Arnold és Bubics Zsigmond által létrehozott főpapi múzeumok országos jelentősége mögött elmaradt, de helyi, kisvárosi viszonyok közt érdekes és – nagyrészt – szerencsésen megőrzött egységet alkotott, s így jelentős mértékben járult hozzá a helyi múzeum gyarapodásához.

GRÓF VAY PÉTER (1864–1948) CÍMZETES PÜSPÖK MŰGYŰJTEMÉNYE

Ugyancsak a kevésbé ismert főpapi műgyűjtők közé tartozik gróf Vay Péter apostoli protonótárius, címzetes püspök.⁵⁸

Előkelő családban született, gróf Vay László és Beniczky Sarolta házasságából. Már idősebb korában, római tanulmányai befejeztével, 1898-ban szentelték pappá. Hamarosan elnyerte a szentmártoni javadalmas apátságot, majd az apostoli protonótáriusi cí-

52 DIÓS ISTVÁN (főszerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*. I. kötet. A-Bor. Budapest, 1993. 636.

53 TÖRÖK KÁLMÁN: *Látogatás az Egri Érseki Líceum Múzeumában*. Eger, 1928. 11.

54 [SZMRECSÁNYI MIKLÓS]: *Az Egri Érseki Líceum Múzeumának tárgymutatója*. (4. kiadás) Eger, 1931. 59–60.

55 BAKÓ FERENC: *Az egri műgyűjtemények története*. In: *Az Egri Múzeum Évkönyve*. I. (Hevesmegyei Múzeumok Közleményei.) Eger, 1967. 12. (Néhány tárgyát, melynek leírását az említett katalógusokban megtaláljuk, aprólékos és hosszadalmas munkával esetleg lehetne azonosítani.)

56 [SZMRECSÁNYI MIKLÓS]: *Az Egri Érseki Líceum Múzeumának tárgymutatója*. (4. kiadás) Eger, 1931. 59–60.

57 TÖRÖK KÁLMÁN: *Látogatás az Egri Érseki Líceum Múzeumában*. Eger, 1928. 12.

58 Többek közt az ő emlékének is tisztelegve nyitotta meg a Városligeti Fasorban a Ráth György Múzeum 1997 nyarán a „Keleti műgyűjtés Magyarországon a Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum gyűjteményének tükrében” című kiállítást.

met is. 1917-ben pedig címzetes üszkübi püspökké nevezték ki.⁵⁹ Papi tevékenységéről kevesebbet tudunk; az esztergomi egyházmegye papjainak névmutatói, de a *Szinnyei-féle magyar írók élete* is 1914-ben úgy tudja, hogy „mint missionárius élete nagy részét utazással tölti”.⁶⁰

Tudjuk róla, hogy az irodalom és a művészetek iránti érdeklődése már jóval pappá szentelése előtt kialakult, hiszen már 1890-ben a *Műbarátok Köre* műpártolói és műgyűjtői egyesület alapításában is tevékeny részt vállalt, „mint az irodalom és a művészetek iránt lelkesülő s tevékenységre mindig kész erő”.⁶¹ Nemcsak az alapításban, hanem a későbbiekben is részt vett a Kör életében, rendszeresen előadásokat tartott (1904: A műpártolás kihatása a mai társadalomra; 1905: A művészetek demokráciája; 1908: A stylusok evolúciója; 1909: Dilettantik és dilettantizmus), sőt 1906-tól a Kör alelnöki tisztét is ellátta.⁶² Mindemellett jelentős írói tevékenységet is folytatott, főleg úti élményeit vetette papírra és jelentette meg, olykor szépen illusztrált vaskos kötet formájában is.

Érdemes néhány művét kiemelni:

- Kelet császárai és császárságai. (Budapest, 1906)
- Kelet művészete és műízlése (Budapest, 1908)
- Angol ipar és iparművészet (Budapest, 1908)
- Amerikai naplókivonatok. (Utijegyzetek, levéltöredékek) (Budapest, 1910)

A felsorolás azért is tanulságos, mert több mindent elárul a szerzőről. Először is, hogy merre járt, másodszor pedig, hogy milyen szemmel nézte a vidéket. Hosszú hónapokat töltött tehát távoli vidékeken, az ázsiai Oroszországon, Indián és Kínán át egészen Japánig eljutott. És ha missziós tevékenységének eredményei nem is lettek olyan látványosak, a magyar műkincsállományra és a múzeumügyre nézve mégis jelentősek voltak utazásai.

1907-es útjáról hazatérve ugyanis 1908-ban a Szépművészeti Múzeum bemutatta csaknem 2600 tételt (festményeket, szobrokat és iparművészeti tárgyakat) számláló japán gyűjtemény egy részét, majd 600 válogatott darabját, melyet gróf Apponyi Albert közoktatásügyi miniszter által biztosított pénzen gyűjtött össze távol-keleti útján.⁶³ A katalógushoz alapos, a gyűjtemény egészére kiterjedő bevezető tanulmányt is írt Vay Péter.

Alig két év múltán pedig a gyűjtemény gazdagsága okán részleteiben való bemutatását is tervbe vették: 1910 tavaszán a japán fametszetek kerültek sorra.⁶⁴

59 KENYERES ÁGNES (főszerk.): *Magyar életrajzi lexikon*. II. kötet. L–Z. Budapest, 1969. 976–977.

60 *Schematismus venerabilis Cleri archidioecesis Strigoniensis pro annuo reparatae salutis communi 1911*. Esztergom, é.n., 220.; SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái*. XIV. kötet. (Telgárti-Zsutai) Budapest, 1914. 1014–1015.

61 DALMADY SÁNDOR: *A Műbarátok Köre irodalmi és művészeti egyesület huszonöt éves története (1890–1914)*. Budapest, 1915. 10.

62 1914-ig, amikor „másnemű elfoglaltságai” miatt tovább nem tudta ezt vinni, s ekkor érdemeire való tekintettel „tiszteletbeli alelnökké” nevezték ki. (vö. DALMADY SÁNDOR: *A Műbarátok Köre irodalmi és művészeti egyesület huszonöt éves története (1890–1914)*. Budapest, 1915. 234.)

63 VAY PÉTER – (FELVINCZI) TAKÁCS ZOLTÁN: *Gr. Vay Péter-féle japán gyűjtemény*. (Országos Magyar Szépművészeti Múzeum) Budapest, 1908. (A katalógusban több tételnél is szereplő „Vay Péter gróf ajándéka” megjegyzésből sejthető, hogy saját pénzén vásárolt tárgyakat is átadott a múzeumnak.)

64 [FELVINCZI TAKÁCS ZOLTÁN]: *Japán művészeti kiállítás. 1910 május*. Országos Magyar Szépművészeti Múzeum. Budapest, 1910.

Japán gyűjteménye tehát közgyűjteménybe került, ahol – a Szépművészeti Múzeumból a Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Múzeumba való átköltöztetése után – ma is megvan, s a múzeum ilyen jellegű gyűjteményének máig is az alapját képezi.⁶⁵

Tudjuk Vay Péterről, hogy bár a távol-keleti művészet „specialistája” volt, érdeklődése nem került el az európai művészetet sem. Sőt itt figyelemmel volt saját korának „műízlésére” is, amit ékesen bizonyít a Műbarátok Körében 1906 tavaszán tett indítvány, hogy a tagok, amennyiben a nyarat Magyarországon töltik, gyűjtsenek népművészeti tárgyakat, amiket azután a hazai műipar nemzeti irányban való fejlesztésére lehetne felhasználni.⁶⁶

Tudomásunk van az Iparművészeti Múzeumban 1912-ben letétbe helyezett kisebb gyűjteményéről is, melyről ugyan – legalábbis részben – letéti leltár is készült, ez azonban nem sikerült a múzeum adattárában fellelni.⁶⁷

Gyűjteményének többi tárgyáról, s így a gyűjtemény egészéről azonban pontos képet nem rajzolhatunk, mivel néhány elszórt és nem meghatározható utaláson kívül más adat nem áll rendelkezésre.

Tárgyai közül néhányat két hazai kiállításon is láthatott a közönség, először 1891-ben a Műbarátok Köre által rendezett legyező-kiállításon a Múcsarnokban,⁶⁸ majd csaknem fél évszázad múltán, 1938-ban pár 19. századi tárgyat (szemüvegeket és legyezőket) az Iparművészeti Múzeum viselettörténeti kiállításán.⁶⁹

Ezenkívül két ízben is megjelentek gyűjteményének tárgyai nyilvános árverésen. Először 1918. áprilisában az Ernst Múzeumban kerültek kalapács alá darabjai.⁷⁰ Mivel azonban az aukción máshonnan származó tárgyak is szerepeltek és az árverési katalógus nem nevezi meg az eladókat külön tárgyaként, ezért – ebből a szempontból – ez sem használható forrásként. Hasonlóképpen az 1922-es Ernst-aukció katalógusa sem visz sokkal közelebb a gyűjtemény pontos felderítéséhez, hiszen itt is mások tárgyaival együtt szerepelt „gróf Vay Péter ezüstgyűjteménye”.⁷¹ Ez ugyan segít abban, hogy itt

65 FERENCZY LÁSZLÓ: *Japán iparművészet XVII–XIX. század.* Budapest, 1981. 10.; FAJCSÁK GYÖRGYI – FERENCZY MÁRIA – CSEH ÉVA – KELÉNYI BÉLA – RENNER ZSUZSANNA: *Keleti műgyűjtés Magyarországon a Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum gyűjteményének tükrében.* (Kiállítási ismertető: Ráth György Múzeum) Budapest, 1997. 8. (VI. terem. Japán művészet)

66 DALMADY SÁNDOR: *A Műbarátok Köre irodalmi és művészeti egyesület huszonöt éves története (1890–1914).* Budapest, 1915. 173.

67 Ennek iratai, levelezése az Iparművészeti Múzeum Adattárában. (1912/664; 1914/78) A letétről annyit tudunk, 1912-ben keletkezett és két szoba berendezését tette ki. 1914. januárjában Vay Péter ügyvédje leltárjegyzéket kér a múzeumtól, ahonnan azt csak részben kapja meg, mivel a letét egy része lepecsételt ládákban volt, amit a letevő Vay Péter utasításának megfelelően csak az ő jelenlétében szabad felbontani. Az ismert rész leltárát, bár hivatkoznak rá, mégsem sikerült az iratok közt megtalálni. (A letéti leltárkönyv nem említi Vay Péter nevét. – Lichner Magdolna, IM Adattár szíves közlése)

68 [RADISICS JENŐ]: *Műbarátok Köre.* A legyező-kiállítás tárgymutatója. Múcsarnok, Andrássy út 69. szám. (2. kiadás), Budapest, 1891.

69 HÖLLRIGL JÓZSEF: *Magyar viselettörténeti kiállítás.* Leíró-lajstrom. (Iparművészeti Múzeum – A Magyar Történeti Múzeum Iparművészeti Osztálya) Budapest, 1938. (162., 166., 173., 240. és 268. tételek)

70 BRAUN, E. W. – CSÁNYI KÁROLY – TÉREY GÁBOR: *Vajai Vay Péter gróf, valamint egyéb grófi és magán-gyűjteményekből származó műtárgyak.* (Az Ernst-Múzeum Aukciói IV–V., 1918. április 15-től) Budapest, 1918.

71 CSÁNYI KÁROLY – TÉREY GÁBOR: *Gróf Vay Péter ezüstgyűjteménye, B... I. ur hagyatéka, valamint főúri és különböző más magánbirtokból származó műtárgyak.* (Az Ernst-Múzeum Aukciói XXI., 1922. nov. 9–20.) Budapest, 1922.

csak a mintegy 200 tételnyi, nagyrészt 18–19. századi ezüstitárgy közt kell keresnünk tárgyait, de provenienciára, származásra utaló megjegyzések itt sincsenek.

Az ezüstkökhöz való vonzódását mutatta egy újabb, 1929-es közgyűjteményi ajándékozása is. Ez azonban – a hazai múzeumügy nagy kárára – már nem Magyarországon történt, hanem Olaszországban.

Mint ugyanis a *Műgyűjtő* című folyóirat 1929. márciusi számából értesülünk, az „ismert és nagybecsült műgyűjtő ... pár évvel ezelőtt ... feloszlatta gyűjteményét és kiment Olaszországba”, és ott egy félszáz darabból álló, a directoire-tól a második császársáig terjedő korszakot (tehát a 19. század majdnem egészét) bemutató nagy értékű óragyűjteményt ajándékozott a Pitti palotában levő óramúzeumnak.⁷²

Nem tudni pontosan, mikor hagyta el hazáját, és települt ki, s azt sem tudjuk, mi készítette erre, de hazai ismeretségei, kapcsolatai ezután sem szakadtak meg, mint azt az 1938-as viselettörténeti kiállításon szereplő tárgyai is bizonyítják. Az viszont valószínűnek tűnik, hogy a második világháború után már nem tért haza, így a halál is idegenben, Assisiben érte, 1948. februárjában.⁷³

GRÓF SZÉCHENYI MIKLÓS (1868–1923) NAGYVÁRADI PÜSPÖK MŰGYŰJTEMÉNYE

A századelő ismert közéleti szereplői közé tartozott sárvári és felsővidéki gróf Széchenyi Miklós győri, majd nagyváradai megyéspüspök.

1868-ban született Sopronban Széchenyi Jenő és Erdődy Henriette gyermekeként.

A szemináriumba Győrben lépett be, ahol 1890-ben szentelték pappá. Innen Kismartonba került káplánnak. Tanulmányait természetesen ezzel nem fejezte be, 1894-ben kánonjogi doktorátust szerzett a pesti egyetemen. Kortársai visszaemlékezései szerint nemcsak származásának, hanem képzettségének és tehetségének is köszönhetette, hogy a papi pályán gyorsan emelkedett: 1892-ben jáki javadalmas apát, prímási levéltárnok Esztergomban, egy év múlva Vaszary primás titkára, 1898-ban esztergomi kánonnok, 1901-ben, alig 33 évesen már győri püspök, 1911-től pedig az ország egyik legvagyonosabb egyházmegyéje élére, nagyváradra került, ahol a püspöki széket 55 éves korában bekövetkezett haláláig, 1923 decemberéig töltötte be.⁷⁴

Ezúttal életének több oldaláról is alaposabb képet rajzolhatunk: ismerjük tevékeny főpapi munkásságának is több jelentős eredményét: számos templom-, szeminárium-, és papi otthon építése, egyházi alapítványok, vallásos társulatok alapítása, ünnepi beszédek, stb. mutatják,⁷⁵ hogy feladatát, hivatalát igyekezett tisztességgel ellátni. Megnyerő vonása volt jellemének, hogy az említett költséges munkákon túl, ismert volt bőkezű

72 *Gróf VAY Péter ajándékai.* In: *A Műgyűjtő.* Művészeti, műkereskedelmi havi folyóirat. A Magyar Gyűjtők és Művészettudósok Egyesületének Hivatalos Lapja. III. (1929) 3. szám, 89.

73 Az 1945 utáni schematismusok, egyházmegyei papi névmutatók, mint egyházmegyén kívüli papot („extra archidioecese”) jelölik. (vö. *Schematismus venerabilis Cleri archidioecesis Strigoniensis pro anno 1945.* Budapest, é.n., 198.)

74 Életrajzát ld. SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái.* XIII. kötet. STEINER – TÉLFY. Budapest, 1909. 516–517.; *Révai Nagy Lexikona.* Az ismeretek enciklopédiája. XVII. kötet. Sodoma Tarján. Budapest, 1925. 425.; NAGY MÁRTON: *Régi nevek – régi regék.* Nagyvárad, 1927. 107–108.; KENYERES ÁGNES (főszerk.): *Magyar életrajzi lexikon.* II. kötet. L–Z. Budapest, 1969. 721–722.

75 BIHARI JENŐ: *Dr. Széchenyi Miklós gróf v. b. t. t. győri megyés püspök 1901–1911.* (h. és é. n.)

jótevény adományairól is (hadirokkantak, háborús sebesültek, stb. javára), s ezeket nem csupán főpapi jövedelméből fedezte, hanem javarészt családi magánvagyonát is ezekre áldozta.

Közéleti tevékenységeit több bel- és külföldi kitüntetés és érdemrend is elismerte. (A vaskorona rend első osztálya, Lipót-rend, a porosz sas-rend, valamint spanyol, francia, belga, olasz és pápai kitüntetések).⁷⁶

Mindezek mellett emlékezetessé tette nevét a hazai műgyűjtés történetében is, hiszen – többévi fáradságos munkával – a századelő egyik legjelentősebb főpapi magángyűjteményét hozta létre.

Visszaemlékezések megnevezik beszerzési forrásait is: „szeretett utazni, világot nézni... Róma, Velence, Milánó, Páris és Brüsszel. Híres képei, szobrai, szönyegek, gobelinjei innen kerültek, híres mesterek örökbecsű alkotásai.”⁷⁷ Utazási során vásárolt „külföldi mesterek” mellett helyi forrásokból is vásárolt, mint azt gyűjteményének – Dunántúlon honos – Dorfmeister-képei is bizonyították. Sőt tudunk képtárában az akkori (19.) századvég – mára klasszikussá vált – magyar mestereinek festményeiről is, melyek ugyancsak közvetlenebb úton kerülhettek hozzá.

Hogy pontosan miből állt a – halála után széthullott – gyűjteménye, több forrásból is megkísérélhetjük összerakosgatni.

Mint kortárs visszaemlékezésekből tudjuk, gyűjteménye nem volt ismeretlen, hiszen, azt olvassuk „művészek dicsérték ízlését, amellyel híres képtárát és metszetgyűjteményét összeállította”.⁷⁸ De nemcsak a szűkebb baráti köre ismerhette magángyűjteményét, melynek budavári, Dísz tér 16. szám alatti háromemeletes palotája és gyulai háza adott otthont,⁷⁹ hanem még győri püspöksége idején 1903. júniusában a „Győr város kultúrképe” című kiállításon nyilvánosan is látható volt több festménye.⁸⁰

Forrásként használhatjuk ezen kívül a hagyatéki árverésein készült képes árverési katalógusokat is. Az 1924 áprilisában Budapesten az Ernst Múzeumban megrendezett első árverésén ugyanis 58 tétel leírásában szerepelt a „gróf Széchenyi Miklós hagyatékából” megjegyzés.⁸¹ Kevesebb segítséget nyújt azonban az 1924 augusztusában a felvidéki – akkor már csehszlovákiai – Pöstyénföldön, majd az 1925 júliusában Prágában megrendezett második illetve harmadik hagyatéki aukció katalógusa, mivel itt tárgyai – külön megjelölés nélkül – más tulajdonból származó tárgyakkal együtt kerültek kala-

76 *Széchenyi a művészetek barátja*. In: *Nagyvárad*. LIII. évf. 278. szám (1923. dec. 4.), 4.

77 *Széchenyi a művészetek barátja*. In: *Nagyvárad*. LIII. évf. 278. szám (1923. dec. 4.), 4.

78 SZÜTS DEZSŐ: *Gróf Széchenyi Miklós*. In: *Nagyvárad*. LIII. évf. 278. szám (1923. dec. 4.), 2.

79 „Gyulai, de különösen budai háromemeletes Dísz téri lakása valóságos kincsház, múzeum volt. ... Beavatottak úgy tudják, hogy ... ebből állt tulajdonképpen magánvagyonra”. vö. *Széchenyi a művészetek barátja*. In: *Nagyvárad*. LIII. évf. 278. szám (1923. dec. 4.), 4.

80 A rendelkezésre álló források alapján a kiállításon bizonyíthatóan 9 képe szerepelt. vö. CSATKAI ENDRE: „Győr város kultúrképe”. *Az 1903-as képkiallítás*. In: *Arrabona*. A Győri Múzeum Évkönyve. 8. (1966), 231–40.

81 CSÁNYI KÁROLY – TÉREY GÁBOR: *Dr. Széchenyi Miklós gróf váradi püspök hagyatékából, valamint főúri és más magánbirtokból származó festmények és műtárgyak*. (Az Ernst-Múzeum Aukciói XXVII., 1924. márc. 31.– ápr. 16.) Budapest, 1924. (A következő tételek mellett szerepel Széchenyi Miklós neve: 14., 129–132., 150., 210., 220–229., 251., 272., 274., 279., 301., 314., 321., 321., 328., 349., 399., 481., 513., 576., 597., 616., 662., 669., 681., 706., 722., 736., 834–835., 864., 874–875., 878., 919–920., 957., 965., 976–977., 979., 995., 1022–1023., 1061., 1091.)

pács alá.⁸² (Bár a két utóbbi hagyatéki árverés tételei jelentős részben megegyeztek, mégsem állíthatjuk, hogy ezek mind a püspöki hagyatékból származtak, hiszen itt minden bizonnyal csak a pöstyéni árverésen el nem adott tárgyak második, forgalmasabb helyen történő árverezéséről lehetett szó.)

További hasznos adatokat tartalmaz végrendelete is, ahol néhány tárgyat tételesen meg is nevez,⁸³ azonban gyűjteménye egészéről (mivel az osztatlanul általános örökösét a Szent Szív alapítványt illeti) nem ad tételes leltárt.⁸⁴

Gyűjteménye – mint azt a rendelkezésre álló adatokból láthatjuk – a 19. századvég jellegzetes főúri-polgári kollekciója volt: klasszikus európai régi mesterek (festmény és grafika is!), és „modern” (értsd: 19. század végi) magyar művészek festményei mellett, nyilvánvalóan a főúri lakberendezési tárgyakat sem nélkülözte. Bár iparművészeti jellegű tárgyairól igen keveset tudunk, a kortársi emlékezet a képtáron túl, szobrokról, szönyegekről, gobelinekről is beszél.⁸⁵ (Sajnos maga Széchenyi püspök is csak úgy nyilatkozik gyűjteményéről, hogy „képeim, rézmetszeteim, kézi rajzaim, műtárgyaim”, mindezek részletezése nélkül.)⁸⁶

Miként Széchenyi püspök életét, úgy gyűjteményének, hagyatékának sorsát is alapvetően meghatározták a kor köztörténeti eseményei. A világháború, majd pedig a tanács hatalom borzalmai, azután pedig a román megszállás a még fiatal püspököt teljesen összetörték. Egészsége megromlott, több ízben kellett huzamosabb időre kezelések-re utaznia, míg végül 1923 decemberében budapesti kórházban érte a halál.

Végrendeletében, amiben rokonairól, barátairól hűséges embereiről is megemlékezik, általános örökösének a Szent Szív alapítványt tette meg. Kikötötte, hogy a műtárgyak értékesítésébe szakembereket is vonjanak be, hogy így a legelőnyösebb feltételek mellett tudják azt értékesíteni. Így jutott tárgyainak egy része az Ernst Múzeum árverésére, majd pedig „nagyértékű műkincseinek jelentékeny részét egy szlovák konzorcium szerezte meg”, s ennek révén került azután a Keletiszlovákiai Múzeum pöstyénfürdői árverésére.⁸⁷

A végrendelet teljes szövegén⁸⁸ érezhető azonban az a fájdalom, melyet az ország és egyházmegyéje trianoni szétdarabolása okozott. Így a békeszerződést csupán ideig-

82 IX. Auktion des Ostslowakischen Museums. Kunstsammlungen aus dem Nachlass des Grafen Dr. Nikolaus Széchenyi Bischof von Oradea-Mare (Grosswardein) und aus sonstigem Besitz. (Bad Piestyan/Pöstyénfürdő, 1924. aug. 21–24.) Prága, 1924.

Kunstauction aus dem Nachlass des Grafen Dr. Nikolaus Széchenyi Bischof von Oradea-Mare (Grosswardein) und aus anderem hervorragenden Privatbesitz. Kunst und Auktionshaus Slatner, Prag – Mähr. Ostrau (Prága, 1925. júl. 7–9.) Prága, 1925.

83 Így pl.: 2-2 festményt hagyományozott a budapesti Szépművészeti Múzeumra, valamint a váradi és a soproni múzeumra. (vö. PERÉDY GYÖRGY: *Széchenyi Miklós gróf végrendelete*. In: *Nagyvárad*. LIV. évf. 61. szám, (1924. márc. 16.), 3–6., 40. pont)

84 PERÉDY GYÖRGY: *Széchenyi Miklós gróf végrendelete*. In: *Nagyvárad*. LIV. évf. 61. szám, (1924. márc. 16.), 3–6.

85 *Széchenyi a művészetek barátja*. In: *Nagyvárad*. LIII. évf. 278. szám (1923. dec. 4.), 4.

86 PERÉDY GYÖRGY: *Széchenyi Miklós gróf végrendelete*. In: *Nagyvárad*. LIV. évf. 61. szám, (1924. márc. 16.), 3–6., 42. pont

87 *Megnyitották Széchenyi püspök hagyatékának kiállítását*. In: *Nagyvárad*. LIV. évf. 191. szám, (1924. aug. 24.), 3.

88 A végrendelet teljes szövege olvasható: PERÉDY GYÖRGY: *Széchenyi Miklós gróf végrendelete*. In: *Nagyvárad*. LIV. évf. 61. szám, (1924. márc. 16.), 3–6.

lenes megszállásnak tekintve végrendeletében szinte mindenből csak egyházmegyéje magyar fennhatóság alatt maradt részeinek juttatott. Sőt, mint halála után kitudódott, értékeinek nagy részét, még életében a magyar területekre (Gyulára, Budára) menekítette: a román politikusok, és a sajtó értesülései szerint mintegy 16 vagonnyi értékes holmi, benne 1 milliárd Koronára becsült festményeivel került át Magyarországra.⁸⁹ (Érdemes itt felidézni, hogy ugyancsak Nagyváradról menekítették át a magyar hatóságok 1919-ben a román megszállás elől néhai Ipolyi püspök világhírű gyűjteményének javát, megvetve ezzel az esztergomi Keresztény Múzeum alapjait.)

PÉTER BUZINKAY

PRELATES AS ART COLLECTORS AT THE BEGINNING OF MODERN AGE
(1895-1924)

In the history of Hungarian art collecting we find Hungarian prelates who, besides their pastoral and directing work, devoted much of their time to art collecting as well. The papers collected here present the art collecting prelates of the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries, together with their activity and collections.

The portraits of bishops and prebends presented here, as well as the descriptions of the broken up collections, contribute only to a small part of the history of art collection of the period.

Prelates with significant scientific achievements disappeared at the turn of the 20th century giving their places to bishops collecting art as a “noble act”, meeting social demands of the age. The last portrait introduced in present paper at the same time signifies the end of a period: the end of a rich cultural prosperity and tradition of art collecting in 1920 as consequence of the Trianon Peace Treaty.

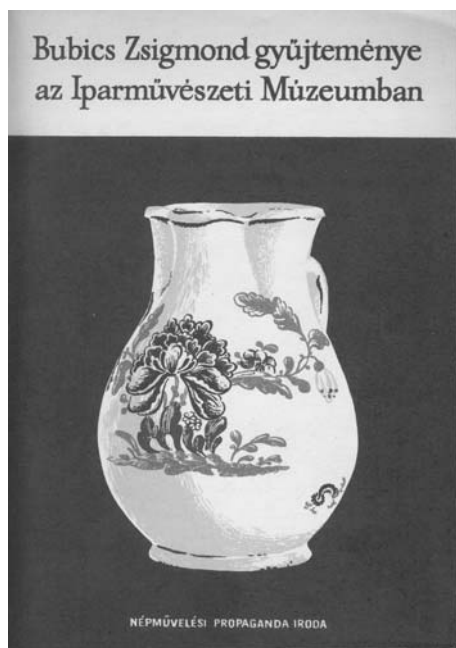
89 *A püspöki hagyaték leltározása*. In: *Nagyvárad*. LIV. évf. 88. szám, (1924. ápr. 18.), 3–6.

Bubits Zsigmond kassai püspök

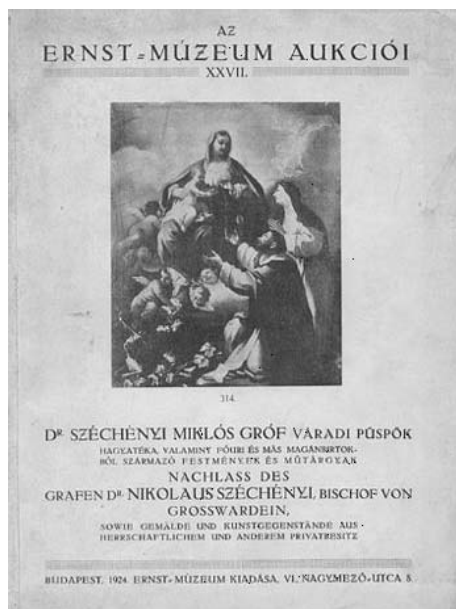
*Bubits püspök hagyatékának bécsi árverési
katalógusa (Dorotheum, 1907)*

*Bubits-gyűjtemény katalógusa az Iparművészeti
Múzeumban (1969)*

Gróf Széchenyi Miklós püspök

Széchenyi Miklós püspök gyűjteményének árverése (Ernst Múzeum, Budapest, 1924)

Gróf Vay Péter püspök

Gróf Vay Péter püspök gyűjteményének árverése (Ernst Múzeum, 1918)

Dankó József nagyprépost

**SZENT GYÖRGY CZEH:
:XIII: MŰVESZETI:
AUKCIÓJÁNAK
KATALÓGUSA**

ÁRVERÉS ALÁ KERÜL: BARTALOS GYULA EGRI KANONOK KÉP-
TÁRA, TULLÓDÓN MŰVESZI HAGYATEKA, BARCZY EMIL MAGYAR
KERÁMIKAI GYŰJTEMÉNYE, MILÁN ES SÁNDOR SZÉP KIRALYOK
HAGYATEKI TÁRGYAL. A EGYÉB MAGANTULAJDONBOL SZÁRMAZÓ
TÁRGYAK.

ÁRA 1 KORONA. A GYŰJTŐ 9., 10. SZÁMÁVAL EGYÜTT 2 KORONA.
AUKCIÓHELYISEG: VIII., ÜLLŐI-UT 14.

A GYŰJTŐ □
MELLEKLETE

274

421

*Bartalos Gyula képgyűjteményének pesti árverési katalógusa
(Szent György Czéh, 1912)*

SZOLLÁTH HUNOR

EGY ERDÉLYI REFORMÁTUS EGYHÁZKÖZSÉG, SZOVÁTA
KÜZDELME A TEMPLOMÉPÍTÉSÉRT

1. KEZDETI TÖREKVÉSEK

A szovátai református szórvány, majd később a leányegyház is, a sóváradi anyaegyházhoz tartozik egészen az anyásítás befejeződéséig, ami az 1923-ik évben ér véget. Az, hogy a szovátai szórvány mikor lesz megszervezetten is Sóvárad leányegyháza, még nem tisztázott. Legvalószínűbbnek látszik az 1840-es év, azonban ehhez még további kutatások szükségesek. A leányegyházvá válás és az anyásítás folyamatának elkezdése között is sok kezdeményezés történik egy templom és hozzá tartozó papi lakás felépítésére. Ezek a próbálkozások mindössze egy iskolát eredményeztek, melyet imaházként is használtak a hívek. A szovátai *Katolikus Egyház* levéltári forrásai szerint, a reformátusok a görög katolikusok példáján felbuzdulva az 1893-ik évben építik meg maguknak az iskolát,¹ mert ők is voltak olyan létszámban, min a görög katolikusok. Ez előtt magánházakhoz jártak istentiszteletet tartani és úrvacsorát venni.² Ugyancsak építkezési célból vásárolnak földterületet két alkalommal is 1886-ban. A nagyobbik parcellát 1886 okt. 21-én vásárolják és még ebben az évben ugyanezen földterület végében levő kisebb telket is megvásárolják Bíró Dánieltől.³ Ezek a területvásárlások Tóth Márton lelkész-ségének idejében történnek és az ő kisebb mulasztásai miatt lesz majd később problémás a tulajdonjog elismertetése.⁴

1867-ben Kendi Ferencné, Orbán Judit, Kendi Kandia, Fekete Sámuelné és Nagykendei Fekete Sámuel királyi törvényszéki tanácsos alkalmas templomhelyet ajándékoznak az egyháznak.⁵ Ettől az adományozástól kezdve válik fő törekvéssé megtalálni a templomépítés módját. 1886-ban a templomépítéshez készen álló nyersanyag húsz szekér kő és huszonöt véka mész beoltva, és minden egyháztag egytől húsz forintot adományozásra kötelezte el magát.⁶ Ugyanez évben száz forintban részesülnek ál-

1 Vö. FEKETE ÁRPÁD – JÓZSA ANDRÁS – SZÓKE ANDRÁS – ZEPECZÁNER JENŐ: *Szováta 1587–1989*. Székelyudvarhely, 1998. 102.

2 Szovátai Katolikus Plébánia Levéltára (továbbiakban: SZKPL): *Domus Historiae*, 44.

3 Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban: EREL): I. 51/1912. I. sz. iratcsomó, 5312. sz. irat. Kivonatolt jegyzőkönyv a szovátai egyháztól, egy későbbi földvásárlás ügyében.

4 Csak 1913-ban fog végleg lemondani Bíró Dániel örököse, Bíró Károly és ekkor íratják át telekkönyvileg is a földparcellát.

5 BÍRÓ GÉZA: *Szováta*. In: *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Névára*, 1905.

6 BÍRÓ GÉZA i. m. Agyagási Elek és Oláh János jelentése.

lamsegélyből és kétszáz forintot kapnak az Országos Református Közalapból. 1877-ben jegyzőkönyvileg elhatározzák a következő tavaszra az építkezés megkezdését. Csak-hogy az egyház teljes vagyona ekkor négyszáznegyvenhét forint negyvennyolc krajcár, tagjainak száma ötvenkettő, és ilyen hátérrel nincs bátorságuk elkezdni a munkálato-kat, így inkább iskolát, imaházat és tanítói lakást építenek.⁷

2. A HAGYATÉKI SÓS FÜRDŐ SZEREPE AZ ÉPÍTKEZÉSEKBEN

Az első szovátai sós fürdőnek, amelyet a Bögözből elszármazott, és Szovátán letele-pedett Veress József hoz létre és működtet, hangsúlyos szerep jut az egyházközség éle-tében. 1889-ben halála előtt az egyházra hagyja egész vagyonát, a fürdőt és a családi há-zát is telekkel együtt. Ennek következtében családja és az egyház között hosszú pereskedés következik, melynek végén az egyház visszakapja ugyan a fürdőt, de na-gyon leromlott állapotban. 1902-ben kényszerűségeből el is adják Sófalvi Illyés Lajos-nak, aki egy virágzó fürdőhelységet hoz létre Szovátán.⁸ A hagyaték körüli per és az azutáni állapot még nem egészen tisztázott.⁹

A fürdő kezdeti gyors fejlődése nagyszámú vendéget csal oda, köztük sok hírességet is, még Veress életében és azután is.¹⁰ A vendégek között nagy az igény a református istentiszteletre, amint ezt a számos ilyen megtartott esemény is mutatja. Az első ilyen eseményt a fürdőtelepen, amelyről tudomásunk van, 1909 aug. 13-án tartják az Ist-ván-szálló főépületi nagytermében.¹¹ Az istentiszteleten részt vesz Csekme Ferenc görgényi egyházmegyei esperes, dr. Agyagási Károly, királyi tanácsos és főorvos is, aki harmóniumon kíséri az éneklést. Annak ellenére – írja a cikk szerzője – hogy azelőtt való éjjel Anna-bál volt, nagyszámú közönség volt jelen és „addig is, míg Szovátán tem-plom épülne, a fürdőtelepen református istentisztelet tartása óhajtható és szükséges”¹² Az egyházmegye hatóságának figyelmét hívja fel, hogy a fürdési idény alatt legalább min-den vasárnap legyen istentisztelet. Ugyanakkor egy a templomépítést elősegíteni kívá-nó megmozdulásról is beszámol, melynek élén maga Agyagási Károly áll. Róla tudjuk hogy táncmulatságot is szervezett a majdani templomépítés javára, még 1905-ben.¹³ Ebben az évben begyűlt összesen a templomépítés céljára ezernégyszázötvenkilenc ko-rona és hatvankét fillér adományokból.¹⁴ Egy másik cikk szerint, a híresebb erdélyi für-dőhelyeken minden héten lehetne istentiszteletet tartani és nemcsak Szovátán, hanem

7 Az iskola építése majd csak 1892-ben valósul meg és 1893-ban kapják az első lévitatanítót, Bányai Jó-zsefet.

8 Erre vonatkozólag lásd: FEKETE ÁRPÁD – JÓZSA ANDRÁS – SZÓKE ANDRÁS – ZEPECZÁNER JENŐ: *Szovátá 1587–1989*. Székelyudvarhely, 1998. 236.

9 Annyi biztos, hogy a per a nyárádszeredai Királyi Járásbírószékhelyen folyik és talán egy Huszár Lajos nevű ügyvéd vezeti. Szovátai Református Egyház Levéltára (továbbiakban: SZREL): Megőrződött egy elszá-molási nyilatkozat, melynek értelmében Huszár Lajos ügyvéd pénzt vesz fel az egyháztól, a Veress-féle erdő stb. eljárásának költségére. Ugyanakkor egy Csontos Olivér nevű marosvásárhelyi ügyvéd neve is felmerül.

10 JÓZSA ANDRÁS: *Szovátá első fürdője*. In: *Hazánézó*, XVI. évfolyam, 1. szám. 9–11.

11 *Református Szemle* (továbbiakban: RSZ): II. évfolyam. 30. szám. 496.

12 Uo. A szerző saját aláírása szerint egy pap, így talán nem mentes az elfoglaltságtól.

13 Sófáradai Református Egyház Levéltára (továbbiakban: SREL): I/23. sz. jegyzőkönyv 1906.

14 SREL: I/23. sz. jegyzőkönyv.

Tusnádon és Málnás-fürdőn is.¹⁵ Az Igazgatótanácsnak kellene az ügyet rendeznie. Ezen a módon esetleg a lelkészeket is üdüléshez lehetne juttatni.

A fürdő területén tartott istentiszteletek tetőpontját jelenthette, amikor maga Kenessey Béla, akkori püspök tartotta a templomozást.¹⁶ A püspök, aki nyaralása alatt sem sajnálta az időt, minden felekezetű hallgatóságot elbűvölt. Ezt az istentiszteletet is az István-szálló nagytermében tartják, és jelen van Komjáthy Béla országgyűlési képviselő és Dózsa Elek, marosi egyházmegyei főgondnok. Ez a néhány felsorolt sajtópélda is bizonyítja, hogy nem csupán a szovátai református híveknek volt igénye a templom-építésre, hanem a nyaralni járó vendégeknek is.

A templomépítés kérdésében a Veress-féle hagyaték tényleges jogi megszerzéséig komoly gondot jelentett az egyház szinte siralmas anyagi állapota. A számadási naplók-ból kitűnik, hogy az éves bevétel összege sokszor még a kiadásokat sem fedezte.¹⁷ Az 1896-ban visszakерült fürdő nyereségessé tételével is próbálkozik az egyházközség. Már az évben javításokat végeznek a fürdő épületén,¹⁸ személyzetet vesznek fel. A jövedelmet nem csak a jegyek eladásainak a bevétele képezi, hanem színházi előadásokat, hangversenyeket, tombolajátékokat szerveznek, vagy éppen Székely Népi Mulatságot.¹⁹ Mindezen erőfeszítések ellenére a sós fürdőt nem tudják jövedelmezővé tenni, ezért az előzetes kérésre 1900-ban az Igazgatótanács jóváhagyja annak eladását.²⁰ A tulajdonképpeni eladására 1902-ben kerül sor, mint már előbb említettem.

3. ANYÁSÍTÁSI ÉS IMAHÁZ VÁSÁRLÁSI TÖREKVÉSEK

Az anyásítás iránti kérelmet 1911-ben terjeszti fel az egyházközség vezetője a kolozsvári Igazgatótanácshoz,²¹ amely jóváhagyja és továbbküldi a Kultuszminiszterhez engedélyezés végett.²² A Vallási és Közoktatásügyi Miniszter az anyásítás indokolt-ságát 1913-ban ismeri el és leiratban utasítja az egyházat az új lelkészi állás megszervezésére és a jövedelmekről, juttatásokról szóló díjlevél kiállítására.²³ Nem véletlen, hogy az első körvonalazottabb templomépítési próbálkozásra éppen az anyásítás megkezdése után kerül sor. Ebben az időben az egyházközség négyszáz körüli lélekszámmal rendelkezik,²⁴ ami nyaranta – fürdőhelyiség lévén – akár az ezret is elérheti. Hozzá tartozó szórvány a közelben lévő Szakadát falu, és kiterjedt még az alsó és felső Köhér és a Nyárárdmenté határszéleire is. Körterülete tíz-tizenhárom km körül lehetett.²⁵

15 RSZ: V. évfolyam, 31. sz.

16 RSZ: V. évfolyam, 34. sz.

17 SZREL: VI/B 12-től VI/B 35 sz. iratok.

18 SZREL: VI/B 15. sz. irat. A fürdő részére szükséges különböző felszereléseket rendelnek.

19 SZREL: VI/B 18. sz. irat. Az egész multság bevétele egy forint tizenhárom krajcár.

20 *Erdélyi Protestáns Lap* (továbbiakban EPL): III. évfolyam, 3. sz. 20.

21 SZREL: Jelentések, 1911. III./8. Megemlítik, hogy a templomépítés megkezdése iránt is intézkedéseket tettek.

22 EREL: I. 41./1911. I. sz. iratcsomó, 3644. sz. irat. Az Igazgatótanács az 1911. okt. 19.-ei ülésen hagyja jóvá a kérelmet. Erre vonatkozólag lásd még: RSZ: IV. évfolyam, 43. szám, 712.

23 EREL: I. 41/1911. I. sz. iratcsomó, 2098. sz. irat.

24 *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Névtára*. 1909, 1911. 1909-ben a lélekszám 408, 1911-ben 592.

25 EREL: I 41/1911. I. sz. iratcsomó, 2098. sz. irat. Bevallási ív az egyház jövedelmeiről.

Az anyásítás kérelmezéséhez több tényező is hozzájárult, nagyban befolyásolva annak kimenetelét is. A helybeli szükségleteket a lévitatanító, Vigh Sándor, nem volt képes ellátni. A sóváradai beszolgáló lelkész, Bíró Géza, nem fordított elég gondot az egyházra és a református hívek minden egyházi üggyel kénytelenek voltak Sóváradra menni, például esketés, temetés, vagy keresztelő esetén. A helyzetet ekkor olyannyira rossznak érzik, hogy azzal fenyegetőznek, ha nem kapnak állandó szolgálatra helybeli lelkészt, akkor a katolikus hitre térnek át.²⁶ Ezekhez az alapvető egyházi szükségletekhez tartozik a templomépítés is, melynek gondolata a leányegyházzá válás óta végigkíséri az egyház belső életét.

A szükségessé vált templomépítés anyagi nehézségeinek megoldása érdekében a Vármegyei hatóságokhoz fordulnak segítségért az 1906-ik évben.²⁷ Ósmarosszék havasi birtokának ugyanis a vármegye volt a kezelője, és az egyház ebből az alaptól kért templomépítés céljából tízezer korona segélyt. A kérést ebben a formában nem tudták teljesíteni, mivel a havas jövedelme aránylag kevés volt és ugyanebben az évben járultak hozzá a szomszédos ilyésmezei iskola építéséhez is négyezer koronával. De kilátásba helyeznek hatezer koronát és ezt meg is szavazza a Törvényhatósági Bizottság, azzal a feltétellel, hogy három egymás után következő évben fogják visszafizetni. 1908-ban még nem kapják meg a jóváhagyott pénzösszeget,²⁸ ugyanakkor szintén Ósmarosszék havasából kapnak más jellegű adományt.²⁹ 1909-ben jutnak hozzá a megígért összegből négyezer koronához és 1910-ben a fennmaradó kétezer koronát is kézhez kapják.³⁰

Új próbálkozásokat fémjelez az 1908 augusztus 18-án rendezett jótékony célú hangverseny és multság az építendő templom javára.³¹ A helyszín Illyés Lajos Vigadója, a műsorban szerepel humoros felolvasás, zongorajáték és cimbalom. A jelenlevők közül sokan felülfizettek az építendő templom javára. Az egyházközség mindennemű jövedelmei közé számít még a „korcsmajog” is. Ez után éves adót fizettek és bérbe adták ki, hogy a jövedelem nagyobb legyen. 1905-ben, például egy Szilágyi nevezetű helyi lakosnál van a bérlés, aki százhusz koronát fizet az egyházközség pénztárába bérleti díjként.³² Ami az egyház fürdő eladásból származó, és kamatra kiadott pénzét illeti, az egy kimutatás szerint 1906-ban elérte a mintegy harminckilencezer koronát, mind magánszemélyek kezeiben. Ebben az évben összesen százkét adós szerepel az erre vonatkozó listán. A kiadott összegek ötven és négyszáz korona között változtak átlagban, ez azonban a kamatokkal jóval ezen felül emelkedett.³³

1911-ben Fábián József akkori presbiter felajánlja az egyházközségnek a saját téglából és kőből készült házát megvételre papilakás és imaház céljából.³⁴ Az árat mérsékle-

26 EREL: I 41/1911. I. sz. iratcsomó, 2166. sz. irat. Az egyház tagjainak Ravasz János espereshez intézett kérelme.

27 SZREL: II. 23. sz. irat. A Vármegye Törvényhatósági Bizottságának a határozata az ügyben.

28 SZREL: Jelentések, 1908. III/4. A pénzt a miniszteri jóváhagyás hiánya miatt még nem sikerült megkapni. Ugyanitt megemlítik, hogy a templomépítési tőke növelésének érdekében egy négyszázhatvan koronás bevételű mulatságot is szerveztek.

29 SREL: I/23. sz. Jegyzőkönyv. Ósmarosszék havasából ezer korona adományt kaptak az iskola újraépítésére.

30 SZREL: Jelentések, 1910. III/7.

31 RSZ: I. évfolyam, 36. sz.

32 SZREL: VI/B 24. sz. irat.

33 SZREL: VI/B 24. sz. irathoz csatolt kimutatás a kint levő tőkepénzekről.

34 SZREL: Jegyzőkönyv, 1904–1924. 1911. okt. 19. presbitériumi gyűlés.

tesen szabja meg, tizennyolcezer koronában. A presbitérium határozata szerint, amennyiben az említett telek mérnöki jóváhagyással imaháznak, illetőleg templomnak megfelelne, megvásárlását jóvá is hagynák. A mérnöki vélemény megalkotására Péterfy János királyi főmérnököt és egyházmegyei szakreferenst kéri fel az Egyházmegyei Hatóság, akinek a véleménye szerint a kérdéses házat papilak és templomi használat céljából megvásárolni nem ajánlatos.³⁵ A vételárhoz hozzáadott felújítás ára túl magas lenne és még így is csak ideiglenesen válna használhatóvá az épületegyüttes.³⁶ A kettős célnak nem, ugyanakkor csak kimondottan papi lakásnak megfelelne az épület, aminek következtében a presbitérium úgy is határoz, hogy amennyiben a pénzt elő tudják teremteni, az épületet így is megvásárolják. De mivel templomi épületnek is nem bizonyult alkalmasnak, a megvásárlását az Igazgatótanács nem hagyta jóvá.

4. TEMPLOMÉPÍTÉSI KÍSÉRLET 1912-BEN

A századforduló után már kizárólag templom és papilak építése céljából vásárolnak területeket. 1905 október 31-én vásárolnak Albert Ferentől telket ötvenhat koronáért. Ennek tulajdonjogát csak később tudják tisztázni, a telek ugyanis tulajdonjogilag a községhez tartozott, amely tetemes hasznót is húzott belőle. A telket 1913 után tudják csak megváltani húsz koronával. 1907-ben újabb telek vásárlására kerül sor, Domokos Mártontól és Fülöp Ferentől is.³⁷

A templomépítés ügye nem ragad meg a telekvásárlások szintjén, hanem az eltervezett építendő templomról szerződést kötnek Walter Simon szászrégeni építésszel. Ez a templom a tervek szerint mintegy tizenhat-tizennyolcezer koronába kerülne. Az építész előzetesen elküldi a nagyidai új templomtervezetét mintának és felhívja az egyházközség figyelmét, hogy a kért száztíz négyzetméteres belterületű templomot tizenkilencezeröttszáz koronából tudná megépíteni.³⁸ Elfogadják a templomtervezet külső formáját, csak a méreteket szeretnék nagyobbra. A kért templomnak két harminc-harminc négyzetméteres karzattal külsejére nézve, pedig bádoggal toronyfedéllel, cserép templomfedéllel és harangállványokkal kell rendelkeznie. A hívek hozzájárulása az építkezésekhez egy főre meghatározva háromnapos ingyenes munka lesz.

Walter Simon a kérések figyelembevételével a terveket és költségvetést elkészíti és 1912 ápr. 12-én elküldi az egyháznak. A tervezett templom százhusz négyzetméter belterületű és huszonhétezer százkilencvennyolc koronába kerülne, a harangok magas költségei miatt. A presbitériumi gyűlés elfogadja a terveket, azzal a feltétellel, hogy a harangokat töröljék a költségvetésből, mivel azok már a birtokukban vannak, és a templombelsőbe két karzat épüljön.³⁹ A költségvetést, a határozat szerint, szintén vissza kell szorítani húszezer koronára, mert az egyháznak ezen felül pénze nincsen. Az építőmester ekkor újra átdolgozza és beterjeszti a terveket. A presbitérium azonban ezeket nem fo-

35 SZREL: Jegyzőkönyv, 1904–1924. 1911. dec. 8. presbitériumi gyűlés.

36 EREL: 3618. sz. irat. Péterfy János az Igazgatótanácsához is beterjesztett véleménye az épülettel kapcsolatban.

37 EREL: I: 51/1912. I. sz. iratcsomó, 2259. és 5312. sz. irat.

38 SZREL: Jegyzőkönyv, 1904–1924. 1911. dec. 29. presbitériumi gyűlés.

39 SZREL: Jegyzőkönyv, 1904–1924. 1912. febr. 23. presbitériumi gyűlés.

gadja el kisebb belvilági mérete miatt és még egy sor kisebb változtatást is kérnek.⁴⁰ Felajánlanak huszonnézezer korona készpénzt és negyvennégy öl terméskövet az építkezésekre. Az egyezség csak a felsőbb illetékes hatóságok jóváhagyása után válik érvényessé. A vállalkozó hajlandó elfogadni az új és most már végleges változtatásokat.⁴¹

A jóváhagyási kérelem szerint, melyet a kolozsvári Egyházhatóságnak benyújtanak jóváhagyás céljából, a szovátai reformátusok már évek óta eltervezték azt, hogy az 1912-es és 1913-as években templomot fognak építeni.⁴² Az építkezéshez huszonnézezer korona és a hívek által előállítandó negyvennégy öl terméskő lenne szükséges. Erre van ekkor tizenkétezer korona készpénz. Ezeken kívül szükségük lenne még ötezer korona segélyre és hat-nyolc ezer korona ötvenéves törlesztéses kölcsönre.⁴³ Ennek az összegnek fedezetül szolgálna a tizenkétezer koronán felül megmaradó harminckétezer korona tőkepénznek a kamata és évi ötszáz korona regálé. Ide tartozna még az egyház korcsmajogának a jövedelme is. A felterjesztésben nem csak a maguk, hanem a fürdővendégek nevében is kéri a terveket és a szerződést is jóváhagyni, mivel már „fél-század óta” vágyuk a templom felépítése és most már „múlhatatlanul szükséges.”⁴⁴ Az indokoknál felvonultatják, hogy a római katolikusok már a fürdőtelepen istentiszteleteket tartanak, így a reformátusoknak is feltétlenül szükséges lenne a templomépítés mielőbbi elkezdése.⁴⁵

Az Igazgatótanács 1912 július 4-ei ülésén tárgyalja meg a sorozatosan beadott kérelmeket és hoz határozatot.⁴⁶ A költségvetést, a terveket és a szerződést nem hagyták jóvá, csakúgy, mint a segély iránti kérelmet. A templomépítés költsége huszonnézezer korona, amely összeg túl magas és ráadásul a hívek semmi egyebet nem tennének a kő összehordásán kívül, és mégis öt-hat ezer korona segélyre számítanak. Az igaz, a számadási naplók figyelembevételével, hogy a hívek a járulékaikat hanyagul fizették, mivel azt feltételezték, hogy a Veress hagyaték mindent fedez.⁴⁷ Az egyházi adó megfizetése, valamint az egyéb egyházi és iskolai teher valóban leesett a hívek válláról, de még a tanítónak kijáró tűzifa kivágását és behordását is pontatlanul teljesítették.⁴⁸ Az Igazgatótanács nem engedélyezett semmit sem a megvalósítani kívánt tervezetekből,⁴⁹ mivel az összes határozatok szabálytalanok, utasítja az egyházközség vezetőségét, hogy igyekezzenek szerényebb keretek között mozogni. Sem az időpont nem alkalmas a templomépítésre, sem a fedezet nem elégséges. Az egyházközséget és az egyházmegyei vezetőséget is hibásnak tartják azért, hogy Szovátán még ez ideig nem épült templom.⁵⁰ Az egyház anyásítása kü-

40 SZREL: Jegyzőkönyv, 1904–1924. 1912. ápr. 10. presbitériumi gyűlés.

41 SZREL: B 49. sz. Egy vastag kartonlapra rajzolták és elég jó állapotban található ma is.

42 EREL: I. 51/1912. sz. iratcsomó, 723. sz. irat. A szovátai egyházközség felterjesztése az Igazgatótanácshoz a templomépítési kérelem ügyében, 1912. máj. 8.

43 SZREL: Jegyzőkönyv, 1904–1924. 1912. ápr. 10. presbitériumi gyűlés.

44 EREL: I. 51/1912 I. sz. iratcsomó, 724. sz. irat. Csatolják a közgyűlési és a presbiteri határozatot, melyek a terveket egyhangúlag elfogadták.

45 EREL: I. 51/1912 I. sz. iratcsomó, 100. sz. irat. Szintén csatolják a határozatokat.

46 EREL: I. 51/1912 I. sz. iratcsomó, 2458. sz. irat.

47 SREL: I. 23. sz. jegyzőkönyv, 1905. márc. 13. presbitériumi gyűlés és ugyanezen probléma megemlítése az 1906. jan. 26. presbitériumi gyűlésen is.

48 SZREL: Jelentések, 1908. III/4.

49 SZREL: Jegyzőkönyv, 1904–1924. 1912. aug. 4. presbitériumi gyűlés. Ekkor terjesztik elő az Igazgatótanács határozatot.

50 EREL: I. 51/1912 I. sz. iratcsomó, 2458. sz. irat.

lönben is folyamatban van és azt mindenképpen be kell várni. Az anyásítás megtörténte után a paplakás és a templom építését együtt fog kellene megoldják. Ugyanakkor figyelembe kell venni az egyház tényleges anyagi erejét és főleg a hívek adományait, hozzájárulásait.⁵¹ Az ismételten benyújtott fellebbezési kérelmet is elutasítják.⁵²

5. TEMPLOM HELYETT ISKOLA 1927-BEN

A kudarcba fulladt előzetes próbálkozások után 1926-ra a gyülekezet megvalósítani látszik addigi régi vágyát, hogy templomot építsen magának. Ebben az évben az építkezések elkezdésére rendelkezésre állott száztizenötezer darab kiégetett téglá, a teljes faanyag és hatvanezer lej készpénz.⁵³ Ezen felül az egyházközség birtokában volt még százhuszezer lej értékű kitermelt tűzifa és ötven köbméter levágtatlan épületfa is. A tényleges akadályt az újonnan létrehozott szovátai állami iskola általi fenyegetettség jelentette.⁵⁴ Ebben az évben épül fel a román tannyelvű iskola épülete, amelynek nem is titkolt célja a felekezeti iskolák és oktatás beszüntetése. A református egyházközségnek ezzel szemben ekkor csak egy régi, rozoga iskolája volt. Helyesen látják meg a hatósági bezáratás veszélyét.⁵⁵ Így tehát lemondanak a templomépítésről és egy iskola és tanítói lakás felépítését határozzák el, amilyen gyorsan csak lehet.⁵⁶

Az iskola felépítését ugyanúgy sürgőssé tette még az 1925 decemberében bekövetkezett árvíz is, mely több mint fél méter magasságban állt a régi iskola épületében. Az azelőtt harmincnégy évvel épült iskola gyenge alapokon állt, sövényből épült falai akkorra már életveszélyessé váltak.⁵⁷ A tervek szerint az építendő iskola és a kétszobás tanítói lakás töltötte volna be az imaház szerepét is. Az építkezést sikerült is véghezvinni és 1927 aug. 21-én szentelték fel az új iskolát, melynek utca felőli terme imaházzal is szolgált a későbbiekben, egészen az új templom felszenteléséig.

6. TEMPLOMÉPÍTÉS 1937 ÉS 1939 KÖZÖTT. A TEMPLOMTERV KIVITELEZÉSE

1936-ban a lévita lelkész, Bartha Béla felhívta az egyházközség tagjainak a figyelmét arra, hogy komolyabban fontolják meg a templomépítés ügyét, mert az a személyes, és egyéni áldozatok nélkül nem fog létrejönni.⁵⁸ Az eddig imaháznak is használt iskola teremrészre már túl szűkös volt a híveknek, ez különösen a nagy ünnepeken vevődött észre, amikor a kis méretű terem zsúfolásig megtelt. A híveket egyben az építéshez szükséges kő összehordására szólította fel.

51 Itt ugyancsak arra hivatkoznak, hogy az építkezést nem lehet úgy megoldani, hogy a hívek semmit sem adakoznak, annál is inkább, mert egyházi adót sem fizetnek egyáltalán.

52 SZREL: Jegyzőkönyv, 19041–924. 1912. szept. 20. presbitériumi gyűlés.

53 SZREL: Jegyzőkönyv, 1924–1931. 1926. máj. 29. presbitériumi gyűlés.

54 Vö. FEKETE ÁRPÁD – JÓZSA ANDRÁS – SZÓKE ANDRÁS – ZEPECZÁNER JENŐ: *Szováta 1587–1989*. Székelyudvarhely, 1998. 138.

55 SZREL: Jegyzőkönyv, 1924–1931. 1926. máj. 29. presbitériumi gyűlés.

56 SZREL: D/6 sz. irat. Jelentés, 1926.

57 EREL: I. 51/1912 I. sz. iratcsomó, 3515. sz. irat.

58 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1936. ápr. 26. presbitériumi gyűlés.

A Veress József által hagyományozott telkek eladásának megkezdése után az egyházközség közgyűlésen véglegesen elhatározta a templomépítés időpontját. 1936-ban tehát kimondták, hogy a következő évben elkezdődő építkezésekhez, mivel egy év alatt nem fogják tudni befejezni, két évre lesz szükség.⁵⁹ Úgy vélték, hogy az eladott ingatlanok, az egyház erdejéből eladandó szálfák, a hívek adakozása, a könyöradomány gyűjtések, a községi és vármegyei segéllyel együtt fedezné egy 20 m hosszú, 8 m széles templom építési költségeit.⁶⁰

Felkérték Joós Andor marosvásárhelyi építészt a tervek elkészítésére, aki ezzel együtt a műszaki irányítást is elvállalta.⁶¹ A megállapodás értelmében minden héten kiutazna Marosvásárhelyről, átvizsgálná az építkezéseket. Mindezért napi háromszáz lejt és útiköltségeinek fedezését kérte, amit a presbitérium habozás nélkül el is fogadott.⁶² Ekkor már szükségesnek látták akkor is nekifogni az építkezésnek, ha nem is volt meg rá előre a teljes keret.

1937-ben határozza el az egyházközség vezetősége véglegesen az építendő templom méreteit.⁶³ Ekkor már, az előzetes méretektől eltérően, 8 m széles és 16 m hosszú templom építését tervezték, úgy hogy a torony az akkori harangláb helyére kerüljön. A templomhajónak félkör alakban kellett végződnie. Joós Andor egy vázlatrajzot készít, amit irányadónak tekintenek, de elhagyják az azon szereplő fióktornyokat. A bejáratot a torony alá szerették volna elhelyezni.

A végleges terveket és a műszaki leírást is tartalmazó költségvetést kisebb késés után készíti el az építőmester,⁶⁴ és terjeszti be azokat az egyházközséghez 1937 szeptember 10-én.⁶⁵ Két tervet mutat be, melyek közül egyik egy székely templom terve és kéri a lelkészt, győzze meg a híveket hogy inkább ezt válasszák.⁶⁶ A székely templom mellett foglalt állást Bernády György, Marosvásárhely polgármestere is az egyházközségnek írt levelében. A presbitériumi gyűlés egyhangúlag arra szólítja fel a lelkészt, hogy utazzon fel Kolozsvárra és ott az Igazgatótanácsnak is mutassa be a terveket és beszélje meg a templomépítés ügyét, hogy az eddigi sikertelenség ne ismétlődhessen meg. Ugyanakkor megválasztják az építőbizottságot, mely tizenöt főből állott.

A mindaddig kedvező körülmények között a tervek kézhezvétele után elhatározza a presbitérium, hogy a templomot legalább fedél alá viszik abban az évben.⁶⁷ Ezt annál is inkább szükségesnek látják, mert akkor a községben már három román és három római katolikus templom is volt, míg református egy sem. Az iskola udvarán felhalmozott építési anyagok azt a félelmet kelthették, hogy valamely állami iskolai ellenőrző szerv kifogásolhatja a játszótérnek szánt terület elfoglalását. A hívek ez évben hajlandóaknak

59 EREL: 51/1912 I. sz. iratcsomó, 12208. sz. irat.

60 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1939. 1936. szept. 20. közgyűlés.

61 Vö. FEKETE ÁRPÁD – JÓZSA ANDRÁS – SZÓKE ANDRÁS – ZEPECZÁNER JENŐ: *Szováta 1587–1989*, Székelyudvarhely, 1998. 142. Az építőmester neve Joós és nem Soós (!) Andor, ahogy az ott szerepel.

62 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1939. 1937. febr. 21. presbitériumi gyűlés.

63 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1937. febr. 14. presbitériumi gyűlés.

64 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1937. aug. 29. presbitériumi gyűlés. A lelkész személyesen fog beutazni Marosvásárhelyre, hogy az építészt a tervek elkészítésére sűrgesse.

65 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1937. szept. 12. presbitériumi gyűlés. Vö. FEKETE ÁRPÁD – JÓZSA ANDRÁS – SZÓKE ANDRÁS – ZEPECZÁNER JENŐ: *Szováta 1587–1989*. Székelyudvarhely, 1998. 102. Itt a bemutatás időpontját szept. 12-re teszik, ami nem helyes.

66 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1939. 1937. ápr. 18. presbitériumi gyűlés.

67 EREL: 51/1912 I. sz. iratcsomó, 1856. sz. irat.

mutatkoztak egy nagyobb egyházi teher viselésére is, így a templom fedél alá emelése megoldhatónak látszott még az 1937-es évben.

A nagyobb teherviselést még 1936-ban Bernády György javasolja, úgy hogy 1937-ben a hívek egyházi adójuk összegétől függően fizessenek háromszoros, hatszoros, vagy ennél több egyházi adót.⁶⁸ Ő maga, pedig ígéretet tesz, hogy a maga részéről húszszoros egyházi adót fog fizetni a szóban forgó évre. Ez a mennyiségű bevétel a tervek szerint elegendő lett volna arra, hogy egy vállalkozó fedél alá helyezze a templomot. Az esetleges kölcsön visszafizetésére szolgáltak a templomalap betétjéből vásárolt földek, a mintegy hatvankétezer lejt érő ingatlanok. Ezeket a legvégső esetre tartogatták, de a be nem számolt költségek magas volta miatt szükségessé vált az értékesítésük.

A templom épületének kivitelezésére 1937 szept. 26-ára árverést hirdettek meg a Marosvásárhelyen megjelenő „*Reggeli Újság*”-ban és „*Népűjság*”-ban.⁶⁹ Az árverésre két pályázó jelentkezett. Az egyik Máthé Lajos, marosvásárhelyi építész, neki kőműves képesítése volt és négyezer lejt értékű ötszázalékos biztosítékot tett letétbe. A másik pályázó Lénárt Imre volt, ugyancsak marosvásárhelyi építész, aki rendelkezett emeletes házak építésére szóló engedéllyel is a kőművesi képesítésen kívül. Az általa letett összeg hatezer lejt. Máthé Lajos az építkezést elvállalta volna nyolcvanezer négyszázharmincnyolc lejért és ebből nyolcszázalékos engedményt adott volna. Lénárt Imre ezeket a feltételeket nyolcvanezer hatszázötvenegy lejért teljesítené, ebből esetleg ötszázalékos engedélyt volt hajlandó adni. Az egyházközség a Lénárt Imre képesítését tartja megfelelőnek, ezért úgy döntenek, hogy amennyiben hajlandó a kért összegből elengedni ötezer lejt, akkor őt fogadják fel.

A vállalkozó a kiszabott feltételeket elfogadta és az építkezési szerződést 1937 szept. 26-án kötik meg.⁷⁰ Ennek megfelelően a vállalkozó az építkezést a legjobb tudása és lelkiismerete szerint fogja végrehajtani a tervnek és a műszaki leírásnak megfelelően. A munka elvégzésére az egyházközség köteles téglát, meszet, homokot, kavicsot, követ, cserepet, az épület fedélszerkezetéhez való fát, vasat és cementet beszerezni. Minden egyebet a vállalkozó volt köteles szolgáltatni. A hozzá nem értésből, vagy hanyagságból eredő anyagi károk megtérítésére tett kötelezettséget a vállalkozó, abban az összegben, amely összegben a kárt egy pártatlan szakértő bizottság megállapítja.

A tervektől és műszaki leírásoktól csak az egyházközség bizottságának beleegyezése esetén térhet el. A vállalkozó által az egyház pénztárába letett biztosítékot szolgáló összeg az egyház tulajdonában kellett maradjon a felelősségi idő lejártáig, vagyis az épület átvételétől számított egy évig. Ugyanígy ott kellett maradjon az utolsó elszámolás alkalmával készpénzben levonandó garanciaösszeg is, amely a vállalati főösszeg tíz százalékát képezte. Abban az esetben, ha az épület egy év után is szilárdságban állt, ezeket az összegeket az egyház köteles volt visszafizetni. A vállalati főösszeg összesen hetvenhatezer hatszázötvenegy lejt volt. A kifizetés a munka haladásának arányában történt. A végzendő munkálatokat az egyház beszüntethette, ha az valamely oknál fogva nem volt megfelelő, akár kedvezőtlen időjárás, akár pedig a tervrajztól való eltérés miatt. Az épületet fedél alá helyezve 1938 október elsejére köteles volt átadni Lénárt.

68 EREL: 51/1912 II. sz. iratcsomó, 1228. sz. irat.

69 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1937. szept. 26. presbitériumi gyűlés.

70 EREL: 51/1912 I. sz. iratcsomó, 1856. sz. irat. Az esperesi felterjesztésben mellékelve van az építési szerződés egy másolati példánya is.

A megkötött szerződés a vállalkozóra nézve azonnal, az egyházközségre nézve viszont az egyházi és polgári hatóságok jóváhagyása után volt kötelező. A Bekecsalji Egyházmegyei Tanács 1937 szept. 27-i ülésén⁷¹ hagyja jóvá a terveket és az építési szerződést, amelyet felterjesztenek az Igazgatótanácshoz.⁷² Az Igazgatótanács jóváhagyó határozatának reményében az építkezéseket hamarosan meg is kezdték.⁷³ Ekkor már rendelkeztek a vasúti és községi engedélyekkel. A vasúti engedélyeztetésre azért volt szükség, mert a telek mellett egy kisvasút vonala húzódott.

A terveket előzőleg, még mielőtt az egyházmegyei tanács jóváhagyta volna, a lévita lelkész, Bartha Béla, bemutatta Darkó Ákos egyházkerületi előadó tanácsosnak, aki szívesen fogadta őket.⁷⁴ Az ő ajánlására be akarta mutatni Kós Károlynak, miután megtekintette a kolozsmonostori templomot, mely Darkó tanácsstag szerint a készülő szovátai templomra emlékeztetett.⁷⁵ Bartha Béla nem találván akkor otthon az említett építész, annak tanítványával, Debreceni Lászlóval beszél meg azokat. Ő nem talált lényegesebb kifogásolnivalót rajta, csak a mennyezetről javasolt egy másik megoldást. Debreceni később útjába ejtette Marosvásárhelyt, felkereste Joós Andort és a terveket vele is megbeszélte. A végleges tervet e találkozó után készítette el az építész. A lévita lelkész még Szovátán is találkozott Debrecenivel, aki ekkor sem nyilatkozott kedvezőtlenül a templom tervéről. A végleges terveket még bemutatta a marosvásárhelyi államépítészeti hivatal főmérnökének és annak jóváhagyó soraival került az egyházmegye elé.

Az Egyházmegyei tanács a terveket Csiszár Lajos építésszel, egyházmegyei műszaki előadóval nézette át és annak véleményét jónak találva terjesztette fel az Igazgatótanácshoz.⁷⁶ Csiszár a költségeket kétszázhusz-kétszáznegyvenezer lejre tette a vizsgálata után.⁷⁷ A templom stílusát tekintve az ő véleménye szerint székelyes, kalotaszegi módor. Egy igen szépen sikerült, komoly munkának tartotta. Szerinte, ha a tornyot vörös, zománcozott cseréppel akarják majd fedni, akkor változtatni kell a sokszögű alaprajzon, az ugyanis inkább a bádognak és zsindelynek való. A csüngő szarufák helyett inkább vízszintes pótgerendák alkalmazását tartotta célszerűnek. A nap és a félhold motívumokat ajánlotta a faragások közé betenni. Kérte, hogy a torony melletti előtérből nyíló ajtót hagyják el, mert ha nem a templom túl huzatos lesz. A szószerék felőli ablakok teljes elhagyását is indokoltnak látta, mivel azok bántathatják az arra nézők szeméit. A teljes megvilágításra elég a keleten levő ablakok száma. A karzat fapadlóját hátrafele emelkedőleg kellett volna elkészítsék és salakkal kitöltött megoldást alkalmazzák, hogy az ne kopogjon. A torony nagyon helyesen volt megtervezve, a vasbeton merevítések földrengések ellen is biztosították a templomot. A mennyezeten a gerendák közét valamivel ki kellett tölteni, hogy a kazettás mennyezet ne izzadjon. Az egyházmegyei műszaki előadó véleményének a figyelembevételére kötelezi az egyházmegyei tanács a szovátai egyházközséget az építkezések folyamán.

Az Igazgatótanács, mint a végleges engedélyező bizottság, mielőtt a betérjesztett jóváhagyási kérelemről döntött volna, a terveket és költségvetést felülvizsgáltatta Kós

71 EREL: 51/1912 II. sz. iratcsomó, 14386. sz. irat.

72 EREL: 51/1912 II. sz. iratcsomó, 12065. sz. irat.

73 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1937. okt. 30. presbitériumi gyűlés.

74 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1937. máj. 2. presbitériumi gyűlés.

75 EREL: 51/1912 II. sz. iratcsomó, 1856. sz. irat.

76 EREL: 51/1912 I. sz. iratcsomó, 1856. sz. irat.

77 EREL: 51/1912 II. sz. iratcsomó, 14386. sz. irat.

Károlyval is.⁷⁸ Szerinte indokolatlan volt a toronynak félig a templomhajóba való beépítése, így a karzat használhatóságát gátolták. A főbejáró ajtó a toronyba kerülne, ez viszont így nem volt a templom tengelyében, ugyanakkor a mellékbejáró, a torony mellett pontosan a főtengelyben lenne.⁷⁹ Ő a templom főhomlokzatának a teljes átalakítását ajánlotta. A karzathoz vezető lépcsőt ne a templom belsejében helyezték el. A tornyot vagy előre, vagy oldalra tegyék, de semmiképpen sem úgy, hogy az félig belevágjon a templom testébe. A torony vasbeton pillérekkel való megerősítése teljesen szükségtelen volt, túlságosan költséges, ezt azonnal el kell vetni. Hiányolta a gerincszelement a templomhajó tetőszerkezetéről. Hiányosságokat vélt felfedezni az építési szerződésben is. Javasolta hogy az elszámolásokat egységár szerint valósítsák meg. A végső vélemény szerint a templom terve átdolgozandó alaprajzilag és műszakilag is és azután az átdolgozott terv szerint készítsék el a költségvetést. Nagyon gyatra munkának tartotta és könnyelműnek az egyházmegyei felterjesztést ebben az ügyben. Az Igazgatótanács 1937. nov. 8-án tárgyalja a szovátai templomépítés ügyét. Figyelembe veszik mind a Csiszár Lajos, mind a Kós Károly szakvéleményét és ezek alapján úgy látják jónak, hogy a terveken az egyházközségnek módosítania kell. Ilyen formában nem hagyhatják azokat jóvá, a terveket át kell dolgozni, csakúgy, mint a költségvetést és figyelembe kell venni mindkét szakember véleményét. Ugyanakkor a kölcsönök ügyében az eljárást szintén beszüntetik.⁸⁰

Az elutasítás készületlenül érte az egyházközséget. A válaszban megfogalmazottak alapján Bartha Béla szovátai lelkész szerint Kós Károly véleménye egészen más lett volna, ha ismerte volna a helyszíni építési körülményeket. A beépítendő telek a község főútja mellett fekszik 3 méterrel és másik oldalán a vasúti töltés emelkedik 3 méterrel magasabbra. A torony az említett fennsík közelében volt megépítendő, a vasút tözsomszédságában, mert a templomhely adott lehetőségeket szabott. Ezért kellett a tervezőnek arra törekednie, hogy a templom és főként a torony minél kevesebb súllyal nehezedjék alapjaira, éppen a vonatrázásnak való tökéletes ellenállás céljából. A bejárók, amit Kós Károly kifogásolt, éppen úgy vannak beállítva, hogy azok a templom és iskola közti feljáró úton kényelmesen megközelíthetők legyenek. A Kós által megfogalmazott szakvélemény alapján már úgysem volt mód a változtatásra, és ez esetleg az egyházi belső békét veszélyeztethette volna.

Az újratárgyalt és most már meglepő módon megfelelőnek talált templomépítési terveket és költségvetést az Igazgatótanács 1938. febr. 2-án hagyta jóvá. Az esperes, akit megkérnek a bővebb tájékoztatásra, jelentette hogy vizsgálatot folytatott az ügyben és meggyőződött arról, hogy az egyházközség az építést a legnagyobb körültekintéssel végezte el.⁸¹

A templom épületét 1937. október 4-étől kezdték el építeni,⁸² ez az alapkövételének dátuma, és az akkori hathetes jó idő alatt fedél alá is emelték. 1937. novemberében a jelentések szerint a kőműves munka kész volt, a torony első szintjével egyetem-

78 EREL: 51/1912 II. sz. iratcsomó, 14386. sz. irat. Mellékelve van Kós Károly szakvéleménye, kéziratos formában.

79 Ugyanezt kifogásolja Csiszár Lajos építész is.

80 EREL: 51/1912 II. sz. iratcsomó, 10513. sz. irat. Bartha Béla kérése az Igazgatótanácshoz és a püspökhöz.

81 EREL: 51/1912 I. sz. iratcsomó, 1856. sz. irat.

82 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1937. okt. 2. presbitériumi gyűlés.

ben. A falak elkészülte után hozzáfoghattak a tetőhöz is.⁸³ Ugyanekkor elhatározzák a torony piros zománcozott cseréppel való befedését is, de erről később lemondtak. A tornyot ideiglenesen fedték be, de a főhajóra már a végleges cserép került.

Az építkezések költségeinek mielőbbi törlesztése érdekében 1937. októberében Bartha Béla lévita lelkész pénzbeli segélyért fordul a püspökhöz. Az ekkor mutatkozó fedezeti hiány ötven-hatvanezer lej volt. Megjegyzi, hogy a tervet és a műszaki leírást tartalmazó költségvetést megmutatta Bernády Györgynek és tőle kért ötvenezer lejes kamatmentes kölcsönt. Ő azonban ekkor a tervvel egyáltalán nem volt megelégedve és kölcsönt sem adott. Ennek oka az volt, hogy Bernády nem volt jó viszonyban a templom tervezőjével, Joós Andorral. Ehhez talán hozzájárul az is, hogy Bernády még 1936-ban egy teljesen különálló templomtervet készíttetett, amelyet a jelenleg is megtalálható fürdőtelepi villájával szembeni telken akart kivitelezni.⁸⁴ Az így elkészülő templom 12 m. hosszú, és 6,5 m. széles lett volna. Megjegyzendő, hogy a templom építését valószínűleg el is indították, mivel a fent jelzett telken ma is látható a méreteknek megfelelő félkör alakú alap. Ez valószínűleg a templom alaprajzán is jól látható szentély lenne.

Joós Andor a templom terveinek elkészítését ingyen vállalta el, csak a felhasznált anyagok árait számította fel. A presbitérium 1938-ban szívességeinek értékelésére megszavaz neki kétezer lej tiszteletdíjat.⁸⁵ Majd 1939-ben jegyzőkönyvi köszönet mellett az építkezésekért újabb kétezer lejes tiszteletdíjat fognak neki kiutalni.⁸⁶ Az építész ezt nem fogadja el és az egyháznak adományozza, hogy ebből az összegből a perselyeket szerezzék be.

1938. augusztusában Lénárt Imre építész azt jelenti a presbitériumnak, hogy a vállalt munkát befejezte és a templomot átadhatja.⁸⁷ Az egyház azonban ezt csak Csiszár Lajos egyházmegyei műszaki előadó jelenlétében volt hajlandó átvenni. A fedél alá helyezés több mint háromezrezer leibe került. Ebből az összegből hetvenezer lejt a hívek vállaltak és ezenkívül száztízezer lejes magánkölcsönhöz is juttatták az egyházat. Adójukat a szóban forgó évre is duplájára emelték.

Az elkészült templomot a vállalkozó Csiszár Lajos jelenlétében 1938. okt. 30-án adja át az egyházközségnek.⁸⁸ Elfogadták a műszaki átvételt és elszámolást, ugyanakkor Lénárt Imrét felmentik azon kötelezettsége alól, hogy a régi harangtorony helyére kitermelt földet onnan elhordassa. Ezt az egyház fogja saját költségén megoldani. Ugyan ezen a napon adja át Páll Lajos elszámolását a bevégzett vakolásról is.

Az egyháznak az építkezés ezen szakaszában volt százezer lej kölcsöntartozása, és ezen felül még negyvenezer lej belső kölcsön is terhelte az egyházat. Az adóhivatal foglalatást helyezett kilátásba,⁸⁹ ha ezerkilencszáz lej adóhátralékukat nem fizetik ki nyolc nap alatt. A helyi erdőgondnokság is felszólítást küldött a díjak befizetésére. Ezen kívül még anyagbeszerzési számlájukon is volt tartozásuk.

83 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1937. nov. 7. presbitériumi gyűlés.

84 Marosvásárhelyi Állami Levéltár, Bernády György személyes iratai, 1139 Fond szám, 1366 iratsomó, 87 számú irat.

85 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1938. máj. 15. presbitériumi gyűlés.

86 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1939. szept. 24. presbitériumi gyűlés.

87 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1939. 1938. okt. 30. közgyűlés.

88 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1938. okt. 30. presbitériumi gyűlés.

89 Októberben le is foglalnak két irattári szekrényt és lámpákat.

Eddig az Igazgatótanácstól Bartha Béla bevallása szerint semmilyen kölcsönt nem kaptak. Ezért kért ötvenezer lej segélyt, mivel az egyház „*fuldokolva vergődik az anyagiak hiányában.*”⁹⁰ Az Igazgatótanács azonban ekkor nem utal ki semmilyen segélyt az egyház részére, csak a következő évben. A tűzbiztosítást sem tudják az évben megkötni a költségek miatt, így a következő évre halasztják.⁹¹ A templom fedele ötvenezer lejre, a torony pedig tizenötezer lejre, összesen hatvanötezer lejre volt biztosítva a templom.

A kazettás mennyezetet Bartha Péterné és Nemes Irénke, főiskolai növendék festették ki az év július 5-től 23-ig, minden nap dolgozva rajta.⁹² A templom hatvan kazetta betétjére festettek mintát és ezért nem fogadtak el pénzt. A mintákat az elkészítők valószínűleg másolták, ugyanis ezeket a lévita lelkész fényképeken kapta kölcsön.⁹³ Több-ször is szabadkozik amiatt, hogy a kölcsönkért fényképek túl sokáig voltak nála.

Azok neveit, akiknek az adományai egy ablak elkészítési költségeivel felértek, egy-egy-kis táblácskán kívánták megörökíteni a templom ablakai alatt.⁹⁴ A kilincseket, melyekre a templom ajtóihoz volt szükség, egy kolozsvári üzemtulajdonos adta ajándékba az egyházközségnek. Ugyanazon évben elhatározták, hogy Veress József halálának ötvenedik évfordulójára az egykori egyházi adományozónak a nevét egy márványtáblán fogják megörökíteni, melyet a templom külső falára helyeznek majd el. Ezt a táblát a reformáció ünnepén kívánták felavatni a következő szöveggel: „*E táblát állíttatta a szovátai református egyház Veress Józsefnek 1817–1889 a nemes szívű adományozónak, az egyház anyagi megalapozójának emlékére. 1939 X/ 31-én.*”⁹⁵

A püspök az ismételt segélykérésekre válaszolva 1939 júliusában kilátásba helyezett húszezer lej rendkívüli segélyt, ha a templomot az év augusztus 27-re befejezik és azt felszentelheti.⁹⁶ Ellenkező esetben kivették volna Szovátát a tervezett Református Nagyhat programjából.⁹⁷ Az építkezés, és berendezés minden nehézség és akadály ellenére sikeressé vált, és befejezése után a templom felszentelése mintegy 800 főnyi közönség jelenlétében megtörtént.⁹⁸

A templom felszentelése után jegyzőkönyvileg is köszönetet mondanak a püspöknek a templomépítésben nyújtott segítségért és egy fényképet is küldenek az újonnan épült templomról.⁹⁹ Erre válaszol is Vásárhelyi János, és örömét tolmácsolja a szovátai gyülekezetnek, mind a felszentelés, mind az építkezések körüli segítségnyújtás miatti köszönetért.

90 EREL: 51/1912 II. sz. iratcsomó, 10503. sz. irat.

91 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1939. febr. 12. presbitériumi gyűlés.

92 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1939. júl. 30. presbitériumi gyűlés.

93 EREL: 51/1912 II. sz. iratcsomó, 2513. sz. irat.

94 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1939. jún. 18. presbitériumi gyűlés.

95 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1939. okt. 15. presbitériumi gyűlés.

96 EREL: 51/1912 II. sz. iratcsomó, 6656. sz. irat.

97 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1939. jún. 18. presbitériumi gyűlés.

98 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1939. 1939. szept. 17. közgyűlés.

99 SZREL: Jegyzőkönyv, 1936–1952. 1939. nov. 5. presbitériumi gyűlés.

THE STRUGGLE FOR BUILDING A CHURCH IN THE CALVINIST DIOCESE OF SZOVÁTA

Besides the numerous Roman and Greek Catholic inhabitants a remarkable number of Calvinist believers also lived in the town of Szováta (today Sovata, in Romania) in the 19th century. However, they did not have their own church. Thus from the 1850s onwards the Calvinist believers made great efforts to build a church of their own in the town. Due to financial difficulties this endeavour failed to succeed. After 1920 Szováta became part of Romania, therefore political obstacles also occurred. Finally, owing to public contributions the community succeeded in building a Calvinist church in 1938.

CSÍKY BALÁZS

ALKALMAZHATÓ-E A „KLERIKÁLIS FASIZMUS” FOGALMA
MAGYARORSZÁGGAL KAPCSOLATBAN?

Észrevételek Bodó Béla cikkéhez¹

A 2006. április 7–9. között „’Clerical Fascism’ in Interwar Europe” (Klerikális fasizmus a két világháború közötti Európában) címmel Oxfordban tartott nemzetközi konferencia eredményeként készültek el a *Totalitarian Movements and Political Religions* című, Nagy-Britanniában megjelenő folyóirat 2007. júniusi számának cikkei, amelyek egy-egy ország helyzetének elemzésén keresztül vizsgálták a témát. A Magyarországról készült elemzést Bodó Béla írta. A tanulmány kétharmad része a korszak első éveit tárgyalja. Ebből is látszik, hogy Bodó kutatási témája ez a néhány év.²

KONCEPCIONÁLIS JELLEGŰ MEGJEGYZÉSEK

A „klerikális fasizmus” fogalma a magyar olvasókat a marxista történetírás ideológus megközelítésére emlékeztetheti. Jelen írásnak nem feladata európai viszonylatban megvizsgálni a kérdést és a fogalom használatának létjogosultságát, ezt most csak a magyarországi esettanulmánnyal kapcsolatban teszem meg.

Ma már egyetértés van a történészek között abban, hogy a Horthy-rendszer nem volt fasiszta. Erőltetett fasisztának nevezni a magyarországi ellenforradalmi csoportokat és különítményeket is, mivel a „fasiszta” kifejezés egy olaszországi jelenséget ír le, a magyarországi szélsőjobboldali jelenségek pedig nem voltak azonosak azzal. Bodó szerint is csak fenntartásokkal alkalmazható ez a terminológia (419. p. és 431. p. 26. jegyzet). A szakirodalomban Zadraveczzel és Gömbössel kapcsolatban szerepel az, hogy Szegeden 1919-ben „fasiszta jellegű” ellenforradalmi politikai módszerek kialakítására törekedtek.³ Ez a minősítést azonban a marxista történetírás ideológus megközelítésének tudható be. Bodó fasisztának nevezi a nyilas pártot is, amely azonban nem fasiszta, hanem nemzetiszocialista jellegű szélsőjobboldali párt volt.

1 BODÓ BÉLA: *‘Do not Lead us into (Fascist) Temptation’: The Catholic Church in Interwar Hungary.* („Ne vigy’ minket a (fasiszta) kísértésbe”: A katolikus egyház a két világháború közötti Magyarországon). *Totalitarian Movements and Political Religions*, Vol. 8, No. 2 (June 2007), pp. 413–431.

2 A jegyzetekben utal a fehérterrortól szóló, megjelenés előtt álló könyvére.

3 GERGELY JENŐ: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1977, 129. p.

Ami a Horthy-rendszer „keresztény” jellegét illeti, Bodó, bár hivatkozik Gergely Jenő 1977-ben megjelent könyvére, nem veszi figyelembe annak pl. azt a megjegyzését, hogy miután 1919 májusában a volt aradi kormány megérkezett Szegedre, Szegeden következetesen mellőzték a keresztény jelszó használatát, helyette nemzeti jelszavakkal fejezték ki az ellenforradalom céljait, amit a kiáltványok, nyilatkozatok és programok bizonyítanak.⁴ A kereszténység mint politikai jelszó és program nem volt azonos a kereszténység valláserkölcsei jelentésével. Ez a hasadás a magát „keresztény-nemzetinek” nevező ellenforradalmi rendszer kezdetétől fogva fennállt, és a jelenséget többen kritizálták. Prohászka, kezdeti lelkesedése után, már 1920 végére csalódott az új rendszerben. Úgy látta, hogy a politikai gyakorlat szembenáll a „keresztény nemzeti” programmal. De nem csak Prohászka mutatott rá erre az ellentmondásra, hanem szóvá tette ezt Bangha Béla is, és az 1930-as és '40-es évek politikai fejleményeivel kapcsolatban Nyisztor Zoltán.⁵

Bodó szerint a „klerikális fasizmus” fogalmának alkalmazhatóságával kapcsolatban meg kell vizsgálni, hogy az ellenforradalmi különítmények fasiszták voltak-e, valamint a különítmények mennyire nevezhetők katolikusnak, és hogy a katolikus egyház magáévá tette-e a fasiszta eszméket és politikai gyakorlatot (419. p.). Végül azonban nem foglalt egyértelműen állást a fogalom használhatóságáról a magyar helyzettel kapcsolatban. Az általa feltett kérdésekre azonban nemleges választ lehet adni a fentiek értelmében.

Az antiszemitizmus témájával kapcsolatban magyar vonatkozásban a zsidóellenesség különböző változatait lehet megkülönböztetni, amelyek lényeges pontokon különböznek egymástól. Ez annak ellenére igaz, hogy lehetnek közöttük egymásra hatások, és a korszak szereplőinek fejében a változatok elemei keveredhettek egymással. Az egyik változat faji alapú előítélet volt, míg a másik változat nem jelentett faji ellentétet, hanem a gazdasági és világnézeti befolyással kapcsolatos álláspontot fejezett ki. Ez utóbbi esetében a zsidóság kritikája egyben kapitalizmuskritika is volt. A második változat az őszintén megtért konvertita zsidókat a keresztény társadalom teljes jogú tagjainak tartotta. A zsidókérdés megoldásának a zsidóságnak teljes, azaz nyelvi, kulturális, társadalmi és vallási beolvadását tekintette. Ez azonban nem jelentette a magyarországi zsidóság egészének asszimilációját, hiszen tisztában voltak vele, hogy ez nem lehetséges. Prohászka rámutatott, hogy a magyar zsidóság is elindult a nemzetiségi válás útján, amely szerinte el fog vezetni a hazai zsidóság kisebbségének teljes asszimilációjához és a többség disszimilációjához. Ez a változat tehát asszimiláló jellegű volt, míg a faji alapú antiszemitizmus disszimiláló, hiszen a hazai zsidóság egészét, köztük a már asszimilálódott zsidókat is ki akarta zárni a társadalomból. Ezt az alapvető különbséget mindkét oldalon felismerték, ezért utasította el pl. Bangha Béla a „gyűlölködő fajvédelmet” és ezért támadta Méhely Lajos, a magyarországi fajbiológiai kutatások egyik kezdeményezője Banghát a „zsidótérítés” miatt.⁶ Bodó rámutat arra, hogy Bangha, Prohászka és Zadravec sem gondolkodtak faji kategóriákban és lehetségesnek tartották a zsidóság bizonyos csoportjainak asszi-

4 Uo. 130. p.

5 ADRIÁNYI GÁBOR – CSÍKY BALÁZS: *Nyisztor Zoltán*. Argumentum, Bp., 2005, 141–143. p.; SZABÓ FERENC: *Prohászka Ottokár élete és műve 1858–1927*. Szent István Társulat, Bp., 2007, 225–236. p.

6 ADRIÁNYI – CSÍKY 2005, 43–44, 94–98. p.; SZABÓ 2007, 244–252. p.; GYURGYÁK JÁNOS: *A zsidókérdés Magyarországon*. Politikai eszmétörténet. Osiris Kiadó, Bp., 2001, 295–301. p.

milációját (421. p.). Ugyanakkor nem tisztázza a fogalmakat és nem határolja körül a különböző nézeteket. Pedig a fogalmi tisztázás és különbségtétel olyan fogalmi kereteket alakít ki, amelyek segítenek értelmezni ellentmondásosnak látszó jelenségeket, mint pl. Zadravecz jó kapcsolatát a szegedi főrabbiával, vagy hogy miért tiltakozott Serédi a zsidópártolás vádjá ellen, és miért támogatta a katolikus főpapok nagy része a zsidóság befolyásának visszaszorítását a gazdasági és kulturális életben, amikor ugyanakkor felleptek a zsidóság üldözésével szemben. Fentiek fényében erősen vitatható Bodónak azt a kijelentése, hogy 1918. után a katolikus egyház titkos háborút folytatott Magyarországon a zsidó kisebbség ellen (420. p.). Meg kell jegyezni, hogy Prohászka zsidóellenességéről heves viták folynak Magyarországon, és a katolikus értelmiségiek álláspontja sem egységes ebben a kérdésben.⁷

VITAPONTOK

A tanulmány számos vitatható megállapítást tartalmaz. *Bodó azt állítja, hogy a modern antiszemitizmus nyelvezetét Magyarországon nagyrészt a keresztényszocialisták alakították ki, később pedig azt írja, hogy a modern antiszemitizmust Magyarországon nagyrészt katolikusok teremtették meg* (417, 429. p.). Ezzel szemben utalni lehet arra, hogy a modern magyar antiszemitizmust Istóczy Győző teremtette meg, aki nem volt keresztényszocialista. Istóczy 1875. április 8-i parlamenti felszólalása, amely komoly figyelmet keltett Európa több országában, európai viszonylatban is egyike volt az első rendszerezett, modern antiszemita fejtegetéseknek. A következő években Istóczy szinte valamennyi országgyűlési felszólalása kapcsolatban volt a zsidókérdéssel.⁸

Bodó szerint a katolikus elit radikális csoportja, amelyet Prohászka, Bangha és Zadravecz vezetett, az ellenforradalmi erőszakot a nemzeti forradalom elfogadható, sőt kívánatos részének tekintette (421–422. p.). Ezzel szemben utalni lehet Prohászka 1919. augusztus 17-i körlevelére, amelyben figyelmezteti híveit, hogy kötelességük csillapítani a szenvedélyeket, és ezáltal megszüntetni a gyűlölködést és a testvérharcot, valamint zsidványok és haramiák példáját nem követhetik.⁹ A Prohászka által fogalmazott, 1919. augusztus 22-i püspökkari körlevélben pedig ez áll: „Álljon tőlünk távol minden bosszúvágy, megtorlás (...) Reakcióról tehát, mely elnyomást, véres viszonzást s üldözést jelent, – mely kínzó kamrákért kínzó kamrákkal, vörös terror helyett fehér terrorral fenyget, köztünk még szó se essék. A proletárdiktatúra emberségből kivetkőzött gonosztevőinek dicsőségére köztünk senki sem áhítozhatik!”¹⁰ Ez teljesen egyértelmű elutasítása az ellenforradalmi erőszaknak. Ugyanakkor Prohászka nem volt pacifista. Az ország megvédeése érdekében fontosnak tartotta a jól szervezett hadsereget. Hangsúlyozta, hogy a hadsereg nélküli állam kiszolgáltatott szomszédainak.¹¹

7 vö. SZABÓ 2007, 254. p. Szabó bibliográfiát is közöl a Prohászkaival kapcsolatos írásokról: 324–347. p.

8 GYURGYÁK 2001, 314–318. p.

9 SZABÓ 2007, 222. p.

10 Közli: *A püspöki kar tanácskozásai*. A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyveiből, 1919–1944. Szerk. GERGELY JENŐ. Gondolat, Bp., 1984, 324. p.

11 SZABÓ 2007, 230–231. p.

Bodó megemlíti, hogy a katolikus papok támogatták a Nemzeti Hadsereget és Csernoch János hercegrímás megáldotta a Nemzeti Hadsereg zászlóit, amikor Horthy bevonult Budapestre (416. p.). Ezzel kapcsolatban meg kell említeni egyrészt azt, hogy protestáns lelkészek is megáldották a zászlókat. Másrészt az ekkor alakult egységes zsidó szervezet, a Magyar Zsidók Országos Szövetségének tagjai kétszer is felkeresték Horthyt, Siófokon és Budapesten a Gellért Szállóban. A törvényes rend helyreállítását és a zsidóüldözések megfékezését kérték tőle, cserébe pedig a magyarországi zsidóság lojalitását ígérték az új rendszernek. A legtöbb izraelita hitközség szintén hűségnyilatkozatot tett a rendszer mellett.¹² Horthy számos kérdésben maga mögött tudhatta a magyar társadalom és politikai élet különböző csoportjainak támogatását. Sokan a háborús hőst és az erős embert látták benne, aki képes kivezetni Magyarországot a válásból.¹³

Bodó azt írja, hogy a frankhamisítási ügybe keveredett Zadavec lemondása után a Szentszék a botrány hatására korlátozta a kormány beleszólását a tábori püspök kinevezésébe (423. p.). Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a Szentszék és magyar kormány közötti, a püspökök kinevezésével kapcsolatos viták háttérében a főkegyúri jog eltérő értelmezése állt, azaz a tábori püspök kinevezése csak egy epizódja volt ennek az elhúzódó vitának.¹⁴

Bodó eltúlozza a keresztényszocialisták részvételét az 1919-es ellenforradalmi megmozdulásokban. Többek között azt írja, hogy a dunántúli vasutassztrájk következményeként kitört paraszti felkelésekben a papok aktív szerepet játszottak mint szervezők (415. p.). A szakirodalom ezzel ellentétes álláspontot foglal el. Eszerint április végétől, a tanácsválasztások után a vidéki ellenforradalmi szervezkedések csak elszórtan voltak keresztényszocialista indíttatásúak. A keresztényszocialisták ugyanis kevesen voltak és országos viszonylatban gyengének számítottak, ezért önálló akciók helyett inkább a más ellenforradalmi csoportok által szervezett mozgalmakba kapcsolódtak bele. Bár a dunántúli vasutassztrájk szervezésébe a keresztényszocialisták is bekapcsolódtak, a sztrájk következményeként kirobbant sárvár-felsővidéki paraszti felkelésben nem mutatható ki közvetlen részvételük. 1919 júniusában és júliusában vidéken már nincsenek keresztényszocialista ellenforradalmi megmozdulások.¹⁵

Bodó az 1930-as '40-es évek katolikus értelmiségi és politikai csoportjainak jellemzésekor átveszi azt a hármas felosztást, amely szerint az ún. politikai katolicizmusnak egy konzervatív, egy kereszténydemokrata és egy jobboldali radikális csoportja létezett. Ez a felosztás, amelyet egyébként a szakirodalom jelentős része is használ, eredetileg Révai József kommunista ideológustól ered.¹⁶ Úgy vélem, itt lenne az ideje annak, hogy ezt a kategorizálást felülvizsgáljuk. A különböző csoportok között ugyanis volt átjárás, illetve az egyes csoportok sem voltak homogének. Utalok itt például arra, hogy az ún.

12 GYURGYÁK 2001, 110–116. p.

13 SAKMYSTER, THOMAS: *Admirális fehér lovon*. Horthy Miklós, 1918–1944. Ford. ROMSICS GERGELY. Helikon Kiadó, Bp., 2001, 56. p.

14 Az új tábori püspök kinevezésével kapcsolatban ld. SALACZ GÁBOR: *A főkegyúri jog és a püspökök kinevezése a két világháború közötti Magyarországon*. Argumentum, Bp., 2002, 101–116, 119–121. p.

15 GERGELY 1977, 115–116. p. Gergely Jenő könyve egyáltalán nem vádolható a keresztényszocialisták iránti elfogultsággal.

16 GERGELY JENŐ: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1924–1944*. Typovent Kiadó, Bp., 1993, 144. skk.

katolikus reformnemzedékben kezdetben együtt volt Aradi Zsolt, Balla Borisz, Barankovics István és Katona Jenő. Később egy részük Gömbös reformpolitikáját támogatta, mások a kereszténydemokrácia irányába tájékozódtak. A radikális jobboldaliak közé sorolt Nyisztor Zoltán az Aradi Zsolt és Balla Borisz nevével fémjelezhető csoporttal állt kapcsolatban. Az ún. demokratikus katolikusok csoportja tagjainak útjai pedig 1948 után elváltak egymástól. Volt, aki kiegészzett a kommunista hatalommal, mások ezt nem tették meg.¹⁷

Bodó nem reagál arra, hogy az ún. demokratikus katolikusok az általa jobboldali radikálisként jellemzett Prohászka örökségére hivatkoztak. Az irányzat meghatározó politikusa, gróf Széchényi György Prohászka politikai örökségét is vállalva lépett fel a közélet porondján. A Széchényi György kezdeményezésére megalakult egyetemista szervezet, a Prohászka Ottokár Társaság tagjai szintén a püspök örökségét vállalták.¹⁸ Ha tehát Prohászka Ottokár antiszemita, szélsőjobboldali radikális volt, hogyan vállalhatták örökségét demokratikus csoportok? Ennek oka az, hogy Prohászka nyitott volt az új eszmékkel és áramlatokkal szemben és szükségesnek tartotta az egyház reformját a kor kihívásaira válaszolva.¹⁹

A cikkíró szerint a politikai katolicizmus konzervatív csoportja az 1930-as években is távolságot tartott a liberális, szociáldemokrata és kommunista pártoktól (424. p.). Ez csak részben igaz. Az alkotmányvédő, ellenzéki erők összefogására többször történt kísérlet ebben az időszakban. Ilyennek tekinthetők a Sigray Antal legitimista politikus képviselői beszámolójához kapcsolódó körmeneti gyűlések. A leghíresebb az 1937-es körmeneti gyűlés volt, amelyen legitimista, keresztény párti, liberális és kisgazda politikusok is részt vettek. A szociáldemokraták nem voltak ott, de lapjuk, a Népszava részletesen beszámolt a gyűlésről, és Peyer Károly az eseményre reagáló beszédében nem zárta ki az együttműködés lehetőségét.²⁰

*Bodó radikális antiszemita*ként jellemzi Nyisztor Zoltánt (425. p.). Ezzel kapcsolatban utalok a zsidóellenesség különböző változatairól fentebb kifejtett álláspontomra. Nyisztor a „zsidókérdés” megoldásának az asszimilációt tekintette, pontosabban a zsidóságnak a kereszténységbe való vallási asszimilációját. Ezen kívül Nyisztor jó barátja, Aradi Zsolt zsidó származású volt.²¹ A nyilasokkal való kiegészzés gondolatát nem csupán Nyisztor képviselte, és az azzal egyetértők nem feltétlenül voltak radikális antiszemiták. Egyrészt egy csoport nevében írta meg 1938-ban a gondolatot felvető levelét Serédi hercegprímásnak. Másrészt Nyisztor elküldte levelét a KALOT vezetőinek is, akik közül Nagy Töhötöm egyetértett vele. Pedig Nagy Töhötöm nem kedvelte a nyilasokat, ha zaárulónak nevezte őket naplójában. Kerkai Jenő, a KALOT másik vezetője a katolikusok és a nyilasok kapcsolatát másképpen fogta fel. Ő azt akarta elérni, hogy a nyilasok keressék az együttműködést a katolikusokkal és ne fordítva.²²

17 ADRIÁNYI – CSÍKY 2005, 129, 201. p.

18 GERGELY 1993, 153. p. és GERGELY JENŐ: *A magyarországi katolikus egyház és a fasizmus*. Századok 121 (1987), 1. sz., 11–14. p.

19 SZABÓ 2007, 211–217. p.

20 GERGELY 1993, 116–117. p. és KARDOS JÓZSEF: *Legitimizmus*. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között. Korona Kiadó, Bp., 1998, 199–200, 250–253. p.

21 ADRIÁNYI – CSÍKY 2005, 94–98, 129, 219–220, 228. p.

22 Uo. 137–147, 149–150. p.

Bodó azt állítja, hogy a nyilas politikai elképzelések közül számos a katolikus politikai körökből származott, mint pl. a föderatív magyar birodalom létrehozása, ahol a kis népcsoportok utópikus harmóniában élnének egymással (427. p.). Ez az elképzelés azonban más volt, mint a magyar dominanciával megvalósuló „Szent István-i birodalom” eszménye, amelyet a katolikus körök is támogattak, hiszen a nyilasok 1940-ben beterjesztett nemzeti törvényjavaslata sokkal szélesebb körű autonómiát kívánt biztosítani az egyes népcsoportoknak, mint amit más politikai csoportok hajlandóak lettek volna elfogadni.²³

Bodó állításaival ellentétben az első zsidótörvény is érintette a kikeresztelkedett zsidókat és ennek elfogadásakor az egyház nem hallgatott (426, 429. p.). A törvényjavaslat felsőházi bizottsági tárgyalása során Serédi hercegprímás kifogásolta, hogy a törvényjavaslat visszaható erejű, valamint hangsúlyozta, hogy a törvénynek nem szabad az igazságossággal és a felebaráti szeretettel ellentétbe kerülnie. A hercegprímás elfogadhatatlannak tartotta, hogy a „zsidó” fogalmának meghatározásánál különbséget tesznek az 1919. augusztus 1. előtt és után megkereszteltek között. Ez ugyanis megkérdőjelezte a keresztség szentségének érvényességét és ezáltal kétségbe vonta a „keresztény” fogalmát. Glattfelder Gyula csanádi püspök szintén szót emelt a megkeresztelt zsidók közötti különbségtétel ellen és elítélte a vallási és a faji kérdés összemosását. Ennek ellenére Serédi és Glattfelder, fenntartásokkal ugyan, de támogatta a bizottságban a törvényjavaslatot. A javaslat felsőházi szavazásán a katolikus főpapok az eucharisztikus kongresszus előkészületei miatt nem vettek részt.²⁴

Bodó Béla azt állítja, hogy Serédi hercegprímás és Szálasi között megegyezés jött létre és a katolikus egyház gyakorlatilag legitimálta a nyilas diktatúrát (427. p.). Ez az állítás nem felel meg a valóságnak. Serédi 1944. október 24-én Esztergomban fogadta Szálasit, de a megbeszélésen rámutatott arra, hogy Szálasi hatalma törvénytelen. A kormányzó lemondása következtében, az 1937: XIX. tv. értelmében megalakult az Országtanács, amely az átmeneti időszakban – bizonyos korlátozásokkal – gyakorolta az államfői jogokat, és amelynek a hercegprímás is tagja volt. Az Országtanács október 27-én tartott első ülésén Serédi is megjelent. Felszólalásában azonban ismét rámutatott Szálasi hatalomátvételének és hatalomgyakorlásának törvénytelen voltára. Ennek ellenére elfogadta, hogy az Országtanács megkezdheti működését, és indítványozta, hogy az Országtanács javasolja az országgyűlésnek, hogy ne kormányzót, hanem ideiglenes államfőt válasszon. A szavazás titos legyen, a jelölt pedig nem lehet politikai párt tagja, valamint a megválasztott ideiglenes államfőnek a kormányzói jogkörből csak annyit engedjenek át, amennyi az állami ügyek viteléhez feltétlenül szükséges. Serédinek ezek a kitételei Szálasi ellen irányultak. A hercegprímás azzal indokolta az ideiglenes megoldást, hogy az országgyűlés már nem képviseli az egész nemzetet. Rámutatott arra is, hogy az országgyűlés döntésének érvényessége tagjainak szabadságától függ. Kérte Szálasit, hogy intézkedjen az országgyűlés fogva tartott tagjainak szabadon bocsátásáról, és írásban garantálja, hogy az országgyűlés tagjait parlamenti szereplésük, felszólá-

23 *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953.* Szerk. ROMSICS IGNÁC, ifj. BERTÉNYI IVÁN. Osiris, Bp., 1998, 117–133. p.

24 FEJÉRDY ANDRÁS: *A Magyar Katolikus Egyház hivatalos állásfoglalása a „zsidótörvényekkel” kapcsolatban.* In: *Tanulmányok Ritoók Zsigmond hetvenedik születésnapja tiszteletére.* Szerk. HERMANN ISTVÁN. Egyetemi Széchenyi Kör, Bp., 1999, 172–175. p. (a tanulmány az Interneten is elérhető: http://jmvk.compunet.hu/szoveg/kiadvany_new/fejerdy.htm – letöltés: 2008. július 17.)

lásaik, szavazásaik miatt nem fogják bántalmazni. Az ülésen Serédi tiltakozása ellenére Szálasi miniszterelnöki esküt tett. Az ülés jegyzőkönyvét Serédinek csak többszöri kérésére küldték meg, és abból szándékosan kihagyták felszólalását. Az Országtanács második ülésére november 2-án került sor, egyetlen tárgya a miniszterek eskütétele volt. Serédi itt is megjelent és figyelmeztette az ülés elnökét, hogy a miniszterek kinevezése törvénytelen, tehát nem tehetnek esküt. Tiltakozását azonban nem vették figyelembe. Ugyanazon a napon a Felsőház is ülést tartott. Serédi elindult az ülésre, de amikor megtudta, hogy az államfői hatalom gyakorlásával kapcsolatos törvényjavaslat szövege nem egyezik meg azzal, amiről az Országtanács első ülésén határoztak, visszafordult a Felsőház folyosójáról. Ezután már nem jelent meg a törvényjavaslat tárgyalásán, nem vett részt a törvény megszavazásában (a püspökök közül egyedül Zadravecz volt jelen) és nem volt jelen Szálasi nemzetvezetői eskütételén sem.²⁵ Mindebből látható, hogy Serédi nem legitimálta a nyilas uralmat, sőt rámutatott annak törvénytelen voltára.

Bodó szerint az egyház ellenállása a zsidóság deportálásával szemben az ország német megszállása után gyenge és hatástalan volt, mert túlságosan bíztak a kormányban, és a katolikus elit előbbre helyezte a katolikus intézmények túlélését az emberek túlélésénél (429. p.). Ezzel a megállapítással csak részben lehet egyetérteni. Az egyház és állam viszonyát Magyarországon a korszakban a szimbiózis jellemezte, ezt a helyzetet tartották ideálisnak a katolikus püspökök, és ezért volt nehéz számukra a szakítás. Nehezen tudták elképzelni az egyház jövőjét az állam nélkül. Mégis eljutottak idáig, amit bizonyít pl. az, hogy Serédi hercegprímás nyíltan megmondta Szálásinak, hogy hatalma törvénytelen. Ugyanakkor nem lehet a katolikus intézmények és az emberek túlélését szembeállítani. Utalok itt pl. arra, hogy a katolikus intézmények emberek százainak túlélését tették lehetővé ezekben az időkben. Ezen túl a katolikus egyház, mint földbirtokos és iskolák, valamint egyéb intézmények fenntartója, emberek ezreinek biztosított munkát és megélhetést.

A számos vitatható megállapítás mellett nagyon érdekes és gondolatébresztő az írásnak az a része, amely a Zadravecz püspök által bevezetett kultuszokat és rituálékat elemzi (420. p.).

25 Serédi Jusztinián hercegprímás feljegyzései 1941–1944. S.a.r., bev. tanulmány: Orbán Sándor, Vida István. Zrínyi Kiadó, Bp., 1990, 47–51, 115–128, 172–175. p.; GERGELY JENŐ: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*. 2. jav. kiad. Pannonica Kiadó, Bp., 1999, 119. p.; LÁSZLÓ T. LÁSZLÓ: *Egyház és állam Magyarországon 1919–1945*. Szent István Társulat, Bp., 2005, 320–322. p. Ebben a kérdésben a szakirodalomban is számos pontatlanság fedezhető fel.

26 A teljesség igénye nélkül: Hock Jánost 1918-ban nem a püspökök delegálták az új, demokratikus kormányba. Hock nem volt a kormány tagja, hanem a Nemzeti Tanács tagja, majd elnöke volt, ahol a Károlyi-pártot képviselte. Zadravecz Istvánt nem 1920 májusában nevezték ki tábori püspökké, hanem 1920. április 22-én. Nem létezett keresztényszocialista irányítás alatt álló propagandaminisztérium, hanem 1919-ben a Friedrich-kormányban Haller István tárca nélküli propagandaminiszter volt. Cavallier József nem a Nemzeti Újság főszerkesztője volt, hanem az Új Nemzedék felelős szerkesztője. Mindszenty nem a szuperhatalmak megegyezésének következtében kényszerült távozni a budapesti amerikai nagykövetségről, hanem 1971-ben a Vatikán és a magyar kormány, illetve a vatikáni küldöttek és Mindszenty közötti tárgyalások eredményeként hagyta el az országot. Az Egyesült Államok közvetlenül nem vett részt a tárgyalásokban, és nincs bizonyíték arra, hogy a Szovjetunió beleszólt volna az ügybe.

27 Pl. „Prelate Serédi” vagy „the abbot of the Catholic monastery in Pannonhalma”: helyesen: Archbishop vagy Prince Primate Serédi; the archabbot of the Benedictine monastery in Pannonhalma. Bodó azt írja, hogy nem engedték Prohászkanak, hogy „Prelate” (főpap) legyen. Mivel Prohászka már 1905 óta székesfehérvári püspök, tehát főpap volt, a szerző valószínűleg arra akart utalni, hogy nem lett belőle érsek.

Bodó Béla írása számos pontatlanságot és tévesztést tartalmaz, amelyekre fel kell hívni a figyelmet.²⁶ A szerző bizonyos kifejezéseket is pontatlanul használ.²⁷ Forráskritikai eljárása szintén vitatható.²⁸ Bodó jegyzetei szerint több magyarországi levéltárban is kutatott, a Prímási Levéltárban azonban nem. Mivel egyháztörténeti kérdésekkel foglalkozik, ott is szükséges lett volna kutatásokat folytatnia, hogy forrásfelhasználása ne legyen egyoldalú.

ÖSSZEGZÉS

A forrásokat és a szakirodalmat elemezve láthattuk, hogy a két világháború közötti magyar katolikus egyház viszonya a szélsőjobboldalhoz és az antiszemitizmus kérdéséhez lényegesen összetettebb, mint amit Bodó Béla cikkében felvázolt. Prohászka személye például nem ítéhető meg egyoldalúan, zsidóellenessége alapján, hiszen szellemi nyitottsága miatt olyan örökséget hagyott hátra, amelyet demokratikus csoportok is vállalni tudtak.

Nem írható a keresztényszocialisták számlájára a modern magyarországi antiszemitizmus megteremtése, hiszen az már létezett, amikor a keresztényszocialista mozgalom kibontakozott Magyarországon. Az 1930-as évek totalitárius törekvései láttán pedig a katolikus politikusok készek voltak egy széles körű alkotmányvédő mozgalom létrehozására, amelyben liberális és kigazda politikusokkal működtek együtt, és a mozgalom a szociáldemokratáktól sem zárkózott el. Serédi hercegprímás már az első zsidótörvény felsőházi bizottsági vitájában rámutatott annak igazságtalanságaira, bár ezt az első törvényt még elfogadta. A nyilas hatalomátvétel után a hercegprímás Szálasinak szemtől szemben is kifejtette, hogy hatalma törvénytelen, majd ezt az álláspontját az Országtanács ülésén is megismételte. A katolikus egyház, mint intézmények fenntartója emberek százait mentette meg a haláltól a vészorkorszakban és még ennél is több ember megélhetését biztosította. Az egyházi intézmények ennél fogva az emberek túlélésének eszközei voltak.

Természetes, hogy a magyar katolikus egyház történetével kapcsolatban különböző vélemények fogalmazódnak meg, Magyarországon is élénk viták folynak egy-egy kérdéssel kapcsolatban. Ugyanakkor a véleményeknek a források kritikus elemzésén és a szakirodalom eredményeinek figyelembevételén kell alapulniuk, ha nem akarnak egyoldalúak lenni.

Azért foglalkoztam hosszasan Bodó Béla írásával, mert külföldön sokan ilyen és hasonló cikkekből tájékozódnak a magyar (egyház)történettel kapcsolatban, az írás azon-

28 Többször használja forrásként Pogány József egyik írását. Pogány a Tanácsköztársaság idején népbiztos volt, 1924–27 között pedig a Kommunista Internacionálé információs, majd agitációs és propaganda osztályának vezetője. Egy nyilvánvalóan elfogult szerző írásának felhasználásakor azt más forrásokkal kellett volna összevetnie. Ugyancsak kifogásolható forráskritikai szempontból, hogy egy 1946-ban felvett jegyzőkönyvre hivatkozik, amikor azt írja, hogy 1919 őszén Marcaliban a helyi plébános szeme láttára vágta darabokra egy volt szerzetest Prónay különítményesei (418. p.).

ban számos, a magyar katolikus egyház történetével kapcsolatos tévhitet és pontatlanságot tartalmaz. Egy angol nyelven publikáló szerzőknek fokozott felelőssége van abban, hogy külföldön milyen képet alakítanak ki a magyar történelemről és ezen keresztül Magyarországról.

BALÁZS CSÍKY

CAN THE CONCEPT OF “CLERICAL FASISM” BE USED IN CONNECTION WITH HUNGARY?

Among the papers published in the journal entitled *Totalitarian Movements and Political Religions* in June 2007 Béla Bodó wrote the article on Hungary.

Analysing the sources and literature of the subject we may conclude that the Roman Catholic Church had a far more complicated relation to the extreme right movements and anti-Semitism between the two world wars than Béla Bodó had described it in his paper.

Author of present paper studied Béla Bodó's paper thoroughly, because the paper provides several misconceptions and inaccuracies regarding the history of the Hungarian Catholic Church.

BOHÁN BÉLA SJ.

EMLÉKEZÉS PÁSZTOR FERENC BEREGSZÁSZI PLÉBÁNOS,
PÜSPÖKI HELYNÖKRE

A beregszászi templom falán néhány márványtáblába vésett szó: *Pásztor Ferenc r.k. prelátus, a terror mártírja 1949.* – a papi névtárban (Schematizmus) is mindössze 3 sor; és a „Régi beregszásziak” könyvben is csak 3 rövid bekezdés szól róla –, de mindegyikben van legalább egy-egy hibás adat.

Ezek: 1) 1949-ben elvitték, és ez nem a halála éve (nem a „mártíromság” éve, hanem az elhurcolás éve)

2) Nem „általános helynök” volt, hanem kárpátaljai helynök. (A Schematizmusban „általános helynökként” szerepel, de tévesen. A kinevezés nagyon világosan beszél a többi helynök jogairól.)

3) Nem 1948-ban vitték el, mint azt a Régi beregszásziakban írva van, hanem 1949-ben, és nem 1950-ben halt meg, hanem – ha hihető a Schematizmus dátuma – 1951. október 15-én.

KI VOLT Ő? HONNAN JÖTT? ÉLETÚTJA

Életpályáját magának is be kellett vallania a szovjet hatalom előtt 1946-ban, mégpedig szigorúan előírták, hogy orosz vagy ukrán nyelven. Ungváron született 1880. I. 14-én. Középiskoláit 1890–98 között Ungváron végezte. Teológiát Szatmáron 1898–1902. Pappá szentelése 1902. június 27-én.

Segédlelkész: Csomaközön 1902–1904, Szatmáron 1904–1905, Nagybányán 1905–1907, Szinerváralján 1907–1908. Plébános: Szakaszon 1908–1911 (adminisztrátor), Dobóruszván 1911–1932, Beregszászon 1932–?. Az 1913-as Schematizmus káplánsága helyei között felsorolja még Nagybecskót és Szatmárt kétszer. Valószínű, hogy ezek szükség szerinti megbízások voltak, amire bizonyára alkalmassága miatt került sor.

Káplánság után három évig Szakaszon volt adminisztrátor, majd 1911-ben Dobóruszván lett plébános. Húsz év alatt nemcsak a templomot nagyobbították meg, és ekkor egy füzetben ismertette a templom történetét, hanem a hitéletet is fellendítette. A Historia domus-ban megörökítette munkáját, távozása előtt pedig hosszú összefoglalót írt le, mintegy a plébánia vallási életének menetrendjét.

Egy egyházmegyei papnál (lekipásztor, pap, káplán, prelátus) ezek a külső keretek telnek meg a mindennapi élet színes és egyhangú eseményeivel. Az anyakönyvek, a hir-

detési könyvek és a Historia Domus könyveiből akadhatunk rá ezekre az eseményekre ... és az egyházmegyei körlevelekből, valamint a levéltári levelekből világlik ki egy-egy pap tevékenysége, sokszor a lelkülete is.

Pásztor Ferenc egyszer mégis vall önmagáról, kb 60. éves korában:

„ Bár nem tartom ildomosnak, hogy valaki hazafias érdemeivel dicsekedjék, s ha volnának ilyenek, azokért elismerést vagy jutalmat várjon. Sem önmagunkat nem tartom illetékesnek arra, hogy magunkról ilyen értelemben ítéletet mondjunk, mivel saját személyemet illetőleg erre vonatkozólag komoly egyénektől felszólítást kaptam, nem zárkozhatom el attól, hogy e felszólításnak néhány sorban eleget ne tegyek.

Mint magyar kat. pap, már hivatásomnál fogva is természetesen a ker. magyar nemzeti gondolatnak szolgálatában állottam, fokozottabb mértékben a trianoni összeomlás, a cseh megszállás után. E szomorú idők nagyobbik felét Dobóruszka Ung megyei magyar községben éltem le, ahol híveimet mindjárt kezdetben a ker. szoc. párt keretébe szerveztem. Természetesen, hogy ez nem igen tetszett a hatalom bitorlóinak s ezért mint államellenes egyént rendőri felügyelet alatt tartottak, kongruámtól megfosztottak.

1932-ben kerültem Beregszászba ... Kat. magyar iskolánkat a csehek, mint a beregszászi iskolafronton a magyarság egyetlen mentsvárát meg akarták fojtani (adóhátralék címén zár alá helyezték minden vagyonunkat). Társadalmi gyűjtést rendeztem, csekély megtakarított pénzemet, 20.000 cseh koronát ajánlottam fel az iskola javára. Így sikerült iskolánkat nemcsak megmenteni, hanem emeletre húzni, tovább fejleszteni.”

1936-os bevallása szerint kongruája Beregszászon sem volt. Beregszászra a kegyuraság „Latoricza” Társaság előterjesztésére került.

A társadalmi gyűjtés egyik templomi hirdetése így szólt 1933. december 3-án: „A múlt vasárnap tartott hitközségi gyűlésen feltártuk híveink előtt egyházunk mostani igen súlyos anyagi helyzetét s az összes híveink közös akarata nyilatkozott meg abban az egyhangú megállapodásban, hogy nem hagyjuk veszni iskolánkat, zárdánkat, mostani nehéz viszonyainktól telhető önkéntes adományokkal sietünk segítségére szorongatott egyházi intézményeinknek. Itt a fő elv és siker azon múlik, hogy minden egyes hívőnk tegye meg a tőle telhetőt s értse meg azt, hogy saját és gyermekeik lelkének legszentebb ügyéről van szó ...”

December 8-án így hirdet: „...Legszentebb kötelességünk zárdánk, iskoláink megmentése ...”

1932-től 1947-ig hetente írta a hirdetőkönyvet, melyben minden lényeges esemény benne van. A nagyobb vallási események: bérmlás, évi nagy Úrnap körmenet, Krisztus Király körmenet, Népmissió 1933-ban, az új Keresztúti képek áldása, kulturális és vallási előadások meghirdetése kiváló előadókkal (Pfeiffer Miklós, Csávossi Elemér Pakocs Károly, Endrődi László, Palánkai Tibor). De ugyanígy a gyermekek gyakori színdarabja az iskola vagy a Szívárdá szervezésében.

Külön gondja volt szegények segítésére: karácsony előtt jótékonyági vásárt szerveztek e célra, megszervezték a Karitást, majd pedig az „Egri Norma” mintájára a „Magyar Norma” szegénygondozást mozdították elő ökumenikus formában a városban (két szegénygondozó ferences nővér, két diakonissza és egy izraelita gondozónő).

A már régebben létező Rózsafüzér Társulat, Oltáregylet és Legényegylet mellett megszervezték a Leányklubot, a Szívárdát, a Mária Kongregációt, a Credo egyesületet, a Szentlélek Szövetséget, a Szent Zita egyesületet ...

Az 1933-as Szentévet nagy fénnel tartották meg, majd pedig 1936-ban Katolikus Nagygyűlést tartottak szeptember 20-án az iskola megáldásakor országos előadókkal. 1939-ben pedig május 14-én, vasárnap este a Szent Jobbot fogadták a templom melletti téren.

Mindezek komoly hirdetésekben nyilatkoznak meg hétről hétre.

1940-ben szerepel először a januári imanyolcad meghirdetése a keresztények egységéért és ettől kezdve minden évben.

Ugyanakkor nagy határozottsággal védi és mozdítja elő a katolikus hívek lelki és tekintélybeli érdekét, a felekezeti túlbuzgóságoknak ellenáll. A háború alatt és a háború után a hívek lelki erősítését szolgálta minden módon az imádságos társulatok fenntartása, ájtatosságok. Pl. 1944-ben ádvent minden napján keresztút.

A kultúra és művelődés előmozdítója az iskolák és a kultúrház által.

Belső lelki világa látható azokból a rövid mondatokból, amelyeket év elején vagy év végén írt a hirdető könyvbe. 25 ilyen mondat szerepel 1933-tól 1947-ig. Ez 16 különböző mondat. Pl. OAMDG. vagy In nomine Jesu vagy négyszer is szerepel: Jesu Tibi sit gloria, Qui natus es de Virgine (nyilván karácsony közelsége miatt). Jellemző az utolsó kettő: 1946 december végén: Gloria in excelsis Deo! És 1947 januárban: Et in terra pax hominibus bonae voluntatis.

Valóban ebben az időben az igazi békét várták az emberek, ezért imádkoztak ...

MINT KÜLÖNLEGESEN KIEMELT EGYHÁZI EMBER!

Már mint dobóruszkai plébános nemcsak a plébánia, hanem az egyházmegye életében is megbízást, majd kitüntetést kapott: Assessor S. Sedis; (szentszéki tanácsos 1923), katolikus iskolák felügyelője Kárpátalján, szegények ügyvédje; tanácsos plébános; Revisor rationis Eccl. (számvevő); hitoktatókat felügyelő bizottság elnöke.

Amikor pedig beregszászi plébános lett, mindjárt főesperesi kinevezését is megkapja, majd 1941-ben pápai prelátus lesz.

Bizonyára egyéni rátermettsége, mélyen egyházas papi lelkisége és lankadatlan tevékenysége alapozták meg azt a bizalmat, amelyet aztán 1944-ben mint különleges felhatalmazással rendelkező főesperes kapott, majd pedig 1946-ban a püspök Kárpátalja helyi helynökévé nevezte ki.

Néhány megmaradt levél mutatja, hogy Madarász István püspök, Pakocs Károly általános helynök, majd pedig Scheffler János püspök személyi ügyekben kérték ki a véleményét, és a megmaradt válaszokból látszik, hogy világosan, nyugodtan és érvelve tesz nem egyszer másfajta javaslatot, mindig a személyek és az egyház érdekeit szem előtt tartva. Éppen ezért a személyek megmentése érdekében kész elvállalni „nehéz embereket”, hogy segítsen rajtuk.

Egy 1944. X. 12-én írt levele egyik paphoz aggodalmát és szeretetét mutatja, amellyel a helyesebb útra akarja segíteni. Részlet: „... Hát valóban püspök Atyáknak annyi szeretete, aggodása, áldozata mind hiába lett volna?! Most, amikor az jószágos Atya ott siránkozik palotájának romja felett, amelyek eltemették legdrágább embereit, avval a hírrel növeljem mérhetetlen fájdalmát, hogy Isten országa építésében a te munkádra sem számíthat? Most a szörnyű világösszeomlás idején sem tudnánk férfiak, pa-

pok, apostolok lenni, akik Keresztelő János fegyelmezett lelkületével álljanak a tomló viharban és hirdessék a tűz és vértengerből újjászülető világot? ...”

Papi lelkületét mutatják egy 1943. évről szóló lelkipásztori beszámolójának befejező sorai: „Súlyosan érzem a nagy felelősséget, kötelességet, hogy többet, ezerszer többet kellene tenni a lelkek megmentésére, üdvözítésére. Jézus Szívének nagy kegyelme, a jó Isten irgalmas jósága pótolja mindazt, amit szolgáljának hűtlensége, nyomorúsága elmulaszt.”

A háború végén és utána mutatkozik meg különösen lelki nagysága és az egyház érdekében vállalt szerepe. Hűségesen kitart plébánosi helyén. A helyi körülményekről tájékoztatja a Főpásztort, és kialakul 1945–1946-ban egy leveles párbeszéd a püspökkel. Leveleit nem ismerjük (csak egy maradt fent Beregszászon), de a püspök által hozzá írt levelekből látható az a bizalmas kapcsolat, ahogyan előkészül az ő kárpátaljai helynöki kinevezésére.

Ez a kapcsolat talán még abból az időből eredhet, amikor Pásztor Ferenc dobóruszkai plébános volt, Scheffler János pedig ungvári káplán. Pásztor Ferenc – mint ungvári származású – a közeli Dobóruszkáról bizonyosan gyakran járt Ungváron és Tahy Ábrahám plébánossal, valamint kiváló három káplánjával: Magyar Bálinttal, Bart Mihállyal és Scheffler Jánossal közvetlen kapcsolatban lehetett.

Ez a levelezés leginkább személyek és plébániák ügyeiről szól, de állandóan ott van a lelki és szoros baráti vonás, és az egymás iránti teljes bizalom.

A Szatmárhoz való ragaszkodás és a teljes hűség mutatkozik meg abban is, hogy anyagilag igyekeznek a szatmári bombázások újjáépítését támogatni.

Az 1944-es megszállás nagy változást hozott. Az első bizakodó templomi hirdetésre (1944. október 29. „Figyelmeztetjük híveinket, hogy e nehéz időkben mindenki őrizze meg a lelki nyugalmat, mely a keresztény hitünknek mélyéből táplálkozik. Engedelmeskedjünk a hatósági rendeleteknek, nehogy bárkit is kellemetlenség érjen. Megnyugvással vesszük tudomásul, hogy a vallás szabad gyakorlata nincs korlátozva, istentiszteleteinket végezhetjük a megszokott rendben és időben.”) – nagy csapást mért hamarosan a férfiak elhurcolása, amely mély fájdalommal tölti el és fokozottabb imára és engesztelésre való felhívással válaszol, és ez csendül vissza egész advent és karácsonyi időben.

Ha az 1944/45-ös tanévből talán októberben 1–2 hetet tanítottak is (?), 1945-ben újra kívánták indítani az iskolát. 177 szülő kérelmét vitte a városi komitétához, majd amikor az visszadobta, azonnal fellebbezett azt is felajánlva, hogy ha az állami hatóságtól nem kapnának anyagi támogatást, akkor is hajlandók megkezdeni a tanítást, ha engedélyezik. Sajnos nem engedélyezték.

A városi hatóság egymás után foglalta le a kultúrházat és egyéb épületeket és ingyen használta, sőt az egyházat ezek után is adózásra szólította fel. De még a lovak patkójára és a szekerek ráfájára is engedélyt kellett kérni.

Látogatja a híveket, mint írja az egyik levelében Scheffler püspök dicsérőleg. (Egyik hívünk vallomása szerint ilyenkor támogatta a szegényeket.)

Dr. Pásztor István (Reminiszcenciák. Nyíregyháza 2003.) családi történetében a következőket írja: „Miután Nyíregyházára kineveztek ügyésznek, az udvariasság szabályainak megfelelően ellátogattunk főnökömhöz, aki meggyőződéses párttag volt. Rövid idő múlva megjelent az anyósa. Főnököm bemutatott neki. Mikor az anyósa meghallotta a Pásztor nevet, megkérdezte, hogy nem rokonom-e a volt beregszászi plébános, Pásztor Ferenc prelátus úr. Mikor megmondtam, hogy a nagybátyám, főnököm jelenlétében va-

lóságos dicshimnusz zengett róla: elmondta többek között, hogy a háborúban ő mentette meg őket az éhhaláltól. Annak ellenére, hogy reformátusok voltak, pénzzel, étellel segítette őket. Többször is megismételte ura jelenlétében, hogy a jó Isten áldja meg nemes szívéért, jóságáért.” (29.o.)

Végül a terület főesperesei és esperesei közül a püspök Pásztor Ferencet bízta meg 1946. április 15-én az „Ukrán kormányzat alatt álló rész kormányzásával”. Ezt a rendkívüli megbízást május 21-én írt levelében közli a papsággal, hozzátéve: „Amidőn fenti kegyes intézkedésről szeretettel értesítem ft. Oltártestvéreimet, kérem buzgó imáikat, hogy a fájdalmas és felelősségteljes megbízást Isten akarata szerint a lelkek javára teljesíthessem. Imádkozunk különösen azért, hogy mielőbb megszűnjön ezen intézkedést szükségessé tevő helyzet és mielőbb megvalósuljon Főpásztorunknak püspöki jeligéje: ut omnes unus simus.” Ez az első körlevélféle, mert rendelkezést is tartalmaz.

Az 1947.X.31-én írt papokhoz szóló levelében (körlevél) látszik, hogy egyre sűrűsödnek a nehézségek. Ezért nagy teret szentel a levél a lelki megerősítésnek mind a papok, mind a hívek részére: sürgeti a bérmlást, a templomi missziók tartását és a hitoktatást, amit már nem lehet az iskolában végezni, de a közlés szerint nincs tiltva a tanítás.

Talán volt más „papi levél” (körlevél) is.

1947-ben az állami hatóság megparancsolta, hogy az anyakönyveket szolgáltatassák be: „... elrendelem, hogy az összes régi és a mai napig vezetett anyakönyveket a Berehovói Zahs, állami anyakönyvi hivatalba 1947. február 25-ig 3 példányban elkészített levéltárral együtt beszolgáltatni szíveskedjék. – Fenti intézkedés haladéktalanul végrehajtandó, mert a beszolgáltatást a helybeli milícia fogja ellenőrizni. Berehovo, 1947. február hó 18” (A polgármester és az anyakönyvezető aláírása).

Illő, hogy az erre adott válaszelet teljes terjedelmében ismerjük:

„Róm. Kat. Lelkeszi Hivatal. Beregszász
63./1947.sz

Tek. Állami Anyakönyvi Hivatal Vezetőségének. Zahs-Berehove.

F.é. Február 18-án 22. sz. a. kelt s 19-én kézbesített azon felhívásra, hogy az egyház által vezetett anyakönyveket az állami anyakönyv hivatalába szolgáltatassam be, tisztelettel értesítem, hogy a felhívásnak eleget tenni nem áll módomban, ugyanis:

1. A lelkészek nem tulajdonosai, csak őrzői az egyházi anyakönyveknek, amelynek vezetése szoros kapcsolatban van a szentségek kiszolgáltatásával, a hívek lelki vezetésével s általában a vallásos élet gyakorlatával. Szigorú egyházi törvényünk, hogy ezeket csak az egyházi főhatóság (püspökség) utasítására, vagy engedélyével adhatjuk ki. Szíveskedjék a rendeletet az illetékes egyházi főhatóság közvetítésével közölni a lelkészekkel.
2. Az 1895. okt.1-én életbelépett egyházpolitikai törvények szerint ezen időtől fogva az egyház nem vezet többé anyakönyvet, csak privát feljegyzéseket a szentségek kiszolgáltatásáról, amelyek semmiféle állami érvénnyel nem bírnak.
3. A szóban forgó rendelet ellentétben áll a szovjet alkotmány 124. cikkelyével, mely a vallás szabad gyakorlatát biztosítja s ezért kérjük annak végrehajtását felfüggeszteni, amíg a tárgyban Moszkvába küldött fellebbezésünk elintézését nyer.

Beregszász, 1947.február 22-én (Rk. lelkész)”

Ez a határozott hang legalább azt az eredményt érte el, hogy a minisztérium területi megbízottja csak az 1896 előtti anyakönyveket kérte, sőt azok lemásolását is megengedte. Így még júliusban–augusztusban is nem anyakönyv-beszolgáltatás, hanem levélváltás volt: a másoláshoz időre és papírra van szükség ...

1948 még a vallási élet intenzív éve volt, amint a Szolyváról és Benéből beküldött jelentés mutatja ...1947-ben volt az utolsó papszentelés: Hudra Lajos.

Több kápolna készül a háború után: Borzsova, Gecse, Bótrágy. A háborús pusztításokat pedig rendbe hozták: Téglás, Szürte, Rát.

A felhők azonban gyülekeztek ... Pásztor Ferenc plébános-helynök az újmiséshudra Lajossal maradt Beregszászon ...

És amikor erőszakkal megszüntették a gör.kat. egyházat Kárpátalján – 1949 februárjában –, ugyanakkor, február 27-én keresztel utoljára Pásztor Ferenc és Hudra Lajos is Beregszászon... Márciusban még egy iratot elintéz – iktat, ... majd – ahogyan itt mondják – hamvazószerdán – abban az évben március 2-án – börtönbe viszik. (Talán a káplánját is, mert a következő hetekben már nem szerepel a nevük az anyakönyvekben...) ¹

„A letartóztatás és az azzal kapcsolatos házkutatás során jelen volt Pásztor István unokatestvérem is. Tőle hallottam, hogy embertelenül bántak nagybátyámmal. A házkutatás során minden értékes tárgyat, lexikonokat, könyveket, írógépet, az irodájában lévő pénzt is lefoglalták, s elvitték. Erről átvételi elismervényt nem adtak.” (Reminiszcenciák XI. 119. o.)

„A Szovjetunió Állambiztonsági Minisztérium különbizottsága 1949. VII. 6-án az USZSZK büntetőtörvénykönyve 54. par. 4. és 10. cikkelyének 2. bekezdése alapján 25 évi kényszermunkára ítélik. Ez valószínűleg halálbüntetésének enyhítése volt. Szibériába hurcolják”. (Hetényi Varga Károly)

A Híres beregszásziak szerint 1950-ben halt meg, a Schematizmus szerint 1951. október 15-én. Szibériában 20. láger, 54 km Tajschet, a keresztfelirata M 160 volt (1996 – Schematizmus) (Pásztor István írása szerint.: 17. sz. feje.)

Unokaöccse, Dr. Pásztor István ügyvéd a család történetében „Reminiszcenciák II.” cím alatt ír a nagybácsiról. Pl. „Mikor már közeledtek az orosz csapatok Beregszász felé, kértük, hogy jöjjön át hozzánk Vitkára. ... Kijelentette, hogy híveit nem hagyja cserben, bármi történjék is vele. ...Még halála előtt néhány évvel kerülő úton levelet küldött legfiatalabb testvérenek, Pásztor Erzsébetnek, aki keresztanyám volt. Ebben a levélben többek között azt írta, hogy megkísértette a sátán, ígértek neki szabadságot, azt is, hogy hazaengedik, ha áttér a pravoszláv hitre. Erre nem volt hajlandó, hitét nem tagadta meg, inkább a halált választotta.” (29. o.)

A Szatmári egyházmegyének a háború utáni papi áldozatai között ő a második. (Haklik Sándor császlói esperes-plébános már útközben meghalt). És harmadiknak következő barátja és igaz lelki rokona: dr. Scheffler János megyéspüspök.

Az ukrán állami hatóság 1989-ben rehabilitálta.

1 Özv. Matécsa Miklósné 2005. febr. 18-án mondta, hogy házukban lakott egy kommunista rendőr vagy KGB-s, aki azzal dicsekedett, hogy felpofozta a papot, majd pedig azzal, hogy a „kövér pappal” vasárnap a mise alatt vágatták a fát a börtön udvarán. Ezzel akart vallásos édesanyjának fájdalmat okozni. De hamarosan Ungvárra szállították.

1993-ból van egy irat, mely szerint az egyházközség „Pásztor Ferenc Alapítványt” kíván létrehozni, de ez akkor nem történt meg.

Melléklet: 2 körlevél az 1946. és 1947. évekből.

1. melléklet.

63/1946.

Püspöki Helynökség Hivatala. – Beregszász.

I. F. é. április 15-i kelettel 533.sz.a. a következő átíratot kaptam Püspök Atyánk Őméltóságától:

Valóban fennáll a „sedes impedita” esete. Azért – a többi vikárius uraknak dispencziós jogának épségben tartásával – Főtisztelendőségedet bízom meg az Ukrán kormányzat alatt álló rész kormányzatával. Az ungvári, munkácsi, nagyszőlősi és huszti esperesek, illetve főesperesek alkossák tanácsát és fontosabb kérdésekben hallgassa meg őket. Egyebekben az ET. hasonló esetekre vonatkozó kánonjai és saját bölcsessége szerint igazgassa a területet Isten kegyelméből olyan jól, ahogy azt tudja. –

Amidőn fenti kegyes intézkedésről szeretettel értesítem Ft. Oltártestvéreimet, kérem buzgó imáikat, hogy a fájdalmas és felelősségteljes megbízást Isten akarata szerint a lelkek javára teljesíthessem. Imádkozunk különösen azért, hogy mielőbb megszűnjön ezen intézkedést szükségessé tevő helyzet és mielőbb megvalósuljon Főpásztorunknak püspöki jeligéje: ut omnes unum simus. Addig is, amíg mindnyájunk forró vágya beteljesedik szeretettel kérem a helynöki tanács tagjait, hogy minden hónap első vasárnapja (illetve első pénteke) utáni kedden, legközelebb tehát június 11-én, hacsak körülményeik engedik, fáradjanak el Beregszászba, hogy az aktuális kérdéseket megbeszéljük.

II. Fenti hivatalos aktával egyidejűleg 2 püspöki *circulare* is érkezett, amelynek lényegesebb pontjait az alábbiakban közlöm:

A papsághoz intézett főpásztori szózat hűségre és kitartásra buzdítja a testvéreket a lelkek szolgálatában. Az ilyen nehéz idők értékesek nagy érdemek szerzésére. A hívek most fogékonyabban a jó iránt, a szenvedések vihara közelebb hozza őket a jó Istenhez s a lelkek örök céljához. Segítsük bennük ezt a vágyat apostoli munkával, intenzív hitoktatással. Tartsunk népmisziókat. Mélyítsük a hívek áhítatát a Szents. Szív és a B. Szűzanya iránt. Neveljük őket komoly, öntudatos lelki életre főleg az Eucharisztia kegyelmei által (napi szentmisehallgatás, gyakori szentáldozás.)

Fontos intézkedést tartalmaz a körlevél hadifogoly és deportált híveink utólagos anyakönyvezésére. Az év végéig gondosan kutassuk fel az összes adatokat (halálozási, esketési, keresztelési). A haláleset bizonyításánál két szemtanú vallomását magában foglaló jegyzőkönyvet vegyünk fel. Készítsünk ezután az összes esetekről külön-külön összegező kimutatást 2–2 példányban s ezeket a bizonyító okmányokkal terjesszük az egyházi Főhatóság elé.

A fiatal papokat, akik még hátralékban vannak theol. vizsgáikkal, komolyan figyelmezteti Püspök Atyánk, szeptemberre készüljenek el egy következő év anyagával. A mi

területünk papjai, ha a gátló körülmények még fennállnak, később közlendő időpontban, Ungváron vagy Beregszászban fogják a vizsgát letenni.

Ad int. Ordinarii és kétszeri misézésre vonatkozólag a központ nem rendelkezik most stipendiumokkal. Akiknek van elegendő intentiójuk, félévenként 10–12 alkalommal ajánlják fel saját stipendiumaikat az egyházmegye céljára. Egyébként a szentmise felajánlása legyen az egyházi törvények rendelkezése szerint.

Sürgeti püspök urunk most már a kerületi papi gyűlések megtartását, ahol lehetséges. Kidolgozandó tételek a legközelebbi gyűlésre:

1. Miképpen kell híveimet minél alaposabban kioktatnom és megerősítenem kat. meggyőződésükben: az iskolában, vasárnapi prédikációban, keresztyén tanításban, egyesületeinkben, – hogyan mélyítsem bennük az öntudatos áhítatot az Eucharistia iránt?

2. Obligatio pastorum promovendi conversionem haeterodoxorum in nostra dioecesi valde mixta (ut fiat unum ovile et unus pastor).

III. Az egyházi célokra előírt gyűjtéseket tartsuk meg továbbra is az előírt időkből. Egyöntetű kezelés céljából kérem e gyűjtések eredményeit az esperesek útján Beregszászba irányítani. – Papi nyugdíjárulékainkat úgy személyek, mint a pénztárak részéről az eddigi eljárás szerint félévenként Ungvár, Munkács, Huszt és Beregszász központokba kérem juttatni.

Beregszász, 1946. május 21-én

Pásztor Ferenc
p. prelátus, püspöki helynök.

2. melléklet.

Ft. Oltártestvérek! Szükségét érzem annak, hogy e főpásztorunktól elszakított területen, ahol olyan nehéz az egymás között való érintkezés, a személyes megbeszélés, legalább e néhány sorban keressem paptestvéreimmel a lelki kapcsolatot s néhány fontosabb, papi életünket érintő ügyben nyújtsak tájékoztatást.

A világ- és az egyház történelmének legválságosabb, sorsdöntő korszakában élünk.

Szemeinkkel látjuk a világot mozgató erők szörnyű viaskodását, amely Isten országának jövő alakulását is döntően érinti. A nagy időkből a krisztusi papságnak is hivatása magaslatán kell állnia. Ma nem elegendők az ún. átlagos jó papok, ma szentekre, hősökre van szüksége Krisztus egyházának, akik az első keresztyén korszaknak apostoli buzgalmaival és hősiességükkel harcolnak a kereszt diadaláért. Ma nem java-dalmas papok vagyunk, hanem minden beneficiumtól megfosztott misszionáriusok, in partibus infidelium a lelket, egyedül a drága lelket keresve, ha kell, életünk feláldozásával is. Lelkeket, lelkeket adjanak nekem – üzeni ma az isteni Mester a papok szívéhez –, hiszen a lelkek iránt való szeretetből haltam meg. (Csávossy: B. Grignon, Szűz Mária titka.)

Igaz, hogy élnünk is kell, ha dolgozni akarunk. Anyagiakra is szükségünk van, mi-kor az oltárnál szolgálunk. Jól látom, mennyi nehézséggel küzdenek e téren paptestvé-reim. Több helyen hajlékuk sincs már, ahol fejüket lehajthatnák. Sokszor bizony a min-dennapi kenyeret is nélkülözniük kell. Elmondhatjuk mi is az apostollal: „Mindez óráig

éhezünk és szomjazunk, és nincs ruhánk és arcul veretünk, és nincs otthonunk és fardunk saját kezünkkel dolgozván, átkoznak minket és mi áldást mondunk, üldözést szenvedünk és eltűnjük, gyaláznak minket és mi imádkozunk. Szinte salakja lettünk ennek a világnak, mindenek söpredékévé mindez ideig.” (I.Kor.11–13.6) De ugyancsak az apostol szavaival folytathatjuk: „Viselkedjünk mindenben Isten szolgálóiként, sok tűrésben, nyomorúságban, szükségben, szorongatásban, tömlöcben, virrasztásban, mint szűkölködők és mégis sokakat gazdagítók, mint akiknek semmisük sincsen, és mindenük van.” (II.Kor 4,–10.) *Nolite timere, ne propter Regnum Dei militantibus huius vitae necessaria desint.* (S. Beda V.) Az Úr valóban csodálatos módon gondoskodik szolgálóiról. A hívek áldozatkészsége meghatározó módon nyilatkozik jó lelkipásztoraikkal szemben. Ahol pedig a hívek is tehetetlenek, főleg Máramaros plébániáin, ott a rendelkezésünkre álló anyagi eszközökkel (egyházi gyűjtések, bőven dotált egyházak feleslege) igyekszünk legalább a mindennapit biztosítani paptestvéreink részére. Különben a mostani idők minden megpróbáltatásait az apostoli lelkek hősie megalázásával és bizakodó kitartásával viseljük el. Sokat tanulhatunk egyszerű híveinktől is. A türelemnek és a gondviselésbe vetett bizalomnak bámulatos példáit szemlélhetjük bennük. Amiről oly sokszor prédikáltunk híveinknek, most saját életünk példájával is tegyünk arról bizonyosságot.

Dolgozzunk, testvéreim, ne kíméljünk semmi fáradságot Krisztus Királyunk diadaláért. Lám a sötétség szolgálói dolgoznak éjjel, nappal, minden erejük megfeszítésével. És mi tétlen maradnánk? *Ego autem impendam et superimpendam.* Védjük meg az ifjúságot, a gyermeki lelkeket a hitetlenség és erkölcstelenség romboló szellemétől. Sajnos az iskolába nem léphetünk, de használjuk fel a mai törvények által adott lehetőséget, hogy kicsinyeink ne maradjanak lelki táplálék nélkül! Egy se vesszen el a mi mulasztásunkból. Keressük fel őket családi otthonukban is. – Védjük meg a családi életet, annak szentségét, tisztaságát, felbonthatatlanságát. Ma igen sok a házasságkötés. Sokan gyerekekkel, megfontolás nélkül mennek neki az élet döntő lépésének, hogy pár hónap múlva szétszakadjanak és új bűnös kapcsolatot keressenek. Vegyük nagyon komolyan a jegyesoktatást. Állítsuk a házasságkötőkhöz a nagy felelősséget, a súlyos kötelezettséget, melyet a házasság kíván tőlük és vessünk gátat a könnyelműen kötött és könnyelműen felbomló házasságkötéseknek. Mélyítsük el a ker. családok hitéletét közös imával, az ünnepek méltó megszentelésével, a szentségek gyakori vételével, jó könyvek olvasásával.

És azután... *Orate fratres* – imádkozunk, testvérek, sokat imádkozunk, mert ima nélkül hiába dolgozunk, semmi jót el nem érhetünk. Imádkozva engeszteljük és engesztelve imádkozunk. – *Inter vestibulum et altare plorabunt sacerdotes et dicent: Parce Domine, populo tuo, ne des hereditatem tuam in opprobrium, ne unquam dominantur eis nationes* (Joel 2.17.) *Magister adest et vocat te...* Az örök mécses fényénél térdepeljünk gyakran, főleg az est csendes elhagyatott óráiban a Mester lábaihoz. Ott mindig vigaszt, erőt fogunk találni nehéz hivatásunk sötét óráiban. Imádkozunk híveinkért, egyházunkért, Szentséges Atyánkért, s olykor egy mementőt kér a főpásztor méltatlan helyettese.

A s.Congr. de disciplina Sacramentorum 1946. IX.14-én kelt rendeletével felhatalmazza a plébánosokat és az állandó jelleggel felruházott lelkészeket, hogy halálveszedelem esetén úgy felnőtt híveiknek, mint a kisdedeknek feladhassák a bérálás szent-

ségét ugyanazon szertartással, aminőt a Pont.Rom. v.a Rituale püspöki bérmálásnál előír (megtalálható az újabb Missalékban is). Felhívom paptestvéreimet, használják fel a Szentszéknek ezt a rendkívüli felhatalmazását súlyos beteg híveink kegyelmi életének gyarapítására.

Frissen szentelt olajok átvehetők a beregszászi plébánián. Mivel a sz. olajok nagyon korlátozott mennyiségben állnak rendelkezésre, bánjunk ezekkel a lehetőség szerint takarékosan.

Felhasználva a rendkívüli helyzetben kapott felhatalmazást ez év folyamán a következő egyházközségek részesültek a bérmálás szentségében: Tiszaújlak, Bene, Nagyszőlős, Fancsika, Feketeardó, Nevetlenfalu, Királyháza, Sárosoroszi, Mezőkaszony, Bótrágy. – Felkérem a többi plébániák lelkészeit, jövő nagybőjtig jelentsék, mikor volt egyházközségükben legutóbb bérmálás. Úgy szeretném 1948. évben beosztani a bérmálást, hogy időrendben, ahol legrégebben volt bérmálás, kerüljenek legközelebb sorrendbe. A 785. kánon szerint legalább 5 évenként kell minden községben a szentség felvételére alkalmat adni. A mostani idők különösen is sürgetik a hitben való megerősítés kegyelmét.

Ugyanezen indok sürgeti a népmissziók tartását is sanyargatott híveink hitéletének fellendítésére. Örömmel közlöm paptestvéreimmel, hogy a helynökség területén néhány buzgó papunk vállalkozott ezen apostoli munka végzésére. E népmissziók szervezésére Tőkés György esperes urat kértem fel, úgyszintén azok tartását már a legközelebbi nagybőjt folyamán meg lehet indítani. Kérem a lelkipásztorokat, erre vonatkozó igényeiket mielőbb jelezzék a huszti esperesi hivatalnál, ahol a további útmutatást meg fogják kapni.

Közlöm az egyházi főhatóság azon rendelkezését, mely szerint minden plébános köteles félévenként 25 Sacrumot a pro populo misék helyett ad int. Ordinarii elvégezni. A binálási miséket az áldozó papok privát intencióra is végezhetik, felhasználva a stipendiumot, amennyiben rászorulnak, saját fenntartásukra. Ha nincs privát intenciójuk, végezzék ad int. Episcopi a szeminárium javára. Mindezen sacrumok elvégzéséről 1948. I. 15-ig pontos jegyzéket kérek a helynökség hivatalához.

Ugyancsak felhívom a plébániák vezetőit, hogy a ZsH 162.par-ban előírt kimutatásokat és anyakönyvi másolatokat az ott jelzett határidőre terjesszék be az esperesi hivatal útján.

Mihez tartás végett közlöm az alábbi általános értékű törvényeket: Az SZSZKSZ alkotmányának 124.cikkelye szerint „a polgárok lelkiismereti szabadsága biztosítása céljából az egyház el van választva az államtól, az iskola az egyháztól. A vallás gyakorlásának szabadsága... minden polgár elismert joga.”

Ugyanezen törvény végrehajtási utasítása 2. pontja tilt minden olyan helyi rendeletet, mely korlátozná a polgárok szabad vallásgyakorlatát. – A 9. pont tiltja az iskolában a vallástanítást, de egyébként jogot ad a polgároknak a vallás tanítására és tanulására. (Törv. Gyűjteménye 1918. 18. sz. 263. old.)

Ez év nov. 18 és 19-én tartjuk meg az ungvári plébánián a fiatal papok kötelező vizsgáit (s az esetleg jelentkezők synod. vizsgáit is). – A vizsgáló bizottság elnöke : Dr. Bujaló Bernát, tagjai: Szentmihályi Lajos, Bártfai Kálmán, Sörös János, Szegedi Jenő. Vizsgára kötelezettek: a jelen évben Bakó Zoltán, Müller István, Lánckzy István, Szólics Bálint.

Loco orationis hucusque imperatae pro pace substituatur oratione in Missali inter orationes ad diversa No.10. (contra prs. E.) posita. — pro re gravi.

Pro causis contentiosis et criminalibus maxime matrionalibus dirimendis ex facultate extraordinaria urgebat necessitas constituendi utrumque tribunal pro territorio Vicariatus.

Membra Tribunalis I.instantiae dominantur: Ludovicus Szentmihályi, Alexander Haklik, Josephus Pásztor dr., Defensor vinculi: Bernardus Bujaló dr. Advocatus pauperum: Adalbertus Lőrinczy, Notarius: Paulus Plachinger, Sedes tribunalis: Ungvár.

Tribunali II. instantiae: Colomanus Bártfai, Georgius Tőkés, Joannes Sörös, Eugenius Szegedi. Notarius: Josephus Galambos. Sedes: Beregszász.

Personalia: Adalbertus Józsa. Stephanus Getlik, Ladislaus Kondás curati ad vicariatum pertinentes gregem sibi creditum inconscientiose relinquentes sine licentia ad alium territorium abscessere. Servi infideles censura in Canone 2399. irretiti sunt.

Cura spiritualis parochiarum Perecseny, Huta et Felsődomonya Josepho Pásztor commissa est ita, ut urgente necessitate ab Ungvár adiuvetur.

Die 13 Junii huius anni Ludovicus Hudra presbiter ordinatus et vic.coop.ad Beregszász dispositus est. — Joannes Mészáros dr. vic. subst. ad Bárdháza nominatus, Stephanus Lániczky a Királyháza in Nagyszőlős —, Valentinus Szólics a Nagyszőlős in Királyháza vicissim transpositi sunt. — Item Julius Hasák a Dolha in Órdarma, Augustinus Horváth ab Órdarma ad Dolha vicissim dispositi sunt. Tiburtius Zavodnik dr.solutus interim aliter ab administratione Fancsika transpositus est in paroeciam Szolyva, curam pastorem Fancsika ad tempus paroeciae Nagyszőlős et Tiszaujlak gerentes. Anno praeterito defuncti sunt fratres ad dioecesim nostram pertinentes: Adalbertus Szépi, Stephanus Szabó prep. maior et Joannes Deák. Adiuvemur animas fratrum per sacrificium altaris incruentum. R.i.p.

Beregszász, 1947. okt. 31-én.

Pásztor Ferenc
p. helynök

BÉLA BOHÁN SJ

REMEMBERING FERENC PÁSZTOR, VICAR OF BEREGSZÁSZ, VICAR-GENERAL OF THE DIOCESE

Ferenc Pásztor (1880-1951) served in Szatmár (Satu Mare, today Romania), Nagybánya (Baia Mare, today Romania), Doboruszka (Ruská, today Slovakia), and Beregszász (Berehove, today Ukraine) as a Catholic priest. He helped and encouraged the Hungarian population. The territory where he was active became part of the Soviet Union after 1945. The Soviet administration persecuted the Churches, especially the Catholic Church. Ferenc Pásztor was arrested in 1949 and convicted to 25 years of forced labour in Siberia. He died in 1951 in the Siberian labour camp and was rehabilitated in 1989 by the Ukrainian state.

KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD

BÁRÓ KOLLER ÉS AZ ILLÍR POLITIKA BERENDEZÉSE
AZ 1760–70-ES ÉVEKBEN

Az erdélyi valláspolitikai rendszerével kapcsolatos kutatásaim során találkoztam a 18. századi illírizmus problémakörével. Bár a bécsi udvar 18. századi illír és szerb politikája nem szakterületem, nagymányai Koller Ferenc Xavér báró erdélyi ügyekben kifejtett befolyásának vizsgálata során a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban található Államtanács jegyzőkönyvekben (Staatsratsprotokollen) és a Magyar Állami Levéltárban őrzött valamikori kabineti aktákban (Kabinetakten) olyan érdekes adalékokat találtam ehhez a kérdéskörhöz is, melyeket szeretnék ezen a helyen is megosztani.

Előjáróban le szeretném szögezni, hogy a 18. századi illírizmus nem összetévesztendő a Napóleon által mesterségesen létrehozott Illír Királyság kérdésével, a Ljudevit Gaj-féle eszmerendszerrel és az ennek nyomán kibontakozó mozgalommal. Az „illír” kifejezés a humaniorákban jártas értelmiség találmánya volt. Egyszerűen illíreknek nevezték a valamikori Illyricum római területén élő délszlávokat. Így érthető meg, hogy amikor a 17. század végén szerb tömegek telepedtek meg a frissen felszabadított Magyarországon déli részsein, a 17–18. század fordulóján I. Lipót az úgynevezett illír privilégiumokban biztosította az értékes katonaelemnek tartott szerbek kiváltságait.

Az illír privilégiumok azokra a szerbekre vonatkoztak, akik 1690-ben a török elől Magyarországra menekültek, a szerb nemzeti egyház fejének, Arsenije Čarnojević (Csernovics Arzen) ipeki (peci) pátriárkának vezetésével. Az uralkodó a „rác nemzet”-nek is nevezett entitás részére több oklevelet is kiadott, s ezzel az illír privilégiumokat többször is megújította és kiterjesztette. 1691-ben elrendelte, hogy „saját magisztrátusának felügyelete alatt ezen rác nemzet megmaradhasson”, s „valamennyien érsekektől, mint egyházi fejőktől, mind vallási, mind világi ügyekben függjenek”. 1694-ben pedig megengedte, „hogy a rác nemzet csak ő császári felségének legyen alávetve, s mind a megyei mind a földesúri függőségtől ment maradjon.”¹ Az 1695-ös diploma védelmébe vette az újonnan létrehozott görögkeleti püspökségeket, mivel nem alkalmazta ezekre a IV. lateráni zsinat azon elvét, hogy ugyanazon a területen nem érvényesülhet több püspöki joghatóság.² Az 1703. december 18-i dekrétum elismerte

1 *Kétfejű Sas. A Habsburg-uralom Magyarországon (1699–1790)*. Encyclopaedia Humana Hungarica 06. [elektronikus dokumentum] CD-ROM. Budapest 2000. Táj és nép fejezete (a továbbiakban *Kétfejű sas*)

2 Bár az internetes hivatkozásokat igyekszem kerülni, itt most mégis a Wikipedia „Arsenije III Čarnojević” szócikkére szeretnék hivatkozni a http://en.wikipedia.org/wiki/Arsenije_III_Čarnojević elérhetőség alatt.

Csernovics joghatóságát „per Hungariam, Dalmatiam, Liccam, Corbaviam, Transylvaniam, aliasque finitimas Partes et Provincias Nostras.” Mindezzel I. Lipót rendkívül félreérthető és ellentmondásos helyzetet teremtett.³

Az illír privilégiumok félreérthető pontjai a következők voltak:

1. az illír privilégiumok valamennyi görögkeleti vallásszabadságát jelentik
2. a szerb metropolita világi joghatósággal is rendelkezik
3. A szerb érsekség fennhatósága kiterjed a magyar korona országaiban élő összes görögkeleti ortodoxra is.

Mindezek a kedvezmények természetesen azt is érthetővé teszi, miért a karlócai szerb érsekség (metropolia) volt a 18. századi magyarországi görögkeleti ortodoxia fellegvára. Az uralkodó által adományozott illír privilégiumok országgyűlés által nem lettek becikkelyezve, ugyanis a magyar rendiség elutasította az „illír (vagy a rác) nemzet” politikai nemzetként való elismerését. Az illír jogok teljes érvényesítése a szatmári békével fémjelzett közjogi kompromisszum következtében eleve kizárt dolog volt. Ezeket a kiváltságokat a betelepülő szerb népesség kapta abban a reményben, hogy hamarosan visszatérhet balkáni lakóhelyükre, ahonnan elmenekült. A karlócai békekötéssel azonban e remények szertefoszlottak, s a menekült szerbek végleg Magyarországon maradtak. Ilyen körülmények között a lipóti oklevelekben megígért politikai önkormányzat megvalósítására nem kerülhetett sor, a Lipót-féle privilégiumokkal engedélyezett vajdai állást többé nem töltötték be. A magyarországi szerbség nagyobb része mégis elkerülte a jobbágyi alávetést és a (magyar) földesúri joghatóság alá kerülést, végül is a katonai határőrvidék szervezetében kapott helyet mint katonatiszt vagy szabad katonaparaszt. Ennek elsődleges oka az volt, hogy III. Károly idején az a vélemény uralkodott, hogy a határőrvidékek szerepe a határvédelem mellett a rendek féken tartásával a Habsburg uralom megszilárdítása Magyarországon. A rác metropolita igényeivel szemben ugyanakkor már III. Károly is megszorította a Lipót-féle privilégiumok értelmezését. 1729., 1732. és 1734. évi rendeleteiben kimondta, hogy a metropolita nem nevezhet ki püspököt, hanem a püspöki szék megüresedése esetén három jelöltet köteles a király elé terjesztetni, akikből ez fog választani. Hasonlóképpen megszüntette a metropolitának polgári ügyekben való felsőbbbségét a rác nép felett, bár elismerte, hogy ez, mint a nép vezetője, képviselheti népének ilytermészetű panaszait is, főként akkor, ha a magyarok az ő alkotmányuk alá akarnák kényszeríteni.⁴ Miután a metropolita lett a rác nép egyetlen látható fejevé, ehhez a tisztséghez kötődik az a bécsi udvarhoz intézett nagy számú kérelem, melyek e nép vallási, politikai, sőt gazdasági viszonyairól is gyakran szóltak.

A bécsi udvar többoldali elkötelezettsége a rendiség, az illírizmus és a vallási unió felé bonyolult politikai képletet eredményezett a magyarországi és az erdélyi románság irányában. A románság magyarországi és bánági része a törökök kiűzése óta a szerb egyházszerkezethez tartozott. Sőt súlyuk egyre nőtt, mert létszámuk vándormozgalmaik révén az Alföld keleti szegélyén (Biharban, Arad és Zaránd megyében) és a Bánságban is tetemesen gyarapodott.

3 I. TÓTH ZOLTÁN: *Az erdélyi román nacionalizmus első százada, 1697–1792* (Budapest, 1946. (a továbbiakban I. TÓTH) 190. old.

4 HÓMAN-SZEKFÜ IV. 433. old.

A 16–17. század fordulóján megindult az erdélyi és a magyarországi románok vallási uniója is, vagyis egyházuk újraegyesítése Rómával. A románság vallási uniója azonban a ruszinokkal ellentétben nem ért el teljes sikert.

Politikailag megszilárdult az a vélemény is, mely szerint a katolikus vallásnak sokkal kevesebb félnívalója van a nem unitus görögöktől (értsd: vallásúaktól), mint a lutheránusoktól és a kálvinistáktól, [sőt a katolicizmus hálás is lehet a görögkeletieknek, mert] mindössze az ő nagy tömegeiknek köszönhető, hogy a katolikus vallás Magyarországon az elnyomottságnak még abba az állapotába sem került, mint amit Erdélyben a fejedelemség időszakában kellett elszenvednie.⁵

A bécsi udvar ugyanakkor vallásilag és politikailag elkötelezett volt a vallási unió iránt is, melyre halálos csapást mért volna az illír jogok megadásának lépése, mert ezek ereje messze felülmúlta az unitusoknak biztosított helyzetet, ahol a kiemelt papság mellett a nép túlnyomó része jobbgysorban élt.

A bécsi udvar nehéz helyzetbe került amiatt, mert az ortodoxiát másként kellett kezelnie a szerbeknél és másként a románoknál, sőt másként az erdélyi románoknál, mint a magyarországiaknál, valamint hogy az udvar többirányú elkötelezettsége nem engedte meg a románság irányában folytatott egységes, következetes politikát.⁶ A központi államhatalom bizonytalansága gyakran magát a vallási uniók politikát sodorták komoly nehézségbe.⁷

A szerb klérus szláv szemlélete miatt akadályozta a román nemzeti törekvéseknek a görögkeleti egyházon belüli kibontakozását, de szerb és román ortodoxok a katolikusok ellen egységsfrontot alkottak. Ez akadályozta az unió megszilárdulását a románságon belül. A magyar korona országaiban élő románságon belül három nagy elszakadási mozgalom tört ki: 1744-ben a Visszarion-féle Erdélyben, 1754-ben a bihari skizma 1759–61-ben a Sophronius-féle mozgalom ismételt Erdélyben. (A kor hivatali nyelvezetében előforduló skizma – elszakadási mozgalom – kifejezés természetesen katolikus szemszögből az unió fiktív szemlélete alapján értelmezendő.) Ezek a mozgalmak hasonló forgatókönyv szerint zajlottak le. Fellépett egy görögkeleti hitű egyházi. 1744-ben a szerb kalugyer (szerzetes) Visszarion Sarai, aki még románul sem beszélt, szavait úgy kellett fordítani a tömegeknek. 1754-ben az aradi vladika (püspök) tett vizitációs körutat a váradi egyházmegye területén, az 1759-ben a Hunyad megyei születésű román Stan Popovici (szerzetesi nevén Sophronius) pedig karlócai tartózkodás után kezdett mozgalmába. Ezek a személyek szuggesztív módon prédikáltak az unió ellen, minek hatására a névleg az unitus egyházhoz tartozó román tömegek tömegesen tértek el az uniótól, az unióhoz ragaszkodó pópákat gyakran véresre verve kergették el, az unitus szentségeket pedig tisztátalannak tartva szétrombolták azokat az oltárokat, ahol korábban unitus pap misézett, az elkülönülés jeleként pedig még a templomot is kisöpörték.⁸ I. Tóth Zoltán úgy értékeli, hogy mikor aztán külső (karlócai) bátorításra az erdélyi ro-

5 I. TÓTH 199. old. „... die katholische Religion von den nichtunirten Griechen bei weitem nicht so viel, als von den Lutheranern und Calvinisten zu befürchten habe...”; „Man hat glaublich in Gegentheil ihrer grossen Menge zu zuschreiben, dass die katholische Religion in Ungarn nicht gänzlich, oder doch so, wie in Siebenbürgen, unter den daselbst erwählten Fürsten unterdrückt worden.” – idézi I. TÓTH 400. old.

6 I. TÓTH 201. old.

7 Lásd alább.

8 HÓMAN–SZEKFÜ IV. 447. old.

mán nép ortodox énjét kezdte erőszakos eszközökkel nyilvánítani, a felsőbbség nem a nép belsejében működő alapokat, hanem csak a kiváltó külső hatást vette észre és eszerint cselekedet: igyekezett ettől testileg-lelkileg elzárni. A katolikus állami vezetők – az 1750-es évek folyamatos zavarai ellenére – még 1761-ben is megdöbbenve értesültek arról, hogy a nép még csak nem is tud róla a legtöbb helyen, hogy őt legfelül unitusnak tartják.⁹

A bécsi udvar ezek mögött a mozgalmak mögött – valószínűleg joggal – mindig fölfedezte a karlócai érsek-metropolita kezét. Nenadovics (Nenadović) karlócai érseket már Vissarion 1744-es mozgalmáért erős hangon megrótták, amire az érsek azzal úgy állította be a helyzetet, mintha Vissarion csak az ortodoxoknak prédikált volna, s ha véletlenül más felekezetűek is belekeveredtek az ortodox hallgatóság közé, az csak az elkerülhetetlen véletlen műve volt.¹⁰ A bizonytalanság a bihari események során is kézzelfogható volt. Szekfű Gyula szerint a de Ville tábornok alatt működő bizottság a rácokra hallgatva megállapítja, hogy az oláhok tulajdonképpen rácok, az uniót a magyar püspök csak bosszúvágyból pártolja, püspök, káptalan és vármegye egyképpen bűnös a rác püspök és a rác nemzet privilégiumai megsértésében, mire Bartenstein 1757-ben Forgách grófot a váci püspökségbe áthelyezteti, s az aradi rácoknak szabad bejárást és munkát biztosít az oláhok között. Alig tíz falu maradt meg az unióban, még a Forgáchtól kinevezett püspökük is ortodox lett.¹¹

Az illirizmus fogalmának az erdélyi ortodoxia megítélésében is nagy szerepe volt. Ha az illirizmus egyenlő az ortodoxiával (ami a század első felében általánosnak tűnő felfogás), akkor az illír nemzet jogai az erdélyi románoknak is kijárnak, még inkább a bánsági, Arad vidéki, zarándi és bihari románoknak, akik fölé a karlócai metropolitának, az illír nemzet elismert fejének a joghatósága ténylegesen kiterjedt. Ha viszont az illír nemzet a szerb nemzettel és nem az ortodox vallással egyenlő, akkor az erdélyi unitusokat is miért ne lehetne – par analogiam – külön nemzetnek és nem csupán vallásnak tekinteni és megfelelő politikai jogokkal ellátni? Ebben a politikai környezetbe illeszkedik bele Ion Inochentine Micu-Klein püspöknek a román nemzetté válás érdekében kifejtett tevékenysége, aki az egyesülés óta az erdélyi görög katolikus egyház harmadik püspöke volt. 1730 és 1744 között 22-szer nyújtott be sikertelenül petíciót I. Lipót erdélyi vallási uniós diplomáinak gyakorlati érvényesítése érdekében. Folyamodványaiiban megtalálható a későbbi román nemzeti törekvések legtöbbje. Ő a maga részéről éppen ellenkezőleg az erdélyi vallási uniós diplomákra hivatkozva kérte püspöki joghatóságának kiterjesztését azokra a közösségekre is, mely közigazgatásilag Erdélyhez tartozott, de ortodox vallásgyakorlatának szabadságát még a fiktív unió időszakában is megőrizte. Ezek a közösségek pedig a szebeni, a brassói, a fogarasi és a halmágyi voltak.¹²

9 I. TÓTH 199. old. és a jegyzetekben 400. old.

10 I. TÓTH 145–146. old. Érdekesség, hogy a megrovást csak Nenadovics kapta, holott a mozgalom még IV. Arzén (Arsenije Jovanović-Šakabenta) idején tört ki.

11 HÓMAN–SZEKFŰ IV. 447. old.

12 Ion Inochentine Micu-Klein püspökről és tevékenységéről bővebben ARATÓ ENDRE: *A feudális nemzeti-segétől a polgári nemzetig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 74–76. old.; *Magyar művelődéstörténet 4. Barokk és felvilágosodás*. (szerk.: DOMANOVSKY SÁNDOR) Magyar Történelmi Társulat, Budapest. 134. old.; *Magyar művelődéstörténet 5. Az Új Magyarország*. (szerk.: DOMANOVSKY SÁNDOR) Magyar Történelmi Társulat, Budapest 132. old.; KOSÁRY 1983. 93. old.; TAMÁS LAJOS: *Az erdélyi oláhság*. In.: *A tör-*

A kérdésben igen nagy bizonytalanság és homály uralkodott, amelyet – mint láttuk – a karlócai metropolita erdélyi jogérvényének elismertetésére is igyekezett kihasználni. Báró Koller a Magyar Udvari Kancellária expedíciójának (iratkiadó szervének) vezetőjeként és illír ügyek referenseként 1755-ben készítette el nagy elaborátumát (munkálatát), a „System in illyrischen Angelengenhiten” is, amely sokban hozzájárult a fogalmak tisztázásához.¹³

Az 1740-es évek vallási mozgalma hamu alatti parázként az 50-es években is tovább izzott. Az erdélyi román ortodoxok küldöttei eljutottak Oroszországba is. Az a vallási ellenállás, melyet a római katolikus és az unitus egyházi, valamint a Habsburg államvezetés csak az „*egyre jobban elterjedő skizma nyavalyájá*”-nak nevezett, végül 1758 végén hozatott veszélyes erjedésbe. Az orosz császári udvarnál lévő akkori császári-királyi követ, gróf Esterházy Miklós még ennek az évnek a szeptemberében titkos jelentésében jelentette, hogy az orosz udvarnál is nem sokkal korábban kerültek elő Erdélyben és Magyarországon letelepedett ortodox hitsorsosaiak vallási ügyei. A jelentés rendkívül kellemetlenül érintette a hétéves háború időszakában az orosz szövetségre utalt Habsburg monarchiát, elbizonytalanították vezetőit, és nyomában számos új megfontolás született. Ráadásul az államhatalom különböző szerveit, kifejezetten az udvari szerveket is kifejezetten megzavarták a görög rítusú nem unitus metropolita húzásai a játszmában, akit az a távlati cél vezérelt, „*hogy a nevezett, a vallási ösztöntől vakon vezetett népnél nagyon sokat jelentő joghatóságát Erdélyre is kiterjeszti.*”¹⁴ Pavle Nenadovics törekvéseit sajátos módon a bihari események is ösztönözték. Ebből kifolyólag viszont mindenképpen félővé vált Erdélyben a rác klérus beavatkozása, amely Erdély szomszédságában már korábban is nagyon veszélyes volt, és a fejlemények folytán az 1750–60-as évek fordulóján azzal fenyegetett, hogy az unió szempontjából a lehető legveszélyesebb következményeket vonja maga után.¹⁵

1758-ban először elvi döntés született egy szerb nem unitus püspök erdélyi kinevezéséről, 1759-ben sor került Novákovics Dénes budai szerb püspök kinevezésére, 1759–60-ban pedig a Sophronius-féle mozgalom Erdély túlnyomó részén elsöpörte az uniót. Az erdélyi mozgalom nagy része a bécsi udvar által adott és kinevezett erdélyi ortodox püspököt sem fogadta el, hanem nyilvánosan egy a karlócai metropolita által a Temesi Bánságból adandó nem unitus püspök hírét kezdték kelteni.¹⁶ A karlócai metropolitától támogatást és az illír jogok odaadományozását váró erdélyi görögkeletiek elutasításán nem is csodálkozhatunk, ha gróf Koller egy 1774-es előterjesztése szerint is az első skizmatikus exempt püspök Erdélybe való kinevezésekor az udvar a divide et

téneti Erdély. (szerk.: ASZTALOS MIKLÓS). Erdélyi Férfiak Egyesülete, Budapest, 1936. 433. old. A halmágyi kerületről I. TÓTH 75. old. Szeben és Brassó vagyonos és erős befolyású ortodox vallású kereskedőiknek, Fogaras a kismemesi szinten élő boéreknek köszönhetette az ortodox vallás megtűrését, a halmágyi körzet pedig államjogilag a Partium része volt, ahová a török kiűzésének időszakában nem terjedt ki az erdélyi görög szertartású püspök hatásköre. Brassó Bolgárszeg városrészére lásd I. TÓTH 118. old.

13 I. TÓTH 200.; 400. old.

14 MOL A108 2. csomó 379r–385v Báró Koller 1768. március 29-i előterjesztése az Illír Udvari Deputáció és az Erdélyi Udvari Kancellária koncertációjáról. Tárgy: az Illír Deputáció erdélyi hatásköre 380v.

15 MOL A108 2. csomó 379r–385v Báró Koller 1768. március 29-i előterjesztése az Illír Udvari Deputáció és az Erdélyi Udvari Kancellária koncertációjáról. Tárgy: az Illír Deputáció erdélyi hatásköre 380v–381r.

16 MOL A108 2. csomó 308r–311v Protocollum Ministerialis conferentiae de 18 Martii 1761. 308r.

impera elvet Nenadovich metropolita arcátlanságának mértéke szerint alkalmazta (ahogy ő egyházi joghatóságát Erdélyre is kiterjeszteni akarta).¹⁷ A „divide et impera” elv alkalmazását a szövegvkörnyezet alapján az alábbi módon kell értelmeznünk: Az erdélyi exempt nem unitus püspök kinevezésével Erdélyben az egyházi hatalommegosztás nyomán egy a karlócaitól eltérő ortodox érdek keletkezett, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy vissza lehessen verni Nenadovich metropolita mesterkedéseit, és ezáltal az uralkodói hatalom befolyása alá vonja alá vonja az eseményeket. A bécsi udvar az 1760–70-es években nem véletlenül hangsúlyozta, hogy – bár az erdélyi püspököt a metropolita szenteli föl Karlócán – az mégis teljességgel ki van véve (exempt) annak joghatósága alól, ezzel szemben a politikai szervek által neki előírt alkotmányhoz kellett tartania magát, s nem a metropolita által (akinek ehhez a dologhoz semmi köze nem volt), hanem közvetlenül az Illír Deputáció által utasítottat.¹⁸ A szerb nemzetiségű Cyrillovich püspök először 1774-ben vetette föl a román görögkeleti püspökség szükségességét és lehetőségét Erdélyben,¹⁹ és e tisztségre ekkor az erdélyi nem-es Eustatievicit javasolta. Koller káros („*praejudicial*”), de a távlatokban döntésre váró kérdésnek nevezte ennek a kérdésnek a mérlegelését,²⁰ bár ő még ekkor bízott az erdélyi románság reuniálásában.²¹ Jellemző volt az erdélyi román görögkeletiek fejletlenségére, hogy ezért a célért csak a 18. század utolsó évtizedében indítottak maguk is harcot.

Visszatérve az 1760-as évek legelejéhez, vizsgálat indult a szerb érsek hamisításainak („*die Inquisitori beeder falsariorum*”) kivizsgálására, de Bécs tartózkodott felelősségre vonásától és túlzott megbírságolásától, mert ez új, veszélyes mozgalmakhoz vezetett volna, ami viszont éppen az elsődleges cél elérését – Erdély nyugalmanak mihamarabbi helyreállítását – nehezítette volna meg. A metropolita joghatóságának Erdélyre való kiterjesztésére és a bánsági püspök Erdély számára való kinevezéséről lábra kapott híreszteléseket viszont a metropolitának az udvar kényszere hatására hivatalos okiratban kellett cáfolnia.²²

Hosszabb időt vett igénybe a halmágyi kerület egyházi joghatóságának rendezése. Ez a terület a partiumi megyékhez tartozott, és itt az aradi püspök már a 18. század első felében valós egyházi joghatóságot gyakorolt. A Partium helyzetének 1733-as rendezése során, Záránd megye felosztásakor ez a járás Erdellyel egyesítettett. Helyzete

17 MOL A98 7. csomó 214r–216v; 233v–237v Gróf Koller 1774. nov. 24-i notája 235r. Megjegyzendő, hogy a divide et impera elv Koller elődjének báró Bartensteinnak a kifejezése volt, aki I. Tóth Zoltán szerint az 1758. július 19-i miniszteriális konferencián ez alapján ajánlotta egy külön erdélyi román metropolita kinevezését ajánlotta, versenytársul a karlócainak. – I. TÓTH 202. old.

18 Pl. I. TÓTH 202. old.; 38/1770 Az Illír Deputáció 1770. jan. 7-i előterjesztése cirk.: jan. 9., exp.: jan. 12. MOL A98 7. csomó 214r–216v; 233v–237v Gróf Koller 1774. nov. 24-i notája 235r. MOL A108 3. csomó 527r–535v. Gemeinsamer a.u. Vortrag der treueh. Sieb. Hkantz und der treueh. Illyr Hdep die in Rücksicht der Ordinirung des nicht unirten Cleri in Siebenbürgen zu treffen nöthige Verfügungen betr. Votum Quarto 534r. stb.

19 MOL A98 7. csomó 218r–223v Az Illír Deputáció elnökének 1774. okt. 1-jei véleménye („Wohlmeynung”). 219v.

20 Uo. 222v.

21 Lásd később.

22 MOL A108 2. csomó 352r–353v Ad N. 19 de Ao. 1768. B (melléklete) Ohnmaßgebigste Allerunterthänigste Meynung des Freiherr von Bartenstein ddo 4ten Juny. 1761. 353r.

akkor vált igazából kétséssé („*anstössige*”), amikor a korábbiakban látott módon sor került egy független erdélyi görögkeleti püspök kinevezésére.

1762. augusztus 27-i döntésében Mária Terézia még függőben hagyta a hely sorát, így az a Novakovich számára kiállított adományozó levelekbe („*Collationalien*”; „*littera collationalia*”) sem vétetett be. Végül egy egyelőre még nem ismert időpontban csak kiterjesztették ide az erdélyi ortodox püspök joghatóságát, mert egy az Államtanácsban született 1770. január 12-i uralkodói döntés az Illír Deputáció megfontolásai ellenére azt közölte a metropolitával, hogy Erdély számára, ahová ez a kerület is tartozik, mielőbb ki lesz egy külön püspök nevezve, következésképpen az újonnan választott aradi püspök ezzel a területtel kapcsolatban semmiféle joghatóságra nem vetemedhet.²³ 1774 és 1777 között viszont, amikor Erdélyben nem tartózkodott görögkeleti püspök, vikáriusa pedig nem végezhetett papszentelést, az államhatalmi szervek, sőt Major görög katolikus püspök is ismét elismerték az aradi püspök ordinálási jogát a halmágyi kerületre (de azon kívül nem!).²⁴ Amikor 1777-ben a valamikori erdélyi görögkeleti püspököt, Sophronius Cyrillovichot püspöki ideglenesen és visszavonásig érvényes hatállyal felhatalmazták a papszentelés vallásos cselekményének („*auf den actum pia ordinationis*”) végzésére (de egyéb joghatóságra nem), az aradi püspököt valószínűleg – a többi magyarországi görögkeleti püspökkel együtt – ismét eltiltották a halmágyi kerulettől.²⁵

A politikailag az orosz kapcsolat miatt is rendkívül veszélyes szerb befolyás kiterjesztésére válaszul az uniós munkálatok az Erdéllyel közvetlenül határos Bihar megyében és a váradi egyházmegyében is újból mozgásba lendültek. Ekkor lett elfogadottá I. Lipót rendeleteinek az az értelmezése, hogy ezek értelmében a görögkeleti püspököknek nincs joguk a katolikus püspök diöcéziseiben utazgatni,²⁶ és a szerb érseknek meglehetősen nyomatékosan kellett az aradi görögkeleti püspököt a váradi egyházmegyében az egyházi joghatóság gyakorlásának beszüntetésére kényszerítenie.²⁷ Az 1695-ös diplomában említett IV. lateráni zsinat azon elvét, hogy ugyanazon a területen nem érvényesülhet több püspöki joghatóság, az államhatalom ezek után a görög szertartású unitus és nem unitus püspökökre értelmezte. Az új váradi püspök, a barokk püspöki palotát építő báró Patachich Ádám, megint megfordította az oláhságot: jezsuita missziókat hozott be, bazilita monostort alapított, évi 8–10.000 forintot költött az egyesült papságra, 2000 forintot az oláh iskolákra, sőt az uniált plébániák kegyúri terheit is magára vállalta, úgyhogy 1765-ben már ismét 94 egyesült plébániája volt.²⁸

Az erdélyi románság tehát a 18. század folyamán mind szorosabb kapcsolatokat épített ki az illír nemzettel és megismerte privilégiumait. Nenadovics metropolita a

23 HHStA StRP 37/1770 Az Illír Deputáció 1770. jan. 7-i előterjesztése cirk.: jan. 9., exp.: jan. 12.

24 MOL A108 3. csomó 527r–535v Gemeinsamer a.u. Vortrag der treueh. Sieb. Hkantz und der treueh. Illyr Hdep. Die in Rücksicht der Ordinirung des nicht unirten Cleri in Siebenbürgen zu treffen nöthige Verfügungen betr. Wienn den 14. May 1777. 529r

25 Uo. 534r.

26 HÓMAN-SZEKFÜ 446. old.

27 MOL A108 2. csomó 379r–385v Báró Koller 1768. március 29-i előterjesztése az Illír Udvari Deputáció és az Erdélyi Udvari Kancellária koncertációjáról. Tárgy: az Illír Deputáció erdélyi hatásköre 380v–381r.

28 HÓMAN-SZEKFÜ 447. old.

halmágyi ortodox papokat egyenesen kecsegtette az illír előjogokkal.²⁹ I. Tóth Zoltán felteveli, hogy az ötvenes évek erdélyi népmozgalmai mögött – legalábbis az ortodox papság körében – az illír privilégiumok és szabadságok megszerzésének politikai reménységei is megbújtak, és kimutatja, hogy ezek a remények a korszak végéig (1774-ig) elevenen éltek, melyet az is táplálhatott, hogy Eustatievici Demeter püspöki titkár állítólag román nyelvre lefordította és Râmnicben kiadta a szerb nemzeti privilégiumokat.³⁰

A látszólag szétfutó politikai szálak összefonásának letéteményese és egyben szinte mániákus szorgalmazója az a Koller Ferenc volt, aki már 1755-ben egy olyan szisztémában foglalta össze az illír ügyek természetét, amely lehetővé tette, hogy a bihari vallási unió, majd az erdélyi események kapcsán Bartenstein bárónak, az Illír Udvari Bizottság elnökének szemléletében is az illír nemzet fogalma a szerb nemzettel való azonosítás felé mozdult el.³¹ Báró Koller volt az, aki 1768-ban, immár deputációs elnökként kimondta az erdélyi uniós politika egyik kulcsfontosságú alapelvét, mint amelyből számos dolog levezethető, hogy a Magyar Királyságban és csatolt részeiben letelepedett illír nem unitus klérusnak és népnek legkegyelmesebben adományozott privilégiumok az Erdélyben található nem unitusoknak éppen nem adományoztatnak oda („*nicht zu statten kommen*”), következésképpen ezek nem viselhetik hasonlóan magukat azokhoz, ... és nem is kerülhetnek a Magyar Királyságban és kapcsolt részeiben található nem unitusokkal egy számos aggodalmat keltő hivatali nexusba sem.³² 1770. augusztus 23-i előterjesztésében báró Koller az uniós politika végcélját a teljes latinizálásban határozta meg.³³ 1774-ben pedig az 1770-es Illír Regulamentum és számos más hasonló, közelebbről nem részletezett) üdvös intézkedés legfőbb eredményének azt tartotta, hogy a Magyarország és kapcsolt Részeiben lévő görög rítusú nem unitus klérus a szükséges korlátok közé helyzetetett. Ehhez még hozzáfűzte, hogy az Illír Deputáció hatásköre szerint igyekezett is ezt a papságot minden szempontból ezek között a korlátok között megtartani, így tehát erről az oldalról nem kell semmitől sem tartani.³⁴ Vagyis a bécsi udvar illír politikájának egyik rendkívül fontos célja volt, hogy az erdélyi görög szertartásúakat érintő valláspolitikájában szabad kezét nyerjen.

1771-ben a varasi és a károlyvárosi határőrvidékek területi elkülönítésénél (az ún. „Gränitz-Scheidungs-Linie” meghúzásánál) határozottan kiáll a polgári érdekek mellett.³⁵ A határőrezredekbe osztottak kivételével a (bevándorolt) rácokat (szerbeket) is a Magyar Kancellária, a vármegyék és városok joghatósága alá rendelte, megszüntette a karlócai rác pátriárka világi hatalmát. Ezután kongresszust csak királyi engedéllyel tarthattak, s azon csak alapítványi, egyházi és iskolai ügyeket tárgyalhattak.³⁶ Mária

29 I. TÓTH 201. old. Nenadovich ígéretére: „Vos igitur in quantum potestis opponite vos cum clementibus privilegiis nostris.” (1751. július 11.).EUK 325: 1758. Idézi I. TÓTH 400. old.

30 I. TÓTH 201; 400. old.

31 I. TÓTH 200.; 400. old.

32 MOL A108 2. csomó 379r–385v Báró Koller 1768. március 29-i előterjesztése az Illír Udvari Deputáció és az Erdélyi Udvari Kancellária koncertációjáról. Tárgy: az Illír Deputáció erdélyi hatásköre 384v–385r.

33 HHStA StR P 2999/1770 Az Illír Deputáció 1770. aug. 23-i előterjesztése cirk.: aug. 28., exp.: aug. 30. együtt egy aug. 27-i kísérő irattal. Koller tanácsos véleményét idézi H. KLIMA: *Südost-Forschungen* VI. 1941. 255. oldalon.

34 MOL A98 7. csomó 218r–223v Az Illír Deputáció elnökének 1774. okt. 1-jei véleménye („Wohlmeynung”) 221r.

35 HHStA StRP 74/1771 Báró Koller irata.

36 *Kétfejű sas*

Terézia felállította a munkácsi püspökséget – ennek a püspökségnek nemcsak ruszin, hanem román papjai is voltak. Máramarosból 1768–70-ben az államhatalom elutasította a fejedelmi időkben még létező, az erdélyitől különálló görögkeleti püspöki hatalom létét, az efölött gyakorolt szintén a fejedelmi időkben örökölt református főfelügyeletet pedig szintén betiltották megszüntetve itt minden, a munkácsi püspök egyházi joghatósága ellen törő konkurenciát.³⁷

Gróf Koller egy 1774-es előterjesztésében kifejtette, hogy Ófelsége kegyeskedjék a nem unitus hitű lakosokat pusztán a nevükben nem unitusoknak tekinteni, mint ahogyan ennek a népnek az unitus része éppen annyi tudomással bír a skizmáról, mint az unióról, mivel ez (a nép – „es”) a görög egyháziaktól bölcs megfontolás nélküli vak ösztön szerint függ, emiatt meghatározott szándék („*Rucksicht*”) nélkül vagy az unióra vagy a skizmára áll. Ennek a kijelentésnek az igazsága pedig sokszorosán bebizonyosodott a nagyváradi kerületbe (egyházmegyébe) kiküldött 1754-es vizsgálóbizottság, a Magyarországon található munkácsi és svidnici püspök, és Major fogarasi unitus püspök saját tapasztalatai alapján egyaránt. Amely gondolatai a szöveggörnyezet alapján egyértelműen Major püspök uniálási törekvései melletti határozott kiállás, sőt gróf Koller ezekkel a szavakkal a bukovinai görögkeletiek uniálásának megfontolását is javaslatba hozza.³⁸

1777-ben a királynő föloszlatta a külön Illír Deputációt, a második Illír Regulamentum a rácokat (szerbeket) az országos hivatalok hatásköre alá rendelte. A váradit önálló püspökséggé emelte, s az erdélyi és a munkácsi unitus püspökséggel együtt az esztergomi érsek joghatósága alá rendelte. Ezt a folyamatot az 1779-es Declaratorium Illiricum tetőzte be, mely az első és a második Illír Regulamentum magyarázatául adott ki. Ez a metropolita politikai hatáskörét világosan megszüntette, kimondva hogy a rácok (szerbek) csak vallási (egyházi) dolgokban függenek a metropolitától, egyébként a helyi hatásoknak vannak alárendelve. Ha a metropolita továbbra is a rácság fejének, „caput nationis”-nak tartja magát, 4000 forint évi fizetését meg fogják vonni. A rácok érseket szabadon választhatnak, de az hűségesküt tesz s a király erősíti meg, addigi jövedelmei megmaradnak. Ő az alapítványok felügyelője egy pappal, egy katonával s egy előkelő polgárral együtt. A vallási összetartozás és a nemzeti kongresszus intézménye így továbbra is megvédte a magyarországi szerbek közösségi tudatát.³⁹

Az illír jogoknak és privilégiumoknak az újraértelmezéssel és az új görög katolikus püspökségek felállításával való korlátozása általában jobban ismert. Tanulmányom befejező részében azt a kérdést vizsgálom, hogyan akarta illetve tudta a római katolikus irányultságú Habsburg-államhatalom a görögkeleti egyházat is saját hatalomkoncentrációja eszközéül fölhasználni.

A bécsi udvar a pusztán uralkodói kegyből (mere vagy pura gratia) kinevezett erdélyi ortodox püspököknek a elsősorban rendőri szerepet juttatott: jelentenie kellett a felforgató pópákat,⁴⁰ azokat akik külföldön szerették volna magukat fölszenteltetni,⁴¹ a

37 HHStA StRP 782/1770 márc. 7. Pro Memoria des Marmarosscher Comitats Obergesspann Gr Apponi (exp. márc. 2.) R/Billet an Br Koller

38 MOL A98 7. csomó 214r–216v; 233v–237v Gróf Koller 1774. nov. 24-i notája. 235v

39 *Kétfejű sas*; HÓMAN–SZEKFÜ 455–456. old.

40 „...si quid contra Personam Nostram, Juraque et Dominatum, aut publicam dicti Principatus tranquillitatem quempiam moliri adverteret, illico Regio ibidem Gubernio Nostro fideliter denuntiet”. EUK 77: 1770. – az 1761. márciusi türelmi feltétel megismétlése.

Moldvából becsempészett tévtanításokat tartalmazó könyveket.⁴² De az állam a püspököt is erős ellenőrzés alatt tartotta: például a pópákkal a Gubernium előzetes engedélye nélkül semmiféle gyűlést nem tarthatott.⁴³ Az unió terjedését semmiben nem gátolhatta,⁴⁴ ugyanakkor Erdélyt és a neki alárendelt erdélyieket meg kellett ismernie. Tisztában kellett lennie az ország alkotmányával, az egyházi rend igényeivel, és az erdélyi görögkeleti románok képességeivel, mert az államhatalom szempontjából is csak így tudta kötelességeit a lehető legjobban teljesíteni.⁴⁵ Alárendeltjeit nevelnie is kellett. Az állam célja az volt, hogy a görögkeleti pópák jóra valóak („tüchtig”) legyenek, mert ők voltak azok, akik a nép erkölcsére a legnagyobb befolyással tudtak lenni.⁴⁶ A jóra való alkalmasság valószínűleg azt jelentette, hogy lelkigondozóként képesnek kellett lenniük a zabolátlannak és rossz erkölcsűnek tartott román népből hűséges, engedelmes, és békeszerető alattvalókat nevelni. Ehhez azonban a püspököknek gyomlálnia kellett belőlük az ortodox klérusnak az unió elleni nyakas ellenérzéseit és gyűlöletét („auf die Vorurtheile des Schismatis hartnäckigen”). Ezek a negatív jellemvonások azonban a szerb görögkeleti püspökök lelkébe („Karacters”, „Gemüths Eigenschaft”) is mélyen beivódtak, így közöttük is kevés volt, aki az unióval szembeni pártatlan (nem előítéletes) („Unpartheylichkeit gegen die Heyl. Union”) magatartást tudott az unióval szemben gyakorolni.⁴⁷ A bécsi udvar is bevallotta, hogy még a görögkeleti szerb püspököktől is alig lehet elvárni, hogy mindezt teljesíteni tudják.⁴⁸ Csak olyan kivételes személyek tudtak ezen elvárásoknak megfelelni, akik cselekedeteit mindenkor az uralkodójuk iránti hűség és alázat, a törvényeknek való engedelmesség és a rend szeretete jellemezte.⁴⁹ Bár a tanulatlan-ság előny is lehetett az erdélyi kinevezésnél, mint Gyorgyevics verseci püspök tervezett kinevezése esetében történt,⁵⁰ Novakovich és Cyrillovich püspököket Koller gróf tanult és szerény („bescheidenen”) archimandritaként (kolostorfőnökként) jellemezte, és egy ilyen személyben gondolkodott egy esetleges 1774-es kinevezéskor is.⁵¹

Bár fölmerültek olyan tervek, hogy az állam határozzon meg egy olyan alapot, amelyből legalább a püspöki vikárius és a püspöki titkár méltó fizetéséről gondoskodni

41 HHStA StRP 328/1770 Blümegegentől került az Államtanácshoz. exp.: 1770. január 28. Billet gróf Breunerhez.

42 MOL F36 7r-v; 9r-v; 13r Gróf Auerspeg 1771. november 1-jei notája 4to. 9v.

43 HHStA StRP 328/1770 Blümegegentől került az Államtanácshoz. exp.: 1770. január 28. Billet gróf Breunerhez.

44 I. TÓTH 402–403. old. a jegyzetekben. Lásd korábban.

45 „Er hat ... sowohl die Kenntnißen der Landes Verfassung der Bedürfnuß des Clericalstandes, als auch der Fähigkeiten dasiger Landes Kinder. Er wird daher auch von dieser Seite am füglichsten seine Pflichten erfüllen.“

46 „...welche die Erzielung tüchtiger Poppen, die auf die Sittlichkeit des Volkes den grösten Einfluß hat ...” – MOL A108 3. csomó 527r–535v. Gemeinsamer a.u. Vortrag der treugeh. Sieb. Hkantz und der treugeh. Illyr. Hdep. Die in Rücksicht der Ordinirung des nicht unirten Cleri in Siebenbürgen zu treffen nöthige Verfügungen betr. Wienn den 14. May 1777. 527r.

47 Uo. 533r; MOL A108 20. csomó 77r-v; 80r. Gróf Blümegegen 1774. március 9-i notája. Votum ad 1um. 77r.

48 „... die Beobachtung der untereinstens zu bestimmen kommenden Mässiggungen (sic!) zu gewartigen ist.”

49 „... der Treue und Unterwürfigkeit gegen seinen Landesfürsten, gehorsam gegen die Geseze, Liebe für die Ordnung ... in seinen Verhandlungen derzeit immer bezeigt hat.“

50 I. TÓTH 227. old.

51 MOL A98 7. csomó 218r–223v Az Illír Deputáció elnökének 1774. okt. 1-jei véleménye („Wohlmeynung”) 223r.

lehetne,⁵² a Habsburg államhatalom ennek ellenére a püspök személyén kívül senkinek az eltartásáról nem gondoskodott az erdélyi ortodox egyházban. A nem unitus klérus jövedelmei így rendkívül esetlegesek voltak, mert pusztán hitsorsosainak önkéntes adományaitól függtek. Ez a helyzet azonban – ahogy az Illír Deputáció tanácsosa fogalmazott – amennyiben az illír nemzetnél szerzett tapasztalatok alapján következtetni lehet, valószínűleg a nép titkos zsarolásává és elnyomásává fajul el.⁵³ A szerb püspököknek a papszentelést az Illír Nemzeti Regulamentum 22. § 2. cikk alapján a feljelentés büntetése mellett („*sub poena quadrupli*”) ingyen kellett végezniük, nehogy bárkit a pénz miatt feleslegesen szenteljenek föl.⁵⁴

1770-ben az általános államegyházi tendenciákkal szoros összhangban rítusa püspökeinek egyetértésével a metropolita is beterjesztette a görögkeleti ünnepek csökkentéséről szóló javaslatát,⁵⁵ de 1777-ben rác és oláh területeken például azért keletkezett lázadás, mert eltöltötták neki, hogy halottaikat nyitott koporsóban tartsák és végigcsokolja az egész közösség. A verseciek és az újvidékiek szinte inzultálták a metropolitát és püspökeit ebben a dologban.⁵⁶

Az alsópapságot (a pópákat) illetően tudjuk, hogy a külső egyházi joghatóság mellett 1756 előtt az államhatalom nem avatkozott bele a nem unitus görögök fölszentelési módjába.⁵⁷ Így történhetett, hogy ennek a vallásnak klérusa legnagyobb részt Török Birodalom („*in Turcico*”) területén, részben pedig Oroszországban szenteltetett föl, és leginkább idegen, külföldi alattvalókból állt. Egy ilyen kapcsolat lehetséges visszas következményeit 1756 táján ismerték föl a bécsi udvarban.⁵⁸

A görögkeleti pópák jobb instruálására szolgáló a pópák születési és tartózkodási helyét is pontosan feltüntető kimutatások ügyében az Illír Deputáció 1767. március 9-i

52 MOL A98 7. csomó 218r–223v. Az Illír Deputáció elnökének 1774. okt. 1-jei véleménye („*Wohlmeynung*”) 5to. 222v.

53 „... dermalen aber durch den willkührlichen Aufenthalt dieses Vicarii nicht bestimmt ist; weder auch einen eigenen ausgewiesenen Nahrungsstand hat, der so wie bey dem gesamten nicht unirten Clero dortigen Landes blos von der Willkührlichkeit dasiger Glaubensgenossen abhanget, und, wann nach der bey der Illyrischen Nazion eingeholten Erfahrung geschlossen werden kann, wohl in geheime Erpressungen, und Bedrückungen des dasigen Volckes ausarten dürfte.“ – MOL A108 3. csomó 527r–535v Gemeinsamer a.u. Vortrag der treueh. Sieb. Hkantz und der treueh Illyr Hdep. Die in Rücksicht der Ordinirung des nicht unirten Cleri in Siebenbürgen zu treffen nöthige Verfügungen betr. Wienn den 14. May 1777. 528v.

Itt jegyezdő meg, hogy 1777-ben a vikárius jövedelmét változóznak nevezték, pedig Cyrillovich püspök napidíjjal („*mit einem täglich ausgeworfenen Gehalt*”) mint helyettes ügyvivőt („*vice gerentem*”) hagyta őt hátra, hogy saját hivatala mellett vigye az ottani nem unitus klérust illető és a püspöki joghatóság alá tartozó („*ad forum episcopale*”) ügyeket, és ezekről az intézkedéseiről értesítette az erdélyi királyi Guberniumot. – MOL A98 7. csomó 218r–223v Az Illír Deputáció elnökének 1774. október 1-jei véleménye („*Wohlmeynung*”). 218v.

54 MOL A108 3. csomó 527r–535v Gemeinsamer a.u. Vortrag der treueh. Sieb. Hkantz und der treueh Illyr Hdep. Die in Rücksicht der Ordinirung des nicht unirten Cleri in Siebenbürgen zu treffen nöthige Verfügungen betr. Wienn den 14. May 1777. Votum Secundo 533v.

55 HHStA StRP 208/1770 Az Illír Deputáció 1770. jan. 21-i előterjesztése cirk.: jan. 23., exp.: jan. 26.

56 HÓMAN-SZEKFÜ IV. 456–457. old.

57 „Vor dem Jahre 1756. nemlichen wurde in die Art der Ordinirung des Cleri der nicht unirten Griechen in Siebenbürgen ex parte politica nicht eingegangen.“

58 MOL A108 3. csomó 527r–535v. Gemeinsamer a.u. Vortrag der treueh. Sieb. Hkantz und der treueh Illyr Hdep. Die in Rücksicht der Ordinirung des nicht unirten Cleri in Siebenbürgen zu treffen nöthige Verfügungen betr. Wienn den 14. May 1777. 527r.

jegyzőkönyvben azt a javaslatot tette, „*hogy egy hasonló tájékoztatást az Erdélyben található exempt skizmatikus budai püspöktől is be lehetne kérni a nevezett Nagyfejedelemségben alkalmazott pópákat illetően, ahol a veszély még nagyobb, mint Magyarországon és a többi örökös tartományban.*” Mária Terézia „*placet*”-ja nyomán 1767. április 6-án átírat ment az Erdélyi Kancelláriához. Erdély udvari kormánysszerve április 25-én ki is bocsátott egy dekrétumot Dionysius Novakovich nem unitus püspököknek, amely elrendelte az összes pópa összeírását, és megtiltotta a továbbiakra nézve, hogy a püspök idegen (születésű) pópát fogadjon be.⁵⁹ A listákat az uralkodónő az Erdélyi Udvari Kancelláriától kérte be kibocsátásra, és itt a kurrens dolgok között tárgyalták.⁶⁰

A fenti, az összeírásra vonatkozó mondattal egyébként báró Koller azt állítja, hogy ezt az Illír Deputáció a magyarországi szerb klérus ellenőrzésére dolgozta ki, és mindössze azért javasolta ennek alkalmazását Erdélyre is, mert itt a külföldi egyháziak becsúszásának még nagyobb veszélye volt, mint Magyarországon és annak kapcsolt részében. A listák kidolgozása és ezek alapján a megfelelő tájékoztatás bekérése a szerb egyházi vezetéstől része lett azoknak a munkálatoknak, amelyek 1770-ben az első Illír Regulamentum kibocsátásához vezettek. Ennek egyik rendelkezése szerint ugyanis a Habsburg-ház örökös országaiban (a szövegben „*in Meinen Erblanden*” Mária Teréziára vonatkoztatva) idegen pópák lelkigondozásra nem alkalmaztathatnak, és még kevésbé engedhető meg, hogy ilyen egyháziak kifejezett uralkodói engedély nélkül a tartományokban tartózkodjanak, hanem az ilyenek azonnal a határon túlra üzendők („*abgeschafft*”).⁶¹

1777-ben a Guberniumnak (püspök nemlétében) az erdélyi görögkeleti vikáriust kellett utasítania, hogy a lehető legnagyobb gondossággal vizsgálja meg a jelentkezők alkalmasságát, és hogy a bizonyítványok kiadásakor súlyos felelősségének tudatában minden tekintetben feddhetetlenül („*mit aller Integrität*”) járjon el. A felszentelést végző Cyrillovich budai püspök erdélyi püspök-adminisztrátor csak olyan személyeket szentelhetett föl, akik előzetesen püspöki vikáriusánál Erdélyben jelentkeztek, és a pópáknak szükséges ismeretekből és képességekből megvizsgáltattak, földesurukat is fölkeresték, és hiteles dokumentumait bemutatták annak, hogy semelyik részről nincs akadálya pappá szentelésüknek, sőt ezeket az autentikus dokumentumokat a budai püspökök szentelési levelével hitelesítenie is kellett. A földesurakat pedig a gubernium fölszólította, hogy mielőtt kiadnák az okiratot („*Urkunde*”), azaz az engedélyt („*Concession*”), igazságosan és méltányosan vizsgálják meg, hogy a felszentelendőket tényleg papként fogják-e az országban alkalmazni, s hogy Erdély egy s más településein tényleg hiányzik-e egy pap, következésképpen szükséges a fölszentelés. Az

59 EUK 176:1767 Decretum ad Gub. quo Eppum graeci ritus non unitorum Dionysio Novakovich jubet(ur), ut Consignationem omnium ejusdem ritus Poparum submittat, ac deinceps nullos externos Popas recipiat.

Insinuatum Deputationis Aulicae in Illyricis de 6. Apr. 1767.

60 Pontosabban a szöveg szerint az uralkodói döntés egy kurrens ügyek jegyzőkönyve kapcsán keletkezett. A kurrens ügy a korabeli hivatali gyakorlatban a hivatali ügymenetben újonnan előkerülő ügyeket jelentette. A „*Protocoll in Current sachen*” valószínűleg azt jelenti, hogy az ilyen természetű ügyekről – ha talán külön kancelláriai tárgyaláson nem is vették elő őket – mindenképpen külön iratot szerkesztettek.

61 HHStA StRP 2892/1771 Az erdélyi gubernátor aug. 7-i irata cirk.: aug. 19. Billet an Br Bruckenthal. Billet an Br Koller.

adott helyen se hiány, se felesleg nem lehetett a szükséges lelkigondozókban. Ha a földesúr igényelt jobbágysai számára klerikust, föl is kellett vennie azzal a birtokkal („*Grundherrschaft*”) a kapcsolatot, ahová a jelentkező tartozott, és kérnie kellett az ő beleegyezését, illetve tekintettel kellett lenni a birtoknak is jelentkező felett gyakorolt jogaira az ország törvényei szerint. Senki másnak nem szabadott okiratot adni, csak az ország magát szülöttének valló embernek („*einem gebothenem Landes Kind*”).⁶²

A guberniumi rendelet bizonyára emelte a vikárius által vezetett szebeni papképző színvonalát.

Az 1770-ben felállított Kurzbeck (vagy Kurzböck)-féle Illír és Keleti Nyelvek Nyomdája állandó viszályforrást jelentett az Illír Udvari Deputáció és a Magyar Udvari Kancellária között, mivel a nyomda cenzúráját a két szerv közösen rendezte be.⁶³ A nyomda nevében az illír megnevezés nem szerb vagy görögkeleti, hanem még tágabb értelemben veendő, azaz cirill betűs könyvekre utal. A nyomda központi szerepét és fontosságát jelzi az is, hogy kizárólagos uralkodói privilégiumot kapott az ilyen jellegű könyvek nyomtatására.⁶⁴ 1770 szeptemberében az Illír Nyomda már olyan jó előmenetelre tett szert, hogy mindenképpen remélni lehetett, hogy az illír nemzet⁶⁵ számára szükség szertartás-, mise-, ima- és iskolás könyvek hamarosan elégséges számban kerülnek ki a sajtó alól. Ennek következtében az a döntés született, hogy ettől az időponttól kezdve az összes ilyenfajta könyv behozatalát az összes örökös országba („*in die gesamten Erblanden*”) elkobzás terhe mellett teljes mértékben meg kell tiltani. A döntést közölték gróf Esterházy magyar, gróf Chotek cseh-osztrák kancellárral, gróf Lacyval, aki a Haditanács elnökeként a határőrvidékek polgári igazgatásáért is felelős volt, valamint gróf Breunerrel, aki báró Brukenthal erdélyi tartózkodása idején az Erdélyi Kancellária hivatalai munkáját is vezette.⁶⁶

Hogyan foglalható össze báró/gróf Kollernek, Mária Terézia bizalmasának, Bars főispánnak, valóságos belső titkos tanácsosnak, a Szent István-rend középkeresztesének szerepe az illír politika 1760–70-es évekbeli berendezésében?

Előrelátóan, jó politikai érzékkel, Mária Terézia bizalmát megnyerve, következetesen ragaszkodva a magyar (nemesi) nemzeti szemléletmód legsarkalatosabb elemeihez, szívós munkával keresztülvitte az illír jogok és privilégiumok korlátozását. Következetességét mutatja, hogy már akkor a szerb befolyás kiterjesztése ellen foglalt állást, amikor az illír ügyekben befolyással bíró idegen (nem magyar honos) bécsi tanácsosok még annak teret adtak volna. Előrelátását bizonyítja, hogy az erdélyi fiktív unió összeomlása, a szerb és rajta keresztül az orosz befolyás kiterjedésének veszélye mind őt igazolta. Jó politikai érzékét mutatja, hogy az illír politika alapelveit össze tudta kötni a katolizálás gondolatkörével. Rendszerező szemléletére jellemző, hogy látszólag kusza és szövevényes, széttartó szálakból képes volt egységes politikai irányvonalat sodorni. Szívós-

62 MOL A108 3. csomó 527r–535v Gemeinsamer a.u. Vortrag der treuegeh. Sieb. Hkantz und der treuegeh. Illyr Hdep die in Rücksicht der Ordinirung des nicht unirten Cleri in Siebenbürgen zu treffen nöthige Verfügungen betr. Wien d. 14. May 1777

63 HStA StRP /1770

64 MOL A108 20. csomó 27r-v; 31r Gróf Blümegen 1772. szept. 27-i irata

65 Itt is tágabban értelmezendő: szerb és az egyházkormányzatilag hozzá tartozó bánsági és magyarországi román.

66 3280/1770 Billet gróf Esterhazyhoz, gróf Breunerhez, gróf Chotekhez és gróf Lacyhoz (exp.: 1770 szeptemberében)

sága 24 év (1755–79 közötti) politikai harcaiban sem rendült meg. Végül pedig sikerült elérnie, hogy

1. az illír privilégiumokban biztosított valamennyi görögkeleti vallásszabadsága nem jelenthetett hátrányt a megerősített és függetlenített unitus (görög katolikus) püspökségekre nézve;
2. Mária Terézia kifejezetten megtiltsa a szerb metropolita világi joghatóságát;
3. a szerb érsekség fennhatósága minél kevésbé terjedjen ki az Erdélyben élő görögkeletiekre; (Érdekes, hogy – látásom szerint – az itteni ortodoxok vallási türelmét és egy szerb püspök kinevezését számukra az Illír Udvari Deputáció vezetőjeként kevésbé ellenezte.)
4. Mária Terézia elzárt minden olyan utat, mely a szerb követelésekben egyébként folyamatosan jelen lévő politikai nemzetként való elismertetés és egy magyarországi szerb területi autonómia kialakulása irányába hatott volna;
5. az uralkodónő a szerbség és a vele hagyományosan egyházi kapcsolatban élő románság vallási és kulturális autonómiáját úgy biztosította, hogy az egyúttal minél jobban illeszkedjen a magyarországi nyugatiasabb állami és társadalmi rendviszonyai közé.

Mindezen eredményeivel gróf Koller meggyőződése szerint méltán beírta magát a magyar történelembe.

FÜGGELÉK

NAGYMÁNYAI BÁRÓ/GRÓF KOLLER FERENC XAVÉR HIVATALI PÁLYAFUTÁSA

Mária Terézia bizalmasa, főispán, valóságos belső titkos tanácsos, a Szent István-rend középkeresztese

1750-es évek tisztviselő a Magyar Udvari Kancellárián

1759–87 Bars megye főispánja

1760–70-es évek az Államtanács tágabb értelemben vett magyar ügyekben 1762–65 személynök

1767–77 az Illír Udvari Deputáció és az Udvari Egészségügyi Bizottság elnöke

1773. Mária Terézia grófi rangra emeli

1778. a bajor örökösödési háború (1778–79) alkalmával Koller egyike volt azoknak, akik megyéjükben az újoncozást elrendelték és végrehajtották.

1778–1786 főpohárnok

1787. kihal vele a Koller család arisztokrata ága

Kronológia

1745. a Hofcommission in Banaticis, Illyricis et Transylvanicis megszervezése (többszöri átszervezés után ebből a szervből alakul ki a magyarországi szerbek ügyeivel foglalkozó Illír Udvari Deputáció)

1748. görög szertartású rítus vikárius a váradi egyházmegyében

- 1754-től az aradi püspök bihari vizitációja, majd vizsgálóbizottság és a bihari uniós munkálatok
1755. a karlócai metropolita kérelmezi joghatóságának az erdélyi görögkeletiekre való kiterjesztését
a karlócai metropolita a halmágyi papokat az illír előjogokkal kecsegteti báró Koller nagy elaborátuma, a „System in illyrischen Angelengenhheiten” (nagyban hozzájárul, hogy az illír nemzet fogalma a szerb nemzettel való azonosítás felé mozdult el.
1756. az államhatalom a külföldi kapcsolatok veszélyeit fölismerve elkezd beavatkozni a nem unitus görögök fölszentelési módjába
- 1758 az orosz császári udvarnál lévő akkori császári-királyi követ, gróf Esterházy Miklós jelenti, hogy az orosz udvarnál is nem sokkal korábban kerültek elő Erdélyben és Magyarországon letelepedett ortodox hitsorsosaiak vallási ügyei.
1759. az erdélyi nem unitus püspök kinevezésének munkálataiban báró Koller mint a Magyar Udvari Kancellária expedíciójának vezetője vesz részt
1761. báró Bartenstein jelenti, hogy Erdélyben már nyilvánosan egy a karlócai metropolita által a Temesi Bánságból adandó nem unitus püspök híret keltik (Novakovich kinevezett görögkeleti püspök március végén érkezik Erdélybe) a bécsi udvar hamisítványoknak nyilvánítja a karlócai metropolita erdélyi jogigényeit alátámasztó dokumentumokat, amelynek az udvar kényszere hatására ezeket saját magának kellett hivatalos okiratban cáfolnia.
1762. a halmágyi kerület joghatóságának kérdését Mária Terézia függőben hagyja (a későbbiekben a kérdés úgy rendeződik, hogy kinevezett püspök vagy püspöki adminisztrátor léte esetén az aradi püspököt eltiltják a halmágyi kerülettől)
1767. báró Bartenstein halálával báró Koller lesz az Illír Udvari Deputáció elnöke (a tisztséget betölti a Deputáció 1777-es feloszlatásáig)
1768. II. József jelentése magyarországi és bánsági utazásáról (lesújtó véleményt mondott az illyrica kompetencia bonyodalmairól, feltűnt neki a rácok „gyűlölete és irtózata” a magyaroktól ... báró Kollernek mint magyar embernek az illír deputáció élére történt kinevezéséről az egyszerű emberek is elszomorodva beszéltek neki.)
az Udvari Haditanács megkezdí a horvátországi, szlavóniai és bánsági határ-örvidékek újjászervezését
- 1769–70. az illír nemzeti kongresszus az illír jogok megerősítését kéri Mária Teréziától (a kongresszus királyi biztosa gróf Hadik András tábornok)
1770. megindul az illír nemzet oktatásügyi reformjának 1780-ig tartó első szakasza működni kezd a Kurzbeck-féle Illír és Keleti Nyelvek Nyomdája (cenzúrája állandó viszályforrás az Illír Deputáció és a Magyar Kancellária között)
az általános államegyházi tendenciákkal szoros összhangban rítusa püspökeinek egyetértésével a metropolita is beterjesztette a görögkeleti ünnepek csökkentéséről szóló javaslatát
Máramarosban az államhatalom nem ismerte el görögkeleti püspöki hatalom létét, az efölött gyakorolt református főfelügyeletet ebben az évben tiltották be

- az erdélyi vallási unióról szóló összefüggő szisztéma szorgalmazásában báró Koller az unió végső célját a teljes latinizálásban határozza meg
1771. a határőrvidékek területi elkülönítésénél, az ún. „Gränitz-Scheidungs-Linie” meghúzásánál Koller a katonaiakkal szemben határozottan kiáll a polgári érdekek mellett
- a határőrezredekbe osztottak kivételével a (bevándorolt) rácokat (szerbeket) is a Magyar Kancellária, a vármegyék és városok joghatósága alá rendelte, megszüntette a karlócai rác pátriárka világi hatalmát. Ezután kongresszust csak királyi engedéllyel tarthattak, s azon csak alapítványi, egyházi és iskolai ügyeket tárgyalhattak.
- Mária Terézia felállítja a munkácsi püspökséget – ennek a püspökségnek nemcsak ruszin, hanem román papjai is vannak
1774. Dimitrie Eustatievici erdélyi ortodox püspöki titkár állítólag román nyelvre lefordította és Râmnicben kiadta a szerb nemzeti privilégiumokat
- Cyrylovich püspök először veti föl a román görögkeleti püspökség szükségességét és lehetőségét Erdélyben (a tisztségre az erdélyi nemes Eustatievcit javasolja)
- gróf Koller több előterjesztésben javasolja Cyrylovich áthelyezését a budai püspökségbe, a bukovinai görögkeletiek uniálását és az erdélyi unió továbbfejlesztését
1776. a szultán megszüntette az ipeki patriarkátust, ezzel a magyarországi szerb ortodox egyház önállóvá, autokefállá vált
1777. az Illír Deputáció és az Erdélyi Udvari Kancellária közös előterjesztése az erdélyi görögkeleti papszentelésről (Cyrylovich budai püspök kapja meg ezt a jogot erdélyi püspöki adminisztrátorként, előírja a jelöltek vizsgáztatását, következményeképpen kezdetleges görögkeleti papképző létesül Szebenben)
- a királynő fölосzlatta a külön Illír Deputációt, a második Illír Regulamentum a rácokat (szerbeket) az országos hivatalok hatásköre alá rendelte.
- a váradit önálló püspökséggé emelte, s az erdélyi és a munkácsi unitus püspökséggel együtt az esztergomi érsek joghatósága alá rendelte.
- rác és oláh területeken szinte a metropolita és püspökei elleni lázadássá fajul, amikor állami rendeletre tiltják a halottak nyitott koporsóban tartását és végigcsókolgatását
- Erdélyben guberniumi rendelet szabályozza a pappá szentelés módját az ehhez szükséges vizsgákkal és engedélyekkel együtt. A rendelet némiképp emeli a kezdetleges szebeni görögkeleti papképző színvonalát.
1779. Declaratorium Illiricum: a rácok (szerbek) csak vallási dolgokban függenek a metropolitától, egyébként a helyi hatásoknak vannak alárendelve. Érseket szabadon választhatnak, de az hűségesküt tesz s a király erősíti meg, csak az egyházi dolgokban feje a rácoknak, addigi jövedelmei megmaradnak. Ő az alapítványok felügyelője egy pappal, egy katonával s egy előkelő polgárral együtt.

BARON KOLLER AND THE ILLYRIAN POLICY IN 1760S-70S

The Illyrians are southern Slavic people once lived in the territory of Illyricum in the Roman Empire. When at the end of the 17th century Serbian crowds settled in the Southern part of the newly liberated Hungary, Leopold I provided the Serbians with privileges based on their military service.

The Romanians living in the territory of Hungary and in the Bánság region belonged to Serbian church administration since the end of the Turkish occupation.

Roman Catholic religion had less to be afraid of the not-united Greek Churches, than of Lutheran and Calvinist Churches.

The Imperial Court of Vienna had difficulties, since they had to handle Orthodoxy in a different way in case of Serbian and Romanian Orthodoxy.

The Illyrian rights and privileges reveal the aim how the Roman Catholic oriented Hapsburg government managed to use the Greek Orthodox Church as a tool for power concentration.

Baron Koller being in Maria Theresa's confidence managed to restrict the Illyrian rights and privileges.

MIKLÓS PÉTER

STANISLAVICH MIKLÓS CSANÁDI PÜSPÖK POLITIKAI ÉS
KULTURÁLIS TEVÉKENYSÉGE

A bolgár származású csanádi püspök, Stanislavich Miklós élete, valamint főpapi, politikusi és kulturális tevékenysége kevésbé ismert területe a 18. századi magyar egyháztörténetnek. Ennek fő oka, hogy a csanádi egyházmegye történetének legkiválóbb kutatójának, Juhász Kálmán professzornak (1892–1966) a püspökség történetét tárgyaló könyvsorozata befejezetlen maradt. Tudományos művei ugyanis 1948 – a kommunista párt hatalomra kerülése és a diktatúra kiépülése – után nem jelenhettek meg magyarul. Ezért a Stanislavich Miklós tevékenységét – pontosabban a csanádi egyházmegye 1739 és 1750 közötti történetét – feldolgozó tanulmánya németül jelent meg egy olaszországi folyóiratban.¹

Stanislavich Miklós 1694. május 9-én született a valachiai Kraiován katolikus bolgár család elsőszülött gyermekeként. Édesapja Stanislavich – más néven Pauliganich – Mihály, édesanyja Helena Vuko de Branko volt. Teológiai és filozófiai tanulmányokat folytatott, majd az Assisi Szent Ferenc alapította „kisebbik testvérek rendjéhez” (ordo fratrum minorum) csatlakozott. Szerzetesként a ferences rend bulgáriai tartományának volt tagja. 1728-tól mint címzetes nikápolyi püspök a katolicizmus bolgárok és románok közötti terjesztését és népszerűsítését kapta feladatul az Apostoli Szentszéktől. Ennek jeleként a nyugat-valachiai területek (Olténia) apostoli adminisztrátorává is kinevezte a katolikus egyházi főhatóság. Ebben a minőségében gróf Nádasdy László csanádi püspökkel – elődjével – együtt Temesvárott járt 1725. márciusában.

Stanislavich Miklósnak III. Károly magyar király 1739-ben a csanádi püspökséget adományozta. A trónra lépő XIV. Benedek pápa (Prospero Lorenzo Lambertini) 1740 szeptemberében erősítette meg a kinevezést.² Főpapi székét – amelynek központja ekkor már a Temesi Bánság katonai és igazgatási centruma, Temesvár volt – csak kinevezése után két évvel foglalta el. 1741. január 28-án tette le az állami hűségesküt a Temesi Bánság polgári kormányzójának (elnökének) kezébe a temesvári ferences templomban. Ezzel a gesztussal fejezte ki kötődését és lojalitását szerzetesi családjához. Püspöki székének ünnepélyes elfoglalását, intronizációját 1741. február 5-én már más helyszínen, a helyi jezsuita templomban tartották. Ekkor ugyanis a nemrégiben kijelölt főpapi köz-

1 JUHÁSZ, KÁLMÁN: *Nikolaus Stanislavich OFM, Bischof von Csanád (1694–1750)*. In *Archivum Franciscanum Historicum*, 52 (1959). 427–470.

2 Az egyébként sem gyors római ügyintézkést most az is lassította, hogy XII. Kelemen pápa (Lorenzo Corsini) 1740 februárjában meghalt, s a bíborosoknak új egyházfőt kellett választani.

pontnak még nem volt székesegyháza, püspöki temploma. Csanádi püspökként először 1741. márciusában és áprilisában végezte a nagyheti és húsvéti liturgikus szertartásokat a jezsuiták templomában.³ Szimbolikusnak tekinthető, hogy főpapként először két megtért törököt keresztelt meg, majd nyolc jelöltnek az egyházi rendek különböző fokozatait szolgáltatta ki. Ezzel mutatta, hogy a katolikus teológiai álláspont szerint eretneknek vagy pogánynak tekintett népcsoportok – iszlám törökök és ortodox szerbek, románok – között szeretné terjeszteni a katolicizmust, valamint, hogy célja a csanádi püspökség mind tárgyi és funkcionális, mind személyi és formális reorganizációja.

A bolgárok 1688-as törökellenes felkelésének leverése után Csiprovec városát és jónéhány szomszédos falut elpusztítottak. Az itt élőknek menekülniük kellett. Kezdetben Havasalföld nyugati részén, később Erdélyben telepedtek le. A török megtorlás különösen a paulikánusokat érintette. A kereszténység ágai közül a katolikus vallást ugyanis a török hatalom sokkal inkább ellenségnek tekintette, mint az ortodoxiát. Elsősorban mert a katolikus vallás évszázadokon át oszmánellenes kohéziós erőként járta át a nyugati államokat, s a katolicizmus erősen kötődött a Habsburg dinasztiahoz, amelynek dunai monarchiája a kelet-európai török hegemonia legnagyobb ellenlábasa és gátló tényezője volt. Így a Szvistov és Nikápoly környékén élő paulikánusok – akiket a történeti hagyomány a dualista és bogumil eretnek nézetek valló középkori balkáni népesség leszármazottainak tart – nagy része lassan elhagyta ősi lakóhelyét.⁴

A katolikus vallást a 17. század második felében felvett paulikánus közösség jelentős része a valachiai szörvényban elveszítette eredeti identitását, s többségük asszimilálódott a románsághoz és beolvadt az ortodoxiába. A paulikánus bolgárok azon csoportja, amely ragaszkodott katolikus vallásához, eredeti életmódjához, gazdálkodási formájához és kompakt, területi öngazgatásához, elhagyva Erdélyt – amely 1690 és 1848 között közjogilag nem volt a magyar állam része – és a tovább vándorolt.⁵ A Bécsből irányított osztrák katonai igazgatás a töröktől legújabbán visszahódított – és nem a Magyar Királyság részének tekintett – Temesi Bánság területén telepítette le őket az 1730-as években. Így jött létre két tisztán a bolgár etnikum által lakott település: a jelentős számú kereskedőrétegnek otthont adó, városias Vinga és az agrár jelleget őrző, falusias Óbesenyő. Az első bolgár keresztelőt Vingan 1741. október 15-én, Óbesenyőn pedig 1738. március 7-én tartották.

Stanislavich püspök nevéhez a bolgárok betelepítésének két fázisa fűződik. 1726 és 1731 között megszervezte a paulikánusok Nyugat-Havasalföldre költözését. Ennek alapot adott, hogy – az osztrák katonai megszállás alatt álló – területnek, Olténianak ő volt a katolikus egyházi vezetője, Kraiova székhelyű apostoli adminisztrátora. Később – miután Valachia ismét a török ellenőrzése alá került – két hullámban a Temesi Bánság területére telepítette a katolikus bolgárokat. Az első hullám 1737 után, a második 1742 után költözött. Ezt indokolta, hogy katolikus híveit – a szó szoros értelmében vett „népét” – nem akarta magára hagyni a török uralom alatt, amikor ő már a Habsburg Birodalom védelmét és támogatását élvezte. Empátiáját és segítőkészségét az is biztosí-

3 KOVÁTS SÁNDOR: *A csanádi papnevelde története*. Temesvár, 1908, 414.

4 ZATYKÓ VIVIEN: *Magyar bolgárok? Etnikus identitás és akkulturáció a bánáti bolgárok körében*. In *Regio*, 5 (1994). 3. sz. 129–130.

5 NYAGULOV, BLAGOVESZT: *A romániai bolgár kisebbség múltja és jelene*. Fordította Kányádi András. In *Korunk*, 16 (2005). 1. sz. 60–67.

totta, hogy magának is el kellett hagynia szülőföldjét. Az ekkor betelepültek leszármazottairól írta a bolgár történész akadémikus Petar Sztojanov Mutafcsiev (1883–1943) 1938-ban, hogy „...amikor a Bánság magyar fennhatóság alatt volt, az itteni bolgárok voltak a leglojálisabb magyar alattvalók.”⁶

Ezzel a telepítési politikájával Stanislavich Miklós is hozzájárult a Temesi Bánság – később a történelmi Magyarország Délvidéke – multikulturális és poliglott jellegének kialakulásához. Hiszen nem csak a hagyományosan a régióban jelen lévő nemzetiségek (magyarok, szerbek, románok) éltek itt a 18. század közepétől. Jelentős nyugat-európai bevándorlás volt megfigyelhető, s mivel a bécsi telepítéspolitika számára a legfontosabb szempont a katolikus vallás volt, így katolikus német, francia, olasz és spanyol népesség is települt a Temesvidékre. Itt aztán járványoktól (pestis, kolera) és természeti katasztrófáktól (árvíz, szárazság) sújtva tették Dél-Magyarországot – ahogy már a 19. század közepén is nevezték – „magyar Kánaánná”. A terület az 1900-as évek elejére a kapitalista jellegű gazdasági szisztémák, a praktikus közlekedési struktúrák és a sajátos önkormányzati modellek terepévé, ezzel a gazdasági, társadalmi és politikai modernizáció egyik fontos Kárpát-medencei központjává vált.

Stanislavich püspök egyházmegyéje átvételekor nem volt könnyű helyzetben. A terület több mint kétszáz éven keresztül a török és az osztrák nagyhatalom ütközőzónája volt. A falvak elnéptelenedtek, a templomok romosak voltak, a földek elvadultak, a tudatos vízgazdálkodás 16. századi megszűnésével állandósultak az árvizek és nőtt a mocsaras területek száma. A 14. századi összeírásokból és pápai tizedlistákból tudjuk, hogy a csanádi püspökség területén 138 plébánia volt és 229 pap tevékenykedett. A török megszállás – amelynek idején jóformán csak a ferencesek folytathattak lelkipásztori tevékenységet – után csak 30 plébánia működött, ezek közül pedig 17 állt világi papok vezetése alatt.⁷

Stanislavich 1741-ben – beiktatása után – az egyházi előírásoknak megfelelően kánoni látogatást tett egyházmegyéjének területén, s ennek eredményeként konstata-
ta a rossz egészségügyi (gyakori kolerajárványok) és közbiztonsági (a betörő szerb és török csapatok mellett rablók és katonaszökevények is fosztogattak) viszonyokat. Ezért panaszlevelet írt Mária Teréziának. Ebben közölte az uralkodóval, hogy a püspökség birtokait szerbek uralják, a székesegyház – és egész székvárosa, Temesvár – romos, az egyházmegyei jövedelmek nem fedezik a költségeket, sem ő, sem a székeskáptalan négy tagja nem tud belőle megélni. 1744-ben Patachich Gábor kalocsai érsek Temesvárra érkezett vizsgálni az ügyben, majd jelentésében azt javasolta a királynőnek, hogy több donációt adjon a csanádi püspöknek és támogassa papnevelő szeminárium építését a paphiány leküzdésére.⁸

Stanislavich a csanádi püspöki méltósággal együtt Csanád megye örökös főispánja is lett. A vármegyei nobilitás 1741. február 27-én iktatta be ünnepélyesen hivatalába. A beiktatáson a püspök nem vett részt. Távollétében a gyűlést Edelspacher Ignác alispán vezette, az eskü szövegét pedig Návay György – a megye egyik legnagyobb birtokosa –

6 MUTAFCSIEV, PETAR: *A bánsági bolgárok*. [1938] Fordította Csíkhelyi Lenke. In *Magyar Szemle*, 6 (1997). 5–6. sz. 121–134.

7 SZENTKLÁRAY JENŐ: *A csanád-egyházmegyei plébániák története*. Temesvár, 1898, 125.

8 JUHÁSZ, KOLOMAN – SCHICHT, ADAM: *Das Bistum Timișoara-Temesvar. Vergangenheit und Gegenwart*. Timișoara, 1934, 94–98.

mondta el.⁹ Az egy hónappal későbbi tisztújító megyei közgyűlésen azonban már megjelent a püspök. Az országgyűlésbe Marczibányi Lőrincet választották követté, és megbízták, hogy tiltakozzon a túlzott adóterhek miatt. Csanád megye adózó jobbágynépessége ekkor ugyanis nagyon kicsi volt.¹⁰ Mindössze négy lakott hely volt a megyében: egy város (Makó) és három falu (Battonya, Földeák, Tornya). Stanislavich Miklós elhatározta a megye területének – és ezzel lakosságának és bevételének – növelését. Északon – Békés megyétől – Orosháza és Komlós városokat, délen a Temesi Bánság néhány falvát szeretne volna megszerezni. Területgyarapító törekvéseit nem koronázta siker.

1744. szeptember 3-án Stanislavich képviselte a vármegyét a déli megyék Gyulán tartott gyűlésén. Ekkor Arad, Békés, Csanád, Csongrád és Zaránd megyék, valamint Szeged város küldöttei döntöttek arról, hogy milyen katonai erővel támogassák a „nemesi felkelést” (insurrectio) és vegyenek részt osztrák örökösödési háborúban (1740–1748). Végül egy zászlós és 27 lovas kiállításra hárult Csanád vármegyére.¹¹ Főispáni hivatalát komolyan vette Stanislavich püspök. Igyekezett gondoskodni a hatalmi és legitimációs reprezentációról és a formai hiányosságokat is próbálta orvosolni: 1741-ben pecsétet készíttetett a megyének és létrehozta levéltárát, 1745-ben pedig közigazgatási központ, megyeház építését kezdeményezte Makón. A királyi biztos az 1743. június 8-i közgyűlésen adta át jelképesen a megye pecsétjét és kulcsát a püspöknek, ezzel közjogilag is elismerve a visszafoglalt és újjászervezett megye legalitását.¹²

Stanislavich püspök nem feledkezett meg családjáról sem. Unokaöccse – Mihály nevű, 1741. június 26-án elhunyt öccsének fia – jogot végzett és a nagybátyja vezetése alatt álló Csanád megyében vállalt tisztséget: először jegyző (1747–1750), majd szolgabíró (1750) és adószedő (1757–1759) volt.¹³ Egy másik unokaöccsét, Vuko de Branko Pált egyházi pályára szánta. Maga mellé vette és tizenhét évesen Rómába küldte, ahol a Collegium Urbanumon teológiát és filozófiát tanult, majd mindkettőből doktorált is. Stanislavich Miklós 1747-ben szentelte pappá Vuko de Branko Pált, aki titkára lett, valamint zsinati és káptalani jegyző és Csanád megye táblabírája. Nagybátyja halála után kanonok méltóságot szerzett és verseci esperesként szolgált. Stanislavich támogatta a bolgár nemzetiségű papnövendékeket és papokat. Például Bogdanovics Ambrust, aki a vingai ferences kolostor házfőnöke volt, de a nagyszombati egyetemen teológiai és kánonjogi stúdiumokat folytatott.¹⁴ Ez a néhány eset is mutatja a Temesi Bánság 18. századi értelmiségének soknyelvűségét. Hiszen akár közigazgatási, akár egyházi karriert akart befutni, ismernie kellett anyanyelve (jelen esetben a bolgár) mellett a hivatalos államnyelvet (a latint), a birodalmi igazgatás nyelvét (a németet) és lakóhelye, közvetlen közössége nyelvét is (ez lehetett magyar, szerb, román, német, francia, olasz vagy spanyol).

A 19. században a csanádi püspökök legjelentősebb jövedelemforrása a makói uradalom volt. Ezt Stanislavich Miklós szerezte meg örökös birtoknak az egyházmegye

9 Csongrád Megyei Levéltár. Csanád Vármegye Levéltára. Közgyűlési jegyzőkönyvek. (a továbbiakban: CSVL KJ) 17. sz.

10 CSVL KJ. 22. sz.

11 CSVL KJ. 44. sz.

12 CSVL KJ. 35. sz.

13 GILICZE JÁNOS – VÍGH ZOLTÁN: *Csanád megye közigazgatása és tisztségviselői a püspökfőispánok idején (1699–1777)*. In Tanulmányok Csongrád megye történetéből. 10. köt. Szeged, 1986, 27–53.; 41–43.

14 KOVÁTS SÁNDOR i. m. 110–112.

számára. Elődei – Nádasdy László és Falkenstein Béla – hivatalba lépésükkor megkapták az uradalmat, de csak élethosszig. Ebben kinevezésekor részesült Stanislavich is, aki kezdettől fogva azon fáradozott, hogy Makót örökös birtokul megszerezze. Nem volt eredménytelen, hiszen Mária Terézia királynő 1741. december 30-án Bécsben kelt oklevelével Makó várost a hozzá tartozó nyolc pusztával összes földesúri jogával és javával együtt örökre a csanádi püspöknek adományozta. Stanislavichot 1743. január 10-én be is iktatták az örökös püspöki birtok tulajdonjogába. Később azonban – mivel a főpapnak vitája támadt Makó előljáróságával a város környéki puszták tulajdonjogáról – az uralkodó újabb adománylevelet adott ki, amelyben név szerint is felsorolta a makói püspöki uradalomhoz tartozó nyolc pusztát. A királynő 1746 márciusában a csanádi káptalannak utasításba adta a püspök ismételt beiktatását makói birtokába.¹⁵

Stanislavich Miklós 1741 áprilisától kezdődően évente szerződést kötött a makóiakkal. Ennek értelmében a Makó lakói úrbéri terheiket évente megválthatják: egy meghatározott összeg megfizetésével és bizonyos naturáliák szolgáltatásával. Ezek a terhek azonban 1742-től – amikor a főpap már örökös földesúrként viselkedett – egyre nőttek. Így a makóiak 1848-ig – a közteherviselést kimondó törvény hatályba lépéséig – minden évben egyezkedni és alkudozni kényszerültek a csanádi püspökkel. 1743-ban a makói városi tanács a pozsonyi káptalanhoz fordult, mert Stanislavich a szerződéslevelében „jobbágyoknak”, azaz szolgának nevezte őket. Végül keresetüket 1744 januárjában visszavonták.¹⁶ A korabeli úrbéri szerződések nem voltak kétoldalúak. A földesúr szabta a feltételeket, a jobbágyoknak csak elfogadni és elutasítani volt joguk. Bár formailag a szerződés egyoldalú diktátum volt, amelyet a birtokos adott ki, a gyakorlatban egyeztetés és megállapodás előzte meg.

Makó város – sok alföldi városhoz hasonlóan – lakossága is megfogyatkozott a török hódoltság idején. Ezért Stanislavich Miklós – az adózó lakosság számának növelésére és a megműveletlen földeken való gazdálkodásra – kárpátaljai görög katolikusokat telepített városba az 1740-es évek elején. Első templomuk – vályogból és fából – 1745-ben épült (ma is álló kőtemplomuk 1778-ra készült el). Nyelvüket tekintve ruszinok és magyarok voltak, de a makói köznyelv „oroszoknak” nevezte őket. Később – a 19. század elején – nagyszámú görög katolikus román populáció is megtelepedett a városban és követelni kezdték a szláv egyházi énekekről a román nyelvű énekekre való átterést, s a kérték a román liturgikus nyelv bevezetését is. Stanislavich engedélyezte a zsidók Makóra való betelepülést is. Ezzel püspöksége és földesurasága alatt a város több nemzetiség lakta többvallású, többnyelvű, többkultúrájú település lett.

A Szeged-Csanádi Püspöki Levéltárban csak néhány dokumentum található Stanislavich Miklós püspöksége idejéről. Ennek oka, hogy püspökség levéltárának nagy része a trianoni béke (1920) után Romániához került Temesváron maradt, iratanyagának többsége azonban rendezetlen. Egy levél glosszája származik Stanislavich püspöktől, aki 1748. október 21-én megerősítette Nedves János kinevezését a makói plébániára. Nedves János eredetileg az esztergomi főegyházmegye papja volt, 1717-ben hárskúti lelkész korában szerzett teológiai doktorátust, mindig csak magyar anyanyelvű hívek között szolgált. Az 1740-es években a csanádi püspökség területén, Gyorok falu admi-

15 BOROVSKY SAMU: *Csanád vármegye története*. 1. köt. Budapest, 1897, 368–369.

16 REIZNER JÁNOS: *Makó város története*. Szeged, 1892, 37–64.

nisztrátora (ideiglenes plébánosa) volt.¹⁷ A makói plébánia jelentőségét mutatja, hogy 1759-től a lelkészséget Stanislavich utódja, Engl Antal püspök saját magának tartotta fenn, a nagy plébánosi jövedelemre való tekintettel.

1749. május 17-én kelt levelében Forgách Pál nagyváradai püspök joghatóságot kért a Békés megyei Kétegyháza területére. A település a – középkori Zaránd vármegyéből álló – pankotai főesperességhez tartozott, amely a török uralom előtt az egri püspökség része volt, beékelődve a bihari (váradi) és a csanádi egyházmegye közé. Kétegyházára a 18. század első felében ortodox vallású román telepesek érkeztek. A község földesura, Andrassy Zsigmond 1742-ben barokk kastélyt, majd hét évvel később stílusban hozzá illő kápolnát építtetett a faluban. Ez okozta a joghatósági vitát a csanádi püspök és a nagyváradai főpap között. Végül a kérdés úgy oldódott meg, hogy 1750 körül a pankotai főesperességet a csanádi egyházmegyéhez csatolták.¹⁸ Érdekes, hogy a levelet Forgách Pál Bécsbe címezte Stanislavichnak, és soraiban hivatkozik nem sokkal korábbi bécsi találkozásokra. Stanislavich püspök aktív politikai szerepet vállalt, hiszen az 1741. évi törvénycikkeket aláírásukkal hitelesítő főrendek között az ő neve is szerepel. Bizonyos, hogy rész vett az országgyűlés munkájában, s nagy politikai aktivitásának ennek jele, hogy az uralkodó királyi tanácsossá is kinevezte. Csanádi püspökként is viselte a „Valachia apostoli adminisztrátora” címet. Ennek az lehetett a politikai célja, hogy a Habsburg monarchia reprezentálja – egyházigazgatási szinten is – déli expanziós szándékait és balkáni nagyhatalmi és területi igényeit.

Stanislavich Miklós csanádi püspök április 26-án hunyt el Temesvárott. Két nappal később a jezsuita templomban tartottak lelki üdvéért gyászmisét, majd a befejezéséhez közeledő székesegyházban helyezték örök nyugalomra.

Stanislavich Miklós történelmi jelentősége két síkon ragadható meg. Egyháztörténetileg fontos, hogy először címzetes nikápolyi püspökként a románok és bolgárok között misszióban szolgált, majd csanádi püspökként részt vett az egyházmegye területi és egyházigazgatási újjászervezésében. A magyar köztörténelem számára pedig fontos, hogy a paulikánus bolgárok Temesi Bánságban való letelepítésében, valamint Csanád megye újbóli benépesítésében és reorganizációjában nagy szerepet vállalt.

PÉTER MIKLÓS

POLITICAL AND CULTURAL ACTIVITY OF MILÓS STANISLAVICH, BISHOP OF CSANÁD

The life, as well as the pontifical, political and cultural activity of Miklós Stanislavich, Bishop of Csanád is little known in 18th century church history.

Miklós Stanislavich's historical significance is of two-sided. In church history it is remarkable, that first as titular Bishop of Hadrianopolis he served in the mission carried out among Romanians and Bulgarians, then as Bishop of Csanád he took part in reconstructing the territory and administration of the episcopacy. In the history of Hungary Stanislavich played a significant role in settling down Roman Catholic Bulgarians in the Temesi Bánát region, as well as in populating and reorganizing Csanád County.

17 Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár. Egyházigazgatásra vonatkozó régi iratok. (a továbbiakban: SZCSPL EVRI) Makó, 6. sz.

18 SZCSPL EVRI. Kétegyháza, 1. sz.

ORCSIK KÁROLY

FEDERÁCIÓ VAGY KÖZPONTOSÍTÁS?

Válaszút előtt a születő délszláv állam

1914 nyarán és őszén Szerbia és Montanegró csapatainak sikerült késleltetni, majd megállítani az Osztrák–Magyar Monarchia csapatainak előrenyomulását. Bulgária segítségével azonban sikerül a Központi Hatalmaknak megtörnie a szerb ellenállást. A felmorzsolódott szerb hadsereg katonái, Petar Karadordević király, fia Sándor herceg, az uralkodó család és szerb kormány tagjaival együtt Görögországba, Korfu szigetére menekül.¹ Ekkor még csak kevés szerb vagy délszláv ajkú emberben élt a remény, hogy Korfu szigete olyan hely lesz, ahonnan van visszatérés... A szerb hadsereg hősie ellenállása az osztrák–magyar csapatok túlerejével szemben a Monarchia szláv ajkú lakosai körében nagymértékű szimpátiát váltott ki ezen kicsi, ám hősie ország irányában.

A délszláv kérdés illetve egy, a délszláv népeket tömörítő állam megteremtésén 3 különböző csoport munkálkodott. Ezen csoportok különböző indíttatásból alakultak és a jövőbeni délszláv államról különböző képet tartottak szemük előtt. Ezen három csoport a következő volt:

1. a Monarchiában maradt délszláv politikusok (*Jugoszláv Club*)
2. a Monarchiából emigrált délszláv politikusok (*Jugoszláv Bizottság*)
3. az emigrációban működő szerb kormány

1. A MONARCHIÁBAN MARADT DÉLSZLÁV POLITIKUSOK

A csoport vezetője *Msgr. Anton Korošec* (1872–1940) szlovén katolikus lelkész és a Szlovén Néppárt parlamenti képviselője. 1917 májusában az osztrák parlament délszláv ajkú képviselőiből megalakítja a *Jugoszláv Klubot*, amelynek tagjai a gyűlés alatt hitet tettek amellett, hogy a birodalom horvátok, szlovének és szerbek által lakott területeiből egy közigazgatási egységet szeretnének alkotni a Monarchia kebelén belül. A *Klub* fellépésével tehát ismét előtérbe került a *Trializmus* gondolata. Korošec nemcsak

1 IVANOVIĆ, IVAN: *Rat. In ĐURIĆ, SILVIJA – STEVANOVIĆ VIDOSAV (szerk.), Golgota i vaskrs Srbije 1914–1915*, Beograd 2006, 45–55.

2 H. MATKOVIĆ: *Povijest Jugoslavije. 1918 – 1991 – 2003*, Zagreb 2003, 40; SZARKA LÁSZLÓ: *Volt-e reform-alternativa? A Habsburg-monarchia felbomlása*. In *Rubicon*, 2004/10, Budapest 2004, 23.

3 BAKISIAN, NINA: *An unrealized reality: Some views on Danubian Federation*, in *Balkan Studies*, Vol. 33, Nr. 1., Thessaloniki 1992, 107–108.

4 MUŽIĆ, IVAN: *Hrvatska politika i jugoslovenska ideja*, Split 1961, 10–15.

pártjának, hanem a szlovén klérus nagy többségének politikai álláspontját képviselte a trilizmus újonnan politikai megfogalmazásával. Korošec és a Klub békés megoldási javaslatát a Monarchiából külföldre emigrált délszláv politikusok és a szerb kormány tagjai is teljes mértékben elutasították.² 1917 folyamán lassú egyezkedés kezdődött a Klub tagjai és a kormány között a trilizmusról, de az osztrákok ezt csak 1918-ban tették komoly megfontolás tárgyává. Ekkor azonban már Korošec, a Klub tagjai és a szlovén klérus is inkább az önálló délszláv állam megteremtésének gondolata felé kezdett orientálódni.³

2. A JUGOSZLÁV BIZOTTSÁG – A MONARCHIÁBÓL EMIGRÁNT DÉLSZLÁV POLITIKUSOK

Ezen politikusok közvetlenül a háború kitörése után hagyták el a Monarchia területét. A jugoszláv eszme képviselői biztosak voltak abban, hogy a Szerbiával történő háború elkerülhetetlen. Úgy vélték, hogy amint ez bekövetkezik, őket, tehát a jugoszláv eszme élharcosait, a hatóságok üldözni fogják és börtönbe vetik. Ésszerűbbnek látták tehát az emigrációt és ideológiai harcuk külföldről történő folytatását. Ezen csoport vezetői *Dr. Ante Trumbić* (1864–1938), a dalmáciai Horvát Jogpárt elnöke, *Franjo Supilo* (1870–1917) kiváló horvát újságíró és *Ivan Meštrović* (1883–1962) neves horvát szobrászművész és politikus voltak. Ők együtt lépték át az olasz határt és Rómába mentek, majd innen Párizsba, végül pedig Londonba tették át székhelyüket.⁴

Rómában tárgyalásokat folytattak a francia, angol, orosz nagykövetekkel, akik úgy vélték, hogy lehetséges diplomáciai úton elérni egy önálló horvát és/vagy szlovén állam megteremtését.⁵ A tárgyalások eredményei azonban nem elégítették ki az emigráns politikusokat, hiszen az ő céljuk egy önálló délszláv állam megteremtése volt. De a római antant diplomaták ekkor még nem támogatták ezt az elképzelést. Ez is közrejátszott abban, hogy a csoport Párizsba tegye át székhelyét. Itt döntöttek arról is, hogy a Monarchia délszlávlakta területeinek „felszabadítását” a szerb hadsereg feladatának szánják.

Nikola Pašić (1845–1926), a szerb kormány elnöke kezdettől fogva támogatta a *Jugoszláv Bizottságot*. Ő hívta fel az Antant hatalmak figyelmét ezen emigráns politikusokra, s hangsúlyozta, hogy a győzelem esetén egy olyan erős szerb államot képzelt el, amelybe belépnek a horvátok és a szlovének is.⁶ Pašić tehát kezdettől fogva olyan eszközként kezelte a bizottságot, ami elősegítheti a szerb állam terjeszkedését és „*Nagy-Szerbia*” létrejöttét. *Pašić* kétséget sem hagyott afelől, hogy ez az új állam királyság lesz, amelyben a Karađorđević dinasztia fog uralkodni. Elképzelései szerint ezen ország horvát és szlovén ajkú polgárai idővel majd asszimilálódnak a szerb nemzetbe.⁷

Trumbić és *Supilo* gyorsan felismerték a szerb diplomácia célját, amely nagymértékben eltért a *Jugoszláv Bizottságnak* a délszlávok egységes államáról alkotott elképzeléseiktől. Ám a bizottság tagjai úgy vélték, hogy számukra is hasznos lesz a náluknál jobb tárgyalási pozícióban lévő szerb kormánnyal való együttműködés. Másrészt a szerbek számára is hasznos volt egy olyan, a Monarchiából származó politikai csoporttal való együttműködés, amely szintén a Monarchia szétbomlasztását tűzték ki céljául.

5 D. ŠEPIĆ: *Italija, saveznici i jugoslovensko pitanje*, Zagreb 1970, 12–17.

6 BANAC, IVAN: *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1995, 91–92.

7 MATKOVIĆ, 29.

Az emigránsok 1915. április 30-án Párizsban megalakították a *Jugoszláv Bizottságot* (*Jugoslovenski Odbor*), és *Ante Trumbić*-ot választották meg a bizottság elnökének. Ez a bizottság volt hivatott képviselni Ausztria – Magyarország délszláv lakosságát, amelynek vágya a Monarchia börtönéből való szabadulás és az egyesülés Szerbiával és Montenegróval. Székhelyüket az antant diplomácia központjába, Londonba helyezik át.⁸

Az 1915 áprilisában Anglia, Franciaország, Oroszország és Olaszország között kötött *Londoni Egyezmény* nem irányozta elő a Monarchia szétszabdalását, csupán területének lecsökkentését. Az antant diplomaták álláspontja csak később, 1916 végén, 1917 elején változik meg.⁹ Az egyezmény tartalma csalódásként érte a *Jugoszláv Bizottság* tagjait, ezért felfokozták diplomáciai aktivitásukat: a bizottságba bevontak az emigráns szlovén és boszniai szerb politikusokat, valamint megnyerték jeles angol politikusok és publicisták (Wickham Streed és R. W. Seton-Watson) támogatását is.

A *Londoni Egyezmény* veszélybe sordorta az emigráns szerb kormány Nagy-Szerbiáról dédelgetett álmát is, ezért úgy döntött, hogy szorosabbra fűzi együttműködését a pozícióját megerősített *Jugoszláv Bizottsággal*: találkozára hívja a bizottság vezetőit Korfu szigetére, hogy a két délszláv politikai csoport között megegyezés szülessen a jövőbeni délszláv egyesülés módjáról.

3. A SZERB KORMÁNY

A kormány *Nikola Pašić* vezetésével 1915 óta emigrációban, Korfu szigetén működik. *Pašić* tervei szerint a Monarchia vereségével és felbomlásával Szerbia nyugati irányba tudna terjeszkedni. Tartott azonban attól, hogy a francia és olasz diplomácia láz volt támogatni egy független horvát államot. A *Pašić* vezette szerb politika az ország jövőjét illetően két eshetőséggel számolt 1915-ben:

1. A „nagy megoldás” szerint a Monarchia szerbek, horvátok és szlovének által lakott területei egyesülnek Szerbiával.

2. A „kis megoldás” a szerb nép egyesülésével és Nagy Szerbia megteremtésével számolt. Ez az állam magába foglalná Szerbiát, Montenegrót, Bosznia Hercegovinát, a Vajdaságot és Horvátország szerbek által lakott területeit (Szlavónia és Dél – Dalmácia egy része).¹⁰

A szerb kormány együttműködött ugyan a *Jugoszláv Bizottsággal*, de sohasem tekintették őket velük egyenrangú partnernek. *Frano Supilo*, aki már az első tárgyalások után jól kiismerte *Pašić* terveit, nem volt hajlandó tovább részt vállalni egy olyan délszláv állam megteremtésében, amelyben a szerbek egyértelműen domináns szerepet játszanának és az ország nem federatív hanem centralizált lesz. *Supilo* szakít a bizottsággal és egyedül folytatja harcát egy teljesen federatív délszláv állmért. A bizottság többi tagja azonban úgy vélte, hogy nincs értelme feszültséget kelteni és elveszíteni a szerb kormány szimpátiáját. Ezért folytatták a párbeszédet.¹¹

8 PETRINOVIĆ, Ivo: *Ante Trumbić*, Split 1991.

9 A változás diplomáciai hátterét kitűnően ábrázolja FEJTŐ FERENC: *Requiem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása*, Budapest 1990.

10 MATKOVIĆ 35–36; BANAC 92.

11 MATKOVIĆ 39.

1917 eljén szerb kormány kedvezőtlen tárgyalási pozícióba került. Ennek oka egyrészt a februári forradalom Oroszországban, s a szerb barát ország kilépése a háborúból, másrészt pedig egy olyan ország, az USA, belépése a háborúba, amely nem írta alá a Dalmácia szerb lakta területeit Szerbia számára biztosító *Londoni Egyezményt*. Ezenkívül Szerbia számára egyre kedvezőtlenebbül alakult a harci helyzet a szaloniki fronton.¹²

Pašić tehát újra tárgyalásokat kezdeményezett a *Jugoszláv Bizottsággal*. A *Korfui Konferenciára* 1917. június 15 és július 20. között került sor.

1917 július 20-án *Nikola Pašić*, az emigrációban lévő szerb kormány miniszterelnökeként és *Ante Trumbić* a *Jugoszláv Bizottság* elnökeként Korfu szigetén, aláírták a *Korfui nyilatkozatot*¹³, amelyet a születendő Jugoszlávia alapkövének tekinthetünk. A nyilatkozatban a felek megállapodtak a szerbek, horvátok és szlovének egy nemzetben, a délszláv nemzetben történő egyesítésében a Karadordević dinasztia vezetése alatt. Megállapodásuk szerint a születendő délszláv ország államformája az alkotmányos monarchia lesz parlamentarizmussal és demokráciával. Az új államban a cirill és a latin ábácét egyaránt használni fogják. A három nemzetalkotó nép, a szerb, a horvát és a szlovén lesz, s ezen három nép zászlaja egyaránt hivatalos használatban lesz az országban. A országban három hivatalos vallás, az ortodox, a római katolikus és a muzulmán lesz. A polgárok általános választójogot fognak élvezni a parlamenti és a helyhatósági választásokon.¹⁴

Az államberendezés tekintetében azonban nem született megállapodás a felek között: *Trumbić* a federáció, míg *Pašić* egy olyan centralizált állam mellett kardoskodott, amelyben minden szerb polgár egy adott központnak, Belgrádnak lesz alárendelve. *Pašić* számára a azért elképzelhetetlen a federalisztikus modell, mert így a szerbek egy része idegen, azaz nem szerb központok fenhatósága alá kerülne.¹⁵

A *Korfui Nyilatkozat* olyan irányelveket adott, amelynek részleteit egy jövőendő alkotmányozó nemzetgyűlésnek kell részleteiben megtárgyalni. Ugyancsak az alkotmányozó nemzetgyűlés feladatává tette annak meghatározását, hogy a születendő délszláv állam föderáció avagy központosított állam legyen. Az a tény, hogy ebben a fontos kérdésben nem született megállapodás a születő délszláv állam szerb és horvát bábai között a jövőre nézve tragikus következményekkel járt: ez lett a szerbek és horvátok között állandósuló feszültség forrása.

12 RAJS, ARČIBALD: *Na frontu 1917*, in ĐURIĆ, SILVIJA, STEVANOVIĆ, VIDOSAV (szerk.): *Golgota i vaskrs Srbije 1915–1918*, Beograd 2006, 391–405.

13 A korfui nyilatkozat teljes szövegét lásd in PAULOVA, MATEJ: *Jugoslovenski Odbor*, Zagreb 1925.

14 ĐOROVIĆ, VLADIMIR: *Istorija Srba*. Niš 2005, 739–740; ČULINOVIĆ, FERDO: *Državnopravda historija jugoslovenskih zemalja*. Zagreb 1961, 107.

15 BANAC 101.

1918 tavaszán a francia, britt és görög csapatok áttörtek a szaloniki frontot és rohamosan nyomulnak Belgrád felé. Eközben Anton Korošec szerb, horvát és szlovén politikusokat hív találkozóra Zágrábba, ahol 1918 augusztusában megalakul a *Szlovének, Horvátok és Szerbek Nemzeti Tanácsa*. Céluk minden szerb, horvát és szlovén egy állam fennhatósága alatt történő egyesítése. 1918 októberében IV. Károly képviseletében Tisza István gróf ellátogat Zágrábba és Szarajevóba, hogy még egy utolsó próbálkozást tegyen a Monarchia federalisztikus alapokon történő újjászervezésére.¹⁶

A *Sabor*, a horvát parlament 1918 október 29-én kimondja magyar-horvát perszonálunió megszűnését és a monarchiától való elszakadást. Kihirdetik a *Szlovének, Szerbek és Horvátok Államának* megalakulását, amelyet a *Szlovén, Szerb, Horvát Nemzeti Tanács* vezet. Elhatározták, hogy ezen ország csak addig áll fenn, amíg meg nem születik a közös délszláv állam.¹⁷ Másrészt a Monarchia délszláv politikusai tisztában voltak azzal, hogy ezen állam életképtelen, hiszen nemzetközi szinten sohasem ismerték el, hadserege nem volt, s Olaszország bármikor területi követelésekkel léphetett volna fel vele szemben.¹⁸ Így tehát a *Szlovén, Szerb és Horvát Nemzeti Tanács* igyekezett minél szorosabb kapcsolatba kerülni a győztesek oldalán álló Szerbiával és Montenegróval.

1918. november 6–9. között Genfben konferenciára került sor, amelyen részt vettek a szerb kormány képviselői Nikola Pašić vezetésével, a *Jugoszláv Bizottság*, valamint a *Szlovén-Szerb-Horvát Nemzeti Tanács* képviselői.

A tárgyalások eredményeként megszületett a *Genfi Nyilatkozat*, amely olyan kormány megalakulását látta elő, ahol a miniszterek felét a Monarchia egykori szerb-horvát-szlovének lakta területeiről származó politikusok, a másikat pedig Szerbia adja. Pašić is aláírja a megállapodást, de a nyilatkozat megszületése után néhány órával visszavonja. Lépésének indoklásaként kijelentette: országa számára elképzelhetetlen lenne, hogy a szerbek, akik az elmúlt háborúban rengeteget szenvedtek, ugyanolyan arányban legyenek jelen a jövőendő állam kormányában, mint az ország más délszláv ajkú népei.¹⁹

Pašić genfi viselkedése ellen több horvát politikus tiltakozott Stjepan Radić (1871–1928) vezetésével. Ám a monarchia délszláv lakta területein létrejött új államban uralkodó anarchia november 23–24-én mégis arra a döntésre készítette a *Szlovén-Szerb-Horvát Nemzeti Tanácsot*, hogy 28 tagú delegációt küldjön Belgrádba a Szerbiával történő unió megkötése céljából.

Svetozar Pribičević () horvátországi szerb politikus feltételek nélküli unió megkötését sürgeti, míg mások, Stjepan Radić vezetése alatt, amellet kardoskodnak, hogy folytassanak további tárgyalásokat a Monarchia területén élő délszlávoknak az alakuló dél-

16 MATKOVIĆ 50.

17 BANAC 101.

18 MEŠTROVIĆ, IVAN: *Uspomene na političke ljude e događaje*. Buenos Aires 1961, op. cit., 319; MUŽIĆ, IVAN: *Hrvatska politika i jugoslovenska ideja*. Split 1961, 53–46.

19 DARBY, H. C. – SETON-WATSON, R. W.: *La formazione dello stato jugoslavo*, in CLISSOLD, STEPHEN (szerk.): *Storia della Jugoslavia. Gli slavi del sud dalle origini a oggi*, Torino 1969, 184; MANDIĆ, DOMINIKUS: *Kroaten und Serben – zwei alte verschiedene Völker*, Heiligenhof –Bad Kissingen 1989, 242–243.

szláv államban való politikai és jogi helyzetéről. Véleményük szerint nemcsak a Szerbiával történő unióra lépés elhamarkodása, hanem a szerb Karadordevicoknak az új délszláv állam uralkodó dinasztíjaként való elfogadása is végzetes hiba lenne a jövőre nézve. Radić és társai az új ország államformájának a köztársaságot javasolták.²⁰ A tanács többsége azonban az unió mellett foglalt állást, mivel úgy vélték, hogy a tanács nincs abban a helyzetben, hogy feltételeket szabjon a szerb kormánnyal szemben. Ezenkívül a tanács tagjainak többsége meg volt győződve arról, hogy a szerbek maguk is hamarosan be fogják látni a délszláv állam konföderációs jellegének szükségességét.

A tanácsban résztvevő horvát és szlovén katolikus püspökök és lelkészek döntő többsége is támogatta a Szerbiával történő uniót. A délszlávok egyesülése miatt érzett „jugoszláv eufóriában” elfeledkeztek a horvát katolikus és az ortodox szerb egyház között évszázadok óta fennálló feszültségekről és kölcsönös ellenérzésekről. Csak kevés horvát klerikus tanácstag mérte fel annak veszélyét, hogy a katolikus egyház az új, ortodox többség által lakott államalakulatban már nem államegyház lesz, mint a Monarchiában, hanem kisebbségi létbe kényszerül majd. A többség úgy vélte, hogy a szlovén és horvát katolikus egyház többet fog nyerni azzal, hogy „megszabadul” az osztrák és a magyar egyházpolitikai béklyóból, mintsem veszít azáltal, hogy egy ortodox többségű és ortodox vallású uralkodói család által vezetett ország fennhatósága alá kerül.²¹

A Szlovén-Szerb-Horvát Nemzeti Tanács delegációja Pribičević vezetése alatt 1918. november 30-án Belgrádba érkezett. Másnap, december 1-én, rövid tárgyalások után, amelyeken a Pribičević feltétel nélkül elfogadta a Szerbiával és Montenegróval történő uniót, Sándor trónörökös kihirdette az új délszláv állam, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság megalakulását.²²

Az unió megkötését és a délszláv állam megszületését nem csak a szerb ortodox, hanem a horvát és szlovén katolikus klérus is kitörő örömmel fogadta. Több horvátországi és bosznia-hercegovinai katolikus templomban tartottak Te Deumot az egyesülés megünneplésére.²³ A délvidéki horvát (bunyevác és sokác) klérus és hívek is kitörő örömmel fogadták az új ország megszületését. A Kalocsai Főegyházmegye Szabadka környéki plébániáinak bunyevác papsága, Blaško Raić vezetésével, különösképpen jeleskedett a jugoszláv eszméért és a születendő délszláv államért való lelkesedésben. E tekintetben messze túltettek horvátországi nemzettársaiknál. Raić fáradozásainak köszönhető az is, hogy a Párizs környéki békekonferencián külön bácskai bunyevác delegáció vehetett részt.²⁴

A délszláv egyesülés értelmezése hosszú időn keresztül politikai viták témáját képezték. A szerb fél szerint a SZ-H-SZ Királyság a háborúból gőztesként kikerült Szerb Királyság megnagyobbítása. A horvát és a szlovén fél szerint az SZ-H-SZ Királyság: egymással jogilag teljesen egyenrangú nemzetek uniójából született új állam és nem az egykori Szerb Királyság területi megnagyobbításából létrejött állam.

20 RADIĆ, STJEPAN: *Politički spisi*, Zagreb 1971, 323–335; GOLUŽA, B.: *Katolička Crkva u Bosni i Hercegovini 1918–1941. Bosna i Hercegovina – zemlja katolika, pravoslavaca i muslimana*, Mostar 1993, 54–57.

21 GIANNI, ANDREA: *Stato e Chiesa cattolica in Croazia. Un caso di laicità dello Stato alla prova della storia*, Padova 2000, 20.

22 ĐORĐEVIĆ 744–745; MEŠTROVIĆ 63.

23 GOLUŽA 49. BIANCHINI, SEBASTIANO: *La questione jugoslava*, Firenze 1999, 32–33.

24 CSUKA, JÁNOS: *A délvidéki magyarság története 1918 – 1941*. Budapest 1995, 21–22.

Az események áttekintése után azonban kiderül számunkra, hogy az egyesüléskor nem volt semmilyen jogi garancia a szerb hegemonia ellen.

Az évszázadokig idegen hatalom alatt élő horvátoknak és a szlovéneknek a délszláv népek egyesítéséről szőtt álmai valósággá váltak. Ez a tény elsősorban a Monarchia összeroppanásának és azt ezt követő, a térségben uralkodó hatalmi úrnek köszönhető. Ebben a történelmi pillanatban a horvát és a szlovén vezető politikusok nem tudták megszilárdítani és felhasználni a kezükbe került hatalmat.

Horvátországnak azért előnye is származott az unióból, mivel az Antant szövetséges Szerbiával való egy államalakulatba kerülés megakadályozta a dalmát szigetvilág és partvidék Olaszországhoz történő csatolását.

A SZ-H-SZ Királyság alkotmánya

1920 november 28-án választásokat tartottak az *Alkotmányozó Nemzetgyűlésbe*. Egyik párt sem kapta meg a szavazatok abszolút többségét, így a radikálisok és a demokraták közötti koalíció tovább folytatódott. Pašić megszerezte a Radikális Párt számára a nemzetgyűlés kisebb politikai csoportjainak támogatását és az ő támogatásuk segítségével a radikálisok olyan alkotmányt vittek keresztül, amely biztosította a centralista államhatalom alapjait. Így az alkotmány végleges formája elfogadhatatlanná vált a horvát és szlovén képviselők többsége számára.²⁵ Ők nem vettek részt az alkotmány végleges megszavazásán.²⁶

Sándor régens 1921. június 28-án, Szt. Vid napján tette le az esküt a délszláv állam alkotmányára, ezért ezt az alkotmányt *Vid napi* (szerbül *Vidovdan*) alkotmánynak nevezik. Az alkotmány végleges formájának megszavazásáról való horvát és szlovén távolmaradás, valamint az a tény, hogy Sándor régens ellen Szt. Vid napján merényletet kíséreltek meg, egyértelműen jelzik, hogy számos politikai csoport volt elégedetlen a délszláv állam alkotmányával.²⁷

A *Vidovdani Alkotmány* központosított országot teremtett meg. A SZ-H-SZ Királyság parlamentáris monarchia. Az alkotmányon alapszanak és ebből erednek azok a törvények, amelyeket a Nemzetgyűlés hoz. A centralizált országot Belgrádból irányítják. Eltörölték a történelmi régiókat, a vármegyéket, mondván, hogy ezek az idegen, osztrák–magyar hatalom maradványai, s az országot 33 körzetre osztották.

25 SETON-WATSON, R. W. – LAFFAN, R. G. D., 192; AVRAMOVSKI, ŽIVKO: *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaj Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938*, vol. I., Zagreb 1986, 38–40.

26 MADIĆ, 250.

27 SORENSON, MICHAEL: *Major Causes of the Hatred between Serbs and Croats*, in *Balkan Studies*, Vol. 34, Nr. 1, Thessaloniki 1993, 135.

ÖSSZEGZÉS

A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság két világháború közötti történelme súlyos politikai ellentétetől feszült. Ezen ellentétek elsődleges oka az volt, hogy a különböző délszláv népek úgy egyesültek egy államba, hogy nem volt kikristályosodott és mindegyik fél által elfogadott álláspontjuk arról, hogy ezt az új országot milyen alapra helyezzék. A *Korfuni Nyilatkozat*, tulajdonképpen nem volt más, mint két emigrációban élő és tényleges hatalommal nem bíró politikai szerv (az emigráns szerb kormány és az emigráns horvátok alkotta Jugoszláv Bizottság) között létrejött megállapodás. Maga azt a tény, hogy a megállapodás megkötésekor tényleges hatalommal nem bírtak a megállapodó felek, magában hordozta annak a veszélyét, hogy miként fogják magukat a megállapodáshoz tartani akkor, amikor visszatérnek az emigrációból és tényleges hatalom kerül a kezükbe. Továbbá az a tény, hogy már Korfun sem tudtak ill. nem akartak politikai egyezkedésbe bocsátkozni a szerbek és a horvátok az új délszláv állam kormányzati formájáról (föderalizmus vagy központosított hatalom) magában hordozta a jövőbeli politikai és nemzeti feszültségek csíráját. A centralizmus az első világháború előtti kis Szerbiában uralkodó kormányzati forma volt, míg a federalizmus jobban megfelelt volna a Monarchia korában a belpolitikai ügyekben bizonyos függetlenséget élvező horvátoknak.²⁸ A federalizmus vagy központosítás körüli politikai feszültség az 1920-as években a központosítani akaró szerbek és a federációs megoldásra törekvő horvátok közötti nemzeti konfliktussá alakul át.

KÁROLY ORCSIK

FEDERALISM OR CENTRALISATION?

The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was characterized by severe political conflicts between the two world wars. The principal reason of these conflicts was the disagreement between the participating partners over the fundamentals of the new country. Serbs and Croats disagreed already in 1916 in Corfu about the governmental structure of the future south Slavic state. The disagreement over federalism versus centralisation projected future political and ethnic tensions. Centralism was typical of Serbia prior to World War I, whereas federalism would suit better for the Croats who gained relative independency in domestic politics in the late years of Austria-Hungary.

28 SETON-WATSON, R. W. – LAFFAN, R. G. D.: *La Jugoslavia tra le due guerre* in CLISSOLD, STEPHEN (szerk.): *Storia della Jugoslavia. Gli slavi del sud dalle origini ad oggi*, Torino 1969, 191.

SARNYAI CSABA MÁTÉ

POLITIKAI ÉS/VAGY EGYHÁZKORMÁNYZATI KONFLIKTUS?

Megjegyzések a Muraköz zágrábi egyházmegyétől való elcsatolásának
1848-as történetéhez

Polányi Imre professzor emlékére¹

A címbeli kérdésre választ keresve azt a felvetést kívánjuk átgondolni, hogy az 1848 késő nyaratól fokozatosan beálló háborús körülmények között a muraközi területnek a zágrábi egyházmegyétől való elcsatolása érdekében „Scitovszky – a feladattal megbízott pécsi püspök – persze vajmi keveset tehetett”.² Más szóval levéltári forrásokból kiindulva azt vizsgáljuk, hogy milyen lépések is történtek a kérdéses ügyben 1848 novemberéig.

1. A MURAKÖZ EGYHÁZKORMÁNYZATI HELYÉRŐL SZÓLÓ VITÁK A REFORMKORBAN³

A hosszú szünet után ismét összehívott 1825/1827-es országgyűlésen már felvetődött, hogy a közigazgatásilag Zala megyéhez tartozó Muraközt egyházilag vegyék ki a főként horvátországi területek fölött joghatóságot gyakorló, egyébként is nagy területű, Zágrábi püspökség juris dictioja alól és csatolják át a szombathelyi püspökséghez.⁴ Zala vármegye küldöttei ilyen irányú igényüket azzal igyekeztek alátámasztani, hogy ezzel a magyar nyelv terjesztését kívánják szolgálni. A diéta lezárása után az ügy végül – valamennyi érdekelt egyházi és világi méltóság véleményének kikérése után – 1829 nyarán az államtanács elé került. Itt – nyilván való okokból – csak Böle András szombathelyi püspök támogatta azt. Az érintett zágrábi püspökség képviselői azt hangoztatták, hogy a szombathelyi püspökség bizonyára nem tudna elegendő horvátul tudó lelkészt biztosítani a híveknek. Ez a felvetés annak ismeretében mindenképpen megfontolandó, hogy a Muraköz 51 229 lakosából 49 503 volt horvát és csak 1574 magyar anyanyelvű.⁵ Ezt

1 Jelen tanulmány szerzője hálával tartozik Polányi Imre professzor úrnak, aki felhívta figyelmét a nemzetiségi problémák súlyára és helyére a történeti gondolkodásban.

2 MOLNÁR ANDRÁS: *A Muraköz 1848-ban*. In . Századok 1998/2. (a továbbiakban MOLNÁR 1998.) 316.

3 A tanulmány reformkorra vonatkozó részében sokban támaszkodtunk az előbb idézett cikkekre. MOLNÁR 1998. 294–302.

4 Pécsi Püspöki Levéltár Másolat 1848/2004.

5 FÉNYES ELEK: *Magyarországnak, s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*. Pesten, 1836. 1. köt. 525–532.

az érvelést támogatta a zágrábi püspök érseki előljárója a kalocsai érsek is. A változtatás esetén várható nyelvi problémákra hivatkozva Rudnay Sándor primás ugyancsak a fennálló helyzet fenntartását tartotta elfogadhatónak. A helytartótanács illetékes bizottsága, a Commissio Ecclesiastica, szerint ez az igény csak a magyar nyelv, nem pedig a vallás vagy – más megközelítésben – a birodalom egységének, érdekeit szolgálja. Végül is 1829. augusztus 26-án I. Ferenc is elutasította Zala megye indítványát.⁶

A következő diétán a Karok és Rendek 1830. szeptember 31-i ülésén⁷ Zala vármegye ismét sürgette a Muraköznek a zágrábi egyházmegyétől a szombathelyihez való átcsatolását.

Most sem kaptak azonban kedvező választ. Az uralkodó leiratában a visszautasítás fő okaként azt nevezi meg, hogy az említett terület már századok óta a zágrábi egyházmegyéhez tartozik, s így attól való elszakítása megzavarná a hagyományt, ami komoly nehézségeket okozhatna az egyházi közigazgatásban és a hívek körében egyaránt. Az alsótábla ezt az indoklást nem fogadta el és úgy vélte, hogy a fenti ok nem lehet olyan fontos, ami miatt „ezen óhajtott mind a lelki gondviselést, mind az anyanyelv kívánt előterjesztését eszközlő célnak elérésébe ellen állhatatlan akadályt tehetne.”⁸ Ezek alapján újlag kérték Ő Felségét, hogy ezt a kívánságot teljesítse, de erre nem kaptak választ.

Zala megye 1831. január 17-i közgyűlése felszólította a zágrábi és a szombathelyi püspököket, hogy az egyházmegyéjükben lévő plébánosoknak ott, ahol a nép magyarul ért, tegyék kötelezővé, hogy „a néphez tartani szokott beszédjeiket ne más, mint magyar nyelven tartsák”, A zágrábi püspök csupán arra tett ígéretet, hogy a muraközi plébánosoknak meghagyja, hogy „az ottani tanítókkal az ifjúságot a magyar nyelv tanulásában minden kitelhető serénységgel oktattassák”. Utóbb Zala megye 1831. június 20-i közgyűlése gyakorlatilag levette a napirendtől e kérdést. A javaslat végül az 1832–36-os országgyűlés zalai követutasításai között nem szerepelt és magán a diétán sem merült fel.

A következő évtized elején a megye liberálisainak fő törekvése az volt, hogy távol tartsák a Muraköz horvát lakosságát a Horvátországban megjelenő illír nemzeti mozgalmaktól. 1842-ben köztudottá vált, hogy – tanulmányunk témájának egyik kulcs figurája – Haulik György zágrábi püspök, megbízott horvát bán, pénzzel is támogatta a Zágráb megyei tisztújításon hatalomra került illír pártot. A zalaiak az uralkodóhoz címzett feliratukban Haulik működése kapcsán megjegyzi, hogy ő az egyházi fennhatósága alatt lévő, de közigazgatásilag Zalához tartozó Muraközben szolgáló papokat pásztorlevélben hívta fel „az illír literatúra, s ezáltal az illírizmusnak előmozdítására kíváncsi segedelempénzeknek adására”⁹ Ugyanekkor felelevenítették a Muraköznek a zágrábi egyházmegyétől a szombathelyihez való átcsatolásának igényét is. Igaz ugyan,

6 MISKOLCZI GYULA: *A horvát kérdés története a rendi állam korában* Budapest, 1927. 114–115., 470–474. Idézi MOLNÁR 1998. 297.

7 Az Alsó Tábla 38. ülésén a 66. pont megmaradt, abban a formában, ahogy azt az országos küldöttség előadta.

8 Pécsi Püspökség Levéltára 1848/2204 másolat

9 ZML kgy. jkv. és kgy. ir. 1842:2144–2145.; Világ 1842. aug. 24. (68. sz.) 555., aug. 27. (69. sz.) 563.; P.H. 1842. aug. 28. (173. sz.) 610.; Molnár András: Csány László a zalai reformellenzék élén. Kossuth kormánybiztosa Csány László 1790–1849. (Zalai Gyűjtemény 30.) Zalaegerszeg, 1990. 31–33. Idézi: MOLNÁR 1998. 301.

hogy Zala megye 1843-ban országgyűlési követutasítássá tette a Muraköz elcsatolását, de az a diétán nem került szóba.

2. A MURAKÖZ VISZONYAI ÉS A POLITIKAI VITÁK AZ EGYHÁZKORMÁNYZATI ÁTCSATOLÁSRÓL 1848 NYARÁN

Tanulmányunk címben jelzett ideje, az 1848-as év, felé lépve előbb néhány szót ejtünk a Muraköz nyári politikai-katonai helyzetéről. Június 2-től Csány László lesz a terület kormánybiztosa. Az ő legfőbb feladata, hogy a mintegy négyezres sorkatonasággal és nemzetőrökkel, akiknek száma júliusra elérte a huszonnyolcezer főt, védje a Dráva-mentét a várható horvát támadások ellen.¹⁰ Feltétlen meg kell említeni, hogy a Muraköz védelmére, nem véletlenül, főként zalai nemzetőr egységeket rendelt ki.

Csány egyébként már ekkor utal arra, hogy a horvát gondolkodásmód értelmében a Muraköz közigazgatásilag is Horvátországhoz tartozik, hisz Varasd megye része. E szerint a megközelítés szerint a magyarok ezt alaptalanul tekintik Zala megyéhez, s így a szorosabban vett Magyarországhoz tartozónak. Ennek logikus következménye az is, hogy az egyház kormányzatilag a zágrábi püspökhöz tartozó terület átcsatolását egy szorosabban vett magyarországi területhez minden erejükkel igyekeznek megakadályozni. Jól érzékeli a kormánybiztos azt is, hogy a rövidesen összeülő horvát tartományi gyűlés e két kérdésben a fenti értelemben foglal állást és álláspontját az uralkodó elé terjeszti. Azt azonban nem tartja valószínűnek, hogy az egyesítést a „gyakorlatban” is meg fogják kísérelni. A későbbiek ismeretében ebben tévedett.

Úgy gondoljuk, hogy a fentiekben vázolt kontextusban értelmezhető a leginkább a terület zágrábi érsekségtől való elválasztásának, illetve a szombathelyi egyházmegyéhez való csatolásának kérdése is. Az ügyében Csány is több alkalommal fordult Eötvös Józsefhez, a Batthyány-kormány kultuszminiszteréhez. Szempontunkból az első fontos levél 1848. július 21-én keletkezett.¹¹ Ebben a kormánybiztos úgy fogalmazott, hogy a papságnak kulcsszerepe van a horvát viszonyok rendezésében a hívekre gyakorolt erőteljes befolyása miatt. A levél írásának idején a muraközi papság minden dicséretet megérdemel. A stabilitás érdekében „ideje lenne a régi kívánnak eleget tenni; még ezen országgyűlésen, méltóztassék Muraközt a szombathelyi megyéhez csatoltatni, a muraközi papságot elszakasztván a zágrábi megyétől, ezzel a horvát viszonyokban változást lehetne előidézni”. Csány kijelenti azt is, hogy „ezen esetben Muraköznek, Magyarország kies kertjéért s 60.000 gazdag lakosiért kezeskedni merek”.

Az időrendet követve itt kell szólnunk az első népképviselési országgyűlés 1848. július 26-i üléséről,¹² ahol is felmerült a Muraköz problémája. Bogdanovics Vilibald torontáli képviselő azt javasolta, hogy a délvidék magyarellenos megmozdulásait támogató Haulik György zágrábi püspököt fosszák meg a szorosan vett Magyarország területén

10 MOL H 103. Miniszterek levelei. Belügyminiszter 13. Idézi: MOLNÁR 1998. 308.

11 MOLVKM H54 elnöki iratok 1848/507. Közli: *Csány László kormánybiztosi iratai 1848–1849.* (S. a. r. HERMANN RÓBERT) Zalaegerszeg, 1998. I. kötet 79. szám 127.

12 CSORBA LÁSZLÓ: *Az első népképviselési országgyűlés állásfoglalása a művelődés- és egyházpolitikai kérdésekben.* In: SZABAD GYÖRGY (szerk.): *A magyar országgyűlés 1848/49-ben.* Bp. 1998, 261–62. (a továbbiakban CSORBA 1998.)

lévő birtokaitól, azaz a Muraközt vonják ki fennhatósága alól. A javaslat indoklása szerint ugyanis ezen javak jövedelmeiből is a magyarellenes felkelést támogathatja. Bogdanovics ugyan visszavonta javaslatát, de a radikális beállítottságú Palóczy László borsodi követ, az országgyűlés doajnye, ismét felvette azt.¹³ A vitához történt hozzászólások többsége sürgős intézkedéseket követelt. Glavina Lajos zalai küldött kissé leegyszerűsítőnek tűnő szavai szerint például a muraközi horvát lakosság többsége elsődlegesen a zágrábi püspök hatására támogatja a magyarellenes törekvéseket. A felszólaló kormány tagok, Eötvös és Szemere Bertalan belügyminiszter, óvtak az egyoldalú megközelítéstől és az elhamarkodott lépésektől. Eötvös miniszter ugyanis korábban, még június 15-én az alábbi nyilatkozatot intézte Zala megyéhez: „Csány László álladalmi biztos jelentéséből hazafiúi örömmérettel értesülvén arról, miképp a muraközi római katolikus papság polgári s papi hivatásának erényesen megfelelő, a köz haza iránti lelkesedést és tántoríthatlan ragaszkodást nemcsak önkeblében híven őrzi meg, hanem a szomszéd horvát mozgalmak ellenében a muraközi hívek közt szerte terjeszti”.¹⁴

Palóczy viszontválaszában elismerte ugyan a körütekintő megközelítés fontosságát, de úgy vélte, hogy a fennálló viszonyok között a törvényhozás nem sérti meg a polgári szabadságjogokat akkor, ha az említett püspöki birtokok zárolásával megakadályozza, hogy a magyar ellenes lázadók fegyverhez jussanak.

Boja Gergely, Zala megye kanizsai választókerületének képviselője támogatta ugyan Muraköz zágrábi püspökségtől való elválasztását, a mielőbbi megoldást azonban nem sürgette. Eötvöst megerősítve kijelentette, miszerint a muraközi lelkészek nemcsak nem ellenségei az alkotmánynak, sőt, arról értesült, miszerint – hála a tisztviselők és papok buzgalmának – az új törvényeket talán sehol sem fogadták olyan lelkesen, mint a Muraközben. Boja úgy vélte, hogy a Muraközben egyelőre megfelelő szellemű lelkészek vannak, de előfordulhat, hogy a zágrábi püspök olyanokat rendel oda, „kik a népre igen káros hatást fognak gyakorolni”.¹⁵ A kérdést azonban óvatosan kell kezelni, mert – mint Boja mondta – „Horvátországban a papság különösen a vallást használta lázításra, miért adnánk tehát nekik új okokat s alkalmat, hogy elmondhassa: most a mi jószágainkat vették el, nemsokára vallásokat fogják elnyomni”.¹⁶

Kronológiailag a következő mozzanat Csány László másik, augusztus 10-ére keltezett Eötvösnek címzett, jelentése.¹⁷ Ebben azt írja, hogy napról napra fontosabbá válik a Muraköznek a zágrábi püspöki megyétől való elcsatolása. A hatvankétezer lakos egyelőre csendes, békés és nyugodt. Ez – a tisztviselők nem eléggé dicsérhető erélyességén kívül – nagyrészt az ottani papságnak köszönhető. Ez a hozzáállás a lelkészek részéről azonban csak addig volt tapasztalható, míg Haulik zágrábi püspök vissza nem tért egyházmegyéjébe. Azóta, a hangulat fokozatosan a magyar kormány szemszögéből nézve rossz irányba változik, ezért újólag felhívja a miniszter figyelmét a Muraköznek a zágrábi egyházmegyéjétől való mielőbbi elcsatolására.

13 FAZEKAS CSABA: *Az első népképviselői országgyűlés történetéből Palóczy László beszédei és képviselői indítványai (1848. július – december)* in. DOBROSSY ISTVÁN (szerk.): *Tanulmányok és források az 1848–49-es forradalom és szabadságharc történetéhez*. Miskolc, 1998, 90–92.

14 Közlöny 1848. július 28. BEÉR JÁNOS – CSIZMADIA ANDOR: *Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés*. Bp. 1954. 170–171.

15 Közlöny 1848. július 28.

16 uo.

17 MOL. Csány. ír. NIF ld. uo. 115. szám 167.

A kérdéskör legközelebb a népképviselői országgyűlés augusztus 3. ülésnapján került szóba. Madarász László és Perczel Mór, a radikálisok vezéregyéniségei, interpelláltak Eötvöshöz, annak kapcsán, hogy milyen intézkedés történt a zágrábi püspök magyarországi javadalmai kapcsán.¹⁸ Madarász László ezt így fogalmazta meg: „Horvátországban létezhetnek-e egyének, kik Magyarországból húzott jövedelemmel táplálják a párttűtést?” Eötvös erre az éles kérdésére felelve óvatosan védelmébe vette Haulikot, mondván, hogy a főpásztor a magyar érdekeket igyekszik védeni Zágrábban. „Azt tudom, hogy amióta a zágrábi püspök dioecesisében megjelent, a katolikus papság sokkal jobban ragaszkodik Magyarországhoz, mint előbb. Bizonyossá tehetem a Házat, hogy példának okáért Muraközben a katolikus papság jól járt el.” Eötvös visszautalt arra is, hogy az ország régi kívánsága már a Muraköznek a zágrábi püspökségtől a szombathegyihez vagy veszprémihez való átcsatolása. Ez azonban a katolikus egyház törvényi szerint máról-holnapra nem megvalósítható, de a kezdeményező lépéseket ő már megtette. Eötvös tagadta, hogy bizonyítható lenne a zágrábi püspök magyarellenos eljárása, sőt ismételtelen kijelentette, hogy „Muraközben a katolikus papság jól járt el, s hogy a nyugalom fenntartása nagy részben ezen klérusnak köszönhető”. Ugyanakkor vissza is kérdezett: Madarász honnan veszi azt, hogy Haulik pénzeli Jellačićot, hiszen ő maga, mármint a miniszter, kérte fel arra, hogy egyházmegyéjébe visszatérve igyekezzen fenntartani a békét.

A megszólított erőteljes hangú feleletében a hírlapokat nevezi meg forrásának és – kissé általánosítva – különben is köztudomásúnak nevezi a főpap ilyen irányú tevékenységét. Az élesedő vitában Perczel Mór kifejtette, nem tartja meglepőnek Eötvös túlon – túl mérsékelt álláspontját ebben az állam és a katolikus egyház kapcsolatát igen érzékenyen érintő kérdésben, de a miniszter óvatossága „a zágrábi püspökkel való szövetkezéshez” vezet, ami nem állhat szándékában, sőt „megtagadása volna a minisztérium részéről azon elveknek, melyekből a minisztérium keletkezett”. Eötvös válaszára reagálva Madarász azt mondta, hogy a Muraközt a legkisebb hezitálás nélkül el lehetett volna választani a zágrábi püspökségtől, hogy ezáltal is kevesebb pénz folyjon Magyarországról Horvátországba. A vitában Glavina Lajos ismét felszólalt, és azt fejtegette, hogy a zágrábi püspök magyarországi birtokainak ügye nincs szoros összefüggésben Muraköz egyházi hovatartozásával, a két kérdést más-más úton kell rendezni. Muraköz elválasztását illetően Glavina így érvelt: „Ez valóban szükséges, mert habár Muraköz most még csendes, habár a nép Magyarországhoz szít; ezt semmi esetre nem a zágrábi püspök kormányának, hanem az ottani lelkes tisztviselőknek s az ottani papságnak kell tulajdonítani”. A képviselőház többsége végül azzal a kitéttel fogadta el Eötvös választát, hogy kikötötte: a továbbiakban is a törvényes, de határozott fellépést vár tőle.¹⁹

18 CSORBA 1998, 261–262.

19 Közlöny, 1848. augusztus 5.

3. A MURAKÖZI FŐESPERESSÉG ÁTCSATOLÁSÁNAK TERVEI A KORMÁNY MEGBÍZOTT,
SCITOVSZKY JÁNOS PÉCSI PÜSPÖK, LEVELEZÉSÉNEK TÜKRÉBEN

Eötvös már a témáról folyó országgyűlési vita ideje alatt, egy július 26-ra datált levelében²⁰ felkérte Scitovszky János pécsi püspököt – a püspöki kar egyik legbefolyásosabb, konzervatív szemléletű tagját – az átcsatolás egyházi végig vitelére. A miniszter szavai szerint ezzel a lépéssel az ország „régí óhajtása” teljesülne, ugyanakkor ez az „újabb idő változásainál fogva lehetőbbé, de szükségesbé is” vált.

A kinevezett állami biztos feladatkörét is meghatározza a felkérés. A helyi körülmények alapos vizsgálata után ki kell kérnie a zágrábi püspök és azon egyházmegyei püspök véleményét, ahová a Muraközt csatolnák, majd az átcsatolás részletes tervét a miniszternek be kell mutatnia. Ezzel szoros összefüggésben a miniszter elvárja, hogy a bemutatandó jelentésében „érintetlenül semmit sem fog elmulasztani, a mi ezen tárgynak Ő Felsége, és a Római Szentszék szükséges jóváhagyásának s belé egyezésük kinyerésére a fennálló törvények s törvényes gyakorlatok szerint teljesíteni szoktak”. Levele végén a miniszter jelzi azt is, hogy a fenti megbízatásról az esztergomi és kalocsai érseket is értesítette, hiszen a Dráva-menti egyházmegyek az ő érseki fennhatóságuk alá tartoznak.

Az előzőekben említettekre Nádasdy Ferenc kalocsai érsek az Eötvöshöz írott augusztus 9-i válaszában reagált.²¹ Levelében tudomásul vette a tervezett lépéseket és püspöktársa felkérését a feladatra. Megemlített azonban néhány feltételt. Először is azt, hogy a tervezett átcsatolás csak a zágrábi püspök tudtával és beleegyezésével történhet. Éppen ezért a tervezett lépésekről Hauliknak is tudnia kell. Jelzi ugyanakkor, hogy mint a zágrábi egyházmegye suffragan érseke, ő is kötelességének tartja, hogy értesítse erről az egyházmegye vezetőjét. Az átkebelezési folyamatnak egyházi jogi érvényesség szempontjából további fontos feltétel, hogy Nádasdy, mint egyházi előjáró megbízza Scitovszkyt az érseki érdekek képviseletével az átcsatolás előmunkálatai során. Nádasdy a fentiekhez azzal az elvi feltétellel járult hozzá, ha az uralkodó „elidegeníthetetlen egyházi főpártfogói és a romai szent Széknek beleegyezési gyökeres jogaik s illetőleg befolyásuk idevágó egyházi és polgári törvényeinek és az eddigi gyakorlat nyomán kellő figyelemben tartatnak”.

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az előzőekben bemutatott levélváltások idején, augusztus 8. és 10. között Jellačić megszállta a Dráván túli Verőce megye jelentős részét. A helyzet fokozódó bizonytalanságát jól tükrözik a Csány kormánybiztos Batthyány Lajos miniszterelnökhöz írt augusztus 14-i levelének szavai is: „Muraközből kivonván a sorkatonaságot, Muraköznek mostani lelkesülését erántunk a tartózkodás nélkül működhető agitátorok 8 nap alatt meg fogják változtatni”.²²

20 A felzetten: 3297. sz. b. Vallás és Közoktatási Ministertől/ Pécsi püspöknek. Pécsi Püspökség Levéltára 1848/1701 eredeti tisztázata.

21 A felzetten: 4360/924 Katholikus Egyház ér. s kiad. 12. aug. 848 Kalocsai Érsektől Vallás és Közoktatási Minisztériumnak Budapesten Szoros Hivatalból püspöknek Másolat. Pécsi Püspökség Levéltára 1848/1701

22 MOL H 103. Komáromban lefoglalt iratok 361. Csány fogalmazványa a miniszterelnökhöz, Nagykanizsa, 1848. aug. 14. Közli: *Csány László kormánybiztosi iratai 1848–1849.* (S. a. r. HERMANN RÓBERT) Zalaegerszeg, 1998. I. kötet 129. szám 181.

Ebben a szituációban fordult először Scitovszky a Muraköz egyházi helyzetének újra rendezése kapcsán Haulik zágrábi püspökhöz.²³ Az augusztus 17-i keltezésű levélben mindenek előtt hivatkozik a több korábbi országgyűlésen is hangoztatott szándékra, különösen pedig a népképviselői országgyűlésen felvetődött határozott törekvésre, a Muraköz átszervezését illetően. Azt is jelzi püspök társának, hogy Eötvös kultuszminister felkérésére jár el az ügyben. A kettejük közötti jó viszonyra hivatkozva kötelességének érzi, hogy hivatalosan is tudassa Haulikkal a megbízatását. Ugyanakkor az említett feladat tisztességes teljesítése érdekében hathatós segítséget és támogatást kér. Épp a fennálló bonyolult viszonyokra, különösen a magyar-horvát viszonyra, való tekintettel, azt látja a lehető legjobbnak, „ha a lelkek jövődöbeli üdvét érintő kérdésekben kölcsönös engedményekkel inkább megegyezés születik, mint hogy a vitás kérdéseket ismét előtérbe helyezve, kedvező alkalom nyíljon az Isten egyházát nem mindig támogatók számára.” E sorokkal a megegyezés szükségessége melletti legfőbb érvként világosan utal a kormányzat és a politikai közvélemény polgári-liberális beállítottságának a katolikus egyház pozícióit szerinte továbbra is veszélyeztető mivoltára.

A fenti általános jellegű politikai megfontoláshoz még egy fontos gyakorlati jellegű is társul Scitovszky szerint. Ennek értelmében a zágrábi egyházmegye – az esztergomi főegyházmegyet nem számítva – kiterjedését, egyházközségeinek, papjainak és híveinek számát tekintve a legnagyobb, hiszen 343 egyházközséget, 800 papot és 756 900 hívőt számlál. Muraköz kiválása érthető aggodalmat jelenthet, hiszen 22 egyházközséget és hozzávetőleg 56 000 hívőt érint. Ezzel egyidejűleg azonban csökkennek az egyháziak tanítatásának terhei, ami káplánokkal együtt mintegy 40 személyt érint. A zágrábi püspökség megszabadulna attól a gondtól is, hogy magyar anyanyelvű klerikusokat biztosítson a Muraközben. Erre pedig minden bizonnyal egyre nagyobb szükség lenne, mivel a közigazgatásilag Magyarországhoz tartozó területen a magyar nyelv ismerete nélkülözhetetlen.

A pécsi püspök levele záró soraiban, vállalt feladatának sikeres teljesítése érdekében, határozottan kéri püspök társát, hogy – megfontolva a fenti és esetleg más felmerülő érveket – a lehető legrövidebb időn belül közölje vele azokat az indokokat, „amelyek a zágrábi püspökség részéről elfogadhatatlannak tűnnek a magyar nemzetnek ezen, már többször kinyilvánított vágyával kapcsolatosan.”

1848. augusztus 31-én, épp azon a napon, amikor tulajdonképpen megindul Jellačić horvát bán támadása Magyarország ellen, hisz ekkor szállják meg horvát határőrök és népfelkelők Fiumét és a Tengeremelléket, kelt Eötvös utolsó, sürgető hangú levele az ügyben²⁴.

„A napról napra gyorsabban kifejlő körülmények” megkövetelik Muraköznek a zágrábitól a szombathelyi egyházmegyéhez való mielőbbi csatolását. Ebben a helyzetben Scitovszky elsődleges feladatául tűzi ki, hogy „azon ügyet hová hamarabb befejezni iparkodják.”

Jellačić horvát bán csapatai 1848. szeptember 11-én Varasdánál léptek a szorosan vett Magyarország földjére és harc nélkül foglalták el Muraközt.²⁵ A bán egy rendelet-

23 A levél fogalmazványa Pest, 1848. augusztus 17. latin Pécsi Püspöki Levéltár 1848/1701

24 A felzetten: 4361/925. c. Pécsi Püspöknek Pécsi Püspöki Levéltár 1848/1701

25 Jellačić hadműveleteiről legújabbban: HERMANN RÓBERT: *A drávai hadtest hadműveleti naplója. Hadtörténelmi tanulmányok.* (Zalai Gyűjtemény 36/I.) Zalaegerszeg, 1995. 165–210. Idézi: MOLNÁR 1998. 293.

tel a területet Horvátországhoz csatolta. Simunčić, Varasd megyei alispán a Jellačić által kinevezett biztos, szeptember 18-ára Csáktornyára gyűlést hívott össze. Itt deklarálta Muraköz Horvátországhoz csatolását, a lakosságot pedig a bánnak való engedelmességre és magyarellenes fölkelésre szólította fel.

Eötvös József miniszter, majd a Batthyány-kormány szeptemberi lemondása után – a magyar honvédség Jellačić felett aratott pákozdi diadalát követően – a végrehajtó hatalmat gyakorló, Országos Honvédelmi Bizottmány október 14-én a hazaárulással vádolt Haulik György zágrábi püspök magyarországi egyházi javainak zár alá helyezését deklarálta.²⁶ Ugyanakkor egy a Vallás és Közoktatási Minisztériumnak küldött utasításában Kossuth Lajos, mint elnök, elrendelte a „Muraköznek a zágrábi püspöki hatóság alóli kikebelezése, és a szombathelyi püspökséghez leendő kapcsolása tárgyában tett intézkedéseit haladéok nélkül foganatba vétetni.”²⁷

Az Eötvös lemondása után a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium ügyeit tovább vivő Szász Károly államtitkár október 15. keltezésű levelében fordul a pécsi püspökhöz. Itt, hivatkozva az Országos Honvédelmi Bizottmány fent idézett utasítására, jelzi Scitovszkynak, hogy a témával kapcsolatban, a mielőbbi megvalósítás érdekében, ugyan ezen a napon Hám János primásnak és Nádasdy Ferenc kalocsai érseknek is levelet küldött²⁸. A „rögtöni intézkedést az ország tudva lévő körülményei szükségképp megkívánják.” Ahhoz azonban, hogy az ehhez szükséges hivatalos iratokat, hangsúlyozottan utólag, mind az Uralkodónak, mind pedig a Római Szentszéknek fel lehessen terjeszteni, „Nagy Méltóságod ezennel megkerestetik, hogy [...] megbízása folytán mind azt, ami a szabályszerű kikebelezés eszközzésére szükséges, azonnal elkészíteni, s ide bemutatni szíveskedjék.” Az elkészült jelentéseket pedig majd a primásnak és a kalocsai érseknek továbbítja a minisztérium, azzal a céllal, hogy ők, az előírást követve, erre épülő folyamodványait a királynak és Rómának el tudják készíteni és felküldjék.

A hivatalos sürgetés nyomán szinte azonnal, október 19. dátumú latin nyelvű levélben²⁹ fordul a pécsi püspök Haulikhoz. A dokumentum elején hivatkozva a fent említett felszólításra, elkerülhetetlennek tartja a Muraköz átcsatolását a szombathelyi püspökséghez. Mivel úgy látja, hogy az ügy fordulóponthoz érkezett, határozottan kéri püspöktársát, hogy a lehető leghamarabb értesítse őt álláspontjáról. A helyzet egyértelművé tétele érdekében Scitovszky saját véleményét is röviden tudatja a címzettel. Ennek értelmében a fennálló viszonyok között a Muraközben élők érdekeit szem előtt tartva, hivatalos rendezésig a területet vikáriusként a szombathelyi püspöknek kell átengedni. A végrehajtás lehetséges menetéről kéri, hogy nyilatkozzék Haulik.

Ugyanezen a napon ír Scitovszky Balassa Gábor szombathelyi püspöknek is a kérdés kapcsán.³⁰ Mint az ügy kormánybiztosa jelzi püspöktársának, hogy – egy utóbb vá-

26 Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. (Kossuth Lajos Összes Munkái XIII.) Sajtó alá rendezte BARTA ISTVÁN Bp., 1952. 1. köt. 198.; ANDICS ERZSÉBET: *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben*. Bp., 1952. 1. köt. 159–160. Idézi: MOLNÁR 1998, 316.

27 A másolat felzetén az eredeti ügyiratszám: 5518/1094 c. Dátum Budapest, 1848. október 14. Lelöhely: Pécsi Püspöki Levéltár 1848/2002

28 A felzetén Pécsi Püspöknek eredeti tisztázata Lelöhely: Pécsi Püspöki Levéltár 1848/2002

29 A felzetén: Haulik György méltóságos zágrábi püspöknek 1848. október 19. latin eredeti tisztázata 1848/2002.

30 A felzetén Balassa Gábor Szombathelyi Püspöknek eredeti tisztázata 1848. október 19. Lelöhely: Pécsi Püspöki Levéltár 1848/2204

lasz nélkül maradt levelet – már augusztus 17-én küldött a zágrábi püspöknek a Muraközt illetően. Erre nem érkezett semmilyen reakció, ugyanakkor a hivatalos sürgetés mellett, maga is belátja, hogy a fennálló viszonyok között e régi óhaj teljesülése halaszthatatlanná vált. Jelzi Scitovszky azt, hogy határidőt adott a zágrábi püspöknek arra, hogy – addig is, amíg a Muraköznek a szombathelyi püspökséghez való szabályos átcsatolása az Uralkodónál és a Pápánál meg nem történik – a területet Balassa joghatósága alá vikáriusi jogkörrel (*jure vicarius*) átengedje. Ezt a javaslatát arra az egyházban élő szokásra alapozza, hogy „*Salus alterius sit suprema lex!*” [A felebarátod üdvé legyen a legfőbb törvény]. A konkrét esetben ez azt jelenti, hogy a muraközi hívek üdvét az szolgálja igazán, ha a kerületet jelenlegi főpapjuk joghatósága alól kivéve, a megye határán fekvő, szomszéd püspök joghatósága alá bocsátanak. Annak pontos indoklását, hogy a veszprémi és szombathelyi püspökség közül miért az utóbbit támogatja, a levél írója egy későbbi alkalomra ígéri.

Scitovszky arról is biztosítja püspök társát, hogy e kérdés eldöntése után meg lesz az a joga, hogy az ájtatos alapítványok és a papneveléshez szükséges költségek kapcsán észrevételeit és követeléseit megtehesse.

Hosszú hallgatás után érkezik meg Haulik latin nyelvű válasza Scitovszkynak november 3-án.³¹ Ebben először arról ír, hogy Muraköz leválasztását először a székes káptalannal, majd a konzisztóriummal megtárgyalta, és önnön lelkében is komoly vizsgálódásnak vetette alá. Mindezek után elutasítja a kérést, mivel az egyházmegyék összevonásánál, az egyház számára mindig a hívek örök üdvösségének szolgálata volt a legfőbb.

Haulik az álláspontja melletti érvelés során több ponton is reflektál Scitovszky augusztus 17. és október 19. leveleinek argumentációjára. Először is cáfolja, hogy szükséges és nélkülözhetetlen lenne, hogy a polgári közigazgatásban Zala megyéhez, és így a szorosabban vett Magyarországhoz, tartozó Muraköznek egyházilag is egy erre a területre eső egyházmegyéhez kellene tartoznia. Szavai szerint gyakran helyeznek független kerületeket, vagy valamely tartomány független részeit egyetlen püspök joghatósága alá, az adott terület polgári közigazgatására való tekintet nélkül. Ez a helyzet Európa számos országában, sőt magában a pécsi egyházmegyében is, ahol a Szlavóniához tartozó valpói kerületet kívánják a hívek épp a zágrábi püspökséghez átcsatolni.

A címzett véleménye szerint az sem állja meg a helyét, hogy a muraközi főesperességnek a szombathelyi egyházmegyébe történő betagolásából a hívek szempontjából jelentősebb lelki haszon származna, sőt épp ellenkezőleg, ez a lépés az érintetteknek minden bizonnyal lelki értelemben ártana. Szavai alátámasztására több indokot is felhoz Haulik. A századok óta élő gyakorlat fenntartása mellett a nyelvi azonosságot, a zágrábi püspöki székhellyel való könnyebb és egyszerűbb kapcsolattartást említi. Ezzel szemben nem lehet érv a váratlanul kitört és jelenleg uralkodó politikai káosz. A fennálló politikai helyzetnek még inkább oda kellene hatnia, hogy a hívek további megvárakoztatása elkerülhető legyen. Jó például szolgál erre épp az előbb említett valpói kerület híveinek a politikai hatóságok által is támogatott kérése, hogy a pécsi egyházmegyéből kiválhassanak.

Amennyiben a fenti érvek nem lennének önmagukban is elegendőek az elcsatolás visszautasításának indoklására, a zágrábi püspök megemlíti még, hogy sem a kánonjog

31 Latin eredeti tisztázata Zágráb, 1848. november 3. Lelőhely: Pécsi Püspöki Levéltár 1848/2204

sem a királyi főkegyúri és főfelügyeleti jog ezt a lépést nem támasztja alá, sőt magára a vallásra és a katolikus klérusra nézve is a legszomorúbb következményekkel járna. A kihasítás melletti azon érvet, hogy a terület lakosságának lelkiéletét, a fennálló viszonyok miatt, a zágrábi püspökséghez tartozás megzavarná, azzal utasítja vissza, hogy épp e lépés megtétele vezethetne zavarodottsághoz. Haulik levele végén jelzi, hogy az ügy kapcsán öt több levéllel is megkereste Balassa Gábor szombathelyi püspök, aki a fentiekkel azonos tartalmú választ kapott tőle.

Balassa egyébként már október 24. levelében a zágrábi püspökhöz fordult, de mivel nem kapott választ, november 6-án megsürgette kérését, mire a zágrábi püspök, a fentiekhez hasonlóan megtagadta a joghatóság átengedését. Ezért, írja november 14. keltezésű levelében³² Scitovszkynak „már most Méltóságodnak, mint Állami Biztosnak állása, s bölcsessége fog az ügynek kellő eldöntésére további irányt adni.”

A levéltári források alapján eddig fellelhető utolsó mozzanat az ügyben Scitovszky november 19. felterjesztésének³³ fogalmazványa, hogy a tisztázatot elküldték-e az illetékes Szász Károly államtitkárnak, az iktatókönyvben nincs nyoma. Itt olvasható azonban az ügyben illetékes kormány megbízott, pécsi püspöknek a fenti levélváltások fényében kialakult véleménye. Felterjesztésében először az ügy kapcsán eddig lezajlott levelezést röviden tekinti át. Ebben az az érdekes elem, hogy még Haulik püspök november 3. kelt, korábban ismertetett, levelének kézhez vétele előtt született. Ugyanakkor látatlanba is meglehetősen pontossággal vetíti előre a zágrábi püspök fentebb olvasható álláspontját és annak bizonyos indokait.

A miniszteriális megbízatást, a püspök „megkülönböztetett tisztelettel” fogadta és annak mielőbbi teljesítése érdekében a kézhez vétel után négy nappal augusztus 17-én a zágrábi püspökhöz fordult. Levelében, mint fent is láttuk, határozottan felszólította Haulikot, hogy közölje nézeteit a Muraköz átcsatolása kapcsán. Egyszersmind figyelmeztette őt azokra az okokra, amelyekre „a nemzet e régi óhajításának teljesítését javallják, ki mégis mai napig nekem nem válaszolt”. Ennek okát, meglehetősen találóan, abban látja, hogy „a kérdéses tárgyban a jelen viszonyokat tekintvén alig adhat oly nyilatkozatot, mely rést nem nyitna különféle kifogások és gyanúsításoknak valamint káptalanra, mellyel e tárgyat közleni kötelessége, úgy papjai, hívei, s a honnak polgárai részéről”. Az újbóli miniszteriális felszólítást követően, mint korábban olvashattuk, Scitovszky, ismételten sürgette püspök társát, hogy mielőbb nyilvánítson véleményt. Ő azonban „folyamatosan hallgat, s hallgatásából azt kell következtetni, hogy püspöki megyéje e részének kikebelezésében nem fog megegyezni”.

Ezt követően azokat az okokat sorolja fel, amelyek a Muraköznek a zágrábi egyházmegyétől való elválasztását indokolják. Elsőként említi, hogy a zágrábi egyházmegye minden, a magyar koronához tartozó, egyházmegye között (az esztergomit kivéve) a legnagyobb. Mintegy 756 000 lelket, 34 plébániát, 800 felszentelt papot, 25 szerzetest, 130 papnövendéket foglal magába. Így a legbuzgóbb főpásztor sem képes az előírt gyakorisággal a kanonika vizitációkat végrehajtani. A Muraközi főesperesség elválasztása jelentősen csökkentené ezeket a terheket, hisz az 1848-as névtár szerint 22 plébánia 40

32 A felzetten Scitovszky János Pécsi Püspöknek eredeti tisztázata Szombathely, 1848. november 14. Lelőhely: Pécsi Püspöki Levéltár 1848/2204

33 A felzetten: A vallás és közoktatási minisiteriumnak Pécs, 1848. november 19. Lelőhely: Pécsi Püspöki Levéltár 1848/2204

pap és 60 365 lélek tartozik hozzá. Növeli a zágrábi püspök terheit az is, hogy mivel jelenleg egyházmegyéje az adott területek mindegyikére kiterjed egyaránt meg kell jelenítenie a magyar országgyűlésen, a horvát, és dalmát tartományi gyűléseken, sőt a két utóbbi területen mint báni helytartónak polgári ügyekben is el kell járnia. Ennél is fontosabb, hogy a főesperességnek a zágrábi püspöki széktől hét napi járásra való távolsága miatt „felette theresen esik a híveknek a püspökhöz, mint bíróhoz nemritkán még tanukkal is menni.”

A következő a nyelvi indok. A zágrábi egyházmegyének a Dráván-túli részeiben csupán a horvát nyelv van jelen, míg a Muraközben a magyar nyelvet is használják. Ha a muraközi főesperességet elcsatolnák, akkor nem lenne szükség a zágrábi püspökségben magyar nyelven tudó papok képzésére. Ez amiatt is fontos lenne, mert a szorosabban vett Magyarországhoz tartozó Muraközben a magyar a hivatalos nyelv, míg Horvátországban „a magyar nyelv kizárásával az illír vagyis horvát nyelv használata fog kizárólag pártfogoltatni és sürgettetni.”

Az előzőekhez szorosan kapcsolódik az a probléma, hogy Muraközt magába foglaló Zala megye törvényhatóságaival, épp úgy, mint a magyar központi hivatalokkal magyarul kell tartani a kapcsolatot. Ezen felül az érintett főesperességből a zágrábi püspök mint bíró elé terjesztett ügyekben, a honi törvények értelmében, magyarul kell ítéletet hoznia. „Szentszéke mégis alig számlál egy-két egyént, ki a magyar nyelvnek elégséges ismeretével bírna.” A nevezett terület elcsatolása ezt a gondot is megoldaná.

A pécsi püspök szavai szerint az éppen zajló harcok is az elválasztás jogosságát támasztják alá. A magyarok és horvátok közti feszült helyzet miatt a főesperességben lakó magyaroktól „alig lehet, még huzamosb idők után is szeretetteljes viszonyt s bizalmat reményelni oly egyházi kormány irányában, mely nem székel magyar honban.”

Az előzőekben ismertetett okokhoz döntően járul hozzá a magyar politikai közvélemény egy 1825 óta folyamatosan hangoztatott igénye, hogy Muraközt egy magyarországi mindenek előtt a szombathelyi egyházmegyéhez csatolják.

A felterjesztés következő részében azokat az indokokat veszi sorra Scitovszky, hogy a Muraközt miért a szombathelyi egyházmegyéhez kellene csatolni.

A főesperességgel két egyházmegye szomszédos a veszprémi és a szombathelyi. Mindkettőben vannak horvát hívek és ezt a nyelvet beszélő papok. Ezért a püspökök egyaránt tudnának a Muraköz horvát híveinek gondozására anyanyelvű egyháziakat küldeni.

A püspöki székhely is mindkét egyházmegyében majdnem azonos távolságra van a főesperességtől, ebből a szempontból sincs különbség.

A szombathelyi püspökség mellett az szól, hogy területi növekedése esetén sem érné el a veszprémi püspökség lélekszámát. Konkrét számokkal alátámasztva ezt az érvet a jelentés tervezetben az olvasható, hogy a veszprémi püspökség ötvenkét plébániával és közel százezer lélekkel többet számlál, mint a szombathelyi. Abban az esetben, ha a Muraköz az utóbb említett egyházmegyéhez kerül, akkor a zágrábi megyében 321 plébánia és 697 ezer lélek maradna, a veszprémiben változatlanul 219 plébánia, 370 ezer katolikus élne, míg a szombathelyiben 205 plébánia 240 ezer hívő élne.

Az átcsatolás alkalmával az új egyházmegyei határokat is ki kell jelölni. Ez a Muraköz szombathelyi püspökséghez történő átkerülés esetén, a kormány megbízott nézete szerint, meglehetősen egyszerűen megoldható volna. Csak azt lenne szükséges kimondani, hogy a szombathelyi és zágrábi egyházmegyék közti határt a Mura vonala helyett a Dráva jelentené.

A forrás utolsó részében az átcsatolás módját taglalja a pécsi püspök. Először a magyar uralkodó egyházi ügyekbe való befolyásának – különösen püspökségek létrehozásának, illetve átalakításának – a jogtörténeti alapjait és forrásait említi. Elsőként, az utóbb hamisnak bizonyult, Szilveszter-bullára hivatkozik: „Azon apostoli szabadtékánál fogva (privilegium apostolicum), melyet Sylvester pápa Szent István királynak és utódainak adott, [...] elvitázhatatlan apostoli joguk van új püspökségeket alakítani s az egyházi megyéknek határait kijelölni, megállapítani.”

Példaként Mária Terézia intézkedéseit említi. Kiemeli, hogy 1775-ben, Scitovszky saját egyházmegyéjének, a pécsi megyének közigazgatásilag Szerém és Verőcze vármegyékhez tartozó plébániáiból huszonhetet a diakóvári püspökséghez csatoltat. A jóváhagyó pápai bulla az uralkodói döntést több évvel követte. A gyakorlati átcsatolást mind a két érintett püspökségből kiküldött egyházi biztosok hajtották végre. „E módon kezelt fogva a két főhatalom, ti. az apostoli király és Római Pápa minden efféle ki- és bekebelezési kérdéseket a hívek és polgárok teljes megnyugtatóásával elintézték”. Ezt az utat kellene követni a Muraköz esetében is.

A felterjesztésnek, ha el is ért a címzetthez, már csak elvi jelentősége volt, mivel november 11-e után a magyar erők amúgy sem tudták huzamosabb ideig ellenőrizni a Muraközt, így annak egyházi hovatartozása tekintetében minden maradt a régiben.³⁴

November 22-én, illetve december 12–18. között a magyarok újabb támadásokkal igyekeztek távol tartani Muraköztől az ellenséges csapatokat. A Windisch-Grätz tábornagy vezette összpontosított támadást követően Perczel Mór hadteste elhagyta Zala megyét, és december utolsó napjaiban Muraköz végleg a horvátok kezére került,³⁵ akik a gyakorlatban is végrehajthatták Muraköz közigazgatási értelemben való Horvátországhoz csatolását, így az egyházkormányzati átrendezés is lekerült a napirendről.

4. ZÁRSZÓ

Visszatérünk tanulmányunk címbeli kérdéséhez. Már a reformkor során a közigazgatásilag Zala megye részét képező Muraköznek egy, a szorosabban vett Magyarországhoz tartozó, egyházmegyéhez való átcsatolását azzal indokolják a zalai követek, hogy ezzel a magyar nyelv terjesztését kívánják szolgálni. A visszautasítás indoka is többször visszatér majd a téma kapcsán. E szerint a lehetséges befogadó egyházmegyék nem tudnak majd elegendő horvát nyelven tudó papot biztosítani a többségében horvátok lakta főesperesség híveinek. Ezen felül a kihasítás a Habsburg Birodalom egységét is veszélyeztetné, mintegy erősítve a magyarok belső önállósodási törekvéseit. Tulajdonképpen már ekkor a Muraköz kérdése Habsburgokkal szemben erősödő magyar illetve magyarokkal szemben erősödő horvát nemzeti törekvések egyik ütközőpontja volt. 1848 nyarára aztán a bécsi Udvar biztatására kiéleződő magyar – horvát katonai/politikai konfliktus miatt a tárgyalat kérdés kézzelfoghatóan az egymással

34 GRÉFIN GYULA: *A szombathelyi egyházmegye története*. Szombathely, 1929. 2. köt. 21–22. Idézi: MOLNÁR 1998, 316.

35 Az 1848 októberétől decemberéig Muraköz térségében folytatott hadműveleteket részletesen bemutatja: HERMANN RÓBERT: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*. Zala megye, 1848. október 17 – december 24. (Zalai Gyűjtemény 36./II.) Zalaegerszeg, 1995.

szemben álló magyar illetve horvát politikai/igazgatási integritás és önállóság kifejezője lett.

Mint láthattuk a tárgyalt levéltári források említenek nyelvi, közlekedési nehézségeket, a hívek üdvére vagy a történeti hagyományokra hivatkozó érveket az átcsatolás ellen vagy mellet. A fő argumentumok azonban a hosszabb ideje, vagy aktuálisan fennálló politikai viszonyokra vonatkoznak. Scitovszky példának okáért úgy fogalmaz, hogy az előbb felsorolt okokhoz döntően járul hozzá a magyar politikai közvélemény 1825 óta folyamatosan hangoztatott igénye a Muraköznek egy magyarországi egyházmegyéhez való átcsatolására. Szerinte a zajló harcok is az elválasztás jogosságát támasztják alá. A magyarok és a horvátok közti feszült helyzet miatt a főesperességben lakó magyaroktól ugyanis „alig lehet, még huzamosb idők után is szeretetteljes viszonyt s bizalmat reményelni oly egyházi kormány irányában, mely nem székel magyar honban.”

Ezzel szemben Haulik zágrábi püspök a kaotikusnak értékelt aktuális állapotokat épp a változtatás elleni érvként hozza fel. A fennálló politikai helyzetnek, szavai szerint, még inkább oda kellene hatnia, hogy a – többségében horvát – hívek további megrázkódtatása elkerülhető legyen azáltal, hogy a terület egyházi közigazgatása továbbra is horvátországi egyházmegyéhez tartozik.

A címbeli kérdésre tehát röviden azt lehet válaszolni, hogy a kialakult viszonyok között a katonai/politikai nyomás határozta meg a Muraköz egyházi hovatartozását érintő konfliktust.

CSABA MÁTÉ SARNYAI

POLITICAL AND/OR JURISDICTIONAL CONFLICT?

The territory of the so-called Muraköz (area along the river Mura in Southern Hungary) was a part of Zala County already in the 1820s-1830s. The idea of annexing the territory jurisdictionally into a diocese belonging to Hungary was supported by the representatives of Zala County. They justified that claim by the spread of Hungarian language. The status of Muraköz was an important issue in the anti-Habsburg Hungarian and anti-Hungarian Croatian national movements already at that time. In summer 1848 this issue raised into a symbol of political integrity and independence both for Hungary and Croatia.

TÓTH ISTVÁN

AZ ALFÖLDI EVANGÉLIKUS PAPSÁG SZEREPE A
SZLOVÁK ÉRTELMISÉG NEVELÉSÉBEN

Adalékok az alföldi szlovákok nemzeti önazonosság tudatának kérdésköréhez
19. és 20. század

A 18. század nagy népmozgásai nemcsak a szlovák-magyar nyelvhatár délre való eltolódását eredményezte, hanem az egykor tisztán magyar területeken – a nyelvhatártól jóval távolabb is – megjelentek a szlovák telepések. Itt komoly településeket keltettek ismét életre. Így válhatott Békéscsaba Európa legnagyobb szlovákok lakta településévé. Használt nyelvük és erős, jól szervezett egyházuk segítségükre volt hovatarozásukat illetően. A 19. század első felében is – annak ellenére, hogy beszélt nyelvük a szlovák – szükség volt olyan tanítókra, kántorokra, mint Karol Straka Békéscsabán. Az ő levelezéséből értesülhetünk arról, hogy az 1839-es évben Békés megyében 45 000-nél több szlovák van s ezeket 12 lelkész és 22 tanító látja el lelki és értelmi szükséglettel. 1837 óta Békéscsabán működött – Karol Straka és Zajac Daniel lelkész alapításával – egy Szlovák Olvasó Társaság. 1839-ben 28 tagja van. Ezek közül 2 földműves és 3 pedig kézműves. Tehát 23 fő lelkész, kántor ill. tanító, egyszóval az értelmiséghez tartozott. Ez az egyszerű tény is azt igazolja, hogy az Alföldre települt szlovákok keresték a kapcsolatot egymással. Tudták, érezték és vállalták, hogy ők összetartoznak. Kapcsolatot tartottak pozsonyi, pesti szlovák körökkel. Olvasták és megrendelték a Zora (Hajnal) c. lapot, több folyóiratot, színdarabokat s Dobšinsky-től a Történeti régiségeket. Könyvtáruk pedig ekkor mintegy 50 kötetből állt. Leveleztek a pozsonyi Cseh-szlovák Tudós Társasággal. Amikor K. Straka értesül Juraj Palkovič a Tanszék éléről való leváltásáról, megjegyezte: „Ő minket nem buzdított a nemzet iránti szeretetre és a szeretett anyanyelvünk gyakorlására ...”. Viszont Štúr Lajos kinevezését örömmel nyugtázta.

Az alföldi helyzetet persze még így sem látta kielégítőnek, hiszen akárcsak Zsello Lajos Kiskőrös ev. tanítója, úgy Straka Károly is arra panaszkodik, hogy „most az egész Alföldön az anyanyelv (szlovák) iránti szeretet megfogyatkozott, s a nemzetiség lelke átváltozott ...”. Sok szerint az „elfajzott”, akik persze még nem olyan ridegek szívűben az anyanyelvükön írott irodalmi termékek iránt.

Identitásukat erősítették jeles tudósai is, főként munkáikkal. Ilyen volt például Jancsovics István szarvasi lelkész 1847–48-ban megjelent 2 kötetes szótára és nyelvtana. Igaz e munkát a Magyar Tudományos Akadémia felkérésére kezdte el. Őt követte nem sokkal Haán Lajos a történetíró. Jancsovics és Haán is levelezéseivel kapcsolatot tartott a szélesebb értelemben vett Alföld – konkrétan a Bácska és Bánát szlovákságával. Jancsovics a kétkötetes művéből (szótár és nyelvtan) a Bácskában Godra Mihály

segítségével – szintén jeles nyelvész, több mint 40 példányt adott el. Haán Lajos pedig hasznos tanácsokkal és érdekes részletekkel látta el Mrva György petrováci lelkészt a település alapításával kapcsolatosan. Arra buzdított, hogy aki jó szolgál, az ismeri a közösség multját is – fogjanak hozzá a település történetének megírásához.

A nemzethez való tartozás tudatát, annak fokát mérhetjük le Koreny István szarvasi ev. gimnáziumi tanár leveleiből. Koreny a Matica Slovenska békési megbízottja volt. Így leveleit Viliam Pauliny Tóthnak küldte, mint az Irodalmi Társulat titkárának. Ő szervezte a Matica pénzalapjára a gyűjtést, különböző lapokra és évkönyvekre az előfizetéseket. Igen komoly szervezőmunkát végzett Bár a levelek alapján kapcsolata a mezőberényi, békéscsabai vezető személyiségekkel nem volt felhőtlen. Talán ide illik az a tény is, hogy id. Kutlík János 1858-ban barátjának Ctibor Zochnak írja: „... a mi Korenyünk is már jól beszél szlovákul.” Az elküldött jelentései azért fontosak és értékesek számunkra, mert ezekből kiderül kik voltak a békési térségben azon a tudati szinten, hogy támogassák saját egyesületüket, lapjukat, kiadványukat. Ezek azt igazolják, hogy legfőképpen a tanítók, papok, kántorok a támogatói a különböző akcióknak s csak igen kis mértékben található közöttük kézműves vagy földművelő polgár – leginkább Csabán és Szarvason. Ezek szinte mindegyike vidéki híreket küldözgetet az Obzor a Národny Hlásnik ill. más szlovák folyóiratokba. Egy bizonyos, Koreny aggodalma nem volt alaptalan, hiszen a Matica Adminisztratív Levéltára alapján 1864 és 1874 között a szűken vett Alföld területéről a valóban tag ill. alapító tag csak Koreny és Kvačala tagok szarvasról, ill. Makón Ottinger Franko. A többi pesti ill. bácskai lakos. Koreny levelei ugyanott megtalálhatók s ott az ő elszámolása alapján jóval több az alapító tag ill. támogató. A többi megyék megbízottjainak anyagai alapján Pestet is beleszámítva – Csanád, Békés megyék valamint a Bácska és Bánát területén az első tíz évben mintegy 30 alapító tagja van e területeken a Matica Slovenskának. Ha átvizsgáljuk a korabeli lapok megrendelőinek névsorát az Orol, a Pešt’budínske vedomosti 1861–1874 közötti előfizetői ugyanazok a személyek, egy-egy ritka esetben bővül a kör egy-egy iparos pl. szabómester ill. egy-egy község elöljáróságának megrendelésével. Többségében azonban azonos személyekről van szó. Így az egyes előfizetőknél 2–3 szlovák lap is jelen volt. Ez a 30 körüli, olykor 40-et közelítő megrendelői kör nem túl nagy a szlovákok létszámához viszonyítottnak. Ám a kor olvasói szokásainak és a lapok megfizethetőségének függvényében már nem is olyan csekély. Főként ha figyelembe vesszük azt, hogy Csaba, Pest, Petrőcz, Pitvaros, Tótbánhegyes településeken az Olvasó Egyletek is az előfizetők között szerepelnek. Így egy-egy újságnak folyóiratnak jóval nagyobb kisugárzó hatása volt s jelentősebb tömegek tudatát befolyásolhatta. Az is igaz, hogy ennek akkor van igazán jelentősége, ha figyelembe vesszük, hogy az alföldi szlovákok a 19. század közepéig jelentős izoláltságban éltek a környező települések lakosságától. Ezzel párosult a szlovákok szigorú endogámiája. Ebben változás csak a 19. század végén és a 20. század elején történt, ám ez nem volt jelentős mértékű. A vegyes házasságok megjelenése a beolvadást segítő tényezőként értékelhető. Itt történhet meg persze a leghamarabb a nyelvváltás is. Ezzel egyidejűleg a tudati és nemzetiségi hovatartozás is változhat. Nemzetiséget fenyegető tényezőként ez azonban nem fogható fel a dél-alföldi szlovákok esetében. Egy 1897-es Közgazdasági Szemlében megjelent összesítő adat szerint a szlovákok az év házasságaiból 11,57%-ot értek el. Ebből 10.89% szlovák és szlovák között kötöttet. A vegyes házasság mindössze 0,68%. Ebből is csak 50% esett a magyar nemzetiségre (az összes házasságok 0,38%-a). Ezt a tendenciát támasztja alá egy

tótkomlói vőfély (Starejší) Franko János. 1888-tól 1924-ig (46 éven át) vezette a házasságkötések jegyzékét (788 házasság kötődött ez idő alatt). Ebből jól kirajzolódik, hogy a tótkomlóiak a 46 év alatt egymás közt, ill. Pitvaros, Ambrózfalva, Tótbánhegyes, Csanádalberti, Békéscsaba és nagylak szlovákságával házasodtak.

Mindezek ellenére az eddig vizsgált források a valamely nemzettel való azonosulásnak nem manifeszt megjelenéseit alkották. Pontosabban szólva a lapok megrendelése, egyleti tagság felvállalása nem politikai értékű manifesztumok közé tartoznak. Más vonatkozású anyagot viszont nem leltünk vizsgálódásunk során. Csupán indirekt igazoló megnyilatkozásokat, amelyek szerint az egyház (főként a katolikus), valamint a közhivatalok részére gondot jelentett, hogy az alföldi nagyobb települések sem asszimilálódtak a 19. század végére.

Ezen a helyzeten az első világháborút követő években következett be változás. Ugyanis az északi szomszéd anyanemzettől és a déli ill. kelti szomszéd szlovák kisebbségeitől egyaránt izolálva lettek. Folyóiratokat, naptárakat a kultúra írott formában megjelenő hordozóit önmaguknak kellett létrehozni. S így a tudatosabb rétegnek idővel meg kellett szólalnia, hivatalosan kérvényeznie kellett. Szeberényi Lajos Zsigmond még a román megszállást kihasználva felsőbb hatóság engedélyével útjára bocsátotta a Čabiansky kalendárt (1920–1948). Mindez azonban már kevés volt – emelkedő példányszáma ellenére is. A kulturális mozgalom aktivistái közül 1923-ban Dorkovics Mihály lapindításra kért engedélyt, amit hosszú hónapokig tartó tortúra ellenére sem kapott meg. 1928-ban országos hatáskörű művelődési egyesületet kívántak létrehozni – ugyancsak az alföldi aktivisták. Itt már érezhető, hogy a manifeszt szándékok manifeszt megfogalmazásokban nyilvánulnak meg. Meg tudják fogalmazni céljaikat – tömören, célirányosan s megítélhetően képesek átfogni a célul tűzött feladatokat. Itt nyíltan vallják magukat szlovákoknak, de mindenkor megfogalmazódik a haza (Magyarország) iránti lojalitás. 1932-ben két önálló fogalmazványban – az egyik a Törvényhatósági Bizottsághoz a másik Békés vármegye Közgyűléséhez intéződött – a szlovákok kulturális igényeit fogalmazták meg. Így a hön óhajtott szlovák nyelvű gazdasági, közművelődési és kulturális időszakos lap, kulturális egyesület és a szlovák nyelv széleskörű bevezetése a különböző iskolatípusokban. Ez volt Kvasz György ügyvéd megfogalmazásában. Osgyán Béla mérnök pedig azzal is kiegészíti a követelések sorát, hogy az idegen hivatalnokokat cseréljék ki békéscsabai szlovák hivatalnokokkal. E tekintetben az 1939. február 5-én készült fogalmazvány a Vallás és Közoktatási Miniszterhez, minőségi változást jelent. A 12 pont követelés(ahogy írták nagyvonalakban) első pontja hangsúlyozottan követeli, hogy a szlovák néphez való tartozás, valamint Szlovákia mint őshaza nyílt felvállalása ne lehessen oka bárminemű üldözésnek és rendőrségi, csendőrségi eljárásnak. A második pont követeli a „tót” szó használatának eltörlését s helyette a szlovák használatának azonnali bevezetését. A harmadik még jobban szélesíti a kisebbségi jogokat s határozottan amellett foglal állást, hogy a hivatalos, közigazgatási nyelv azokon a településeken ahol többségben szlovákok vannak, legyen a szlovák nyelv. A további pontok a különböző iskolatípusok létesítésével, szlovák választókeretek létrehozásával foglalkozik, valamint azok parlamenti képviselőivel. Végül a 11 és 12 pont egy önálló szlovák egyházi esperesség (evangélikus) létrehozását tartja szükségesnek s a közvetlen, akadálytalan kulturális kapcsolat biztosítását Szlovákiával.

Ezek a követelések eljutottak egy változatban Dr. Szeberényi Lajos Zsigmondhoz, azzal a kéréssel, hogy a miniszterelnökhöz memorandum formájában juttassa el – mi-

vel felsőházi tag (1932 óta) – erre őt látták legalkalmasabbnak. A memorandum sorsát nem ismerjük, Az országos levéltári iratok között ennek nyomát nem lehetett fellelni. Ám mindenképpen hasznos az utókor és a kutató szempontjából, hogy mégis fennmaradtak.

Ezek a korábbi célkitűzésekhez és megnyilatkozásokhoz képest már híven reprezentálják, hogy bár statisztikailag a tárgyalt időszakon belül az alföldi szlovákság folyton csökkenést mutat, ám ezzel szemben nyílt, manifeszt megnyilatkozásaik a szlováksághoz való tartozásukról egyre erősebbek, egyre konkrétabbak. Ezek anélkül, hogy névsorok állnának a szövegek után mégis nem egyedi, egyszemélyi szándékoknak tekinthetők, hanem egy felszínre törő, tudatos szlovák tömeg szándékának reprezentatív megnyilvánulásának. S hogy mivel magyarázható a két korszak (19. és 20. század) dél-alföldi szlováksága eltérő viselkedése, arra álljanak itt Rév István sorai: „Nem minden történelmi helyzetben, nem minden sérelmet szenvedett csoportnak van ugyanis lehetősége nyílt konfliktusba bonyolódni, gyakran kerülni kell a demonstrativitást, de még a tömegességnek a látszatát is. Ilyen helyzetekben csak egyéni akciók lehetségesek, de az egyéni akciók tömegessége mégis csoportos társadalmi konfliktus meglétére utalhat.”

Ez alapján nem lehet azt állítani, hogy a dél-alföldi szlovákság azonosságtudatában komoly zavarok lettek volna. Hovatartozásuk tiszta, érthető volt mindig is, csupán nem nyert mindenkor kellő demonstrativitást.

ISTVÁN TÓTH

THE ROLE OF THE LUTHERAN CLERGY IN EDUCATING ETHNIC SLOVAK INTELLECTUALS ON THE GREAT HUNGARIAN PLAIN

The enormous population movements of the 18th century not only moved Slovak language sphere southwards, but resulted in the appearance of ethnic Slovak communities in the middle of Hungarian dominated territories. Slovak settlers moving south revived some one time important settlements. As a result Békéscsaba became the largest Slovak inhabited town in Europe. Their distinct language and well organized Church helped to preserve their Slovakian identity. Slovak communities settled in the Great Plain were in contact with each other. They were aware of, and accepted their belonging. They kept contact with Slovaks in Pozsony (today Bratislava, Slovakia) and in Pest. After World War I major changes took place in these communities. With the formation of Czechoslovakia and as a result of the Trianon Peace Treaty in 1920 Slovaks of the Great Plain became isolated not only from the majority of Slovaks, but also from some southern and eastern minor Slovak communities. They had to publish their journals and calendars themselves. These activities were mostly supported by teachers, priests, cantors and very few craftsmen or farmers also took actively part in them.

ZAKAR PÉTER

A POZSONYI HAZAFIÚI EGYLET

Pozsony, a reformkori Magyarország fővárosa, döntően német, ugyanakkor jelentős hányadában zsidó, magyar és szláv lakosságával a 19. századi polgári átalakulás fontos helyszínének számított.¹ 1848. április 11-én az uralkodó szentesítette az ún. áprilisi törvényeket, amelyek megalapozták a modern, polgári Magyarország felépítését. Elena Mannová egy nemrég megjelent tanulmányában arra hívta fel a figyelmet, hogy a Pozsony történetére vonatkozó kutatások az utóbbi időben „fokozatosan távolodnak a történelemnek az egy lakossági csoport szemszögéből való bemutatásától”.² Mindennek fényében különös jelentősége van annak, hogy a pozsonyiak 1848 őszén kísérletet is tettek egy multikulturális együttélési modell megvalósítására.

Pozsony történetének 1848 őszén jelentős tényezőjévé vált az ún. „Hazafiúi Egylet”, amely az egymással békében élő különböző etnikumok és vallási-politikai közösségek együttműködését kívánta megvalósítani. A nagy hagyományokkal bíró Pressburger Zeitung 1848. szeptember 19-i számában arról tudósított, hogy Pozsonyban egy patrióta egyesület („Der patriotische Verein”) alakult, amely üléseit a Schiller kertben tartja. Tagjai arra törekednek, hogy mindenki csak a törvényes magyar kormánytól fogadjon el utasításokat, s erőteljesen védelmezik a polgári átalakulás alapelveit. Már két felhívást is közzétettek, az egyikben minden katonai szolgálatra alkalmas férfit felszólítottak az ellenséggel való szembeszállásra, a másikban egy ágyúüteg alapítását szorgalmazták, azért, hogy annak segítségével Pozsonyt meg tudják védeni az ellenségtől.³

A pozsonyi Hazafiúi Egylet jelentőségét a Pozsony történetét tárgyaló, különböző nyelveken megjelent összefoglalások is felismerték. Kumlik Emil „A szabadságharc pozsonyi vértanúi” c. művében kiemelte, hogy 1848. március 15-ét követően Pozsonyban egy „Demokrata Egylet” alakult, amelynek elnökét Zerdahelyi Miklósnak hívták.⁴ Rövi-

1 FÉNYES ELEK: *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben, körülményesen leíratik*. III. k. Pest, 1851. 254–259. Kutatásainkat a Klebelsberg Kuno Ösztöndíj, illetve a MÖB CH ösztöndíjának támogatása tette lehetővé.

2 MANNOVÁ, ELENA: *Pozsony historiográfiája. Egy multiethnikus város múltjának differenciált bemutatása a 19. és a 20. század politikai fordulatai után*. In.: *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*. Szerk.: CZOCH GÁBOR, KOCSIS ARANKA, TÓTH ÁRPÁD. Pozsony, 2005. 47–61.

3 *Pressburger Zeitung* (a továbbiakban: PrZ) 67. (1848. szeptember 19.) 444.

4 KUMLIK EMIL: *A szabadságharc pozsonyi vértanúi*. Pozsony, 1998² (a továbbiakban: KUMLIK 1988.). 31, 37–42, 70–91.

den érintette az egyesület működését Emil Portisch 1933-ban megjelent munkája is.⁵ Az 1966-ban első ízben sajtó alá bocsátott, marxista szemléletű „Dejiny Bratislavy” c. kötet szerzői Jellačić előrenyomulásával hozták kapcsolatba az egyesület megalakulását, amelynek tevékenységével kapcsolatban egy hurbanisták ellen kiadott kiáltványt, valamint egy ágyúöntés érdekében indított gyűjtést említettek meg.⁶ Az egyesület alapításáról, működéséről rendelkezésünkre álló adatokat szeretnénk az alábbiakban röviden összefoglalni.

Az egyesület programja 1848. szeptember 9-i dátummal látott nyomtatásban napvilágot a városban divatozó három nyelven: németül, magyarul és szlovákul. Ez természetesen nem a véletlen műve volt. Az egyesület meghatározó alakja, Rázga Pál evangélikus lelkész már korábban sürgette a Pressburger Zeitung hasábjain a nemzeti egyenjogúság melletti határozott állásfoglalást. Számára a szabadságharc nem pusztán a magyar nemzet küzdelme volt, hanem az itt élő népek jogaiért, fejlődésért vívott küzdelem, amelyet Isten (aki egyenlőnek teremtett valamennyi embert) is támogatott. Mit kell értenünk a haza fogalma alatt? – tette fel a kérdést a Pressburger Zeitung 1848. szeptember 7-én megjelent számában. „Egy országot, amelyben a magyar nemzetiség uralma érvényesül, vagy egy olyan országot, amelyben magyarok, szlovákok és németek nemzeti egyenjogúságukra való tekintettel szabadon és boldogan élhetnek. E kérdés megválaszolásától függ alkalmasint a független és önálló Magyarország megmentése vagy pusztulása.”⁷

Zerдахelyi (Szerдахelyi) Miklós kilépett cs. kir. főhadnagy 1848 késő nyarán, Pozsonyban a vasút felé sétálva egy csoportot fedezett fel, amelynek tagjai a politikai eseményeket vitatták meg. Kiderült, hogy üléseiket Rudolf Beyer báró (alias: Rupertus) lakásán tartották. A házigazda egyik alkalommal egy már előre előkészített nyilatkozatot vett elő, amelyet fel is olvasott nekik. Zerдахelyi maga vitte el a nyilatkozatot Német Károly polgármesternek, aki később megtisztelte jelenlétével üléseiket. Kezdetben a Gesztenyés, majd a Schiller kertben üléseztek, végül már a vigadóban tartották gyűléseiket. Moritz Schiller és a már említett Beyer bárónál szerveződött meg az egyesület.⁸

1848. szeptember 9-ére datált programjuk szerint, amelyet 6000 példányban jelentettek meg, a „hazaszeretet és hazafiság igazi szellemétől” vezérelve az áprilisi törvények védelmére szövetkeztek, szemben a „mindig hatalmas s a sötétben mászó Reakció”-val. A szöveget Fekete A. stilizálta, a magyar változatot Zerдахelyi véglegesítette és az is bizonyítható, hogy Rázga Pál evangélikus lelkész is részt vett a munkában. Célul tűzték ki a Magyarország iránti rokonszenv növelését, a nyelvi, vallási és születésből levezetett előjogok semmibe vételét, a magyar diplomáciai nyelv és a törvényes magyar kormány iránti engedelmesség megszilárdítását.⁹ A fent említett előjogok elítélésének

5 PORTISCH, EMIL: *Geschichte der Stadt Pressburg / Bratislava. Volksstümliche darstellung in 2 Bänden.* Pozsony, 1933. (a továbbiakban: PORTISCH 1933.) II. k. 461.

6 LEHOTSKA, DARINA – PLEVA, JAN: *Dejiny Bratislavy.* Pozsony, 1966, 220.

7 PrZ 58. (1848. szeptember 7.) 377.

8 Hadtörténelmi Levéltár. Abszolutizmus kori iratok. Pozsonyi cs. kir. hadbíróság (a továbbiakban: HL Absz. ir. Pr. Krg.) 1849–2/222. 57–64. fol.

9 HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849–2/222. 70. fol. Nyomtatvány, illetve: Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv Alte Feldakten (a továbbiakban: ÖStA KA AFA) 1848 Serbisch-Banater-General-Kommando. IX. Fasc. Kt. 1903. 1848:9/70. Nyomtatvány. A felhívás szövegének magyar változatát tanulmányunk függelékében közöljük.

A kiáltvány fogalmazványa: HL Absz. ir. Pr. Krg. 18492/433/b. fol. 398399.

különös jelentőséget adott, hogy Pozsonyban 1848. április 23–24-én antiszemita zavargásokra került sor. Az egyesület tagjai így a korábbi zsidóellenes követelésekkel is határozottan szembefordultak.¹⁰ Jelszavuk – hasonlóan más megnyilatkozásaikhoz is – három nyelven látott napvilágot: „Törvény, szabadság, s becsület, / Légy védje frygünknek. // Gesetz, Freiheit und Ehre / Sei uns’res Bundes Wehre. // Zákon, sloboda a čest / Bránu nášho spolku jest.”¹¹

Az egyesület második, 1848. szeptember 14-én tartott gyűlésén ideiglenes elnököt választottak a 67 éves Zerdahelyi Miklós személyében, akinek helyettesítésével egy Gregor Klemm nevű, 32 éves fiókpénztári hivatalnokot bíztak meg. Három, különböző nemzetiségű írnok mellett tíz bizottmányi tag irányította a továbbiakban az egyesület életét.¹² Szeptember 15-i bizottmányi ülésükön a város polgármestere megnyugtatta küldötteiket, hogy a nagy mennyiségű lőporszállítás, amelyet egy százados felügyel, a szokásoknak megfelelően történik és a magyar minisztériumnak az illetékesek negyed évente jelentést tesznek róla. Gyűjtést indítottak a nemzetőrség fegyverekkel történő ellátása érdekében. Felhívásuk felszólította a patrióta érzelmű lakosságot, hogy tanácsal és tettel segítsék elő a fegyverek előállítását, egyúttal a fenti cél érdekében adakozásra szólította fel a polgárokat.¹³

Az egyesület öt tagja az ágyúk előállításának technikai megvalósítását is vállalta. Rudolf Beyer báró vezetésével egy tüzérosztály szervezése is megkezdődött. Kiáltványt bocsátottak ki a hazáját szerető ifjúsághoz „Freiwillige hervor!” címmel. A polgárokat aggasztó kérdések tisztázása érdekében (pl. éjszaka a városban erős katonai őrzérek vonultak fel-alá) küldöttséget menesztettek a polgármesterhez, aki igyekezett megnyugtani őket. Követelték, hogy a nemzetőrség a városon kívül is viselhesen fegyvert (ezt az óhajukat a város vezetése hamarosan teljesítette) és támogatták a bécsi önkéntesek felruházása érdekében indított akciókat is.¹⁴ Közben az egyesület taglétszáma is emelkedett: szeptember 9-én 85 taggal rendelkeztek, ez a szám szeptember 19-re 132 főre növekedett. Az egyesület vezetőségének, illetve tagságának befolyásos képviselői főként a polgári rétegek közül kerültek ki.¹⁵

Szeptember 16-án megjelentek az egyesület plakátjai, amelyek az egyesületbe történő belépésre szólították fel a hazafias polgárságot, egyúttal tudatták a pozsonyiakkal, hogy (fentebb idézett) programjuk nyomtatásban is megjelent.¹⁶ Szeptember 17-én tartott gyűlésükön javasolta az egyesület egyik tagja, hogy intézzenek a magyar országgyűléshez egy hűségnyilatkozatot. A tervezett kiáltvány szövegét Moritz Schiller laká-

10 MISKOLCZY AMBRUS: *Zsidóüldözés Pozsonyban 1848. április 23–24-én.* In.: *Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára.* Szerk.: ERDŐDY GÁBOR és HERMANN RÓBERT. Argumentum, [2002.] 227–248.

Néhány mondatos eltéréssel és hegelianus kommentárral ismét megjelent az elemzés egy másik gyűjteményes kötetben is, lásd: MISKOLCZY AMBRUS „...és a föld megnyílt alattunk”. *Zsidókravál Pozsonyban 1848. április 23–24-én.* In.: *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel.* Szerk.: CZOCH GÁBOR, KOCSIS ARANKA, TÓTH ÁRPÁD. Pozsony, 2005, 360–398.

11 HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849–2/222. 70. fol. Nyomtatvány.

12 Az egyesületnek egy német (Beyer), egy magyar (Fekete) és egy szlovák (Kosstelný) jegyzőkönyvvezetője volt.

13 ÖStA KA AFA 1848 Serbisch-Banater-General-Kommando. IX. Fasc. Kt. 1903. 1848–9/81.

14 PrZ 73. (1848. szeptember 26.) 486–487.

15 HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849–2/222. 70. fol.

16 HL Absz. ir. Pr. Krg. 18492/433/b. fol. 400. Nyomtatvány.

sán vitatták meg. A bizottmány egyik orvos tagja, dr. Nehur olvasta fel a tervezetet, amelyen több ponton változtattak. A kiáltvány szövegét megrövidítették és kihagyták belőle – többek között – azt a gondolatsort, amely szerint a város falai között évszázadok óta kentek fel és koronáztak meg királyokat.¹⁷

1848. szeptember 21-én délután négy órára az egyesület vezetősége népgyűlést hirdetett a vigadóba. A kitűzött időpontban, a címerekkel és nemzeti zászlókkal feldíszített teremben hatalmas tömeg gyűlt össze. A magyar országgyűlés képviselőihez intézett hűségnyilatkozat végleges, nyomtatásban is megjelent formája emlékeztette a címzetteket, hogy Pozsonyban a régi alkotmány romjain született meg „egy népképviselési alkotmány, arany szabadságunk szilárd biztosítója”. A kiáltvány szerzői élesen elítélték a törvényes magyar kormány elleni katonai és politikai lépéseket, különösen Jellačić támadását. Az aláírók nem kímélték a „népellenes udvari párt”-ot sem, amelyik visszaél a király gyengeségével, „akinek a szemei előtt rabló hordák pusztítják a hazát; akinek a nevében szerencsétlen családok ezreit űzik el otthonaikból és gazdaságukból, hogy koldusként bolyongjanak körös-körül az országban, akinek a zsoldjában egy átkozott pártnak becsvágyó, fanatikus eszköze máris előrenyomul Magyarország fővárosa ellen.

Ezek a sátánfajzatok azt akarják a királlyal elhitetni, hogy ő áprilisban nem volt király, hogy adományozzon, és most szeptemberben ő eléggé király ahhoz, hogy mindent amit megadott, visszavegyen.”¹⁸ Az aláírók végül határtalan bizalmukról biztosították a népképviselőket és egyúttal felkérték a magyar országgyűlést, a legrövidebb időn belül hozza meg a szükséges intézkedéseket, azért hogy „az összes isteni és emberi törvényből ne űzhessenek gúnyt és hogy testvéreink ezrei ne haljanak meg és ne váljanak nyomorulttá egy beteg, félrevezetett király miatt. Isten óvja drága hazánkat! – fejeződik be a kiáltvány. Ti azonban, tisztelt népképviselők védjétek a királyt és alkotmányunkat, amelyért mi is élünk és halunk” – olvasható a nyilatkozat végén.¹⁹ A jóváhagyott feliratot hétszáz polgár látta el kézjeggyel. A gyűlésen Rázga Pál és Gregor Klemm intézett lelkesítő beszédet az egybegyűltekhöz. Később az egyesület tagjait a Ceccopieri ezred felbomlasztásával és illegális toborzással is vádolták az osztrák hatóságok. Az ezredből dezertált katonák ugyanis októberben felesküdték a magyar alkotmányra. A népgyűlésről tudósító plakátok bevételét a szervezők a nemzetőrség ágyúí elkészítésére ajánlották fel.²⁰

Viktor Prato gróf, a 23. Ceccopieri sorgyalogezred hadnagya szerint Rázga Pál a népgyűlés elején rögtön magához ragadta a szót és kijelentette, hogy gyűlésüket a városi népesség toborzása céljából hívták össze. Felhívta hallgatósága figyelmét arra, hogy a haza veszélyben van, és mivel az uralkodó nem véd meg minket, az Országos Honvédelmi Bizottmány elrendelte az újoncozást. Jelentkezésre buzdította a katonakorú férfiakat, annak ellenére, hogy már sok áldozatot hoztak, majd így folytatta: „Én magam is, ha szükség lesz rá, tanáccsal és tetteimmel is támogatni foglak titeket.”²¹

17 ÖStA KA AFA 1848 Serbisch-Banater-General-Kommando. IX. Fasc. Kt. 1903. 1848:9/74.

18 HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849–2/222. 71. fol. Német nyelvű nyomtatvány.

19 HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849–2/222. 71. fol. Német nyelvű nyomtatvány.

20 PrZ 70. (1848. szeptember 22.) 464.

PETE LÁSZLÓ: *A frangepán csapat*. (A továbbiakban: PETE 2007.) 368. In.: *A források bűvöletében. Ünnepi tanulmányok Katona Tamás 75. születésnapjára*. Szerk: HERMANN RÓBERT, ZAKAR PÉTER. Szeged, 2007, 365–388.

21 HL Absz. ir. Pr. Krg. 18492/433/b. fol. 324–329.

A hazafiúi egylet az 1848. szeptember 26-i Pressburger Zeitung-ban köszönetet mondott a pozsonyi polgároknak a Bécsi Légió tagjainak szívélyes elszállásolásáért. A cikk írója szerint a pozsonyi férfiak példát vehetnek a légió katonáról, akik egy idegen népért, egy idegen országért ontják véréket.²² 1848 októberében változás állt be az egyesület vezetésében. Mivel Zerdahelyi Miklóst hadnagyi rangban a helybeli térparancsnokságon alkalmazták, ezért az irányítást a korábbi alelnök, Gregor Klemm vette át. A tényleges vezető szerep azonban egyre inkább Rázga Pál evangélikus lelkész kezébe került. Ez a természetes, izmos testalkatú, feltűnően magas homlokú férfi a pozsonyi szabadelvű lakosság meghatározó alakjává nőtte ki magát.²³

1848. október 17-én Rázga 43 forint 18 krajcárt adományozott ágyúöntésre.²⁴ Október 19-én mondta el a nemzetőrség és az összesereglett pozsonyiak lelkesítésére híressé vált beszédét a „Zöldfához” címzett fogadó 24. számú szobájának erkélyéről. Az egybegyűlteket felszólította, ragadjanak fegyvert és harcoljanak a cs. kir. erők ellen. „Ausztiria, ez a kicsiny, szánalmas országocska arra törekszik, hogy uralkodjon Magyarországon fölötte – mondta többek között – el akarunk vonulni és győznünk kell; mert ha legyőzetünk, akkor... városotok, Pozsony, Bécs nyomorult elővárosa lesz, ti pedig, akik megértitek ezt, koldusok lesztek. Ha azonban a hatalmas magyar nemzet győz, akkor a paraszt az ablakban fog állni és kedélyesen egy hosszú szárú pipát fog szívni, a szatócsból kereskedő lesz, a falvakból városok fognak kinőni. Ezért ragadjatok fegyvert! Fel Bécsbe! Le a Kamarillával, le a gyáva szoldateszkával!”²⁵

Rázga beszédében már ekkor határozottan Magyarország a dinasztia és az osztrák kormány ellen, illetve Magyarország függetlensége mellett érvelt. Maga is csatlakozott a Henrik Justi parancsnoksága alatt kivonult nemzetőrökhöz és Köpcsényben újabb beszédet intézett az ott összegyűlt honvédekhez és nemzetőrökhöz. Követelte, hogy valamennyi jelenlevő vonuljon Ausztiria ellen és harcoljon hősieken. Felszólította hallgatóságát a Bécs környékén állomásozó cs. k. seregek megtámadása és a magyar nemzet ellenségeinek a megsemmisítésére. Ugyanakkor magyarázatot adott a magyar csapatok visszarendelésére is, amelyet a határ átlépése körüli huzavona idézett elő. Eszerint Jellačić csak haladékot kapott a fegyver letételére, de ha ezt nem teszi meg, akkor erre a magyaroknak kell rákényszeríteni a bánt. Miután a már csüggedő nemzetőröket és honvédeket fellelkesítette, a pozsonyi nemzetőrség tábori lelkészeként elkísérte őket a schwechati csatába is, ahol a magyar hadsereg október 30-án vereséget szenvedett.²⁶

A katonai és politikai események hatására a pozsonyi hazafiúi egylet október végén fokozatosan beszüntette tevékenységét. Vezetői közül többen a kialakuló magyar katonai, illetve polgári igazgatásban kaptak feladatokat. Rázga, mint fentebb érintettük, elkísérte a nemzetőröket a nyugati határszélre. Rudolf Beyert, az egyesület másik meghatározó alakját, aki 1848 nyarán a pozsonyi nemzetőrség tisztje volt, 1848. október 12-én

22 PrZ 74. (1848. szeptember 26.) 494.

23 Rázgáról további irodalommal lásd ZAKAR PÉTER: *Egy szlovák származású 1848/49-es mártír: Rázga Pál*. In.: *A Kárpát-medence vonzásában. Tanulmányok Polányi Imre emlékére*. Szerk.: FISCHER FERENC, HEGEDŰS KATALIN, MAJOROS ISTVÁN, VONYÓ JÓZSEF. Pécs, 2001, 577–586.
Vértanúk könyve. A magyar forradalom és szabadságharc mártírjai 1848–1854. Szerk.: HERMANN RÓBERT. Budapest, 2007. 172–175. (A vonatkozó rész Zakar Péter munkája.)

24 HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849–2/433/b. 368. fol.

25 HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849–2/433/b. 262. fol.

26 HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849–2/433/b. fol. 262–264, 313–316. fol.

nevezték ki az olasz katonákból alakult ún. Frangepán-csathoz századosnak, majd még ugyanazon hónap végén őrnagy-parancsnoknak.²⁷ November közepén Beyer Lipótváron állomásozott, Kossuth Lajos ugyanis Lipótvár parancsnokának nevezte ki, de a modern szakirodalom szerint alkalmatlannak bizonyult erre a posztra és akadályozta a szükséges munkálatok elvégzését. Görgei Artúr tábornok véleménye szerint Beyerben „bízni nem lehet, minthogy ő egyedül maga s családja sorsának biztosításával gyötrődik”, s ha az ellenség pénzt ajánlana, azt esetleg elfogadná.²⁸ Görgei javaslatának megfelelően 1848. december 15-én Ordódy Kálmán őrnagy vette át a vár parancsnokságát. Beyert ekkor Kossuth Pestre rendelte, hogy a Frangepán csapat szervezéséhez kapott pénzzel elszámoltassa. A megrettent főtiszt erre 1849 januárjában Poroszországba menekült.²⁹

Rázga és Klemm Pozsonyban részt vett az Országos Honvédelmi Bizottmány (OHB) rendeletének megfelelően felállított vizsgálóbizottmány munkájában, amely kiszűrte a magyar szabadságharc szempontjából politikailag nem kívánatos leveleket a postai forgalomból. A politikailag ellenséges hangvételű leveleket Újházi László Pozsony megyei kormánybiztosnak adták át. Munkájuk nem volt eredménytelen, hiszen Csány László főkormánybiztos 1848. november 19-én arról tájékoztatta az OHB-t, hogy V. Ferdinánd király és Windisch-Grätz herceg proklamációit Pozsonyban letartóztatták.³⁰

Amikor 1848. december közepén a cs. kir. főhadssereg támadása megindult, Rázga barátai figyelmeztették a lelkészt, hogy menekülnie kellene. Ő azonban elhárította ezt a lehetőséget: „Ne sértsetek. Gyáva volnék, ha elhagynám polgártársaimat, akik az én tanácsomra siettek a hazát védeni.”³¹ Miután a cs. kir. hadsereg 1848. december 18-án bevonult Pozsonyba, a városi előljáróság listát készített azokról, akik a forradalom alatt kiemelkedő szerepet játszottak. E listán az egyesület több tagja is szerepelt, akiket letartóztattak és vizsgálat alá vontak

Windisch-Grätz herceg 1848. december 24-én utasította Johann Kempen von Fichtenstamm altábornagyot, a pozsonyi katonai kerület parancsnokát, hogy állítson fel egy katonai vizsgáló bizottmányt Pozsonyban. A pozsonyi vízikaszárnyában raboskodott többek között A. Schaiba könyvkereskedő, Zerdahelyi és Rázga is.³² Az egylet egykori tagjai közül két főt kivégeztek: egyikük Daniel Christian Dreszler színházi pénztáros volt, aki szabad szájú ember lévén, gyakran szidalmazta a zsarnokokat, rajta 1849. január 18-án, reggel 7 órakor hajtották végre a halálos ítéletet. Dreszler úgy vélte,

27 BONA GÁBOR: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*. Budapest, 2000.³ (a továbbiakban: BONA 2000.) 250.

PETE 2007. 373.

28 RABÁR FERENC: *Lipótvár ostroma 1848–1849-ben*. Hadtörténelmi Közlemények 35. (1988/2.) 362–383. Görgei Artúr levelét és Kossuth választát, amelyben jóváhagyja Beyer elmozdítását közli: *Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése, 1848–1849*. S.a.r., szerk. és előszó: HERMANN RÓBERT. Budapest, 2001. 156–158.

29 BONA 2000, 250.

30 *Csány László kormánybiztosi iratai. 1848–1849*. II. k. S.a.r. HERMANN RÓBERT. (Zalai Gyűjtemény 44.) Zalaegerszeg, 1998, 40–42.

31 KUMLIK 1998. 73. Emil Portisch, aki 1933-ban 2 kötetben a laikus közönség számára összefoglalta a város történetét, nem állta meg, hogy ehhez a jelenethez hozzá ne fűzze. „Ma ilyenfajta vezérek már nincsenek. Mindig ők az elsők, akik elszaladnak.” PORTISCH 1933. II. k. 461.

32 CZIGANY JENŐ: *Szemelvények a bécsi és pozsonyi fenytő börtönökben 1849-ben raboskodott politikai foglyok írásából. (Adalékok a soproni Zádori-Stettner Lajos életéhez.)* Soproni Szemle 15. (1961/3.) 233–242.

a Hazafiúi Egyletben betöltött szerepe miatt állították a bizottmány elé, s mély megbánással beszélt arról, azt hitte, hogy az egylet tagjaként Magyarország érdekeit szolgálta. Öt hónappal később, június 18-án végezték ki Rázga Pál evangélikus lelkészt, akinek hagyatékában lapult a Hazafiúi Egylet számos dokumentuma, ráadásul még a Pressburger Zeitungban írt, forradalmi szellemű cikkeivel is el kellett számolnia.³³

Kevésbé tragikus alakult további egyleti tagok sorsa. Zerdahelyit 1848. december 18-án tartóztatták le. Fegyveres felkelésben való közreműködéssel vádolták, amit az is alátámasztott, hogy vallomása szerint honvéd hadnaggyá is kinevezték. Főként az egyesület alapításának körülményeiről, a népképviselőkhöz intézett petícióról, levelezéséről és Újházi László kormánybiztoshoz fűződő kapcsolatairól faggatták a vizsgálat során. Vallomásában azzal védekezett, hogy az egylet alapelvei törvényesek voltak. Ennek ellenére a hadbíróság megfosztotta cs. kir. főhadnagyi rangjától és a már letöltött 8 hónapos vizsgálati fogság mellett még további 4 hónap porkolábi fogházra ítélték.³⁴

Gregor Klemm sem kerülhette el sorsát. Ő 1849. december 6-án kelt beadványában megpróbálta igazoltatni magát a pesti cs. kir. hadbírószágon. Ez lett kis híján a veszte. Mivel gyanúsnak tűnt a hatóságok számára, 1850. március 12-én átszállították Pozsonyba. Az ottani hadbíróság számára Rázga és Zerdahelyi vizsgálati anyagából könnyen összeállították a Klemmre vonatkozó adatokat. Hamar fény derült arra, hogy Klemm alelnöke, majd elnöke volt az egyesületnek, amelynek célja a bíróság megítélése szerint a köztársasági államforma biztosítása lett volna. Súlyosbító tény volt, hogy Rázgával együtt részt vett a levélvizsgáló bizottmány munkájában, majd 1849. február 17-én az OHB postahivatalnokká nevezte ki. A szabadságharc végén Bem mellett szolgált, mint hadipénztáros.³⁵ Mindez bőven elégséges volt ahhoz, hogy 1852. március 27-én a pozsonyi cs. kir. hadbíróság egyhangúan kötél általi halálra és mellékbüntetésként vagyonelkobzásra ítélje. Az uralkodó ítéletét 1852. augusztus 4-én 4 éves várfogságra mérsékelte a vagyonelkobzás fenntartása mellett.³⁶

A pozsonyi Hazafiúi Egylet 1848 őszén kísérletet tett a városban élő, különböző nemzetiségű lakosság összefogására az áprilisi törvények, a polgári átalakulás értékeinek védelme alapján. Vállalkozásuk sikerét nem csak sikeres rendezvényeik, hanem az is bizonyítja, hogy tagjaik közül több embert a megszálló hatalom hadbíróság elé állított. Nem rajtuk múlt, hogy ez az összefogás végül megghiúsult. Ugyanakkor az egylet tagjai már 1848 őszén egy olyan nemzetiségpolitikát szorgalmaztak, amelyre a szabadságharc vezető politikusai a keserves tapasztalatok hatására csak 1849 júliusában tudták magukat elszánni.³⁷

33 *Vértanúk könyve. A magyar forradalom és szabadságharc mártírjai 1848–1854.* Szerk.: HERMANN RÓBERT. Budapest, 2007. 115–116, 172–175.

Az eljárásról részletesebben lásd ZAKAR PÉTER: *Egy szlovák származású 1848/49-es mártír: Rázga Pál.* In.: *A Kárpát-medence vonzásában. Tanulmányok Polányi Imre emlékére.* Szerk.: FISCHER FERENC, HEGEDŰS KATALIN, MAJOROS ISTVÁN, VONYÓ JÓZSEF. Pécs, 2001, 584–585.

34 HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849–2/222. 68–148.

35 Érdekességgént megemlíthjük, hogy Gregor Klemm fia is honvéd hadnagyként teljesített szolgálatot. BONA GÁBOR: *Hadnagyság és főhadnagyság az 1848/49. évi szabadságharcban* (Második kötet: H-Q). Budapest, 1998. 235.

36 HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849–1850–2/449. 678–695. fol.

37 Függelékben közöljük a Hazafiúi Egylet 1848. szeptember 9-én kelt hirdetményének magyar nyelvű változatát. A közlés során a mai helyesírási és központosítási szabályokat tekintettük irányadónak. HL

FÜGGELÉK

A nép honpolgári jogainak megőrzésére alakult **Hazafiúi Egylet** Hirdetménye.

Pozsony, 1848-ki szeptember 9-én

Lelkesedve a hazaszeretet és hazafiság igazi szellemétől, mely a világ minden népeinél a valódi szabadságérzelmek tiszta forrásából ered, Magyarországnak alól írott honpolgárai összeállottunk, és akarunk nehéz idők nyomulása közben szilárdul egymás mellett állani, egymás mellett állani a veszélyezett haza javára és fenntartására a csendnek s rendnek, nem kevésbé pedig régi jogainknak is s folyó]. 1848-ki évi áprilisban [!] szentesített zsenge kiküzdményeink épségben tartására.³⁸

Akarunk értelmes beszéd által polgártársaink felvilágosításán fáradozni, őket oktatni, s így az igazság világát terjeszteni a nép minden rétegei közé, s ehhez szükségünk van

a nép gyülekezetekre.

Akarunk továbbá erős gát lenni a hazaáruló fondorkodások özöne ellen, s erős véd, álnok, hazug, vagy megvakított hazaellenség rohama ellen; végre akarunk a még mindig hatalmas, s a sötétben mászó Reakciónak, mely minket, jogainkat, nyugalmunkat, szabadságunkat, kiküzdményeinket, sőt tulajdonunkat is megsemmisíteni fenyeget, nyíltan útját állani, homályos törekvéseit napvilágra húzni, önmagát pedig, ezen vész hozó csoportot tartós figyelem és felügyelés által a büntető törvény s nyilvános megvetésnek átszolgálni; s mindehhez szükségünk van bátorságra, erőre és egyességre, mellyel az Isten minket kegyelmében megáldjon.

Az egylet összelép: hogy nézetek s eszmecsere által azon elvekről és véleményekről győződjek meg, melyek a jelen – a honunk szorultsága – idejében egy honpolgár legszentebb s előkelőbb kötelességei közé tartoznak, és arra: hogy szoros kapcsolatban, a szónak s hazafiúi cselekedetek hévével magunkat kölcsönösen lelkesítsük és erősítsük.

Az egylet feladatul tűzi magának, minden, az országhoz tartozókban hazaszeretetet ébreszteni, és az idegeneknél Magyarhonérti rokonszenvet előteremni.

Ő a törvényes rendnek szellemi tehetségét és tollát szentelni fogja, s állandóul csak ezen téren rendületlen maradni. [!]

Munkásságában ezen egylet nem teend semmi különbséget a nyelv-, vallás-, születés és polgári állásra nézve, emlékeztvén azon eldönthetetlen tételről: miszerint mindenki a népből Magyarhonnak fia.

Mi akarjuk a magyar nyelvet mint diplomatikai és hongyülési nyelvet tisztelni és tiszteltetni, ez kívántatósága a törvényeknek és egységnek, melyre törekszünk.

Absz. ir. Pr. Krg. 1849–2/222. 70. fol. Nyomtatvány, illetve: ÖStA KA AFA 1848 Serbisch-Banater-General-Kommando. IX. Fasc. Kt. 1903. 1848:9/70. Nyomtatvány.

38 Utalás az 1848. április 11-én szentesített törvényekre.

Az egylet befolyását avval jelentékesítendi: hogy minden és kiki,³⁹ valamint a hatóságok is, magokat egyedül a magyar törvényes országhoz tartassák, és semmi parancsokat más felől el ne fogadjanak.

Az egylet kezét adand szavát fogadand: hogy szemügyre szigorúan veendi s a sajtó által nyilvánosságra hozandja mindazokat, kik üzletöknek tekintik polgártársaink hazafiúi érzelmeit gyöngíteni, vagy teljesen megrontani.

Mint a nyilvánosság barátja és képviselője, az egylet keményen szembeszálland azon alattomos kémrendszerrel, mely a polgárság politikai viseletén örködik; és annak eszközeit ahhoz tartás végett a sajtó útján átadandja a nyilvánosságnak.

Az egylet legszentebb kötelességeinek egyike pedig felvilágosítólag, s ennél fogva nyugtatólag hatni a népre. Mindenki tehát e tekintetben mind afelett, miről felvilágosítás adathatik, készakaratú, szíves s lehetőképp elégséges választ nyerend.

Az egylet végre minden, a politikai jogaiban és törvényes szabadságában megsérült honpolgárért, legyen az sajtó által, vagy más célirányos utakon, síkra lépénd. Általában védője lesz s támasza az igazságtalanul üldözötteknek és elnyomottaknak, ellensége pedig azoknak, kik a csendnek, rendnek és biztosságnak útját állják.

Jelszavunk: **Törvény, szabadság s becsület,
Légy védje frigyünknek!**

Az ideiglenes választmány tagjai: Zerdahelyi M., elnök; Klemm G., alelnök. — Beyer R., Fekete A., Kosztelny A., tollnokok. — Bittó K., Chalupka A., Ehrenhoffer M., Gerley J., Kasmanhuber J., Linczboth J., Modrovich K., Rázga P., Reisbach S., Reviczky J., Schiller M., Sieber H., Stoffregen L., — Egylet tagjai: Acz G., Aich G., Aigner A., Bellosics J., Bilofszky F., Bökh M., Britvets J., Charibony A., Eremit C., Esch J., Esch J. id., Fazekas J., Feigler K., Feigler F., Feigler I., Frajman C., Gessner I., Glatzay G., Glós R., Gyengö R., Hergovics, Hermann, Horváth A., Jóna J., Kausler R., Kempf K., Kherndl A., Korner M., Kőszeghy F., Kress J., Kugler P., Lackner J., Lasz F., Lessikar F., Luntzer D., Maisch S., Mangold K., Maschek J., Matucha C., Meer P., Meissner M., Mieg W., Neuburg I., Palm P., Pauer J., Prileszky J., Prohaczka J., Schaiba A., Schmit G., Schreiber A., Schwerdtner K., Setéth J., Stanczl J., Steinmeier A., Stern J., Stolba K., Stromsky A., Tauber I. A., Taund D., Thewrewk J., Tischner., Usnul K., Wittenberger J., Vizi S., Wehle C., Ziegler F., Zuna.

39 Értsd: az összes és minden egyes ember.

THE HAZAFIÚ ASSOCIATION OF POZSONY

The so-called Hazafiú (Patriot) Association became an important actor of social life of Pozsony (today Bratislava, Slovakia) in autumn 1848. Their aim was to enhance the peaceful cooperation of different ethnic and religious groups living together in the city. Members of the association accepted orders solely from the legitimate Hungarian government and were protecting the fundamentals of civic transformation. The Lutheran priest, Pál Rázga, was a key figure of the association. As a result of military and political developments the association ceased its activity at the end of October 1848. At the end of the war of independence two members of the association were executed. The cashier of the association, Daniel Christian Dreszler, was executed on the morning of 18th January 1849. Five months later, on 18th June 1849 the Lutheran priest, Pál Rázga, was executed. The so-called Hazafiú (Patriot) Association tried to unify the ethnically diverse inhabitants of Pozsony in autumn 1848 to protect the values of civic transformation based on the so-called April Laws of 1848. The success of their attempt is not only proved by their successful programs, but also by the fact that some members of the association were convicted by military tribunals of the invading power.

PÁL JÓZSEF

HAMVAS ENDRE CSANÁDI PÜSPÖK A FELVIDÉKI MAGYAROKÉRT
(1945–1948)

Az 1918-ban megalakult Csehszlovákia sok nemzetiségű országgént jött létre. Az ország 13,5 millió lakosából 4,5 millió volt a nemzetiségi. A Csehszlovákiához csatolt területeken az 1910-es népszámlálás adatai szerint 896 000 magyar nemzetiségű élt, de még 1919-ben is 693 000 vallotta magát magyarnak.¹ A nemzetiségek erőszakos asszimilációja nem hozott eredményt, sőt az első adandó alkalommal (1938) visszatértek anyaországukhoz. Természetesen a csehszlovák állam szétbomlasztásából a nacionalista szlovák erők is kivették részüket.

A Londonban székelő, Benes vezette csehszlovák kormány úgy képzelte el az újjáélesztett Csehszlovákia stabilitását, hogy a néprajzi határokat kitolja az államhatárokig, tehát a szétbomlasztásban felelősnek kikiáltott népeket (németeket, magyarokat) kitelepíti az államhatárokon túlra. A kitelepítéssel az emigráns kormány a bűnösnek kikiáltott népek kollektív büntetését, és vagyonukkal a szociális feszültség mérséklését is el akarta érni.

A szudéta németek kitelepítésének gondolatát viszonylag könnyedén elfogadtatták a szövetséges nagyhatalmakkal, de a magyarok kollektív kitelepítéséről nem sikerült őket meggyőzni, hiába bizonygatta Benes, hogy „a magyarok kivétel nélkül sovíniszták, irredenták. A Benes kormány 1944. nov. 23-án megfogalmazott hivatalos kérelmét is elutasították.”²

A londoni és a moszkvai csehszlovák emigráció a háború végére közös nevezőre jutott a magyarellenességben, továbbá abban, hogy a nagyhatalmakat kész helyzet elé kell állítani. A közösen megfogalmazott, és a kormány által 1945. ápr. 5-én Kassán közölt program értelmében, valamennyi Csehszlovákiában élő magyar elveszítette állampolgárságát, kivéve azokat, akik részt vettek az ellenállási mozgalomban.³

Az új államhatalom rögtön hozzá is kezdett a program gyakorlatba való átültetéséhez: elbocsátották a magyar nemzetiségű köz- majd magánalkalmazottakat, megszüntették a magyar iskolákat, tömeges méreteket öltött a magyarok lakásainak igénybe vétele, megtiltották a magyar nyelv használatát a nyilvános helyeken. Itt jegyezzük meg,

1 Lásd: *Jelentések a határon túli magyar kisebbségek helyzetéről*. Medvetánc könyvek, Budapest 1988, 187–188., 235.

2 Lásd: BALOGH SÁNDOR: *A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–48*. Kossuth, 1982, 103–104.

3 ARATÓ ENDRE: *A magyar-csehszlovák viszony ötven éve*; Kossuth 1969. 71. old

hogy Szlovákia keleti feléből 1944–45 fordulóján körülbelül 10 ezer magyart hurcoltak el a Szovjetunióba kényszermunkára.⁴

A csehszlovák kormány a magyarok kitelepítésének gondolatával sem hagyott föl. Az 1938 után ide betelepült, mintegy 20 ezer magyar kitoloncolását gyors ütemben végre is hajtották. Az esetek többségében még ingóságaikat sem vihették magukkal.⁵

A magyarországi politikai pártok és a magyar kormány tiltakozó jegyzékekkel fordultak a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz a csehszlovákiai magyarság ügyében. A csehszlovákiai magyarság szenvedéseinek híre természetesen eljutott Hamvas Endre csanádi püspökhöz is. A püspök – aki fölemelte már tiltakozó szavát a zsidók deportálása, a németek és „civil hadifoglyok” Szovjetunióba hurcolása ellen – a kollektív büntetésnek ezt a formáját sem hagyta szó nélkül. 1945. június 26-án levélben fordult a magyar katolikus egyház akkori fejéhez, Grósz József kalocsai érsekhez, hogy a kormány útján a püspöki kar nevében küldjön tiltakozó levelet a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz.

Grósz érsekhez írott levelében a kitelepítés elleni tiltakozás főbb érveit is fölvázolta:

- minden kitelepítés mérhetetlen szenvedéssel jár, azért már az emberiség szempontjából is fel kell szólalni ellene.
- a magyarok kitelepítése ezen kívül égbekiáltó igazságtalanság is, mivel a magyarok ezer esztendő óta lakják ezt a földet, és nem lehet egy népet büntetni csupán földrajzi helyzetéért.
- ha a magyarokat azért akarják kitelepíteni, mert a csehszlovák állam egységét veszélyeztetik, akkor a szlovákokat ugyanilyen sors illetné, ismeretes lévén az ő elszakadási törekvésük is a csehektől.
- ha a magyarokat Csehszlovákia egyáltalán nem kívánja, hagyja meg az 1938-as határt, és így a magyarok kívül fognak esni az országon.
- ha pedig, mint győztes, ragaszkodik a trianoni határokhoz, akkor az új idők által kívánt jószomszédi viszony érdekében hagyja békében szülőföldjükön a magyarokat, akik a csehszlovák államférfiak régebbi nyilatkozatai szerint, tudtak hasznos és lojális polgárai lenni a köztársaságnak.

Levelének utószavában megdöbbenő információkat közöl az érsekkel:

„Már zárni akartam leveletem, mikor értesítést kaptam arról, hogyan bánnak Kasán a magyarokkal. Aki magyarul beszél az utcán, azt felpofozzák. A kiutasított magyaroknak csak 30 kg-os csomagot szabad magukkal vinniük. Ezer és ezer család lett földönfutóvá. Az őslakó magyaroknak ingatlanait veszik el, és karjukra M betűt tetoválnak, mint tették a németek a zsidókkal. Internáló táborokban akarják őket összegyűjteni. Tobzódik a gyűlölet, és fenekednek egymás ellen az emberek.”⁶

A csehszlovák kormány, miután – mint láttuk – a magyarok kollektív kitelepítésének gondolatát nem sikerült elismertetni a nagyhatalmakkal, a potsdami értekezleten (1945. július–augusztus) első lépésként legalább azt akarta elérni, hogy a felvidéki magyarokat kicserélhesse a Magyarországról önként távozni akaró szlovák nemzetiségiek-

4 Lásd: uo. 70.; BALOGH i. m., 107–108.; *Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről* 194–196. old.

5 BALOGH i. m., 108.

6 Szeged-Csanádi Egyházmegye Püspöki Levéltára – továbbiakban PL 1121/945

kel. A potsdami értekezlet azonban nem teljesítette ezt a kérést sem, hanem – kötelező előírás helyett – a két ország megegyezésére bízta a lakosságcsere megvalósítását.

A csehszlovák kormány ezután arra törekedett, hogy olyan viszonyokat teremtsen, amely a magyarokat az ország „önkéntes” elhagyására bírja, a magyar kormányt pedig a lakosságcsere gondolatának elfogadására készíti. Fokozták ezért a magyarellenes zaklatásokat.

A magyarellenes terror fokozódása, azonban először nem a lakosságcserébe való belenyugvás, hanem az újabb tiltakozó akciók felé vitte a magyar kormányt és az egyes koalíciós pártokat. Mindszenty József esztergomi érsekké történő kinevezésével, az ismét teljessé vált magyar katolikus egyházi vezetés sem hallgatott tovább. A hivatalos megnyilatkozást sürgetők között ott találjuk Hamvas püspököt is.

Amikor Drahos János érseki helytartó Mindszenty nevében szept. 29-én meghívja a püspöki konferenciára, és probléma fölvetéseket kér tőle, Hamvas püspök első helyen a felvidéki magyarok helyzetének megtárgyalását, és a győztes hatalmak püspökeihez küldendő tiltakozó levél küldését javasolja.

Ebben a levélben a magyar püspöki kar mutasson rá arra, hogy a magyar nép nem háborús bűnös, nem vonható vád alá a bácskai vagy a zsidó atrocitások miatt sem, melyeket német eszmékkel fertőzött fanatikus csoportok vagy egyének követtek el. Fejtse ki, hogy mi volt a püspöki kar véleménye ezekben a kérdésekben. Hangsúlyozza, hogy a háborúba a népnek és képviselőinek megkérdezése nélkül vitték bele az országot, hogy a német hadifogolytáborokból Magyarországra szökött hadifoglyokkal úgy bántunk mint a baráti államok alattvalóival, hogy 50 ezer lengyel katonát mentettek át határainkon katonai parancsnokságaink.

Mindezek alapján kérjük a püspök testvéreket, hogy emeljék fel szavukat szegény Magyarország érdekében. Utaljunk arra, hogy más országokban is akadtak csatlósai a németeknek, de ezekben az országokban – például Ausztriában – csak a bűnösöket büntetik meg, nem az egész népet. Kérjük a püspök testvérek kormányait, hogy szüntessék meg Magyarország megszállását, töröljék el a jóvátételt, segítsék az országot a talpra állásban, védjék meg a szomszédos országokban élő magyarokat, akik – főleg Csehszlovákiában – vad üldöztetésnek vannak kitéve. Vagyonuktól megrabolva, órák alatt kell elhagyniuk házukat, szülőföldjüket, mely ezer évig magyar volt.⁷

A Magyar Katolikus Püspöki Kar megtárgyalta a felvidéki magyarság helyzetét. Igaz, a tárgyalást nem követte a világ püspökeihez szóló felhívás, „csak” a hercegprímás adott ki október 15-én egy körlevelet, melyben a főegyházmegye elcsatolt északi részén történetekre hívja fel a hívek figyelmét. A hercegprímástól később oly megszokottá vált éles hang, a problémák, sérelmek köntörfalazás nélküli nyílt kimondása, ebben a formában is óriási megdöbbenést keltett.⁸

A magyar kormány, miután nem sikerült a csehszlovákokat jobb belátásra bírni, végül mégis csak beleegyezett a lakosságcserébe. Az 1946. febr. 27-én aláírt egyezmény értelmében a szlovák kormány jogot szerzett arra, hogy áttelepítésre kényszerítsen annyi magyart, ahány szlovák nemzetiségű magyar állampolgár önként Csehszlovákiá-

7 PL 2121/945

8 Lásd: MINDSZENTY JÓZSEF: *Hirdettem az igét. Válogatott szentbeszédek és körlevelek 1944–1975.* Mindszenty Alapítvány, Vaduz, 1982, 76–78.

9 Lásd: BALOGH i. m., 123–124., 314.

ba költözik. Az egyezmény értelmében a csehszlovák félnek toborzási joga is volt a magyarországi szlovákok között. Különböző fondorlatos módszerekkel sikerült elérniük, hogy a szlovák nemzetiségűek többsége, összesen 92 390 személy, fölíratkozott az áttelepülni szándékozók listájára. A csehszlovák kormány mégis elégedetlen volt az eredménnyel, mivel messze túlbecsülték a magyarországi szlovákok számát (540 ezer) a csehszlovákiai magyarokét pedig alábecsülték (600 ezer), és ezek nagy részét is elmagyarosított szlováknak tartották.⁹

Mivel a lakosságcsere sem hozhatta a szlovákiai magyarság többségének eltüntetését, a csehszlovák hatóságok újabb módszerekkel próbálkoztak. A belügyminiszter 1946. június 17-én rendeletet bocsátott ki, mely szerint azon magyarok, akik szlováknak vallják magukat visszakapják állampolgárságukat, mentesülnek a zaklatások és a kitelepítések alól. A magyarság jelentős része – körülbelül 400 ezer fő – mivel segítséget sehonnan sem remélhetett, engedett a hatóságok követeléseinek, de körülbelül 200 ezren, továbbra is kitartottak magyarságuk mellett.¹⁰

A magyar kormány természetesen nem nézhette tétlenül a reszlovakizációs kampányt. Gyöngyösi külügyminiszter 1946. június 28-án a Külügyminiszterek Tanácsához intézett táviratában tártá fel a magyar nemzetiségű lakosságot ért újabb sérelmeket. A koalíciós pártstajtó pedig a nemzetközi közvélemény figyelmét igyekezett fölhívni a csehszlovák kormány újabb gszettére.¹¹

A tiltakozó kampányba a Magyar Katolikus Püspöki Kar is bekapcsolódott. Most már nem csupán megvalósult Hamvas püspök egy évvel korábban tett javaslata – a világ katolikus püspökeihez intézett felhívás –, hanem, a levéltári források szerint, a hercegprímás egyenesen Hamvast bízta meg annak megfogalmazásával. A Hamvas püspök által írt szöveget Fábry Antal szemináriumti régens fordította latin nyelvre.

A levél azzal indul, hogy a magyar népet megkérdezése nélkül, akarata ellenére rángatták bele a háborúba, mely óriási pusztítást hozott az országra. Mindezeket súlyosbítja a jóvátételként ránk kirótt hatalmas összeg. Ilyen körülmények között még a szomszédos országok is erőteljesen szorongatnak minket, és ebben élen jár Csehszlovákia, mely nem elégszik meg azzal, hogy az 1919-ben szerzett magyarok lakta területét visszakapta, a magyarokat is ki akarja irtani erről a területről. Ezt olyan módszerekkel teszi, amilyent a törökök az örményekkel, Hitler pedig a zsidókkal szemben alkalmazott:

„Először is megfosztották a magyarságot minden jogától, iskoláit kivétel nélkül bezárták, fizetést, nyugdíjat nem kaphatnak. Majd szerződésre csalták kormányunkat, hogy a mai Magyarországon lakó szlovákokat a Csehszlovákiában lakó magyarokkal cseréljük ki. Mikor pedig látták, hogy Magyarországon kevesen vannak a szlovákok, és így cserében kevés magyar fogja elhagyni őket, akkor rémítéssel rávették a magyarokat, hogy írásban magukat szlovákoknak vallják, mert akkor földjükön maradhatnak. Így 200 000 megfélemlített magyar magát szlováknak vallotta.¹² A még megmaradt 200 000 magyart pedig egyszerűen ki akarják üzni lakóhelyéről, melyen nemcsak ők születtek, hanem amelyen őseik 1000 esztendő óta éltek.”

10 Lásd: *Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről*, 192.

11 Lásd: BALOGH i. m., 126.

12 A püspök jelentősen alábecsülte ezt a számot – P. J.

A levél rámutat arra, hogy a magyarság legádázabb ellenségei a szlovákok, akik Hitler legjobb barátai voltak, mellette harcoltak a háborúban, parancsára a zsidókat kegyetlenül üldözték és kiirtották, míg Magyarországon sokan az általuk üldözött zsidók közül befogadást találtak. Ezek a szlovákok, most mint csehszlovákok, hirtelen a győztesek között találták magukat, és olthatatlan gyűlölettel ki akarják irtani a magyarságot.

Azt mondják a csehszlovákok, hogy nem akarnak idegen nemzetiséget a határaikon belül, akkor mondjanak le arról a földről, melyen a magyarok összefüggő tömegben laknak, és amely a határszélen fekszik, és így nem lesz náluk idegen nemzetiség.

Végezetül emlékezteti a levél a nyugati püspököket arra, hogy a magyarság ezer éven át sokat vérzett a keleti pogányság elleni küzdelemben, mikor a nyugati kereszténységet is védte. Kéri őket, hogy a katolikus vallásnak ezt a legszélő bástyáját ne hagyják elpusztulni, hanem járjanak érte közbe a kormányuknál, és a sajtó útján világossítsák föl népeiket arról, hogy mily következetességgel akarnak egy jobb sorsra érdemes népet tönkretenni.

Ha sikerül elhárítani a veszélyt, a magyar nép hálás lesz a baráti nemzetek iránt, és nagy lelkesedéssel fog dolgozni az egész emberiség boldogulásáért.¹³

A felhívást a püspöki kar nov. 7-én megtárgyalta. A Hamvas püspök által írott szöveget még négy rövid fejezettel megtoldották, és latin nyelvre lefordítva, Mindszenty aláírásával ellátva, nem csupán a világ püspökeihez küldték el, hanem a magyar püspökök is megkapták, hogy híveikhez továbbítsák.

A párizsi békekonferencia (1946 szeptember) a magyar kisebbség ügyét nyitva hagyta, illetve továbbra is a kétoldalú tárgyalásokat szorgalmazta. A csehszlovák kormány azonban a sok huzavonával járó tárgyalások helyett gyorsabb eredménnyel kecsegtető lépést tett. Egy 1945. okt. 1-én kiadott elnöki dekrétum alapján – mely szerint a férfiakat 16–55, a nőket pedig 18–45 éves korig közmunkára lehetett kirendelni, a lakóhelytől távol eső vidékre is – hozzákezdett a magyaroknak Csehországba, főleg korábban németek lakta területekre való deportálásához.

A deportálások 1946. nov. 19-én kezdődtek, és a zsidók deportálásához hasonló módon történtek: kicsiny úti batyúval, marhavagonokba zsúfolva szállították őket. Az akció 99 napig tartott, és a legnagyobb hidegben sem szünetelt. Mintegy 10 ezer család, összesen 44 ezer ember kényszerült így elhagyni szülőföldjét. Közel ezerre tehető azoknak a száma, akik áldozatul estek az erőszaknak, illetve a szállítás során kiállt szenvedéseknek.¹⁴

A magyar külügyminiszter a csehszlovák kormánynál nov. 23-án tiltakozott a deportálások ellen, a Külügyminiszterek Tanácsát pedig nov. 25-én tájékoztatta erről.¹⁵

A katolikus püspöki kar is éles hangú körlevélben reagált a „közmunkára szállítások” hírére. A körlevél szerzőjét pontosan nem ismerjük, talán maga a hercegprímás lehetett. Tény az, hogy Hamvas püspök 1946. dec. 3-án kapta kézhez a fogalmazványt, de csak néhány – főleg stiláris – megjegyzést fűzött hozzá. A körlevélben az egyházi vezetés belpolitikai sérelmeket is érintett, így annak kinyomtatását a belügyminiszter megtiltotta. Mindszenty bíboros javaslatára a püspökök legépelve küldték el espereseiknek,

13 PL 2424/946

14 *Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről*, 193.

15 Lásd: BALOGH: i. m., 127.

akik szintén gépeléssel sokszorosították, és így került felolvasásra a karácsonyi istentiszteleteken.¹⁶

A körlevél megrázó mondatokban írja le a „köz munkára szállítások” körülményeit:

„Frissiben állnak előttünk a felvidéki események, melyek során a legősibb magyar települések csallóközi magyar falvak szintiszta magyar lakosságát fegyveres csendőrök, katonák, partizánok, köz munkára kiírás gyalázatos ürügyével, mint a rablótanyákat körülzárják; külön a férfiakat, külön a nőket, külön a két éven felüli gyermekeket, elszállítják Kolin, Pilsen, Prága stb. vidékekre; az ősük és a maguk verejtéke szorgalmából előállott szép vagyonukból nagy kegyesen engedélyezett némi cók-mókkal hajtják, szállítják őket, mint a négylábú barmokat.”¹⁷

A csehszlovák kormány – a reszlovakizáció és a deportálás mellett – természetesen nem mondott le a magukat magyarnak vallók kitelepítéséről sem, a korábban aláírt lakosságcsere egyezmény gyakorlati végrehajtásáról. A lakosságcsere 1947. ápr. 12-én kezdődött, és 1948 ápr. 10-ig tartott. Eddig az időpontig, csehszlovák adatok szerint 73 273 szlovák hagyta el Magyarországot, az eredetileg jelentkezett 92 390 személy közül. A Csehszlovákiából kijelölt 105 047 magyarból pedig 68 407 költözött Magyarországra, és 6 ezer főre teszik azon magyarok számát, akik önként hagyták el Csehszlovákiát.¹⁸ A magyar becslések ennél lényegesen nagyobb számot valószínűsítene, és az áttelepültek létszámát 200 000 főre teszik.¹⁹

A kitelepítéssel, lakosságcserevel – demokratikus nemzetiségi politika híján – természetesen egyik országban sem rendeződött megnyugtatóan a nemzetiségi kérdés, bár az 1948. okt. 12-i csehszlovák minisztertanácsi rendelet – véget vetve a teljes jogfosztás idejének – visszaadta a magyar nemzetiségűeknek a csehszlovák állampolgárságot. Ez azonban nem kisebbségi jogokat jelentett, hanem csak állampolgárságot.

Hamvas püspök, a lakosságcsere révén, egyházmegyéjében is szembekerült a felvidéki magyarok problémájával. Csanád Egyházmegye négy községében (Pitvaros, Csanádalberti, Medgyesegyháza, Nagybánhegyes) éltek nagyobb számban szlovák nemzetiségűek. A Csehszlovák Áttelepítési Bizottság propagandistáinak sikerült ezek többségét rávenni az áttelepülésre. Pitvarosról például 2400 személyt, Medgyesegyházáról pedig 800-at.

A szlovákok szinte kivétel nélkül evangélikus vallásúak voltak. Mivel az említett négy község közül háromban a lakosság többségét ők alkották, Nagybánhegyesen, Pitvaroson és Csanádalbertiben nem is volt katolikus plébánia. Nagybánhegyesre Magyarbánhegyesről járt át a plébános a lelkipásztori munka végzésére, Pitvarosra és Csanádalbertibe pedig Gyurkovics Béla csanádpalotai káplán és Havadi Ferenc plébános. Az áttelepített felvidéki magyarság döntő többsége katolikus volt, és vallását gyakorolta is. Lelkipásztori gondozásuk megszervezése a csanádi püspökség számára is komoly feladatot jelentett.

A lakosságcsere megvalósulásának hírére, Hamvas püspök már 1947. ápr. 8-án levélben hívta föl Havadi Ferenc csanádpalotai plébános figyelmét a betelepültek lelki és

16 PL 3100/946

17 PL 2851/946

18 Lásd: JURAJ ZVARA: *A magyar nemzetiségi kérdés megoldása Szlovákiában*. Bratislava, 1965, 36.

19 Lásd: *Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről*, 247–48.

testi gondozására. Felszólította a plébánost, hogy az események alakulásáról jelentéseket küldjön.²⁰

Május 24-én felszólítja Havadi plébánost, hogy a kiüresedett házakból és földbirtokokból megfelelő házat és javadalmat az önálló lelkésznek szerezzen.

Június 6-án Csepregi Imre pápai prelátust, makói esperest a betelepítésekkel kapcsolatos ügyek püspöki biztosává nevezi ki, és megbízza azzal, hogy a megye hatalmi szerveivel tartsa a kapcsolatot. Csepregi Imre június 12-én Makón föl is kereste Torontál megye vezetőit a betelepülők ügyes bajos dolgainak megtárgyalására.

A főleg Gutáról Pitvarosra telepített 500 személynek a legtöbb segítséget Gyurkovics Béla csanádpalotai káplán nyújtotta, aki idejének nagy részét itt töltötte. Amikor a püspök augusztus 4-én Pitvarosra látogatott a betelepülők lelkipásztort kértek tőle Gyurkovics személyében, akit nagyon megszerettek nyájas természetéért és segítőkészségeért. A püspök azonban – mivel az egyházmegye különböző okok miatt nagy paphiánnyal küzdött – egyházmegyén kívüli pappal szeretne volna a helyet betölteni. Fölajánlotta az itteni lelkési állást a gutai plébánosnak is, aki június végén illegális úton meglátogatta híveit, de Mindszenty hercegpimás felszólította a felvidéki papokat, hogy maradjanak helyükön ameddig csak lehet, majd valahogy megoldják az anyaországba telepítettek lelki gondozását.

Közben Csepregi prelátus közreműködésével a telepítési főfelügyelőtől sikerült egy megfelelő plébánia épületet kapni, és működésének anyagi háttéréül a csanádalberti határból 30 hold földet is kiutaltak. 1947 őszén Pitvaros és Csanádalberti lakosainak lelki gondozására papot is sikerült kapni a híveknek, de nem azt, akit vártak, azaz Gyurkovics Bélát, hanem Debreceni Kálmán ny. honvéd alezredest, ny. tábori esperest kapták Budapestről. A katonalelkési pályán fényes karriert (egy időben a Ludovika lelkésze is volt) befutott személyt valószínű el kellett dugni valahová a politikai támadások elől.

A felsőbb körökben jártas, és az ottani élethez szokott Debreceni Kálmán azonban nehezen tudta elviselni a pitvarosi élet megpróbáltatásait. Fennhéjázó, gőgös – paphoz és emberhez egyaránt méltatlan – természetével gyorsan sikerült kivívnia a pitvarosi hívek ellenszenvét, amit paptól szokatlanul, maga is hasonlóval viszonzott. Április 14-én kelt, Hamvas püspökhöz címzett levelében lemondott a plébániáról, és május 19-én eltávozott Pitvarosról és a Csanádi Egyházmegyéből. A váci püspök Fótra nevezte ki. Helyébe, a pitvarosi plébániára Kiss Ferenc makói segédlelkész került, akinek személyével hosszú időre sikerült megoldani a telepesek lelki gondozását.

20 P. L. 888/947. Az e szám alatt található, nagy köteget kitevő jelentésekből, levelezésekből részletes képet kaphatunk a letelepülő felvidéki magyarok sorsának alakulásáról.

JÓZSEF PÁL

ACTIVITY OF ENDRE HAMVAS, BISHOP OF SZEGED-CSANÁD, TO SUPPORT HIGHLAND
HUNGARIANS (1945-1948)

In the so-called Kosice Program the denationalization of the ethnic Hungarians of Czechoslovakia was proclaimed. Several representatives of the Hungarian society, among them Endre Hamvas, bishop of Szeged-Csanád, were protesting against program. The Czechoslovak government tried to pursue ethnic Hungarians to leave the country by their free will. Endre Hamvas urged the Hungarian Catholic Bishops Conference to protest against this inhuman measure. Endre Hamvas pointed out that Czechoslovakia not only gained power over the Hungarian inhabited territories, but also tried to exterminate Hungarian communities from there. The measures were executed in a cruel and inhuman way. Bishop Hamvas continued protesting against the deportation of the Hungarian population in Czechoslovakia in 1946 and against the population exchange taken place in 1947.

SOMORJAI ÁDÁM, OSB

EGY HÓNAP MINDSZENTY BÍBOROSNAK AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK
BUDAPESTI NAGYKÖVETSÉGÉN VALÓ TARTÓZKODÁSÁBÓL, A KÖVETSÉGI
DOKUMENTUMOK TÜKRÉBEN

1971. JÚLIUS HAVA

Mindszenty József bíboros prímás, esztergomi érseknek az amerikai követségen töltött 15 évére vonatkozóan újabban igen sok forrás áll rendelkezésre. A nyomtatásban ezidáig megjelent amerikai forrásokról nemrég adtunk áttekintést, közölve a levéltári őrzés helyét és jelzetét is.¹ A következőkben a forrásanyag bővítésének másik lehetőségét ismertetjük, az Amerikai Egyesült Államok idáig jobbára publikálatlan levéltári anyaga alapján.²

A budapesti követségi anyag az,³ amely eminensen tartalmaz minket érdeklő iratokat, és ezek jelentőségét nem lehet eléggé kiemelni. A levéltári elhelyezés körülményeit az előző közlésben már ismertettük, így most csak arra szorítkozunk, hogy egy példán, nevezetesen az 1971. év júliusa kapcsán illusztráljuk ennek fontosságát.⁴ Az 1971. július hónap láthatóan hiányosan feldolgozott a szakirodalomban, ezért ennek a

1 SOMORJAI Á.: *Amerikai levéltári források Mindszenty József bíboros prímásról, esztergomi érsekről. Publikált források, 1956–1967.* In: MEV 19 (2007/3–4) 175–221.

2 Tanulmányunk írása közben értesültünk arról, hogy közben megjelent a State Department történeti hivatalának vonatkozó kötete: *Foreign Relations of the United States, 1969–1976. Vol. XIX. Eastern Europe; Eastern Mediterranean, 1969–1972.* Szerk. James E. MILLER, Douglas E. SELVAGE, Laurie VAN HOOK. Főszerk: Edward C. KEEFER. Washington 2008. (A továbbiakban: FRUS 1969–1976. XIX.) 2008. február 12-től letölthető interneten is: <http://www.state.gov/r/pa/ho/frus/nixon/xxix/index.htm> Az internetes letöltés során pdf-dokumentumokat kapunk, amelyeken a szövegek a megjelent kötet oldalai szerint tanulmányozhatók. Mindszenty bíborosra vonatkozóan 11 (a jegyzetekben ennél több), a szent koronára további két dokumentumot közöl. Ez a közlés nem a budapesti követségi levéltári anyagra, hanem Nixon elnök levéltárára és az US Nemzeti levéltár: National Archives and Records Administration (rövidítve: NARA) RG 59, Central Files jelzetű fondjára támaszkodik.

3 Előző közlésünkben jeleztük, hogy a budapesti követségi anyagon kívül még számos más washingtoni hivatal is őriz minket érdeklő iratokat.

4 Időközben megjelent az egész 1971. év anyaga is: *“His Eminence Files”. American Embassy Budapest. From Embassy Archives, 15 (1971) – Mindszenty bíboros az Amerikai Nagykövetségen. Követségi Levéltár 15 (1971).* Szerk. SOMORJAI Á., METEM, Budapest 2008, 368 l. (A továbbiakban: HE Files.) – A FRUS 1969–1976. XIX. i. m.-ben közölt anyag fele teljes egészében megtalálható a HE Files-ban, de ez utóbbi sokkal több minket érdeklő anyagot tartalmaz. Mivel érdeklődésünk középpontjában a bíboros gondolkodásának megismerése áll, azért e közlésünkben elsősorban saját kutatási eredményeinkre támaszkodunk.

hónapnak a dokumentumaira esett a választásunk.⁵ Ekkor már Mindszenty bíboros elvileg eldöntötte, hogy elhagyja az Amerikai Egyesült Államok Budapesti Nagykövetségét, de még függőben maradt ennek számos részlete. Célunk az, hogy felhívjuk a figyelmet ennek az idáig nem vizsgált anyagnak a fontosságára és tanulmányozásának lehetőségére az eredeti források alapján.

Közlésünkben kronológiai sorrendben hozzuk az iratok rövid összefoglalását. A dokumentum típusok általános leírását, az itt szereplő személyek, amerikai és szentszéki diplomaták azonosítását megtaláljuk a jelzett kötetben,⁶ csakúgy, mint az eredeti angol szövegeket is.⁷ Jelen dolgozatunknak tehát nem feladata a fontosabb iratok magyar fordításban való közlése. Megelégszünk a legszükségesebb kommentárral, egyben kísérletet teszünk az új felismerések összefoglalására.

Milyen új felismerésekre tehetünk szert az 1971. július havi amerikai dokumentumok tanulmányozása kapcsán?

Anélkül, hogy itt minden részletre kitérnénk, elmondhatjuk, hogy ezek a dokumentumok eddigi ismereteinket igen nagymértékben gyarapítják. Az amerikaiak sajátos, a dolgokat néven nevező, olykor tiszteletlenül hatóan nyers stílusa időnként nehézséget okozhat, de kétségtelen, hogy tényekről számolnak be, a tényeket dokumentálják. A fontosabb információkat kétszer is megtaláljuk, egyszer emlékeztetőben (memorandum, memorandum of conversation), másodszer táviratban. Az amerikai források közlékenységének oka az, hogy Washingtont mindig informálniuk kell, engedélyt kell kapniuk fontosabb lépések megtételéhez, továbbá, hogy nagyon fontos a koordináció a római és a bécsi nagykövetséggel. A vatikáni képviselőkkel nem csak a helyszínen tárgyalnak, hanem Rómában és Washingtonban is. Az amerikaiak helyzete nem könnyű, s bár azon vannak, hogy ez a rendkívüli helyzet, amely már túl hosszú idő óta tart, megszűnjön, a döntést mégsem ők hozzák meg, hanem Mindszenty bíborosra hagyják. Puhan nagykövet kiváló diplomataként mindig úgy érvel, hogy amit ő el akar érni – Mindszenty távozása – nem az ő érdeke, hanem a Vatikáné és a magyar kormányé.

Mindszenty személyét illetően a legfontosabb felismerések e hónappal kapcsolatosan: az a sajátos bizonytalan lelkiállapot, amelyben meghozott döntése – és annak a pápával való közlése – után még mindig a kivitelezést halogatja. Ennek egyik legfontosabb indoka az, hogy bizonyosságot akar emlékiratainak kijuttatása és kinti birtokbavétele felől. Emlékiratainak nagy része történelmi leírás, Mons. Cheli nem is biztos abban – és e közlésében Mons. Zágón június végi útjára hivatkozik –, hogy az utolsó, róla szóló kötet elkészült volna (július 9., 12. sz. dokumentum). A bíboros ez utolsó, hatodik kötetén még dolgozik és szeretné befejezni, valamint, Bécsbe való kijuttatása felől bizonyosságot óhajt szerezni, hogy kérését követően haladéktalanul elkezdhesse dolgozni annak sajtó alá rendezésén és kiadásán. Megdöbbenően hatnak szavai: nem szeretné emlékiratait elveszíteni, mert akkor egész élete hiábavaló volna (július 28. 69. sz. irat).

Feltételeit illetően pontos listánk van, igaz, angolul, amelyből visszafordítottuk (július 15. 32. sz.). Az eredeti bizonyára másképp hangzott, de fontos Mons. Zágón kom-

⁵ Terjedelmében ez a hónap az 1971. évi anyag egynegyede.

⁶ HE Files, 12–13. 365–368.

⁷ *I. h.*, 141–206.

mentárja, miszerint feltételeinek fele már nem aktuális, azaz a bíboros ismeretei nem pontosak (július 15. 31. sz.). Utólag feltételei változnak, és ezek nagyrészt elfogadásra találnak (lásd a június végi Zágon-féle Pro Memoria feltételeit, bár a harmadik és negyedik feltétel utólag eltérő interpretációt kap).

Igen fontos az a közlése, miszerint Mons. Zágon határozottan eligazította, és ő alázatosan elfogadta a kritikát. Igaz, az érvelés az ő nyelvén lett megfogalmazva: a jövő történetírás felől érkező lehetséges kritikaképpen. (július 15, 31. sz. 36. sz.)

Nixon elnök késlekedő válaszára várva a bíboros megfogalmazza: a múltban számos levelére nem kapott írásbeli választ. Majd Puhan nagykövet sürgetésére utolsó pillanatban, Cheli és Zágon monsignorokkal való találkozása előtt táviratilag megérkezik az elnöki válasz. Ezzel még mindig nem elégszik meg, elnöki kézjeggyel akar biztosítékot afelől, hogy emlékiratait Bécsben ő vagy megbízottja biztonságban átveheti. Ezt viszont maga Puhan akadályozza meg, veszélyeztetve látja az elnöki tekintélyt – de a Vatikán tekintélyét is.

A hónap végének fontos eseménye még a bíboros hűgának halála.

* * *

ADATTÁR

Zárójelben a nyomtatott kötet dokumentum száma

Július 2, péntek – 1 dokumentum: távirat

- 1 (120).** Távirat, a washingtoni külügyminisztérium a budapesti nagykövetségnek, Mindszenty bíboros június 28-án kelt és VI. Pál pápához írt levelének angol fordítása, aláírja: Rogers külügyminiszter, 2 pp.⁸

Ennek teljes szövege korábban sem latin eredetiben, sem magyar fordításban nem jelent meg. Részletet hoz: MINDSZENTY J., *Emlékirataim*, Szent István Társulat, Budapest 1989. 4. kiadás 476; *Mindszenty-leveleskönyv. Gondolatok a bíboros leveleiből 1938–1975*, Összeállította: MÉSZÁROS István. Budapest 1997. 56. 275. sz; ezt idézi ADRIÁNYI, G., *Die Ostpolitik des Vatikans 1958–1978 gegenüber Ungarn. Der Fall Kardinal Mindszenty*, (Studien zur Geschichte Ost- und Ostmitteleuropas, 3.) Herne 2003. 76; Uő, *A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978. A Mindszenty-ügy*, Budapest 2004. 97. – Utóbb a latin szöveg megjelent a budapesti Mindszenty Archivumban őrzött tervezet alapján: SOMORJAI, Á., *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, Documenta 1971–1975*, Pro manuscripto, Romae 2007. 165–166; Magyar eredetije (ugyancsak a Mindszenty Archivumban őrzött fogalmazvány): *i. m.*, 106–107. (Ezt megelőzően csak ennek részletei jelentek meg, lásd: *i. m.*, 74.) Lásd még: SOMORJAI, Á., *Ami az emlékiratokból kimaradt*, Pannonhalma 2008. 114–116.⁹

⁸ A levél fontossága miatt bekerült Nixon elnök irodájába is. Pontos levéltári jelzetére lásd: FRUS 1969–1976. XIX. i. m. 282. 2. jegyzet.

⁹ Ezt a levelet eredetileg Mons. Zágon József fogalmazta. A „levélíró” Zágon rendszeresen találkozott Rómában az 1971 utáni években Prof. dr. dr. Zakar Ferenc Polikárppal. (A zirci főapát szóbeli közlése Somorjai Ádámnak, 2008. február 1-jén). – A római Szent István Ház levéltárában megtalálható Tomek Vince piarista generális által átadott iratok között egy latin fogalmazvány, amely Tomek gene-

Július 3, szombat

2 (121). Távirat, római (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak és a budapesti (amerikai) nagykövetségnek, jegyezte: Martin, 1 p.

A küldés dátuma június 2, hibásan, mert mind tartalma, mind a hivatkozott táviratszámok későbbi eseményekre utalnak, és vétele július 3.

Illing római diplomata Mindszentynek a pápához írt levelét július 2-án átadta Mons. Chelinek, aki biztosította, hogy Mons. Casaroli aznap 13 órakor továbbítja azt a pápának. A választ két héten belül küldenék, annak átadójaként fölmerült Sebastiano Baggio bíboros, Cagliari érsekének személye (korábban Wyszynski bíborosra is gondoltak, de Cheli ezt most elvetette).

Július 5, hétfő – 4 dokumentum: levél, sajtó, megj.

3 (122). Mindszenty bíboros kézírásos levele Mons. Zágonhoz, 1 p.

Bpest, 71. VII. 5.

Charissime!

Küldök két másolatot. Az egyik nem cáfolt híradás. Ehhez csatlakozik a bécsi kitérő válasz: azóta nem volt a Szentatyánál.

A második a várható hatással kapcsolatos. Van ennél kifejezettebb is: Prof. Pogány András beszéde Irvingtonban [sic! – angol ford. Washingtont ír] (Kat. M. Vas. 71. IV. 4)

Szeretettel áldja

+ József

P.S. Belém nyilallott a gondolat: mozdulatommal én lennék János Kádár öröme [?] Moszkváért és 2 1/2 millió magyar magzat után. Ezért jöttem én a világra? Javítanék ezzel az egyház helyzetén?

4 (123). Magyar nyelvű újsághír Mindszenty fölmentéséről, 1 p.

Újságkivágás, hiányzik a forrás megjelölése. Hangvétele alapján nem magyarországi eredetű. Feltételezhetően köze van a 3. sz. iratban említetthez: Katolikus Magyarok Vasárnapja 1971. április 4.

5 (124). Mindszenty 3. sz. alatt említett magyar nyelvű levelének angol fordítása, 1 p.

6 (125). Lásd: 4. sz., egy kézírásos megjegyzéssel, 1 p.

rális munkája (lásd ugyanitt átgépel naplójegyzeteit.) Az iratok, Ruppert József SchP, a Szent István Ház igazgatója jóvoltából szerzőnél másolatban megtekinthetők. Ebből másolatot kapott Ruppert József atyától a budapesti Mindszenty Archivum is.

Július 6, kedd – 1 dokumentum: levél

- 7 (126).** Mindszenty bíboros Villot bíboroshoz, 1 p.
Kéri, hogy a 3. sz. alatti levelét juttassa el Mons. Zágonhoz.

Budapest, die 6. Julii 1971

Eminentissime,

Dignetur mittere hanc epistolam D[omi]no Prelato Dr. Zágon.

Gratias! Humillimus servus

+ Joseph Mindszenty [s. k.]

Július 7, szerda – 1 dokumentum: levél

- 8 (127).** John A. Baker, Jr. washingtoni külügyminisztériumi osztályvezető levele Puhan nagykövethez, 1 p.

Javasolja, hogy Mindszenty írásban értesítse Puhan nagykövetet távozási szándékáról. Puhan kézírásos bejegyzése szerint ezt a logikát nem tudja követni.

Július 8, csütörtök – 3 dokumentum: levél, följegyzés

- 9 (128).** Puhan nagykövet levele Bakerhez, 1 p.

Megküldi Mons. Zágon június 25–26–27-én kelt Pro Memoriáját, jelzi, hogy Mindszenty ezt nem írta alá és hogy hiányzik június 27-e. Cheli habozott, hogy átadja-e Meehannak egy példányt, végül is arra az érvre, hogy különben nem tudnak pontosan beszámolni Washingtonnak, engedett és átadta azt.

- 10 (129).** Puhan nagykövet levele Bakerhez 1 p.

Mindszenty bíborosnak 3. és 7. sz.-ban említett levelével kapcsolatos, megküldi azt Washingtonba és véleményezi kézbesítését.

- 11 (130).** Dr. Péter főorvos följegyzése, 1 p.

Mindszenty bíboros húga egészségügyi állapotáról, ill. az operációról, angol fordításban.

Július 9, péntek – 4 dokumentum: távirat

- 12 (131).** Távirat, római (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak és a budapesti (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Martin, 2 pp.

Mons. Cheli és Mons. Zágon érkezéséről, akik VI. Pál pápa levelét hozták, továbbá Mindszenty kiutazásának részleteiről. Cheli arra gondol, hogy Mindszenty vatikáni útlevelét más névre, pl. édesanya vezetéknevére kellene kiállítani.

E távirat 7. pontja számunkra különösen is érdekes. Mons. Chelire hivatkozva jelzi, hogy Mons. Zágon június végén Budapesten alaposan megtekintette Mindszenty emlékiratainak kéz-

iratát és csodálkozva látta, hogy jobbára magyar egyháztörténeti anyagot talált, korai periódusra, különös tekintettel a középkorra és a tatárjárásra. Mindszenty még nem írta meg az utolsó kötetet, amely feltételezhetően saját korát tárgyalja. Ezért Mons. Chelinek az a benyomása, hogy az emlékiratok valójában nem léteznek.

- 13 (132).** Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi washingtoni külügyminisztériumnak és római (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Puhan nagykövet, 2 pp.

Mons. Cheli és Mons. Zágon látogatásáról. Mindszenty nem fog beleegyezni, ha más vezeték-név alatt kellene utaznia, ezért a javaslat ellen foglalnak állást. Figyelemreméltó, hogy az amerikaiak Mindszentyt mintha jobban ismernék és a nevében foglalnak állást. A kiutazás további részletei.

- 14 (133).** Távirat, római (amerikai) nagykövetség küldi washingtoni külügyminisztériumnak, budapesti (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Martin, 1 p.

Vatikáni delegáció érkezéséről.

- 15 (134).** Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi: USAMEDOCOMEUR-nek, továbbá a bécsi és bonni (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Puhan nagykövet, 1 p.

Programtorlódás miatt Puhan nagykövet kéri az orvosok látogatásának elhalasztását.

Július 10, szombat — 3 dokumentum: távirat, emlékeztető

- 16 (135).** Távirat, washingtoni külügyminisztérium küldi: budapesti (amerikai) nagykövetség, római (amerikai) nagykövetség, jegyzi: Irwin, 1 p.

A vatikáni delegáció fogadásának engedélyezése.

- 17 (136).** Emlékeztető a Nagykövet számára, anonim, 3 pp.

A feljegyzéskészítő (valószínűleg Francis J. Meehan) kommentárja: a beszélgetés arra utalt, hogy a bíboros hadakozik a távozás gondolatával. Az Elnök válaszára várás részéről csak taktikai fogás. Valószínűleg nem vár olyan választ, amely távozása ellenében foglalna állást. A válasz hiányát viszont arra használhatja fel, hogy Mons. Cheli és Mons. Zágon előtt halassza távozását, mert úgy érvelhet, hogy nem adhat végleges választ a pápának, amíg nem kap tájékoztatást az Elnök szándékáról. Ezért a pápa leendő levelének hangvétele rendkívül fontos. Ha a hívás egyértelmű, akkor a bíborosnak nehéz lesz visszautasítania, még akkor is, ha húzza-halasztja a távozás időpontját. Ha nem, akkor megpróbál manőverezni, arra hivatkozva, hogy egyszerűen nem akar távozni.

- 18 (137).** Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi: washingtoni külügyminisztérium, római (amerikai) nagykövetség, jegyzi: Puhan nagykövet, 1 p. Mindszenty szívesen látja Mons. Chelit és Mons. Zágont július 14-e körül.

Július 12, hétfő – 3 dokumentum: emlékeztető, távirat

- 19 (138).** Emlékeztető, Puhan nagykövet följegyzése Mindszenty bíborossal való találkozásáról, 3 pp.

A bíboros kérésére fölkereste őt aznap reggel, kb. húsz percig tartott a találkozás. Mindszenty fáradt volt, gyűrött, borotvátlan és rendkívül komoly. Puhan tisztázza, hogy az emlékiratok szövegét addig nem áll módjában Bécsbe küldeni, amíg maga Mindszenty a budapesti követség menedékét élvez. Mindszenty viszont az Elnök válaszát sürgeti, és szemrehányást tesz, hogy sohasem kapott írásos választ az Elnökhöz írt leveleire. Másnapra fontos látogatókat vár a Vatikánból, és meg kell nekik mondania, hogy még nem kapta meg az Elnök tanácsát jövőjét illetően.

Mindszenty kritikusan viszonyul a Vatikánhoz. Igen szkeptikus a kelet-európai országok jövőjével kapcsolatban. Figyelemre méltó, hogy ebben a dialógusban az amerikai nagykövet képviseli azt a gondolatot, hogy az egyháznak javára válhat az üldöztetés: az istentelen rendszerek nem tudják megsemmisíteni, és bár az egyház nyilvánvalóan nem olyan erős, mint ott, ahol nem volt elnyomás, (and while the church obviously was not as strong as it was where there was no oppression) ő bizonyos abban, hogy a vallás újra fel fog éledni, sőt még erősebb is lesz, mint az elmúlt években. (I was certain religion would continue to flourish and even grow stronger as the years passed)

Kommentár: soha nem látta a bíborost ennyire udvariatlannak és elkeseredettnak. Láthatóan igen nehezeze esik, hogy eleget tegyen a Vatikán kérésének, hogy hagyja el Magyarországot. Az Elnök elmaradt válaszát föl akarja használni a vatikáni látogatókkal való tárgyalás folyamán. Egészen egyszerűen azt mondhatja, hogy nem tud végső döntést hozni, amíg nem értesül az Elnök szándékáról. Másrészt – hiszen ő rendkívül fortélyos ember (a very vily man) –, segítséget próbál kapni tőlünk a Vatikán ellenében, hogy ne kelljen elmennie. És még itt a veszély, hogy azt fogja mondani, hogy az amerikaiak kiutasították őt.

Puhan nagykövet emlékirataiban is részletesen leírja ezt a találkozást.¹⁰

- 20 (139).** Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi: washingtoni külügyminisztériumnak, római (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Puhan nagykövet, 4 pp.¹¹

Lásd: 19. sz.

- 21 (140).** Távirat, római (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak és a budapesti (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Martin, 1 p.

Engedélyt kér az elnökhöz írt levél tényének a Vatikánnal való közlésére. Javaslatot tesz a Mindszenty bíborosnak adandó elnöki válasza.

10 PUHAN, A.: *The Cardinal in the Chancery and Other Recollections*. Vantage Press, New York – Los Angeles, 1990, 201 sk. – A vonatkozó fejezet magyar fordítását lásd: SOMORJAI ÁDÁM – ZINNER TIBOR: *Majd' halálra ítélve*. Budapest 2008, 359. sz. dokumentum.

11 Lásd még: FRUS 1969–1976. XIX. i. m. 284–285. Nixon elnöki levéltári jelzettel.

Július 13, kedd – 3 dokumentum: emlékeztető, távirat

- 22 (141).** Emlékeztető Nagy János külügyminiszter helyettessel történt tárgyalásról, részt vesznek: Puhan nagykövet és H. Wilgis, 1 p.

Puhan nagykövet tájékoztatja a magyar külügyminiszter helyettess a fejleményekről, kiemeli Mindszenty habozását és kéri a magyar kormány együttműködését ebben az érzékeny helyzetben, egyben a felkészülést a bíboros esetleges távozására. Nagy külügyminiszter helyettes biztosította Puhant a magyar kormány készségéről és felkészüléséről.

- 23 (142).** Távirat, római (amerikai) nagykövetség küldi a budapesti (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Martin, 1 p.

Mons. Cheli és Mons. Zágon érkezésének napja: július 14.

- 24 (143).** Emlékeztető, kézíratos, dátum nélkül, 1 p.

Teendők a bíboros esetleges távozása esetén.

Július 14, szerda – 4 dokumentum: távirat, levél

- 25 (144).** Távirat, washingtoni külügyminisztérium küldi: budapesti (amerikai) nagykövetség, római (amerikai) nagykövetség, 1 p.

Nixon elnök levele Mindszenty bíboroshoz. Ennek szövege.¹²

- 26 (145).** Nixon elnök levele Mindszenty bíboroshoz, levél formában, nincs aláírva (nem eredeti), 1 p.

- 27 (146).** Távirat, washingtoni külügyminisztérium küldi a budapesti, római és bécsi amerikai nagykövetségeknek, jegyzi: Irwin, 2 pp.

Az Elnök aláírta a Mindszenty bíboroshoz írt levelet.

- 28 (147).** Nixon elnök levele Mindszenty bíboroshoz, aláírt eredeti példány, 1 p.

12 Nixon elnök levelének egyik eredetije az amerikai nagykövetségen maradt, lásd a faksimilét: HE Files 206. – Lásd még: FRUS 1969–1976. XIX. i. m. 284. 2. jegyzet. Elnöki levéltári jelzettel.

Július 15, csütörtök – 13 dokumentum: távirat, emlékeztető,
kézírásos följegyzés, levél

- 29 (148).** Távirat, a budapesti (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak és a római (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Puhan nagykövet, 1 p.¹³

Nixon elnök levelét Puhan nagykövet 9 óra 25 perckor átadta Mindszenty bíborosnak. Puhan nagykövet egyben tájékoztatta Mons. Chelit és Zágont a levél tartalmáról, Mindszenty bíborossal való találkozásuk előtt.

- 30 (149).** Távirat, bécsi (amerikai) nagykövetség küldi: a washingtoni külügyminisztériumnak és a budapesti (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Humes nagykövet, 1 p.

Tájékoztatást kér, hogy a bíboros Ausztriában marad-e, érkezése mikorra valószínűsíthető és szükség van-e segítségre.

- 31 (150).** Emlékeztető, anonim, 2 pp.¹⁴

A Nagykövet találkozott Mons. Zágonnal, egyedül, délután 18 óra 20 perckor. Zágon beszámolt neki a Mindszentyvel való, ma délelőtti második találkozásáról. Elmondta, hogy értékre adta a bíborosnak: nem szabhat már feltételeket a pápának, mert az Apostoli Szentsek nem fogadhat el feltételeket. Továbbá megmondta a bíborosnak, hogy feltételeinek több mint fele már nem aktuális. Mindszenty azzal vágott vissza, ha ez a helyzet, akkor miért nem informálta őt erről a Szentsek. Zágon elmondta neki, hogy az egyház helyzetének jobbítására vonatkozó javaslatait egy pro memoriába foglalhatja. Tudomására hozta, hogy távozása nem jelenti a fennálló problémák megoldását.

Zágon elmondta, hogy végezetül kerek pereg kijelentette: Wyszynskinek van igaza, és minden nap, amelyet Mindszenty bíboros a követségen tölt, csökkenti értékét az egyház számára és vele annak esélyét is, hogy a történelem mint az egyház konstruktív főpapjáról emlékezzék meg róla. Zágon megmondta még neki, hogy ha a követségen halna meg, akkor a történelem keményfejú, konok emberként (németül: Dickschädel) emlegetné. Zágon maga is meglepődött, hogy Mindszenty elfogadta tőle a kritikát, egyben meg is ijedt, hogy megjegyzéseivel mekkora rizikót vállalt magára. A följegyzést készítő nagykövet szerencsét kívánt neki.

- 32 (151).** Emlékeztető beszélgetésről, 2 pp.¹⁵

Résztvevők: Mons. Zágon, Puhan nagykövet,

Följegyzést készíti: H. Wilgis

Mindszenty feltételei távozását illetően:

1) A papokat nem akadályozhatják vallási funkcióik gyakorlásában:

2) Ki kell engedni a bebörtönzött papokat, továbbá azt a mintegy száz főt, aki 56 miatt még mindig börtönben van;

13 FRUS 1969–1976. XIX. i. m. 285. 3. jegyzet. Elnöki levéltári jelzettel.

14 Magyar fordítását lásd: SOMORJAI Á. – ZINNER T.: *Majd' halálra ítélve*. i. m. 344. sz. dokumentum.

15 Magyar fordítását lásd: SOMORJAI Á. – ZINNER T.: *Majd' halálra ítélve* i. m. 343. sz. dokumentum.

- 3) A kormány által a püspöki aulákba helyezett megbízottakat vissza kell hívni;¹⁶
- 4) A szemináriumok és a fölszentelendő szeminaristák számát illető korlátozásokat meg kell szüntetni;
- 5) Garantálni kell a vallásoktatás szabadságát;
- 6) Fel kell oszlatni a papi békemozgalmat.

Mons. Zágon elmondta, hogy a bíboros értesülései nem teljesek és nem pontosak, így pl. a 3. és 4. pont már megoldódott.¹⁷

33 (152). Dátum nélkül, Puhan nagykövet kézírásos jegyzetei, 5 pp.

34 (153). Dátum nélkül, emlékeztető, jegyzi: Puhan nagykövet, 2 pp.

Az események kronológiája. Mons. Cheli átadja VI. Pál pápa és Villot bíboros államtitkárnak Mindszenty bíborshoz írt levelét.¹⁸ Ennek tartalma rövid összefoglalásban.

35 (154). Távirat, bécsi (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak, a budapesti és a római (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Humes nagykövet, 1 p.

A gráci *Kleine Zeitung* cikk angol fordítása (mellékeli az eredeti újságcikket is). Az újság spekulációi a küszöbönálló magyarországi egyházi változásokról.

36 (155). Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak és a római (amerikai) nagykövetségnek, 7 pp.

Mons. Cheli és Mons. Zágon missziójáról. Mindszenty feltételeiről. Tartalmáról lásd: 31. és 32. pontban.

37 (156). Clem G. Scerback budapesti követségi diplomata följegyzése, 1 p.

Mindszenty bíboros, távozása előtt, be akarja fejezni emlékiratait, újabb és újabb könyvkérésekkel áll elő.

16 SOMORJAI Á.–ZINNER T., *Majd' halálra ítélve*. i. m. 1124. oldalán (343. sz. dokumentum) téves fordításban.

17 Lásd még Mons. Zágon július 14-én és 16-án készített Pro-Memoriáját. Fakszimilében kiadta MÉSZÁROS, T.: *A száműzött bíboros szolgálatában. Mindszenty József titkárának napi jegyzetei (1972–1975)*. S. a. r.: HETÉNYI VARGA KÁROLY. Abaliget, 2000, 185–187. Ennek fontosságára felhívtuk a figyelmet következő közlésünkben: SOMORJAI Á.: *Egy elfeledett Mindszenty – Zágon Pro Memoria*. In: *Vigilia* 72 (2007/9) 711–713. A pármái állami levéltárban őrzött Casaroli-hagyatékban őrzött olasz nyelvű példányt lásd: *La Política del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana*, szerk. G. BARBERINI, Bologna 2008. 206–209. Ugyanitt megtalálható Mons. Cheli emlékeztetője is, i. m. 202–205.

18 VI. Pál pápa levele Mindszenty bíborshoz, kelte: 1971. július 10. Latin szövege fakszimilében olvasható in: ADRIÁNYI 2003, 157–159; ADRIÁNYI 2004, 226–228; SOMORJAI, Á.: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, Documenta 1971–1975*. Pro manuscripto, Romae, 2007, 166–167. Magyar fordításunkban: i. h., 108. Lásd még: SOMORJAI, Á.: *Ami az emlékiratokból*, i. m. 116. skk.

- 38 (157).** Távirat, washingtoni külügyminisztérium küldi a bécsi, római és budapesti (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Irwin, 1 p.
A bíboros esetleges távozásáról Bécs irányába.

- 39 (158).** Távirat, római (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztérium és a budapesti (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Martin, 1 p.
Illing informálta Casarolit Mindszenty és Nixon elnök levélváltásáról, melynek lényegét úgy foglalja össze, hogy a bíboros jövőjét az Elnök a bíboros és a Vatikán döntésére bízta. Casaroli tájékoztatja Illinget a pápa levelének tartalmáról, továbbá az esztergomi érseki szék betöltésének nehézségeiről.

- 40 (159).** Theodore J. Papendorp (washingtoni külügyminisztérium) levele Meehanhez, másolat Bakernek (szintén Washingtonba), 1 p.
Mrs. Livia Jancso, korábban a budapesti nagykövetség munkatársa, küszöbönálló budapesti látogatásáról. Megküldi Kursch konzulhoz írt levelének másolatát.

- 41 (160).** Theodore J. Papendorp levele Donald Kursch budapesti konzulhoz, 2 pp.
Informálja Mrs. Livia Jancso látogatási szándékáról.

Július 16, péntek – 3 dokumentum: távirat, emlékeztető

- 42 (161).** Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak és a római (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Puhan nagykövet, 2 pp.¹⁹
Mindszenty bíboros jóváhagyta a Pro Memoria-t.
Mons. Cheli osztja a véleményt, hogy a sajtó felé történő kiszivárogtatás, ill. a sajtó felől várható kritika Mindszentyt arra ösztönözheti, hogy késleltesse távozását, vagy megváltoztassa elhatározását.

- 43 (162).** Clem G. Scerback följegyzése Puhan nagykövet számára, 2 pp.
Estefelé, 17 óra 50 perckor Mons. Cheli és Mons. Montalvo váratlanul látogatást tettek a Nagykövetségen.

- 44 (163).** Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak és a római (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Puhan nagykövet, 1 p.²⁰
A nagykövet javasolja, hogy minél hamarabb küldjék a bécsi nagykövetségre a bíboros emlékiratait, ott biztonságba helyezve, hogy rendelkezésre álljon, mihamarabb a Vatikán jóváhagyja a bíboros szándékát és ő maga is megérkezik Bécsbe. Az a véleménye, hogy az ilyen eljárás mód a kedvező pillanat kihasználása jegyében történne.

19 Hivatkozik rá: FRUS 1969–1976. XIX. i. m. 285. 1. jegyzet. Elnöki levéltári jelzettel.

20 Szövegét közli még: FRUS 1969–1976. XIX. i. m. 285–286. Elnöki levéltári jelzettel.

Július 17, szombat – 1 dokumentum: szállítólevél

45 (164). Szállítólevél, 1 p.

Nixon elnök levelének szállítólevele.

Július 18, vasárnap – 1 dokumentum: emlékeztető

46 (165). Wilgis emlékeztetője Puhan nagykövet számára, 1 p.

Vasárnap a sétán Őminenciája ismét rátért a kérdésre, hogy egy teherautó hogyan tudna bejárni az udvarba.

Július 19, hétfő – 2 dokumentum: távirat

47 (166). Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak, jegyzi: Puhan nagykövet, 1 p.

Kongresszus az Európai Biztonságról.

Július 20, kedd – 2 dokumentum: emlékeztető

48 (167). Clem G. Scerback följegyzése Puhan nagykövet számára, 1 p.

A bíborosnak a valóságtól való elrugaszkodása nagymértékben megnyilvánult abban, ami ma reggel történt: amikor értesítette arról, hogy egy bizonyos anyagot nem lehet kihozni az Országos Széchényi Könyvtárból, azt kérte, menjen oda és fényképezze le... Azt mondta neki, hogy ezt nem teszi meg és igen gyanús lenne bárki számára, ha megtenné. Egyébként, mondta neki, nincs ilyen felvevő kamera a nagykövetségen.

49 (168). Clem G. Scerback följegyzése Puhan nagykövet számára, 2 pp.

A bíboros unokaöccsét, Fukszberger Imrét, 11 óra 40-kor kísérte le. Értesítés nélkül jött és kb. 45 percet töltött nagybátyjával. Lefelé elmondta, hogy benyomása szerint Őminenciáját kiváló fizikai és szellemi állapotban találta.

Július 21, szerda – 7 dokumentum: távirat, emlékeztető

50 (169). Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi washingtoni külügyminisztériumnak és a római (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Puhan nagykövet, 3 pp.²¹

Péter János külügyminiszter Mindszenty bíborosról. Puhan kifejti: Mindszenty bíboros még maradhat a követségen, a Vatikánnak várhatóan nagyobb problémákat fog okozni külföldön,

21 Hivatkozik rá: FRUS 1969–1976. XIX. i. m. 285–286. NARA RG 59, Central Files jelzettel. Ugyanebben a jegyzetben Puhan nagykövet két másik vonatkozó táviratára is utal, amely nem található meg a budapesti levéltári anyagban, így a HE Files kötetben sem.

mint így, továbbá, a magyar kormánynak érdeke, hogy rugalmasságot mutasson. Péter informált volt, kifejezte kormánya tárgyalási készségét és azt a véleményét, hogy Mindszenty távozása javítaná az US-magyar kapcsolatokat.

51 (170). mlékeztető, 1 p.

Részt vesznek: Péter János külügyminiszter, Puhan nagykövet. Lásd: 50. sz.

52 (171). Clem G. Scerback följegyzése, találkozása a bíborossal, 1 p. — Lásd: július 26, 66. sz.

A bíborosnak időre van szüksége, hogy befejezze emlékiratait. Addig nem akarja elküldeni, amíg ezt a munkát be nem fejezi.

Ez attól függ, elegendő könyvet kap-e, hogy befejezze az utolsó hatodik kötetet. Úgy gondolja, ha megkapja a szükséges könyveket, akkor két héten belül be tudja fejezni.

Nem akarja, hogy emlékiratai Vatikánba kerüljenek. A Vatikán, mint mondja, épp olyan rossz, mint a helyi kormányzat, véleménye szerint, ami az emlékiratait illeti. Nagyra értékelte Scerback közlését a csomagolásról, lepecsételésről, stb., és hogy megőrzik Bécsbe való érkezéséig.

53 (172). Távirat, római (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak és a budapesti és bécsi (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Martin, 1 p.

A „herceg” titulus eltörlése a bíboros címéből. A vatikáni tisztviselőkkel való beszélgetésben nyilvánvalóvá vált, hogy a „hercegprímás” cím már nem használható és a Vatikán soha nem is használja azt.²²

54 (173). Távirat, bécsi (amerikai) nagykövetség küldi a budapesti (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Humes nagykövet, 1 p.

Humes bécsi nagykövet beajánlja Mrs. Eleanor Weems kaliforniai jogászt, aki rövid találkozót kér Mindszenty bíborossal. Amennyiben lehetséges, a kérést elfogadásra javasolja.

55 (174). Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi a bécsi (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Puhan nagykövet, 1 p.

Mrs. Weemsnek nem engedélyezték a találkozást Mindszenty bíborossal.

56 (175). Emlékeztető, 1 p.

Mrs. Livia Jancsónak, ha jön, nem engedélyezik a találkozást a bíborossal.

²² Az amerikai anyag átolvasása után elmondható, hogy 1964 óta Mindszenty bíboros nem használta a „herceg” előtagot. Ennek pontos körülményei még vizsgálatra szorulnak.

Július 22, csütörtök – 4 dokumentum: távirat, emlékeztető

- 57 (176).** Távirat, Amembassy Vienna küldi: budapesti (amerikai) nagykövetség, jegyzi: Humes nagykövet, 1 p.

Humes bécsi nagykövet teljes mértékben megérti az elutasítást.

- 58 (177).** Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak, továbbá a római és bécsi (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Puhan nagykövet, 2 pp.

Esetleges sajtókonferencia kérdései és válaszai, Mindszenty bíboros távozása esetén, javaslat az utolsó válasz megváltoztatására.

- 59 (178).** Clem G. Scerback följegyzése Puhan nagykövet számára, 1 p.

Scerback a BBC híradása alapján arra utal, hogy öt papot és egy nőt öt év fogházra büntettek. Bár az újságok tele vannak ezzel, az lenne kíváncsú, ha a bíboros erről nem szerezne tudomást. (Az összefüggésből kiviláglik a följegyző szándéka: nehogy emiatt a bíboros újabb feltételt szabjon kiutazásának és így azt megghiúsítsa.)

- 60 (179).** Távirat, washingtoni külügyminisztérium küldi a budapesti, a bécsi és a római (amerikai) nagykövetségeknek, jegyzi: Rogers külügyminiszter, 1 p.

Washington engedélyezi Puhan javaslatát, hogy az emlékiratokat azután szállítsák Bécsbe, hogy a Vatikán azt jóváhagyja és maga a bíboros is megérkezik ugyanoda. A két érintett nagykövetségre bizza a részletek kidolgozását.

Július 23, péntek – 5 dokumentum: emlékeztető, távirat

- 61 (180).** Clem G. Scerback följegyzése a bíborosról, 2 pp.

Két év személyes kapcsolat után személyes véleményét rögzíti a bíborosról. Úgy tűnik, túl túl nagy terhet vett magára és a kiutazás feltételeit vendéglátóira hárítja.

- 62 (181).** Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak és a római (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Puhan nagykövet, 1 p.

Puhan referál Bakernek Mindszenty ügyében, aki szeptember végén vagy októberben szándékozik távozni.

- 63 (182).** Clem G. Scerback följegyzése, 1 p.

Mindszenty sürgeti Nixon Elnök választását emlékiratainak szállítását illetően.

64 (183). Clem G. Scerback följjegyzése, folyt. lásd: 62., 1 p.

Mindszenty a folyosón megállította és sürgette, hogy legalább táviratot küldjenek Washingtonba, az Elnöknek a vakáció miatt késő válasza helyetti biztosíték elérésére. Feltétlenül elnöki aláírást kér.

65 (184). Emlékeztető, 1 p.

Őszentsége VI. Pál Pápa Államtitkárságának kérésére, a washingtoni Apostoli Delegáció [Nunciatúra akkor még nem volt] megküldi VI. Pál pápának ausztráliai és Csendes-óceáni látogatásáról készült könyvet, amelyet Mindszenty bíboros számára átadni kér.

Július 26, hétfő – 1 dokumentum: távirat

66 (185). Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak, továbbá a bécsi és római (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Puhan nagykövet, 3 pp.²³

A bíboros emlékiratainak átszállításáról. A bíboros az utolsó, hatodik kötetet dolgozik.

Július 27, kedd – 2 dokumentum: távirat

67 (186). Távirat, washingtoni külügyminisztérium küldi a római és budapesti (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Rogers külügyminiszter, 1 p.

50. sz. irattal kapcsolatos intézkedések.

68 (187). Távirat, a bécsi (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak, továbbá a budapesti és római (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Humes nagykövet, 1 p.

A bécsi nagykövet kifejezi egyetértését Mindszenty emlékiratainak szállítását illetően.

Július 28, szerda – 3 dokumentum: távirat

69 (188). Clem G. Scerback följjegyzése, 1 p.

Bevittem az Elnök levelét a bíboroshoz. Ő azonnal kinyitotta, s bár mondtam neki, hogy ez azonos azzal, ami a táviratban állt, láthatóan elégedetlen volt a tartalmával. Mindenesetre köszöni az Elnöknek... Nem hisz a bürokráciában, mondta a bíboros, és nem szeretné emlékiratait elveszíteni, mert akkor egész élete hiábavaló volt.

Kommentár: Az Elnök levelének késlekedése (hiánya) – vagy valamely más rövid biztosíték, amelynek tartalmát meg kell állapítani – határozatlan időre itt fogja őt tartani.

23 Részleteket közöl: FRUS 1969–1976. XIX. i. m. 289. 3. jegyzetben. NARA RG 59, Central Files jelzettel.

70 (189). Távirat, római (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak és a budapesti (amerikai) nagykövetségnek, 1 p.
Casaroli és Cheli augusztus 16-ig Rómán kívül.

71 (190.) Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak és római és bécsi (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Puhan nagykövet, 1 p.

A Nagykövetség a mai napon távirati értesítést kapott a bíboros unokaöccsétől, hogy húga meghalt a kórházban.

Július 29, csütörtök –5 dokumentum: levél, távirat

72 (191). Puhan nagykövet levele Mindszenty bíboroshoz, 1 p.
A nagykövet kondoleál Mindszentynek, húga halála kapcsán.

73 (192). Mindszenty bíboros levele Puhan nagykövethoz, 1 p.
Megköszöni a kondoleálást.

74 (193). Dátum nélkül, Mindszenty bíboros kéziratos címzése (borítékon), 1 p.
Mr. Alfred Puhan Ambassador

75 (194). Dátum nélkül, Távirat, Mindszenty bíboros Nixon elnökhöz, 1 p.
Kéri, hogy írásban biztosítsa, hogy ezek a rendkívül fontos dolgok (emlékiratok) a Vendég Szerző személyes tulajdonát képezik és a bécsi nagykövetség át kell adja neki, vagy kijelölt megbízottjának, késlekedés nélkül.

76 (195). Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak és a római (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Puhan nagykövet, 3 pp.

Puhan nagykövet véleménye szerint nem kérhető az Elnök arra, hogy ebben az összefüggésben (lásd a 75. sz. iratot) interveniáljon. Ugyanis ez kétségbe vonja a Vatikán integritását és az US kormány integritását is.

Július 30, péntek – 3 dokumentum: távirat, emlékeztető

77 (196). Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak és a római (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Puhan nagykövet, 1 p.

Nagy külügyminiszter helyettes július 30-án elmondta Puhan nagykövetnek, hogy a magyar kormány megkapta a Vatikán följegyzését, amelyet a megegyezés „jó alapjának nevezett”. Majd a 2. pontban rámutat Puhan a magyar kormány taktikázására és késlekedésére, amely óvatosságra int.

78 (197). Emlékeztető, 1 p.

Emlékeztető Puhan nagykövet találkozásáról Nagy János külügyminiszter helyettessel. Lásd: 77. sz.

79 (198). Clem G. Scerback följegyzése, 3 pp.

A bíboros ma különösen ingerült volt: ideges, fáradt, bizonytalan és gyanakodó.

Július 31, szombat – 1 dokumentum: távirat

80 (199). Távirat, washingtoni külügyminisztérium küldi a budapesti és a bécsi (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Rogers külügyminiszter, 1 p.

Amennyiben a bíboros visszatér emlékiratai kéziratának Bécsben való átadására, azt ajánlja, hogy Puhan közölje vele: a kérdéssel foglalkozik az amerikai kormány és azt behatóan tanulmányozza azt. A nagykövet korábbi javaslatára vonatkozó döntésig néhány napi időt kér.

KITEKINTÉS

E közlésünkben Mindszenty bíboros életéből egy hónapot vizsgálunk, nevezetesen 1971. júliusát, amelyben ő már elvileg eldöntötte, hogy elhagyja a Amerikai Egyesült Államok Budapesti Nagykövetségét, de még függőben maradt ennek több részlete. Az itt közzétett anyag, bármilyen szűkös regeszták által, úgy gondoljuk, lényeges betekintést adhat az idáig eléggé forrásszűk periódusba és új felismerésekre, legalábbis új kérdések fölvetésére nyújt lehetőséget. Fölmerül tehát az eredeti szövegek rendszeres feldolgozásának – amelynek terjedelme csak a vizsgált hónap esetében 65 nyomtatott oldal –, továbbá, a teljes, ötezer oldalnyi anyag megismerésének és elemzésének a szűk-ségessége.²⁴

E munkafolyamat az 1971. évi anyag közreadásának része, leltár szerűen, válogatás nélkül, úgy, ahogy az amerikai nagykövetségen ezt az idők során elhelyezték és ahogy ez most megtalálható és kutatható az Amerikai Nemzeti Levéltárban.²⁵ Még elsiertetett volna bármilyen megállapítás vagy következtetés, mert csak az anyag teljességének az ismeretében alkothatunk véleményt.

Mivel Mindszenty bíboros a budapesti amerikai nagykövetségen töltött 15 év alatt számos levelet írt mind a mindenkori római pápához, a bíboros államtitkárokhoz, az amerikai elnökökhöz és az amerikai külügyi államtitkárokhoz (külügyminiszterekhez), továbbá, róla is számos följegyzés készült, úgy gondoljuk, hogy egy kritikai kiadás gondolata sem szabad, hogy távol álljon tőlünk.

²⁴ A 2008-ban publikált és többször idézett FRUS-kötet is tartalmaz több, minket érdeklő dokumentumot. Ezen kívül haszonnal forgatható még a budapesti iratokat közlő tanulmány: SZATUCSEK ZOLTÁN: *Ma-hacs öregúr vagy nemzetmentő vitéz? Diplomáciai egyeztetések Mindszenty József sorsáról 1970-1971-ben.* In: MAJTÉNYI GYÖRGY – RING ORSOLYA (szerk.), *Közel-múlt. Húsz történet a 20. századból.* Budapest, 2002. MOL 20–34. Interneten: ArchivNet, 2001. 1. sz. <http://www.archivnet.hu>

²⁵ HE Files, i. m.

A MONTH OF CARDINAL MINDSZENTY AT THE AMERICAN EMBASSY OF BUDAPEST

Several documents have been revealed recently about the 15 year long stay of Primate József Mindszenty, Cardinal of Esztergom, at the American Embassy of Budapest. In present paper we intend to enlarge this source material on the basis of mostly unpublished archival sources of the United States of America. Current study analyses a period of one month, namely July 1971, when Mindszenty already decided to leave the Embassy of the United States of America. However, the material presented here is rather limited it succeeds in giving an insight into the period so far not studied due to lack of archival sources. This way, at least further questions may be raised. In this study we present the short summaries of the documents in chronological order.

FÜGGELÉK

Fakszimilék 1971. júliusának amerikai anyagából
6 dokumentum, 10 oldal

Deklasszifikálva (titkosítás feloldva): 2002. április 11-én
(l. a cédulát mindegyik dokumentumnál)

Az utolsó négyjegyű számok a budapesti Mindszenty Archívumban őrzött
másolatok fényképfelvételeinek számai

- 3 (122).** Mindszenty bíboros kézírásos levele Mons. Zágónhoz, 1 p. – 3751
- 7 (126).** Mindszenty bíboros Villot bíboroshoz, 1 p. – 3750
- 31 (150).** Emlékeztető, anonim, 2 pp. – 3783-3784
- 32 (151).** Emlékeztető beszélgetésről, 2 pp. – 3785-3786
- 60 (179).** Távirat, washingtoni külügyminisztérium küldi a budapesti, a bécsi és a római (amerikai) nagykövetségeknek, jegyzi: Rogers külügyminiszter, 1 p. – 3837
- 66 (185).** Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak, továbbá a bécsi és római (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Puhan nagykövet, 3 pp. – 3841-3843

Quest. 71. 4. 5.

Ungarische

Küldök más miniszterek 4. sorszáma
afelt kiegészítéséhez a bécsi
utolsó válasza: azóta nem volt a kereszt-
tyűzés.

A miniszter a magyar történelmi kap-
csolat. Fő címet kiegészítendő is: Prof.
Pápai László bírói hivatalában
az. M. T. 71. IV. 4)

Kéziratot írtja

+ kiegészítés

P. S. Belém, nyitólatt a gyaloglás: mindkét oldal
on leírás, fenns. Kézirat, közölt a köz-
közkeletű 2 1/2 millió magyaros nyelvet fel-
térő jöttek, az a kiegészítés: fenns. köz-
sereg, egyházi. helyzetek.

Budapest (die 6. Julii 1971)

Immaculatae,

Dignetur mitare hunc epistolam
Suo Pastori et Legati.

fratres: Emmanuelis tenes

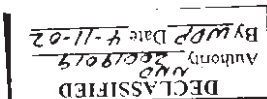
Joseph Mindszenty

DECLASSIFIED
Authority: NND 8618019
By: WOP Date: 4-11-02

I met with Monsignor Zagon alone at 6:20 p.m. He reported on his second meeting with the Cardinal this morning. He reported that he had told the Cardinal he could not make any conditions to the Pope because the Holy See cannot accept conditions. He told the Cardinal further that 50% of the conditions which he had submitted had already been resolved. The Cardinal retorted at this point that if that was so, why had he not been informed accordingly by the Holy See. Zagon said he had told the Cardinal he could put his suggestions for improving the status of the church in Hungary in a promemoria to the Holy See. He could make it clear that his departure did not mean a solution of the existing problems.

Zagon said the Cardinal had raised the question of his sister visiting him. Zagon/suggestion^{is} that the Vatican would arrange for a visit by the invalided sister to the Cardinal in Vienna was rejected by him on the grounds that he wished no favors from the GOH. Zagon then said it would not be impossible to arrange for his sister to come and visit him here in Budapest, by ambulance if necessary.

Zagon said he next talked to him about his transfer to Vienna. He found the Cardinal ready to agree to a Vatican passport and to arrangements previously reported. The Apostolic Nuncio in Vienna^{and},/Monsignor Zagon would come to get the Cardinal. They would try to arrange with the GOH for a rapid passing of the border without having the Cardinal get out of the car. The Cardinal then appeared:

concerned about the transfer of his effects, pointing to books and old papers which he had collected. Monsignor Zagon assumed something could be worked out to effect a transfer of his effects.

Zagon next described to Cardinal Mindszenty his future existence in Vienna. He said that Mindszenty grew quite optimistic as he thought of activating the *Pazmany*, training Hungarian priests, and working together with Cardinal Koenig on some ecclesiastical matters.

Zagon said it remained now for him to get a definite date for his departure which he would try to get tonight. Zagon was shooting for late August or early September. He said he knew he would have great difficulty in getting him to fix a date. Zagon said that the Cardinal handed him two emigre newspapers from the United States which dwelt on his refuge here to justify the opinion that his stay here is worthwhile. Zagon said this was most regrettable. I pointed out that we could expect more of this sort of thing if his stay here were a lengthy one.

Zagon concluded his remarks by saying that he finally took the bull by the horns and said that Wyszinski had followed the right path; that every day which Cardinal Mindszenty spent in this Embassy would lessen his value to the church and diminish his prospects for presenting to history the image of a constructive Prelate of the church. He said that if he died in this Embassy history would show him as a thick-headed (*fat* Dickschaegel). Zagon said he was rather surprised that Mindszenty took this from him and he realized that he was taking a great risk in making this kind of remark. I wished him luck.

Memorandum of Conversation

SECRET - EXDIS

Participants: Zagon
Amb. Puhon
H Wilgis

Date: July 15, 10:00

Subj: Cardinal Mindszenty

Place: American Embassy

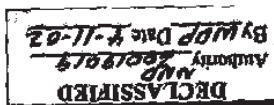
Ambassador Puhon met with Monninger Zagon to give him the purport of the President's letter to Cardinal Mindszenty. Zagon appeared to be ~~satisfied~~ satisfied with the contents of the letter as paraphrased to him by the Ambassador.

Zagon then briefed the Ambassador on his and Chelli's talk with Cardinal Mindszenty the night before. He said that the Cardinal had ~~mentioned~~ mentioned two problems which would arise if he left the American Embassy at the present time. First, the world would not understand his leaving without his speaking to the Hungarian people or church. This problem is particularly acute right now because there are four or five priests imprisoned for giving religious instruction. Secondly, the concessions ~~with~~ which the GCH has offered — the ~~appointment~~ appointment of ~~bishops~~ three bishops in Szombathely, Esztergom and Veszprem — are not sufficient.

The Cardinal had also given Zagon and Chelli a list of six points for consideration by the Holy See and asked that Zagon and Chelli transmit this list to the Holy See. These points are:

- 1) All priests in Hungary must not be hindered or impeded from carrying out their religious functions;
- 2) All priests imprisoned — either recently or for a long time — must be released, as well as approximately 100 people still imprisoned for their activities in 1956;
- 3) The representatives ~~placed~~ placed by the GCH in bishops' offices (curias) must be dismissed;
- 4) Restrictions on the size of seminaries and how many priests can be ordained must be removed;
- 5) Freedom to give religious instruction must be guaranteed; and
- 6) The peace priest movement must be dissolved.

Zagon commented that the Cardinal's information about the status of the church in Hungary is ~~neither~~ neither complete nor precise. For example, problems (3) and

and (4) do not exist; they have already been solved in Vatican-GOH negotiations.

* The other four points raised by the Cardinal are already being negotiated between the Vatican and the GOH. ~~If the Cardinal makes his leaving the resolution of these problems~~ If the Cardinal makes his leaving the Embassy contingent on the resolution of these problems, not only is there no hope for improved church-state relations, but the whole negotiations between the Vatican and the GOH ^{are} endangered.

~~The Ambassador asked Zagon if he felt the issues raised by the Cardinal~~
The Ambassador asked Zagon if the Cardinal were making resolution of these problems pre-conditions to his leaving the Embassy, or were they points which should be considered in the Vatican-GOH negotiations. Zagon replied that he thought the Cardinal ^{REGARDED} ~~regarded~~ them as pre-conditions, but he hoped in his upcoming conversations with the Cardinal to explain 1) that some of the problems do not exist, ^{AND} 2) the others are under negotiations. Therefore, the conditions should be converted into ^{DESIDERATA} ~~Desiderata~~, to be considered in connection with the Cardinal's leaving the Embassy.

DECLASSIFIED
Authority 20018012
By WPP Date 4-11-02

TELEGRAM

INCOMING
23 JUL 71 07 41Z

VV ESA132EHS757
RR RUESDA
DE RUEHC 132785 2032045
ZNY SSSSS ZZH
R 222030Z JUL 71
FM SECSTATE WASHDC
TO RUESDA/AMEMBASSY BUDAPEST 3772
RUFHAU/AMEMBASSY VIENNA 8105
INFO RUFHRO/AMEMBASSY ROME 4299
BT
SECRET STATE 132785

SECRET

EXDIS

SUBJ: CARDINAL MINDSZENTY- MEMOIRS

REF: BUDAPEST 1267

1. DEPT APPROVES AMBASSADOR PUHAN'S PROPOSAL THAT WE CONVEY EARLIEST TO EMBASSY VIENNA FOR SAFEKEEPING CARDINAL MINDSZENTY'S MEMOIRS, TO BE SURRENDERED TO HIM AFTER VATICAN GIVES APPROVAL AND HE APPEARS IN VIENNA.

2. EMBASSIES BUDAPEST AND VIENNA ARE AUTHORIZED TO WORK OUT MODALITIES OF CONVEYANCE, WHICH MAY INCLUDE POUCH FACILITIES. DEPT AND EMBASSY ROME SHOULD BE INFORMED OF PLAN WORKED OUT PRIOR TO ITS BEING PUT INTO OPERATION. EMBASSY ROME SHOULD THEN SEEK INFORMAL AGREEMENT OF VATICAN TO PLAN AND NOTIFY DEPT AND EMBASSIES BUDAPEST AND VIENNA WHEN THIS AGREEMENT RECEIVED.
GPI. ROGERS
BT

ACT	AMB	BN
	DCM	
	PAO	
	POL	
	ECON	
	CON	
	CON	
	CON	
	ADM	
	SEC	
	CSO	
	DEF	
	FILE	
ACTION TAKEN		
TEL AG OM LTB		
DATE		

SECRET

NNNN

(5) – 60 (179). Távirat, washingtoni külügyminisztérium küldi a budapesti, a bécsi és a római (amerikai) nagykövetségeknek, jegyzi: Rogers külügyminiszter, 1 p. – 3837

Jelmagyarázat

Incoming: érkező távirat. Dátum bélyegző: érkezés napja, órája, perce. Hosszú bélyegző jobb oldalt fent: látta:

Nagykövet, utána elhelyezték az irattárban. (Az ilyen bélyegző(k)ből rekonstruálható a nagykövetség aktuális hivatali/személyi ellátottsága).

Az érkező táviratok mind nagybetűvel íróttak.

Balra 4. sorban a feladás dátuma: 1971. július 22. 20 óra 30 perc (washingtoni idő szerint)

FM – FROM: Secstate WashDC

TO: RUESDA/Amembassy Budapest, 3772. sz.

RUFHAU/Amembassy Vienna, 8105. sz.

Info: RUFHRO/Amembassy Rome, 4299. sz.

BT-vel kezdődik a szöveg (BT-vel záródik a szöveg).

SECRET STATE 132 785 (minősítése: titkos. A washingtoni külügyminisztérium száma, mindig hatjegyű)

EXDIS – Extremely Limited Distribution: Rendkívül korlátozott szétosztásra (ez magyarázza, miért csak a nagykövet látta az irattárba helyezés előtt).

SUBJ – Tárgy: Mindszenty bíboros emlékiratai

REF – Hivatkozás: Budapest(i amerikai nagykövetség) 1267. sz. táviratára

Szöveg két pontban. Aláírás: Rogers (külügyminiszter)

BT

DECLASSIFIED
Authority: 28818019
By: WDP Date: 4-11-02

INDICATE:
☐ COLLECT
☐ CHARGE TO

SECRET

Classification

Department of State

TELEGRAM

01337

Amembassy BUDAPEST

July 26, 1971

DISTRIBUTION	ACTION: Amembassy VIENNA		
	INFO: SecState WASHDC Amembassy ROME		
	EXDIS		
	SUBJECT: Transporting Cardinal Mindszenty's Memoirs		
	REF: State 132785		
	1. We have explored with Cardinal Mindszenty modalities to transport his memoirs to Vienna for safekeeping in the Embassy until he arrives in late September or October. Not unexpectedly he discovers difficulties and potential obstacles to departure.		
	2. However, Cardinal states he hopes to have memoirs ready for shipment within two weeks depending on research books available to him here. He claims he still has work to complete on final volume six that requires research possible only here in Budapest. While he wishes papers shipped in several sections, he is not prepared to release any of early volumes at this time since he says he requires them for review and reference in finishing last one.		
	3. Total shipment would fit into one standard-size filing		
FTED BY: APuhan/ADCM:Scerback/jfl	DRAFTING DATE 7/23/71	TEL EXT.	APPROVED BY:
BRANCHES			

SECRET-EXDIS

Classification

PS-413

(6) - 66 (185). Távirat, budapesti (amerikai) nagykövetség küldi a washingtoni külügyminisztériumnak, továbbá a bécsi és római (amerikai) nagykövetségnek, jegyzi: Puhan nagykövet, 3 pp. - 3841-3843

SECRET-EXDIS PAGE TWO
Classification

Department of State
TELEGRAM

N

ACTION:

cabinet drawer. Cardinal wants papers wrapped in his presence by American officers, sealed, and transported out of Hungary by Americans with diplomatic passports in automobile. He opposes airplane shipment.

4. We propose subject to Embassy Vienna's concurrence to make three separate trips with memoirs when Cardinal finally agrees to release them. If Embassy Vienna will designate one repeat one Embassy officer to receive memoirs and act as custodian, we will assure delivery at times still to be determined. Embassy Vienna upon receipt of each segment could then confirm EXDIS safe receipt and guaranteed safe-keeping until such time as Vatican approves release to Cardinal upon his appearance in Vienna.

5. If above plan agreeable to Vienna, please confirm in order that we can inform Department and Embassy Rome and get final approval before putting plan into operation.

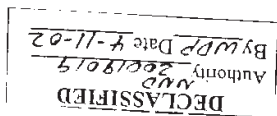
6. Comment: We get impression Cardinal thinks he has over-committed himself and is looking for ways of getting out of commitment made to Pope, by inter alia imposing conditions

DRAFTED BY:	DRAFTING DATE	TEL. EXT.	APPROVED BY:
CLEARANCES			

SECRET-EXDIS

Classification

FORM
4-68 PS-413

SECRET-EXDIS

Classification

PAGE THREE

Department of State
TELEGRAM

ACTION:

on us. We should, however, proceed with our plans and
remove the conditions one by one as they are posed to us.

PUHAN

Jelmagyarázat

(itt hiányzik az outgoing: kimenő távirat.)

A kimenő táviratok írógéppel készülnek.

01337 Távirat száma. Másutt: Budapest 01337

Dátum: 1971. július 26.

Küldi: Amembassy Budapest

Action: Amembassy Vienna – a bécsi nagykövetség az első címzett

Info: SecState WashDC, Amembassy Rome – a washingtoni külügyminisztérium és a római amerikai nagykövetség tájékoztatására

EXDIS – Extremely Limited Distribution: Rendkívül korlátozott szétosztásra.

SUBJECT – Tárgy: Mindszenty bíboros emlékiratainak szállítása

REF – Hivatkozás: State 132785 (washingtoni külügyminiszter 132785 sz. táviratára)

Szöveg 6 pontban.

APuhan/ADCM:Scerback/jfl, 7/23/71

Feltételezhetően: Puhan nagykövet utasítására Scerback fogalmazta, 1971. július 23-án, az elküldés előtt három nappal.

Aláírás: Puhan (nagykövet) s.k.

VIRT LÁSZLÓ

MINDIG A KERESZT FÉNYÉBEN

Száz éve született Boros Béla érsek, temesvári titkos püspök

1980 október 4-én Gyulafehérváron, Márton Áron temetése után a papnevelőben, az akkori papnövendékekkel összeszámláltuk, hogy kik jelentek meg Márton Áron temetésén. Az akkori diktatúra viszonyait jelzi, hogy egyáltalán eszünkbe jutott utánanézni annak, hogy kik tudtak eljönni Erdély szentéletű püspökének a temetésére. Hat püspököt számoltunk össze, akik közül ketten voltak Romániában élők. Az egyik Jakab Antal volt, aki tizenhárom évi börtönnel a háta mögött volt Márton Áron közvetlen utóda az erdélyi püspöki székhelyben, 1951-ben történt letartóztatásáig pedig a börtönben lévő Márton Áron helyetteseként, titkos ordináriusként kormányozta az erdélyi egyházmegyét. A másik romániai püspök Boros Béla volt, akinek addig a napig a nevét sem hallottam. Az erdélyi és a temesvári papnövendékek elmondták, hogy 1948-ban titokban szentelték püspökké. Amikor püspöki mivolta a hatóságok tudomására jutott, akkor letartóztatták, életfogytiglani börtönre ítélték, közel tizennégy esztendő telt a börtönben, majd az 1964-ben történt szabadulása óta káplánként dolgozik az egyik temesvári plébánián. A papnövendékek elmondták, hogy ő az egyetlen püspök a világon, aki káplánként dolgozik. Ezután sok papszentelésen voltam Gyulafehérváron, ebben csak a román határőrség tudott két ízben megakadályozni. E papszenteléseken Boros Béla is mindig ott volt. 1982-ben már volt alkalmam röviden beszélgetni vele, majd 1986-ban egy temesvári újmisési pap primíciája alkalmából jobban is megismerhettem őt. A Temesvár-Józsefvárosi plébánia egyik szobájában lakott, és ugyanebben a városban az erzsébetvárosi plébánián volt segédlelkész. Boros Béla püspök a helyzet fonákságát jelezve, de egyúttal büszkén is mondta, hogy ez az a temesvári káplánlakás, amely miatt egyszer még König bíboros is Temesvárra jött.

Boros Béla Arad megyében, a Fehér-Körös menti Kisjenőn született 1908 szeptember 20-án. Szülei kelmefestő és vegytisztító iparosok voltak. Középiskolás korában, a plébános hatására döntött a papi hivatás mellett. Ettől kezdve a temesvári piarista gimnázium és egyúttal a temesvári kisseminárium növendéke volt 1926-ig, amikor érettségi vizsgát tett. Püspöke, a német anyanyelvű, de magyarul is ugyanolyan jól beszélő Pacha Ágoston (a németeknek Augustin Pacha) felfigyelt képességeire, és úgy rendelkezett, hogy Boros Béla Rómában, a Pápai Gergely Egyetemen, a hírneves Német-Magyar Kollégium növendékeként végezze a teológiai tanulmányait. 1932-ben, Rómában szentelték pappá. A Gergely Egyetemen dogmatikából és filozófiából egyaránt ledoktorált, majd 1934 augusztusában tért vissza Temesvárra. Temesváron lelkipásztori beosztást kért püspökétől, azonban a hittudományi főiskolán üres volt a dog-

matika és a filozófia tanári katedrája, így 1934 szeptemberétől e két tantárgyból a teológia tanára lett.¹

A második világháború éveiben Bánság, vagyis a temesvári egyházmegye teljes területe Románia része maradt, ahol ekkor 300 000 német és 150 000 magyar anyanyelvű hívő élt.² Pacha Ágoston püspök német anyanyelvű volt. A második világháború éveiben Romániában a Német Népcsoport intézte a romániai németiség ügyeit, mely arra törekedett, hogy a felekezeti iskolákat és intézményeket átvegye az egyházaktól, tehát a katolikus és az evangélikus egyháztól. Wilhelm Staedel nagyszebeni evangélikus püspök és Pacha Ágoston temesvári katolikus püspök ilyen értelemben alá is írt egy megállapodást a Német Népcsoport vezérével.³ Pacha Ágoston két romániai német szenátorral Hitlernél is járt ebben az ügyben, és „németbarát” híre lett ezért. Azt tényként szögezhetjük le, hogy Pacha püspök nem volt olyan következetes ellenlábas a hitleri Németországnak, mint Márton Áron erdélyi püspök. Boros Béla a szemtanú hitelességével tudja árnyalni ezt a kérdést, hiszen Pacha püspök övele, az akkori temesvári teológia tudós tanárával még a kritikus időkben megosztotta a gondjait. „Egyszer volt Hitlernél, ment a két német szenátorral, és nekem utána elmondott mindent: kérte Hitlert, tiltsa meg, hogy az itteni német vezető, Andreas Schmidt beavatkozzék a hitoktatásba, zavarja azt, és propagandát fejtsen ki ellene.”⁴ Lehet azt mondani, hogy Pacha Ágoston nem volt eléggé határozott a hitleri Németország törekvéseivel szemben. Német anyanyelvüként bizonyára másként élte meg ezt, mint akik idegen megszállóként tekintettek a hazájukba a lábukat betevő német katonákra és tisztviselőkre. Azt azonban tényként könyvelhetjük el, hogy a háború után fel sem merült Pacha Ágoston felelősségre vonása, pedig ha bármily kicsiny okot adott volna erre, akkor azt a kommunista hatalom kihasználta volna. Pacha Ágostont 1950-ben azért tartóztatták le, mert az Apostoli Szentszék iránti hűsége szembeállította őt a kommunista-ateista államhatalommal.

Romániában a nyílt egyházüldözés az 1948-as kultusztörvénnyel kezdődött, amikor a bukaresti kormány egyoldalúan felmondta a Szentszékkel 1927-ben megkötött konkordátumot. Az egyházat azonban már korábban is érték sérelmek, ami többnyire egyházi épületek államosítását jelentette. Temesváron 1947-ben államosították a katolikus hittudományi főiskola épületét. Pacha Ágoston ekkor Boros Bélát nevezte ki az épületét megfosztott hittudományi főiskola rektorává. Az új rektor úgy szervezte meg az intézmény további működését, hogy az a Temesvár-erzsébetvárosi plébánia megfelelően nagy hivatali épületében folytathatta a működését, az állami gáncsok ellenére a papképzés tovább folyhatott. Boros Béla a temesvári teológia ügyében többször járt a bukaresti nunciátúrán is. Az Apostoli Szentszék így többek között rajta keresztül is értesülhetett azokról az egyházellenes jogtalanságokról, melyek megelőzték a konkordátum egyoldalú felmondását. E látogatásoknak köszönhetően O'Hara nuncius szemé-

1 Boros Béla szóbeli közlése.

2 HESZKE BÉLA: *A kisebbségi magyar katolikus egyház*. In: *Erdélyi Magyar Évkönyv*, 1937. A Brassói Lapok kiadása.

3 JAKABFFY ELEMÉR: *Ragaszkodjunk-e továbbra is a felekezeti oktatáshoz és a társadalommegsegítés eddigi rendszeréhez? A témához kapcsolódó szerkesztőségi közleményekkel*. Magyar Kisebbség, 1941 június 1.

4 „A börtönőr megtanulta magyarul az imádságot”. Gazda Árpád beszélgetése Boros Béla érsekkel. Romániai Magyar Szó, 1993 április 17–18.

lyén keresztül a megfelelő vatikáni hivatalok is tudomást szerezhettek a negyvenedik életévében járó temesvári rektor személyéről.⁵

Miután Románia egyoldalúan felmondta a Szentszékkal kötött konkordátumot, és bevezette az 1948-as kultusztörvényt, Róma teljes joggal gondolta azt, hogy az események után a román kormány tudta nélkül, titokban nevezzen ki és szenteljen fel püspököket. Ez a kultusztörvény betiltja a szerzetesrendek működését, betiltja az erdélyi románok görögkatolikus egyházát, államosítja az iskolákat és a római katolikus egyházmegyék közül nem ismeri el a temesvári, a nagyváradi és a szatmári püspökségeket, valamint (meglepő módon) a bukaresti érsekséget sem. A kormány önhatalmúan, az egyház törvényeit semmibe véve úgy gondolta, hogy Románia területén a Kárpátokon belül csak Erdélyben, azon kívül pedig csak Moldvában van érvényes püspök. Mint a kommunista országokban máshol is, ezekben az években Romániában is úgynevezett „megállapodás” keretében kívánták rendezni az állam és az egyházak közötti viszonyt. E „megállapodás” valójában azt célozta meg, hogy az egyházak egyoldalúan rendeljék magukat az ateista állam eszköztárába, mondjanak le a Krisztustól adott lelki-szellemi függetlenségükről. A román görögkeleti egyház gondolkodás nélkül aláírta e megállapodást. A görögkatolikus egyházat a román nép egységesítése címén (a görögkeleti egyház kívánságára) ekkor betiltották. Huzavonák után a protestáns egyházak is aláírták e megállapodást, így azok is a bevett, elismert egyházak közé kerültek. A római katolikus egyház betiltásáról nem rendelkezik a kultusztörvény, de a Márton Áron irányítása alatt álló római katolikus egyház nem írta alá a megállapodást, nem mondott le a Krisztustól adott lelki-szellemi függetlenségről. Különleges helyzetbe került ezzel a romániai római katolikus egyház. Nyilvánosan működhetett, de nem sorolták be az elismert felekezetek közé. A romániai római katolikus egyház (elsősorban az erdélyi, a temesvári, a nagyváradi és a szatmári püspökségek, melyeknek irányítási nyelve nem román) megtűrt felekezetiént élt egészen az 1989 decemberi változásokig. Boros Béla több beszélgetésben is határozottan állította, hogy az Apostoli Szentszék ilyen körülmények között teljes joggal nevezhetett ki titkos püspököket.

A titkos püspökszentelésekre azért volt szükség, mert az 1948 nyarától beállt helyzetben bizonytalan volt az, hogy az egyház a lelki-szellemi függetlenségének megtartása mellett tovább őrizheti-e a nyilvános struktúráit, vagy pedig az egyházi működés a nyilvános fórumokról teljesen kiszorul. Így az apostoli folytonosság, tehát a papszentelések további lehetőségének biztosítása érdekében Romániában 1948 végétől három éven keresztül valamennyi egyházmegye – a római katolikusok és az államilag betiltott görögkatolikusok egyaránt – titkos püspököket kapott.

Boros Béla kinevezése és felszentelése 1948 decemberében történt. Ez év december 6-án Guido Del Mestri, a nuncius titkára felkereste őt a Temesvár-erzsébetvárosi plébánián, ahol akkor a teológia működött, és ahol akkor Boros Béla is lakott. A titkár négy szemközt közölte Boros Bélával XII. Pius pápa szándékát az ő ressinai címzetes püspökké történő kinevezéséről és felszenteléséről. A nuncius titkára közölte azt is, hogy amennyiben elfogadja a püspöki kinevezését, akkor azt titokban kell tartania a felszentelése után is. Ekkor ketten átmentek Pacha Ágoston püspökhöz, aki elfogadta Boros Béla kinevezését, és ez alkalomból a székeskáptalan kanonokjává is kinevezte őt. Boros Béla ezután „rangrejtve” Bukarestbe utazott, bement a nunciatúra épületébe, ahol

5 Boros Béla szóbeli közlése.

1948 december 12-én Gerald Patrick O'Hara nuncius püspökké szentelte őt. Ezután visszatért Temesvárra – és élete a korábbi mederben folyt tovább. Püspöki mivoltáról a romániai püspökökön, és a temesvári káptalan tagjain kívül senki nem tudott.⁶

A temesvári hittudományi főiskola a lehetetlen körülmények mellett 1950-ig működhetett. Boros Béla változatlanul folytatta a rektori és tanári munkáját, emellett bizonyos közvetítő szerepet vállalt a nunciátúra és a katolikus egyházmegyék között. Az 1949-es esztendőre már olyan állapotok alakultak ki Romániában, hogy ez a tevékenysége, ami normális körülmények esetén a legtermészetesebb kapcsolatot jelenthette volna a szentszéki képviselet és az egyházmegyék között, ekkorra, Márton Áron letartóztatásának évére „illegális” tevékenységgé vált. Itt nem véletlen az idézőjel, hiszen nem az egyházi tevékenység az illegális, hanem az egyházat üldöző diktatúra az illegitim, az illegitim hatalmak pedig illegálisnak minősítenek mindent, ami nekik nem tetszik. Az egyház katakomba életre kényszerítve sem lehet illegális, hiszen az egyház tevékenységét a saját törvényei szabják meg.

1949-ben, vagy 1950-ben az Apostoli Szentszék XII. Pius pápa személyes jóváhagyásával szerkesztett egy állásfoglalást, melyben tiltakozott az egyházat sértő román kultusztörvény ellen. (A pontos évszámot Boros Béla 1991-ben már nem tudta felidézni. Krauter Sebestyén 1990-ben felszentelt temesvári püspök szerint 1950 májusában, vagy júniusában történhetett ez az állásfoglalás.) Ennek kihirdetésével a temesvári egyházmegyét bízták meg, mert már csak itt volt „szabadlábon” lévő püspök. Az állásfoglalás kihirdetéséről Boros Béla személyesen intézkedett a temesvári székesegyházban. Erről a Vatikáni Rádió még aznap tudósított, amivel az egész romániai katolikus egyház számára nyilvánvalóvá vált a szentszéki álláspont. Így ettől kezdve az Apostoli Szentszék iránt engedetlennek, tehát az egyház törvénye szerint illegálisnak számított minden olyan katolikus, aki a kultusztörvénynek az egyházat sértő pontjait bármilyen módon elismerte. Ezt követte Pacha Ágoston letartóztatása 1950 július 20-án és O'Hara nunciust is ebben az évben utasították ki Romániából.⁷

1951 március 10-én – nyilván központi utasításra – több vezető papot tartóztattak le Erdélyben is és a partiumi egyházmegyékben is. Gyulafehérváron Márton Áron letartóztatása után Boga Alajos kormányozta az erdélyi egyházmegyét, az ő letartóztatása után pedig Sándor Imre. Boga Alajos a máramarosszigeti börtönben halt meg. Sándor Imrét 1951 március 10-én tartóztatták le a titokban várazozó tartalékával, Gajdátty Béla gyulafehérvári rektorral együtt. Mindketten börtönben haltak meg. A szatmári és a nagyváradai egyházmegyéket Scheffler János püspök letartóztatása után (aki szintén börtönben halt meg) Czumbel Lajos kormányozta, akit szintén 1951 március 10-én vettek el. Ő öt évet töltött börtönben, ebből három évet magánzárkában.⁸

1951 március 10-én este Boros Béla a temesvári ifjúság számára tartott nagybőjti lelkigyakorlatról hazatérve benyitott a püspöki székházban lévő szobájába és ott már várta őt a rendőrség. Júniusig a temesvári titkosrendőrség pincéjében volt. Onnan át-

6 Boros Béla szóbeli közlése.

7 Boros Béla szóbeli közlése.

8 VIRT LÁSZLÓ: *Katolikus kisebbség Erdélyben*. Budapest–Luzern, 1991. Egyházfórum kiad. VIRT LÁSZLÓ: *Nyitott szívvel. Márton Áron erdélyi püspök élete és eszméi*. Budapest, 2002. Teleki László Alapítvány kiadása.

szállították Bukarestbe, a Belügyminisztérium föld alatti börtönébe.⁹ Boros Bélának a vizsgálati fogság idején az volt a benyomása, hogy püspöki mivoltáról a hatóságok 1951 elején értesülhettek, amikor a nuncius kiutasítása után a nunciatúra épületében házkutatást tartottak.¹⁰ Pacha Ágoston temesvári püspökkel, és Joseph Schubert bukaresti titkos püspökkel egy perben ítélték el, amibe belekeverték a temesvári püspöki irodaigazgatót, a püspöki titkárt, egy olasz állampolgárságú, a betiltott vajdahunyadi ferences főiskola közösségéhez tartozó ferences papot, valamint a bukaresti olasz követség egyik másodtitkárát is, aki szintén olasz állampolgár volt. Szerepelt még a perben három román nemzetiségű személy, akik a román kereszténydemokrata mozgalom tagjai voltak. Ővelük a per pap-vádoltjai ekkor találkoztak először. Az olasz diplomatát azért ismerhették, mert a nuncius kiutasítása után több alkalommal a bukaresti olasz követség közvetített a Szentszék és a romániai katolikus egyházmegyék között. A vád szerint a felsorolt „vatikáni ügynökök” Románia ellen kémkedtek.¹¹

A per kiagyalóinak szándékáról árulkodik az a tény, hogy bűncselekménynek minősítették az olasz követséggel való kapcsolattartást. A nunciust már kiutasították, így a romániai egyház az olasz követség által tudott kapcsolatba lépni előjárójával, az Apostoli Szentszékkel. Ha ez bűncselekménynek minősült, akkor nyilvánvaló a kommunisták szándéka: a romániai katolikus egyház szakadjon el Rómától! Az erdélyi és a partiumi, katolikus papság ellenállása a hatalomnak ezt a szándékát hiúsította meg.

A per – stílszerűen – a bukaresti katonai színházban zajlott. Az elsőrendű vádlott Pacha Ágoston püspök volt. Őt 82 éves korában 18 év börtönre ítélték, hogy majd 100 éves korában szabaduljon. Pacha püspököt 1954 nyarán megvakulva, halálos betegen visszaszállították a temesvári püspökségre, ott halt meg 1954 novemberében. Boros Béla és Joseph Schubert püspökök életfogytiglani börtönt kaptak. Életfogytiglant kapott az olasz diplomata is, de őt néhány év múlva visszaengedték Olaszországba.¹²

Boros Béla néhány hónap híján tizennégy évet töltött börtönben, ezalatt végigjárta Románia jelentősebb fegyházait. A bírósági színjáték után a máramarosszigeti börtönbe került, a szovjet határ mellé. Annak idején ide olyan foglyok kerültek, akiket a kommunista hatalom különösen veszélyesnek tartott és – szándékuk szerint – ha az országban bizonytalan politikai helyzet alakult volna ki, akkor az ott őrzött „veszélyes egyéneket” azonnal a Szovjetunióba szállíthatták volna.¹³ Boros Béla a máramarosszigeti börtönben ötszemélyes cellában lakott, ahol mind az öt rab katolikus püspök volt. Cellatársa volt Márton Áron erdélyi püspök, Pacha Ágoston temesvári püspök, Joseph Schubert bukaresti titkos püspök és Alexandru Todea balázsfalvi görögkatolikus titkos püspök, aki 1990-ben balázsfalvi görögkatolikus érsek, és bíboros lett.¹⁴

Alexandru Todea már 1990-ben a Mérés lapjain megemlékezett arról, hogy Máramarosszigetre hurcolva, 1952-ben hogyan találkozott püspöktársaival. „Kolozsvárról újból megszakítottuk az utat, a Securitate fogdjában aludtunk. Március elsején továbbvittek bennünket. Valahol újra megálltunk, és egy kis résen kilesve észrevettem,

9 „A börtönőr megtanulta magyarul az imádságot”. Ld. fent.

10 Boros Béla személyes közlése.

11 Boros Béla személyes közlése.

12 Boros Béla személyes közlése.

13 Boros Béla személyes közlése.

14 Boros Béla személyes közlése.

hogy az autót látva a favágó emberek keresztet vetnek magukra. Ebből arra következ tettem, hogy a hírhedt máramarosszigeti börtön felé tartunk. Megérkezve csikos ruhá kat kaptunk. Ötszemélyes cellába kerültem, de a sötétben nem ismertem meg társai mat. Megszólítottam őket: Uraim, testvéreim ismerkedjünk meg, hiszen nem vagyunk rablók. Elsőnek Márton Áron gyulafehérvári megyéspüspök válaszolt, utána Augustin Pacha, Temesvár első püspöke, majd az engem felszentelt Schubert, végül az 1948-ban szintén titokban felszentelt Boros Béla temesvári segédpüspök jelentkezett. Nagy meg lepetés és öröm volt a találkozás. ... Felejthetetlen marad számomra a püspöktestvére immel eltöltött idő, a szenvedésben, kényszermunkában, éhezésben, megaláztatások ban és a kínzások során. A szörnyű viszonyok közepette is sikerült az emberi és keresztény élet alapelvei, az Istenről és emberről alkotott eszméink szerint békében és barátságban megbeszelnünk minden emberi és vallási, nemzeti és nemzetközi kérdést. *Minden nehézséget meg lehet oldani az emberek és a nemzetek között, ha az ember elsősor ban ember akar maradni. Akit áthat az istenszeretet, abban nem élhet gyűlölet. Mély kapcsolat alakult ki főleg Márton Áron, Boros Béla és közöttem.*¹⁵

Alexandru Todea és Boros Béla egyaránt megemlékeznek arról, hogy a Máramarosszigeti börtönben a katolikus püspökök feladata volt a börtön végének takarítása. E brigádnak tagja volt a másik cellában raboskodó Anton Durcovi moldvai római katolikus püspök is, aki nem élte túl a börtönt, itt halt meg Máramarosszigeten. Boros Bélának az is a feladata volt, hogy a meghalt rabok után takarítsa ki a cellát. Ezzel kapcsolatban emlékezett meg egy beszélgetésben a román parasztpárt vezérének, az erdélyi magyarok számára sok szenvedést okozó Iuliu Maniunak a haláláról, aki az öt püspökkel szomszédos cellában élte utolsó napjait. Egy jóindulatú foglár tájékoztatta a román nemzethez tartozó Todea püspököt arról, hogy a szomszéd cellában haldoklik Maniu. A foglár takarítás ürügyén átengedte Todea püspököt Maniuhoz, aki így meg tudta gyóntatni és a betegek szentségével el tudta látni a haldokló politikust. Miután Maniu meghalt, Boros Béla püspök ment át takarítani.¹⁶

Boros Béla számolt be egy interjúban arról is, hogy a közös cellába zárt öt püspök hogyan gondoskodott saját szellemi életéről, ami ebben a helyzetben a szellemi kondíció, a szellemi épség megőrzését is szolgálta. Boros Béla, a két doktorátussal bíró teológiai tanár felajánlotta, hogy püspök-és rabtársainak segít a megfelelő önképző kurzus működtetésében. „Én, mivel tanár voltam, mondtam a többieknek, hogy ha akarják, összeszedem az eszemet és beszélek egy-egy témáról: Isten ismerete, megismerés, igazság. Ami eszembe jut, szépen beosztom. És kérték, hogy avval is telik az idő.”¹⁷ A közös cellába összezárt öt püspök a börtönben is olyan keresztény, testvéri közösséget tudott alkotni, ami e cella falain túl is hatással volt az emberekre. Az öt püspök közül kettő magyar, kettő német, egy román anyanyelvű volt, a román anyanyelvű pedig a katolikus egyházon belül nem a római, hanem a görög rítushoz tartozott. A sokféleségben megnyilvánuló egységnek kisugárzó hatása volt, még a börtönőrök is jobba tudtak lenni általuk. Volt olyan román börtönőr, aki megtanult magyarul imádkozni.

15 ALEXANDRU TODEA: „Ha ellenséged éhes, adj neki kenyeret!” Boór János beszélgetése a balázsfalvi görögkatolikus érsekkel. Mérleg, 1990/2.

16 Boros Béla személyes közlése.

17 „A börtönőr megtanulta magyarul az imádságot”. Ld. fent.

A cella lakói közül Márton Áront és Pacha Ágostont egymástól elkülönítve, de egy időpontban 1954 áprilisában kiemelték, és elszállították a bukaresti Jilava-börtönbe. A már halálos beteg, nyolcvanöt éves, látását nagyrészt elvesztett Pacha püspököt 1954 nyarán váratlanul hazaszállították a temesvári püspökségre – meghalni. Boros Béla 1955 márciusáig maradt a máramarosszigeti „kivégzötáborban”. (A börtön magas halálozási aránya miatt a rabzsargon nevezte így a szigeti fegyházat.) Ekkor őt átszállították Rimnicul Sarat börtönébe, ami arról volt híres, hogy itt minden cella magánzárka volt és a börtönt nem fűtötték. Boros Béla két és fél évig volt itt magánzárkában. (Az összesen tizennyolc év fogságot szenvedett Godó Mihály jezsuita nyolc évet töltött ebben a börtönben!) Boros Béla elmondta, hogy a többéves magánzárkára ítélt rabok egymás közötti kapcsolattartását azzal is akadályozták, hogy csak minden második cellának volt lakója, hogy ne tudjanak egymásnak átkopogni. Az itt lévőek annyi ideig nem láthattak embert, amennyi időt itt eltöltöttek! Boros Béla 1956 február 29-én a börtönben volt fültanúja Sándor Imre egykori észak-erdélyi püspöki helytartó fagyhalálának. (Sándor Imre a börtönben lévő Márton Áronnak, mint ordinárius substitus, időrendben a második helyettese volt.)

Rimnicul Sarat magánzárkájából két és fél év után a pitesti-i börtönbe szállították. Pitesti arról volt nevezetes, hogy a rossz táplálás miatt sokan haltak meg itt. Több visszaemlékező is említi, hogy ebben a börtönben nem volt ismeretlen a skorbut.¹⁸ Boros Béla itt is két és fél évet töltött, majd teljesen legyengülve a dési börtönbe került. Dés után a szamosújvári fegyház következett (még Rózsa Sándor is raboskodott ott a 19. században), ott érte az 1964 augusztusi amnesztia.

Boros Béla a börtön után évtizedekig kápláni munkakört töltött be Temesvár-erzsébetvárosi egyházközségben. Nagyon sokáig a temesvári egyetemisták lelkipásztora is volt. A diktatúra évtizedeiben természetesen nem úgy, hogy hivatalos kinevezéssel lett volna egyetemi lelkész. Egy ateista diktatúrában ez lehetetlen lett volna. Egyszerűen csak úgy lett „egyetemi lelkész” ő, hogy a diákság megkereste, és kérte, hogy foglalkozzon velük. Boros Béla a felkérésnek örömmel tett eleget.

A világtól évekeig volt elzárva, de a világ érdeklődött azíránt, hogy milyen körülmények között él Romániában a katolikus egyház. 1967-ben Iustinian bukaresti ortodox pátriárka meghívta Romániába Franz König bíboros, bécsi érseket. König bíboros azal a feltétellel fogadta el a meghívást, hogy találkozhat az akkor házi őrizetben élő Márton Áronnal.¹⁹ Ekkor feloldották Márton Áron házi őrizetét, így Boros Béla, valamint az akkori moldvai püspök társaságában ő fogadhatta a repülőtéren König bíborost. Másnap a bukaresti katolikus érsekség épületében Franz König külön fogadta Márton Áront és Boros Bélát. A bécsi bíboros érsek ilyen módon közvetlenül a leghitelesebb személyektől, állami propagandisták mellőzésével tájékozódhatott arról, hogy milyen viszonyok között él Romániában a katolikus egyház.²⁰

König bíboros egy alkalommal Temesvárra is elutazott azért, hogy Boros Bélával találkozhasson. Ez akkor történt, amikor a bécsi érsek 1971-ben Budapesten járt azért, hogy Mindszenty bíborosnak az amerikai követségről való távozását előkészítse. Ez év

18 Boros Béla, Jakab Antal és Dávid László személyes közlése.

19 MÁRTON ÁRON *Emlékkönyv*. Szerk.: Dr. MARTON JÓZSEF. (Életrajzi adatok) Kolozsvár, 1996. Glória Kiadó.

20 Boros Béla személyes közlése.

szeptemberében Boros Béla táviratot kapott König bíborostól, hogy szeptember 8-án felkeresi őt Temesváron. König e napon Budapestről meg is érkezett, és egyúttal Márton Áront is felkereste Gyulafehérváron.²¹ Valószínű, hogy Boros Béla König bíboros közbenjárására kaphatott útlevelet 1971-ben Rómába, hogy VI. Pál pápát felkereshesse. Püspöki kinevezése óta huszonhárom évnek kellett elteltie ahhoz, hogy Rómába utazhasson, ahol egykor két doktorátust is szerzett ő. Ugyanakkor a nyugati világ és az őt körülvevő világ közötti különbséget érzékelve elmondta azt is, hogy a nyugati újságírók úgy nézegették őt, mint csodabogarat, aki püspök és egyúttal káplán, és aki kibírt tizennégy évet a kommunisták börtöneiben. Ezután több, mint tíz évig nem tudott Nyugatra menni. 1982-ben Höffner bíboros, kölni érsek közbenjárására tudott Németországba utazni, hogy ott tarthassa az aranymiséjét. Erre azért került sor Kölnben, mert Höffner bíboros a Gergely Egyetem 1932-ben végzett évfolyamát (ahol és amikor ő maga is végzett) ide hívta, hogy közösségben tarthassák aranymiséjüket.²²

Boros Béla személyes felszabadulásként élte meg az 1989 decemberében éppen Temesvárról elindult változásokat. Már 1990 januárjában találkoztam vele a még sok sebből vérző Városban. Új erőre kapva tervekről beszélt, amit a romániai katolikus egyháznak el kell érnie. Elmondta, hogy azt megelőzően 1949 júniusában vett részt püspökkari konferencián, ahol akkor a nunciuson kívül már csak hárman lehettek jelen. Néhány nappal a letartóztatása előtt ott volt akkor Márton Áron, ott volt Anton Durcovici moldvai püspök, Pacha Ágoston képviselője pedig Boros Béla titkos püspök jelent meg. Az 1989-es fordulat után azonnal, már január 3-án összeült a romániai püspöki konferencia, ahová Boros Bélát személyesen Francesco Colasuonno nuncius vitte el.²³ Ezt követte életműve, tanúságtétele legmagasabb elismerése: II. János Pál pápa 1990 áprilisában érsekké nevezte ki az akkor 82 éves Boros Bélát. Ugyanekkor Colasuonno nunciussal együtt, társszentelőként Temesvár püspökévé szentelhette Krauter Sebestyént. Hősrünknek hosszú élet adatott, 2003-ban, 95 éves korában halt meg.

Boros Béla nem készült sem hősi, sem vértanúi szerepre, de még csak egyházkormányzati tevékenység sem volt papi életének a célja. Rektornak, teológiai tanárnak sem készült, noha római éveit erre képezték ki őt. Papi hivatását mindig, teológiai tanárként is, életfogytiglanos rabként is, püspök-káplánként is lelkipásztori munkaként élte meg. Istennek különleges szándékai voltak vele. Ha nem Romániában, hanem valahol Nyugaton él, lehetett volna ő híres teológus. Romániában élve, és az egyházüldözés kiteljesedésének esztendejében püspöki méltóságra jutva, tudta, hogy Istennek mi a szándéka vele. Püspöki jelmondatával Istennek ezt a szándékát fejezte ki: *In luce Crucis semper* – azaz: *Mindig a Kereszt fényében*. Boros Béla nem készült semmilyen rendkívüli szerepre, arra készült, hogy egyszerű papként az egyszerű emberek elé élje az evangéliumot. Boros Béla élete azt példázza, hogy aki Jézust követi, az Jézus sorsában is osztozik. Az „átlagember” e sors ellen tiltakozik, de Isten az „átlagemberek” közül is támaszt Krisztushoz felnövekvő mustármagokat (Mt. 13,31), hogy az átlagember is a kereszt fényébe kerülhessen.

21 Boros Béla személyes közlése.

22 Boros Béla személyes közlése.

23 Boros Béla személyes közlése.

BÉLA BOROS, THE SECRETLY ORDAINED BISHOP

Béla Boros (1908-2003) was secretly ordained as bishop in 1948. He was arrested, and convicted to life imprisonment when the authorities revealed his ordination. He spent fourteen years in prison and was released in 1964. The reason for his secret ordination was the fear that the Church should cease its public activity after 1948. Béla Boros was serving as an assistant priest for decades after being released from prison.

ZVARA EDINA

EGYHÁZTÖRTÉNETI KÖNYVEK, 2006

Bak Jolán: „Ott egy jeles szép kápolna emelkedett”: az Esterházy Kápolna újjászületése = „Dort war eine hervorragende schöne Kapelle”: die Wiedergeburt der Esterházer Kapelle. Budapest: Műemlékek Állami Gondnoksága, 2006. 51, [2] p.

A fertődi kastély főépületében kapott helyet a családi használatra szánt kápolna, amely 1763 májusában készült el. A teljes befejezésre 1764-ben került sor. Esterházy Fényes Miklós neves művészeket foglalkoztatott a díszítésben: Joseph Ignaz Mildorfer (kupolafreskó), Johann Michael Reiff (stukkók), Stefan Gabriel Steinböckel (márvány burkolatok), Mathias Landwieder (oltár) bécsi mestereket. A II. világháború utáni események következtében elpusztult a kápolna berendezése is. 1990 után vált lehetővé, hogy megkezdődjenek a restaurálási munkálatok, amelyet egy alapítvány (Esterházy Kastély Kápolna Alapítvány) intézett. A kápolna újbóli felszentelésére 2001-ben került sor.

Borovi József: [Az esztergomi érseki egyházmegye felosztása] Rozdelenie ostrihomskej arcidiecezy. Esztergom; Piliscsaba: PPKE BTK Szlavisztika–Közép-Európa Int. Nyugati Szláv Kult. Kutcsop., 2006. (Pons Strigoniensis. Studia, 5.) 191 p.

Az esztergomi egyházmegye felosztását 1776 előtt már több érsek is tervezte: a 16. században Draskovich György, a 17.-ben pedig Pázmány Péter. A 18. században először az egri egyházmegye területét akarták több egyházmegyére felosztani, később mégis az esztergomi egyházmegyét osztották fel. Az esztergomi érseki szék éppen üres volt akkor, amikor a jezsuita rendet feloszlatták, és ez személyi állományában éppen az esztergomi püspökséget érintette leginkább. 1775-ben Mária Terézia terve az volt, hogy az esztergomi érsekséget szepesi, besztercebányai és roznányi püspökségekre bontja úgy fel, hogy az eredetit részben meghagyja. 1776. január 1-jén jelentette be az esztergomi érsekség felosztását, az új esztergomi érsek (Batthyány József) és az új püspökök nevét (Berchtold Ferenc, Galgóczy János, Szalbek Károly). A római pápa, VI. Pius 1776. március 13-án hagyta jóvá az új püspökségek megalapítását.

Csigó László: Magyar evangélikus templomok. Fotó: Csigó László. Vál. és a kísérő-szöveget írta Földes Mária. Budapest: Anno, 2006. 48 p.

A sorozat második kötetében a magyarországi evangélikus templomok legszebbjeiből válogatnak a kötet összeállítói. Az összeállításban „megtalálhatóak az egyszerű, magtárformát mutató falusi templomok ugyanúgy, mint a középkori katolikus templomból átalakított barokk istenházak, vagy a monumentális, tízezres hívősereget kiszolgáló, különleges szószék-oltárral díszített alföldi templomok”: Bér, Nemeskér, Békéscsabai Kistemplom, Kővágóörs, Mekényes, Kapolcs, Farád, Mucsfa, Szarvas-Öttemplom, Szirák, Tótkomlós, Hidas, Orosháza, Békéscsaba-Nagytemplom, Deák téri, Sárvár, Kecskemét, Körmend, Fasori, Kőbányai, Székesfehérvár, Siófok, Péteri evangélikus templom.

Csohány János: Tanulmányok Debrecen és a reformátusság múltjáról. Debrecen: Fábián Bt.: Magyarországi Református Egyház Doktorai Kollégiumának Egyháztörténeti Szekciója, 2004–. 3. köt. 2006. (Magyar református egyháztörténeti dolgozatok, 13.) 323 p.

A kötetben a szerző írásai olvashatóak a következő témakörökbe rendezve: I. Kihívások és válaszok (pl. A XVI. századi református egyház és a török, Vallási helyzet Kazinczy Ferenc korában); II. Egyház és közélet (pl. Kálvin halálának három évszázados emlékűnepe és az első magyar Kálvin életrajz, Egyházfegyelem vagy lelkigondozás); III. A vallásfelekezeti béke munkálása (pl. Katolikus-protestáns reünions eszmélkedés 1937–1938-ban); IV. Egyháztörténeti műhely (pl. Fábián Tibor: Károli vagy Károlyi); V. Csohány János recenziói, filmkritikája, interjúja; VI. Csohány János könyveinek visszhangjából.

Daftary, Farhad: Az iszmá'iliták rövid története: egy muszlim közösség hagyományai. Budapest: L'Harmattan, 2006. 289, [2] p.

Az iszmá'iliták – az úgynevezett „tizenkettesek” után – a második legnagyobb sí'ita közösség a muszlim világban. Eredetük több évszázados múltra, az iszlám korai időszakára nyúlik vissza. Napjainkban vallási kisebbségként több mint huszonöt országban, Ázsiában, Afrikában, Európában és Észak-Amerikában élnek szétszórta. A könyv célja, hogy az olvasóközönség szélesebb köre számára összefoglalja az iszmá'ilita kutatások modern tudományos eredményeit. A szerző főként az iszmá'iliták által kidolgozott sokszínű szellemi hagyomány és a szokások megismertetésére összpontosít, valamint azon történelmi válaszokra, amelyeket az iszmá'iliták azokra a kihívásokra és ellenséges körülményekre reagálva adtak, amikkel történelmük folyamán gyakran kerültek szembe.

Duby, Georges: A lovag, a nő és a pap: a házasság a középkori Franciaországban. Budapest: Nagyvilág, 2006. 333, [2] p.

Az egyház vezetői kemény küzdelmet folytattak annak érdekében, hogy saját koncepciójukat érvényesítsék a házasság intézményében. Miközben előírták a papok számára a nőtleniséget, a világi népességet a keresztény házasságnak megszentelt és a papság által ellenőrzött keretébe kívánták zárni. Az általuk elképzelt új rendet egy másik házassági modell helyébe léptették, s az szembe helyezkedett a régi szokásokkal és egy korábbi rend erkölcsi kötelezettségeivel. A lovagok nehezen fogadták el, hogy többé nem bocsáthatják el kényük-kedvük szerint feleségüket, ha az nem ajándékozza meg őket fiúgyermekkel, vagy ha egyszerűen jobb házasság kínálkozik. Abba is nehezen törődtek bele, hogy többé nem vehetik el unokatestvérüket. Mégis, míg a házasság elfoglalta helyét az egyház hét szentsége között, bizonyos kompromisszumok lehetővé tették a két erkölcs összebékülését: az egyházi szigor ellenpontjaként, a feudális társadalomban kibontakozott a lovagi szerelem kultusza. Mindazonáltal a keresztény házasság szabályai és szertartásai egyeduralmukodóvá váltak. Ez a rendszer egészen korunkig működött, a házasság intézményének újabb válságáig. Az ezredik év és a 13. század kezdete közé esik az európai házasság történetének ez a jelentős szakasza. George Duby egyik legnépszerűbb könyvének újabb kiadását.

Eliade, Mircea: Vallási hiedelmek és eszmék története. Szerk. Puskás Ildikó, Voigt Vilmos. Az utószót írta Simon Róbert. Budapest: Osiris, 2006. 1068 p.

A *Vallási hiedelmek és eszmék története* című könyvet Eliade legjelentősebb munkájának tartják. Ebben a vallástörténeti elemzésben igazából a történeti vallásokban is a mitikus kor hierophániáit keresi, s a kései vallási jelenségek csak akkor bírnak igazi fontossággal a számára, ha ezeket – bármilyen torz és sokadlagos formában is – fölfedezi azokban. Ekképpen nem tudományos vallástörténetet kapunk, hanem „a Paradicsomi utáni nosztalgiaát”, s a varázstalanított világban élő *homo religiosus* reszakralizációs és reinitologizációs kísérleteit. Fejezetei: I. A korszaktól az eleusiszi misztériumokig. II. Gautama Buddhától a kereszténység győzelméig. III. Mohamedtől a reformációig.

„Együtt az ország népével”: evangélikusok 1956-ban. Szerk. Zászkaliczky Zsuzsanna. Budapest: Luther K., 2006. (Evangélikus gyűjteményi kiadványok, 3.) 135 p.

A fenti címmel jelent meg az Evangélikus Élet 1956. november 4-i számának vezércikke Keken András tollából. A cikk hűen tükrözi az evangélikus egyház szerepét a forradalomban: együtt volt az ország népével az 1956-os elterjedése során. A fényképekkel gazdagon illusztrált kötet első felében *Fabiny Tamás* ajánlása, *Böröcz Enikő* „A Magyarországi Evangélikus Egyház – 1956 „prolongált haszonélvezője” és az Ordass-ügy” című tanulmánya és *Zászkaliczky Zsuzsanna*: Életműtörődék. Kinczler Gyula fotói elé írása olvasható. A mellékletben: a Nagybaráti Nyilatkozat, az Evangélikus Theológiai Akadémia Ifjúsági Bizottságának határozata, Túröczy Zoltán hozzászólása a Győri Evangélikus Egyházközség közgyűlésén, Dezséry László püspök lemondó levele, Vető Lajos püspök lemondó levele, Ordass Lajos püspök rádiószózata, Keken András cikke az Evangélikus Életben, Ordass Lajos püspök karácsonyi igehirdetése és egy kronológia (1956–1959) olvasható.

Emlékkönyv: 300 éves a Pellérdi Egyházközség. Szerk. Ácsné Vér Márta és Villányiné Stáhl Márta. Pellérd: Római Katolikus Egyházközség, 2006. 48, [2] p.

A kis füzet a pellérdi római katolikus egyházközséget mutatja be fekete-fehér képekkel: 300 éves történelmét, az egyházközséghez tartozó építményeket, a védőszent (Antiochiai Szent Margit) életét, s az egyházközség jelenleg is működő közösségeit.

Európa védelmében: kiállítás a nándorfehérvári győzelem 550. évfordulójára = For Europe's defence: exhibition on the 550th anniversary of the victory at Nándorfehérvár. Összeáll. Kreutzer Andrea, Lányi Balázs, Szoleczky Emese, Varga József. Budapest: Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2006. 71 p.

A nándorfehérvári győzelem 550. évfordulója alkalmából rendezett kiállítást a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. A kis füzet első felében rövid összefoglalókat olvashatunk magyar és angol nyelven: Az oszmánellenes védelem megszervezése Zsigmond királytól 1456-ig, Hunyadi János, Kapisztrán Szent János, Nándorfehérvár, Az 1456. évi Magyarország elleni oszmán-török hadjárat, A nándorfehérvári győzelem. A kötet második felében a nándorfehérvári csatával kapcsolatos metszetek, festmények, s a tárlat két főszereplőjével, Kapisztrán Szent Jánossal és Hunyadi Jánossal kapcsolatos tárgyak képei tekinthetők meg.

Fabó Beáta: Budapest templomai: Rákosmente, XVII. kerület. Budapest: Bp. Városvédő Egyesület, 2006. (Templomtörténeti sorozat 5.) 60 p.

Az olvasó a budapesti templomok történetét feldolgozó és bemutató sorozat ötödik darabját tartja a kezében, amelyben a következő templomok és imaházak szerepelnek: Rákoscsabai Nepomuki Szent János főplébániatemplom, Rákoskeresztúri Szent kereszt Felmagasztalása plébániatemplom, Rákoscsabai baptista imaház, Rákoscsabai református templom, Rákosligei református templom, Rákosligei Magyarok Nagyasszonya plébániatemplom, Rákoshegyi baptista imaház, Rákosligei evangélikus templom, Rákoshegyi református imaház, Rákoshegyi Lisieux-i Szent Teréz plébániatemplom, Rákoscsaba-Újtelepi Árpád-házi Szent Erzsébet plébániatemplom, Rákoshegyi evangélikus templom, Rákoscsabai evangélikus templom, Rákoskeresztúri evangélikus templom, Rákoskeresztúri Istenszülő oltalma görög katolikus templom, Rákoskeresztúri református templom, Rákoskeresztúr-Madárdombi Szent Pál apostol templom.

Fejezetek a 400. tanévet ünneplő Kecskeméti Református Gimnázium történetéből, 1564–2006. Szerk. Szabados László. Kecskemét: Emmaus, 2006. 195 p.

A kötetet a Gimnázium 400. tanéve alkalmából jelentették meg, melyben az iskola történetét feldolgozó tanulmányok és visszaemlékezések olvashatóak: *Szapannos Károly*: A Kecskeméti Református Egyház és iskolái történet 1564–1931; *Soós Tamás*: Iskolán története; *Szabados László*: Kecskeméti Református Gimnázium története 1944-től 1948-ig; *Szabados László*: Kecskeméti Református Kollégium újraindítása; *Kovács Bálint*: Emlékezés a küzdelmes évtizedekre; *Varga*

László: Ünnepi jelentés a Kecskeméti Református Kollégium Újkollégium épülete új oktatási szárnyának átadásán 2002. március 20-án; Varga László: Ami már kész, és ami még hiányzik az Újkollégium bővítéséről; Varga László: Újkollégium 1909–2004. Egy 95 éves álom megvalósult; A Kecskeméti Református Fiúgimnáziumban végzett tanulók névsora. Az újraindulás után érettségi bizonyítványt szereztek névsora; A Református Gimnázium érettségiző tanulói a jubileumi tanévben; A Református Gimnázium tanulói a jubileumi tanévben; A Református Gimnázium tanárainak névsora a munkába lépésük szerint.

Fodorné Nagy Sarolta: Történelmi lecke: a Magyar Köztársaság és a Magyarországi Református Egyház között 1948-ban létrejött „Egyezmény” megkötésének körülményei és hatása különös tekintettel a nevelésre. Budapest–Nagykőrös: Dunamelléki Református Egyházkerület, 2006. 340 p.

A szerző arra keresi a választ, hogy milyen politikai, gazdasági, társadalmi és egyházi előkészületek vezettek az egyezmény megkötéséhez, amely az egyházi iskolák megszüntetését jelentette. Az egyezményt 1948. október 7-én írták alá.

Gárdonyi Máté: Bevezetés a katolikus egyház történetébe. Budapest: Jel, 2006. 356 p.

A könyv törzsanyagát a szerzőnek a Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskola hallgatói számára készített jegyzetei képezik – a korábbi kiadások bővített, kissé átdolgozott változata.

Győri L. János: A magyar reformáció irodalmi hagyományai: kézikönyv református közepliskolák számára. Budapest: Református Pedagógiai Intézet, 2006. 252 p.

A szerző felvázolja a reformáció európai megjelenését, kiemelve annak előzményeit, fő irányait és képviselőit. A reformáció magyarországi jelenléte kapcsán szóba kerül az eszmék meghonosodása, a protestáns ortodoxia és a felekezeti küzdelmek kora, a puritanizmus, a magyar protestantizmus a felvilágosodás és a 19. század korában, valamint a reformáció öröksége a 20. században. A következő fejezetben a reformáció és a magyar irodalom kapcsolata kerül szóba, ahol a prédikáció, az imádság, a gyülekezeti ének, a hitvitázó irodalom, a protestáns iskoladráma, a verses bibliai históriák, a jeremiád és a feddő ének fogalmakkal ismerkedhetünk meg. A 4. fejezet arról szól, hogy a reformáció hogyan hatott a magyar nemzettudatra. Az utolsó fejezet egy lexikon, egy szöveg- és feladatgyűjtemény együttese. Itt pl. *Sylvester János, Szegedi Kis István, Farkas István, Dávid Ferenc, Méliusz Juhász Péter, Balassi Bálint, Szenci Molnár Albert, Apácai Csere János, Misztótfalusi Kis Miklós, Szőnyi Benjámin, Kölcsey Ferenc, Ady Endre, Németh László, Szilágyi Domokos* írásait és verseit olvashatjuk.

Horváth Alice: Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) élete és kora: a Váci Egyházmegyei Gyűjtemény kiállításán bemutatott tárgyak és dokumentumok katalógusa. Vác: Váci Székesegyházi Kincstár és Egyházmegyei Gyűjtemény, 2006. (Vácegyházmegye múltjából) 90 p.

2006-ban a Váci Egyházmegye nagy reneszánszkori püspökére, Báthory Miklósról emlékezett, akinek halálának 500. évfordulója alkalmából rendeztek kiállítást. Báthory Miklós Itáliában tanult, Bolognában Galeotto Marzio volt tanára, Firenzében pedig Marsiglio Ficino munkáival ismerkedett meg. 1469–1471-ben választott szerémi püspök, 1475-től váci püspök volt. A váci káptalani iskolát főiskolává fejlesztette, melyen neves itáliai professzorok vezetésével az összes tudományt tanították. Szobrászokat, festőket, építészeket hívott városába, mely igazi béke szigete lett a tudományokat és művészeteket kedvelők számára. Janus Pannonius humanista köréhez tartozott, kora számos tudósával levelezett, baráti kapcsolatot tartott fenn többek között Garáda Péterrel és a firenzei újplatonikusok vezetőjével, Marsilio Ficinóval is. Vácott és Nógrád várában reneszánsz stílusban építkedett. Ő is a Sárkány Lovagrend tagja volt, akár csak Vlad Ţepeş (Drakula).

Horváth József: A csurgói Szentlélek templom története: fejezetek a római katolikus elemi iskola történetéből. Csurgó: Szentlélek Plébánia, 2006. (A csurgói kistérség templomai) 64 p.

A csurgói Szentlélek templomot valószínűleg a 12. században alapították a johanniták, ahol a 13. században jelentős hiteleshelyi tevékenység folyt. A 16. században a Zrínyi- és a Török-család is igényt tartott erre a birtokra. 1566-ban török fennhatóság alá került, s 1690-ig a hódoltság része lett. A Szent János Lovagok templomát a törökök imaházként használták. A török kiűzése után a protestánsok használták. A 19. században Festetics Kristóf építtette át.

Karácsonyi János: Szent László király élete. Szerk. és a jegyzeteket írta Bárány Attila. Máriabesnyő–Gödöllő: Attraktor, 2006. (Historia incognita. Zsebkönyvek, 14.) 128 p.

Szent László királyaink legnevesebb, legismertebb tagjai közé tartozik. A lovagkirály életét és uralkodását mutatja a neves egyháztörténész: Szent László szülei és gyermekevei, ifjúsága, Magyarország királya és gyarapítója, a magyarok igaz bírása, egyházi alkotásai, családi élete és rokonai kapcsolatai, pártváltoztatása, utolsó küzdelmei és halála, lelki élete, valamint ereklényének története.

A kötetet Bárány Attila jegyzetei egészítik ki, aki közli az első, 1926-os megjelenés óta eltelt időszak tudományos eredményeit is.

A katolikus egyház 1956-ban. Szerk. Rosdy Pál. Budapest: Új Ember, 2006. 270 p.

A szerzők úgy mutatják be a forradalom és szabadságharc katolikus egyházi vonatkozásait, ahogy a „téma feldolgozottsági foka” ezt lehetővé teszi: tudományos igényű feldolgozásokat, korabeli iratokat, Magyarországon ismeretlen anyagokat és visszaemlékezéseket használtak.

Balogh Margit: A katolikus egyház és a forradalom – Események a források tükrében 1955 őszétől 1956 őszéig. Soós Viktor Attila: „Kedves barátom” – A Központi Szeminárium papjainak és kispapjainak sorsa az 1956-os forradalom alatt és a megtorlás időszakában. Püspökök, papok, szerzetesek és 1956. Mindszenty József a forradalom idején. Szabó Csaba: Mindszenty József politikai végrendelete 1956-ból. Cenzúra nélkül... A magyar piaristák 1956-ban – Forrásgyűjtemény. Romano Guardini: Magyarország – A müncheni egyetem 1957. téli szemeszterének megnyitásakor mondott beszéd. Az emlékezés és értékelés töredékei. A megtorlás.

Kép, képmás, kultusz. Szerk. Barna Gábor. Szeged: SZTE Néprajzi és Kult. Antropológia Tanszék, 2006. 400 p. (Szegedi vallási néprajzi könyvtár, 16.) 78, 82. p.

A kötet a 2002-ben megtartott 6. Szegedi Vallási Néprajzi Konferencia előadásait tartalmazza: 1) Kép, képmás, kultusz: *Szakács Béla Zsolt: Képek kultusza a középkori kódexekben. Kermy Terézia: Adorációs kép, dedikációs kép, fogadalmi kép, supplikációs kép. Kísérlet egy középkori ikonográfiai csoport műfaji szétválasztására. Újvári Edit: A középkori Mária-ikonográfia kultikus háttere. A Mária megkoronázása-téma komplexitása. Lángi József: A Köpenyes Mária középkori és barokk ábrázolásai a lónyai református templomban feltára freskó ürügyén. Szilárdfy Zoltán: A szeged-alsóvárosi templom Napbaöltözött-asszony kegyképeinek kultusztörténetéhez. Nátyi Róbert: A szeged-alsóvárosi Havi Boldogasszony templom barokk sekrestyeszekrényének ikonográfiája. Mihály Ferenc: Adatok egy erdélyi kegyszobor és egy kép kegykép történetéhez. Salvador Rodrígez-Becerra: Andalúziai fogadalmi képek. Török József: Egyháztörténelem és szentképek IX. Piusz és XIII. Leó pápasága idején (1846–1903) 2) El-képzés, El-beszélés: Voigt Vilmos: Kép- és kultusz-elméletünk klasszikusa. Pázmány Péter: Öt szép levél. Szikszai Mária: Középkori kísértés- és gyógyítástörténetek az archaikus népi imák és oltári táblaképek tükrében. Kámán Erzsébet: Ótestamentumi motívumok az orosz vallásos népénekekben és a népi metszeteken. Szóke Anna: Írott és képi azonosítók. A képkultusz szerepe a Versec környéki magyarság fennmaradásában. 3) Kép és kultusz: Hetény János: „Az ő gyógyító ereje benne van!” A Nógrád megyei Karancs-hegy kultuszt ihlető szerepe. Korpics Márta: A képhasználat jelentősége a zárandoklatokon. Jároli József: Egy régi kegykép újjászülése: a gyulai Nádi Boldogasszony. Mislovics Andrea: Szentképek a hajdúdorogi görög katolikus családoknál. Lengyel Ágnes: A 19. század második felében megjelent vallásos ponyvanyom-*

tatványok illusztrációiról. *Limbacher Gábor*: Kép, képmás és kultusz a Palócföldön. *Fábián Gabriel*-la: Az új engesztelő mozgalom nyomán elterjedt vallásos ábrázolások a Csíki-medencében. *Józsa László*: A kunszentmártoni keresztek mint a környező körmenetek állomásai. *Szacsay Éva*: Program és tanítás a református templomok mennyezetfestésein. *Béres István*: (Fény)képkultusz. A szakrális megjelenés (vagy annak lehetetlensége) fényképeken.

Keveházi László: Podmaniczky Pál, a misszió professzora. Budapest: Magyar Evangélikus Külmisszió Egyesület, 2006. (Külmissziói kiskönyvtár 5.) 141 p.

Podmaniczky Pál (1885–1949) „a missziói gondolat élenjáró hírvivőjének” életútját, tanításait, írói, tanári, munkásságát, s a misszióról vallott nézeteit ismerhetjük meg.

Kincses Gyula: Görög katolikusok iskolája Pocsajban. Nyíregyháza: Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, 2006. (Athanasia füzetek, 13.) 70 p.

Kovács Bálint: A kecskeméti szolgálat évei, 1942–1957. Emlékezés „véres háborús esztendőkre”. Kecskemét: Emmaus, 2006. 135 p.

A kötetben az 1956-os forradalom és szabadságharc 50. évfordulója alkalmából Kovács Bálint kecskeméti lelkipásztori szolgálatának történetéről olvashatunk.

Kulcs templomai: összegyűjt., vál., rend. Oberrecht Kornél. Kulcs: Bakonyi F.: Menyhárt F., 2006. 64 p.

A kötet egy történelmi visszaemlékezés keretében mutatja be a település történetét, annak templomait (a rácalmási plébániatemplom, a kulcsi református templom), kápolnákat (a kulcsi kápolna és a lórévi Zichy-kápolna).

Leclercq, Jean: Clairvaux-i Szent Bernát: történelmi portré. Budapest: Kairosz, 2006. 199 p.

Clairvaux-i Szent Bernát (1090–1153) a ciszterci szerzetesi közösség második nemzedékéhez tartozott, s korának legjelentősebb egyházi írója, a misztikus meditáció képviselője. Életének utolsó éveiben gyakorlatilag ő kormányozta az egész kereszténységet, rendeleteket diktált a pápának, s nagy szerepe volt az újabb keresztes háború meghirdetésében. Nem kevesebb ő, mint egy idő előtt érkezett nagy inkvizitor – írta róla Jacques Le Goff, a neves francia egyháztörténész. III. Sándor pápa 1174-ben szentté avatta, VIII. Pius pápa pedig 1830-ban az egyházdoktorok sorába iktatta. A könyv 1989-ben jelent meg Párizsban Bernát születésének 900. évfordulójára.

Levárdy Ferenc: Pécs, belvárosi plébániatemplom. Budapest: TKM Egyes., 2006. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 297.) 15 p.

A pécsi belvárosi plébániatemplom helyén a középkorban a gótikus Szent Bertalan-plébániatemplom állt. A törökök a 16. században elfoglalták a várost, s szokásuknak megfelelően ezt a templomot is átalakították, dzsámit emeltek itt Allah és prófétája tiszteletére – ez volt a Gázi Kászim-dzsámi. Az eredeti templom a 13. században épült, amely a 15. században már gótikus volt. A hódoltság megszűnésével a dzsámik, s így a pécsi is, ismét keresztény templomok lettek, átépítették azokat. 1686-ban a jezsuitáké lett, 1813-ban pedig a cisztercieké, majd végül a belvárosi plébánia közössége kapta meg. Ez a pécsi templom a legjelentősebb magyarországi török emlékeink közé tartozik.

A magyar egyháztörténet-írás forrásadottságai: egyháztörténeti kutatások levéltári alapjai különös tekintettel a pécsi egyházmegyére. Szerk. Varga Szabolcs, Vértesi Lázár. Pécs: Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézete, 2006. (Seria historiae dioecesis Quinqueecclesiensis, 2.) 184 p.

A Pécsen 2005. szeptember 26-án az „Egyháztörténeti források – levéltárak” címmel rendezett konferencia előadásainak szerkesztett anyaga olvasható a kötetben. *Katus László*: Előszó.

Erdélyi Gabriella: Társadalom és egyház a késő középkori Magyarországon: új források, új utak. *Fazekas István*: A magyar egyháztörténetre vonatkozó források a bécsi levéltárakban. *Molnár Antal*: A hódoltsági katolikus egyháztörténet forrásai. *Horváth Richárd*: A Győri Egyházmegyei Levéltár. *Tengely Adrienn*: A pécsi egyházmegye területén élő nem katolikus felekezetek történetére vonatkozó egyházi levéltári források. *Dujmov Milán*: A dunántúli szerbekre vonatkozó szerb ortodox egyházi források. *Siptár Dániel*: A pécsi domonkosokra vonatkozó források a rend római központi levéltárában. *Gózsy Zoltán*: Az egyháztörténet 18–19. századi forrásai a dunántúli megyei levéltárakban. *Varga Szabolcs*: A plébániai levéltárak forrásértéke a pécsi egyházmegyében. *Gárdonyi Máté*: Az egyháztörténet 20. századi forrásai. *Spannenberger Norbert*: Gondolatok a 20. századi magyar egyháztörténet módszertani feldolgozásához.

Magyar református egyházak javainak tára: a határontúli református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv és iratanyaga. Főszerk. Tenke Sándor. Budapest: Országos Református Gyűjteményi Tanács, 1999–. 9. köt. Szlovákiai Református Keresztyén Egyház. Ungi Egyházmegye 1. Szerk. P. Szalay Emőke. Szerzők Felhősné Csiszár Sarolta. 2006. 256 p.

A sorozat immár kilencedik kötete a sorozat utolsó nagy egységéhez, a Felvidék gyülekezeteinek számbavételéhez érkezett el. Jelen kötetben a szerzők a hagyományos szerkezetet követik: az ungi egyházmegye gyülekezeteinek betűrendes bontásában közreadják a templomok, a klenódiумok, a felszerelési tárgyak, a jelentősebb könyv- és iratanyagok leírásait és fotódokumentációját. Ezt követik a szórványgyülekezetek, valamint a megszűnt gyülekezetek adatai.

Mályusz Elemér: A türelmi rendelet: II. József és a magyar protestantizmus. Szerk. Kaszás Orsolya. Máriabesnyő-Gödöllő: Attraktor, 2006. (Historia incognita. 1. sorozat, Történettudomány, 21.) 652 p.

A XX. századi magyar történettudomány elfeledett munkáit bemutató sorozat jelen kötete a magyar protestantizmus nagy sorsfordulóját, II. József türelmi rendeletét elemzi. Mályusz Elemér ezen munkája is az 1939-es, első megjelenése óta alapműnek számít a történészek körében.

Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Sopron. Hrsg. von Edit Madas et al.; unter Mitw. von Katalin Fülep [et al. Budapest: Akad. K., cop. 2006. (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae, 5.) 600 p., 52 t.

A *Fragmenta Codicum* nevű, s az Országos Széchényi Könyvtár keretében belül működő kutatócsoport a magyarországi könyvtárakban és levéltárakban fennmaradt középkori latin kódextöredékeket tárja fel. Elsőrendű feladata a kódextöredékek és teljes kódexek tudományos feldolgozása, katalógizálása és az eredmények katalógusokban és tanulmányokban való közzététele. Ezen forrásanyag alapján lehetővé válik középkori írásbeliségünk és könyvkultúránk pontosabb megismerése. A kodikológusok a sorozat ötödik kötetében a soproni gyűjtemények darabjait veszik számba.

Montalembert, Charles Forbes: Árpád-házi Szent Erzsébet tübingiai hercegné élete. Budapest: Új Ember, 2006. 402, [4] p.

Árpád-házi Szent Erzsébet (1207–1231) II. András magyar király és Merániai Gertrúd gyermeke volt. Alig múlt négy éves, amikor a tübingiai tartománygróf fiának jegyeseként Wartburgba, a lovagi kultúra híres központjába vitték. 1221-ben lett az ifjú tartománygróf, IV. Lajos felesége. Boldog házasságából három gyermek született. 1227-ben Lajos keresztes hadjáratra indult, de útközben a seregben kitört járváynak áldozatul esett. Az özvegy Erzsébet Wartburg várának elhagyására kényszerült. Férje hamvainak hazaszállítása és eltemetése után Marburg város lett végleges lakóhelye. Jövedelméből kórházat építtetett, utolsó éveit betegek, nyomorultak ápolásának, szegények gondozásának szentelte. Minden anyagi javától, emberi kötődéseitől megfosztva halt meg. A csodált és kedvelt tübingiai hercegnő kultusza igen gyorsan terjedt el a latin kereszténység egész területén. Életének latin és népi nyelven írt történetei, prédikációk és him-

nuszok dicsőítették tetteit és csodáit, idézték példáját Németországtól Itáliáig, Franciaországtól Hispániáig, Magyarorszáig. Alakjában olyan eszményt mutattak be, amely tökéletesen megfelelt a kor legszebb ideáljának, amely az emberi értékek fő helyére a karitást, az emberszeretet erényét helyezte. 1325-ben IX. Gergely pápa avatta szentté. (Jónás Ilona)

A nyíregyházi Görög Katolikus Általános Iskola jubileumi emlékkönyve az iskola fennállásának 200. évfordulóján. Szerk. Szabó Bernát Sándorné, Szabóné Sándor Gabriella. Nyíregyháza: nyíregyházi Görög Katolikus Általános Iskola igazgatósága, 2006. 98 p.

A nyíregyházi Görög Katolikus Általános Iskola 2006-ban ünnepelte bizonyítható működésének 200. évfordulóját, ugyanis 1806-ból származik az első biztos adat arról, hogy Nyíregyházán görög katolikus iskola működött. Jelen kis kötet ezen szép alkalomból jelent meg.

Orbán Ferenc: A magyarországi ortodox zsidóság története. Budapest: Makkabi, 2006. 100 p.

A szerző a következő fejezetekben dolgozza fel témáját: Történelmi előzmények, az ortodoxia kialakulása, Az ortodox szervezet megalakulása, A Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség, Újjászerveződés a holokauszt után, A jelenlegi helyzet.

A Pápai Református Kollégium diákjai, 1585–1861. Szerk. Köblös József; mtársak Bene András, Hudi József, Köblös József, Kránitz Zsolt, Mezei Zsolt. Pápa: Pápai Református Gyűjtemények, 2006. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések, 9.) 1060, XI p.

A hazai iskolatörténet, oktatás alapvető forrásai közé tartoznak az adott iskolák tanulói névsorai. A legnagyobb hazai protestáns iskolák közül a debreceni, a sárospataki, a kolozsvári, a marosvásárhelyi, a szatmári, a nagyenyedi, valamint a máramarosszigeti és a nagybányai református kollégium diáknévsorai már kiadásra kerültek. A dunántúli régió legjelentősebb protestáns iskolája, a pápai református kollégium is e sorba illeszthető, hiszen jelen kötetrel régi nagy hiányt pótolnak a kötet munkatársai. A kötet első felében a pápai kollégium történetéről olvashatunk (a pápai református kollégium történetének korszakai és a diáktársadalom alakulása, a kollégium felépítése, törvényei, a kollégium diákjainak előmenetele, a diákok társadalma, a kollégium tanárai, a kollégium partikula-hálózata, továbbtanulás magyarországi kollégiumokban és külföldi akadémiákon, a volt diákok további életpályája), majd a nagyobbik részben a diáknévsorokat tanulmányozhatjuk (évenkénti diáknévsorok, beiratkozott tanulók, aláíró diákok, alumnus diákok, testgyakorló diákok, magánvizsgát tett diákok, kollégiumi magántanítók és beosztott tanítványaik, kollégiumi osztálytanítók, a kollégiumból kibocsátott iskolamesterek és segédtanítók).

Reformátusok Budapesten: tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról. Szerk. Kósa László; a szerk. mtársa Kiss Réka. Budapest: Argumentum: ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006. 2 köt. (Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai, 4.) 764, 778–1571. p.

A kötetben olvasható tanulmányok a Budapest területén élő reformátusokkal foglalkozik társadalomtörténeti és művelődéstörténeti szempontból. A főbb fejezetei: I. A reformátusok Budapest társadalmában, II. Egyházszervezet, III. Egyházközségek, IV. Kiemelkedő lelkészegyeniségek, V. Az egyház életében jeles szerepet vállaló családok és világiak, VI. Kulturális és társadalmi szerepvállalás (oktatás, egyesületek, alapítványok, szeretetintézmények, tudományos gyűjtemények, az azonosságtudat ápolása, sajtó), VII. Felekezeti közti kapcsolatok, VIII. A közelmúlt.

Ruth, Kurt: A nyugati misztika története. 1. köt. A patrisztikus alapok és a 12. század szerzetesi teológiája. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2006. 468 p.

Az irodalomtudós, germanista Kurt Ruth „teológiai kompetenciával” írta meg misztikátörténetét, s ez az egyetlen ilyen témájú európai mű. Munkáját a szerző irodalom- és misztikafelfogása te-

szi érdekessé, ugyanis az irodalom történetét a szövegek hagyományozásának történeteként értelmezi, s a misztikus irodalom vizsgálata során élénk figyelmet fordít a hagyományozás folyamatára. Részletesen elemzi a misztikus írásokat, s beszámol a kutatások eredményeiről. Négykötetes munkája első része: a keresztény ókor azon személyeit mutatja be, akik ugyan maguk nem misztikusok, de nagy szerepük volt a misztika kibontakozásában; továbbá áttekinti a középkor derekának igen gazdag szerzetesi misztikáját: *I. rész:* a nyugati misztika patrisztikus alapjai: Dionüsziosz Areopagitész, Aurelius Augustinus, Johannes Cassianus, Julianus Pomerius, Nagy Szent Gergely. *II. rész:* a korai és az érett középkor latin nyelvű misztikája: Johannes Eriugena, I. és II. Guigo, Clairvaux-i Szent Bernát, Saint-Thierry Vilmos, Szentviktori Hugó, Szentviktori Richárd.

Ruth, Kurt: A nyugati misztika története. II. köt. A 12. és a 13. századi női misztika és az első ferencesek misztikája. Bp.: Akadémiai Kiadó, 2006. 608 p.

A kötet első felében a beginamisztika főbb alakjait és a kedvelt és kevésbé ismert személyiségeit mutatja be, a másodikban pedig a ferences misztika történetét. Fejezetei: *III. rész:* az Énekek Éneke népnyelvi magyarázatai a 12. században, Elisabeth von Schönaue és Ekbert von Schönaue, misztikus asszonyok a lüttichi egyházmegyében, a lüttichi egyházmegyén kívül élő „szent nők” a 13. században, Beatrijs van Nazareth, Hadewijch, A szeretet könyve, Magdeburgi Mechtild, Mechtild von Hackeborn és Gertrud von Helfta, Marguerite Porete; *IV. rész:* az első ferencesek misztikája: Szent Ferenc első társai, Bonaventura, a provanszál *Scala divini amoris*, a ferences spirituálisok misztikája, a ferencesek női misztikája, David von Augsburg.

Santoloci, Quirino: Kalazanci Szent József, a piarista rend alapítója. 2. jav. kiad. Budapest: Kalazancius Tanulmányi Közp., 2006. (Piarista füzetek, 7.) 39 p.

Kalazanci Szent József (1557–1648) alapította meg a korai újkor egyik legnépszerűbb szerzetesi közösségét, a piarista rendet. 1617-ben V. Pál pápa önálló szerzetesi kongregációt hozott létre a Kegyes Iskolák Isten Anyjáról nevezett Páli Kongregációja néven. Ezt XV. Gergely 1621. november 8-án szerzetesrenddé nyilvánította, s ezáltal létrejött a piarista rend. A Kalazancius által 1620/1621 telén megfogalmazott Konstitúcióit a pápa 1622. január 31-én fogadta el, majd április 22-én kinevezte őt a rend generálisává.

A piaristák népszerűségüket új életszemléletüknek, s főként az oktatási rendszerben, tanítási módszereikben bevezetett újításoknak köszönheték.

Szofronij (szerzetes): A Szent Hegy titka: Áthoszi Sziluán (1866–1938) élete, tanításai és írásai. Budapest: Akadémiai Kiadó–Odigitria, 2006. (Odigitria könyvek) 510, [2] p.

Áthoszi Sziluán az áthosz-hegyi és egyben a XX. századi ortodox keresztény lelkiség jeles alakja. Személyes vallomásként megörökített tanításait a nyugati egyházban Szent Ágostonéhoz hasonlítják. Az I. rész tartalmazza életét és tanításait, a II. pedig írásait.

Soós Sándor: Apácamunkák, 17–20. század. Esztergom: Keresztény Múzeum, 2006. 100 p.

Megjelent az esztergomi Főszékesegyházi Kincstárban a Keresztény Múzeum néprajzi vallásos gyűjteményéből 2006. október 20–31. között azonos címmel rendezett kiállítás alkalmából.

Stierlin, Henri: Katedrálisok, templomok és mecsetek. Budapest: Scolar, cop. 2006. (Történelmünk az égből nézve) [62] p.

A hatkötetes különleges sorozat jelen kötetében kihajtható, különleges könyvben többek között a következő épületekről láthatunk légi felvételeket: Szent Simeon-émléktemplom, Az epheszoszi Szent János-bazilika, A konstantinápolyi Hagia Sophia, Mekka, A sziklamecset, A szamarrai nagymecset, Nara: egy tiszteletreméltó buddhista templom, Bayon: az ezerarcú Buddha temploma, Lalibela: a Szent György sziklatemplom, a Pisai Campo Dei Miracoli, a reimsi Notre-Dame, a gdanski Szűz Mária-székesegyház, A sevillai katedrális, a Wat Phra That Doi Suthep – ékszerdoboz egy Buddha-ereklye számára, az elyi Szentháromság-székesegyház.

Tettamanti Sarolta–Batizi Zoltán: Térből térre: a Szent Mihály-templom régészeti kutatásainak eredményeiről. Vác: Önkormányzat, 2006. 28 p.

Vác Főterén található a Szent Mihály-templom. A tér rendezése kutatási lehetőséget adott a helyi múzeum régészeinek. Az eredmények első, rövid összefoglalása olvasható a kis színes füzetben.

Treu, Martin: Luther Márton, a reformátor: kiállításvezető: [vándorkiállítás] Budapest: Luther K., 2003 [!2006]. 75 p.

Luther Márton (1483–1546) reformátor, hitújító, a 16. századi Európa legnagyobb hatású szellemi mozgalmának, a reformációnak az egyik legjelentősebb kezdeményezője volt. A kötet a Budapesti Történeti Múzeumban 2006. szeptember 18-án megnyitott kiállítás segédanyaga – halálának 460. alkalmából.

Türks, Paul: Néri Szent Fülöp, az öröm prófétája. Budapest: Kairosz, 2006. 281 p.

Néri Szent Fülöp (1515–1595) egy ún. oratóriumot hozott létre. Az oratoriánus papok és testvérek itt élő tagjaiból jött létre az „Oratórium Kongregációja”, amelyet 1575-ben hagyott jóvá a pápa. Mikor Fülöp is ide költözött, akkor megvilágosodott előtte hivatása és feladata: a klérus azoknak a világi keresztényeknek a példáján épüljön, akik a világban helyzetüknek megfelelően élik a tökéletesség életét. A népet azután a belsőleg megújult papság fogja elvezetni a keresztény életre. Ebbe a klérusba tartoznak az ő fiai, akik világi papok fogadalom nélküli közösségében élnek együtt. Loyolai Ignáccal, Xavéri Ferencsel és Avilai Terézzel együtt 1622-ben avatták szentté.

Vallási néprajz. Budapest: ELTE, 1985 [1986]–. 13. köt. Tanulmánykötet: 250 éves a konfirmáció Magyarországon: tudományos konferencia a Magyarországi Evangélikus Egyház Néprajzi Munkacsoportja, az Evangélikus Országos Múzeum, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Folklore Tanszéke, az MTA-ELTE Folklor Szövegelemzési Kutatócsoportja rendezésében, 2005. március 31–2005. április 1.; „Teljesedjetek be szentlélekkel...”. Áldozócsütörtök és pünkösd az evangélikus közösségekben. Tudományos konferencia a Magyarországi Evangélikus Egyház Néprajzi Munkacsoportja, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Folklore Tanszéke, az MTA-ELTE Folklor Szövegelemzési Kutatócsoportja rendezésében, 2006. május 24. Szerk. Veres Emese-Gyöngyvér. 2006. 166 p.

Néhány, a kötetben olvasható egyháztörténeti jellegű tanulmány: *Kertész Botond*: A magyarországi evangélikus konfirmáció története. *Voigt Vilmos*: Katekizálás, konfirmáció, vizitáció, művelődés. *Tátrai Zsuzsanna*: „Meghozta az Isten piros pünkösd napját...” *Krupa András*: Az evangélikus szlovákok mennybemenetel ünnepi és pünkösd hagyománya. *Tabajdi Zsuzsanna*: A pünkösd ünnepkör szokásai, különös tekintettel a Nógrád megyei evangélikusok hagyományaira. *Lakatos-Bakó Melinda*: A zöldágazás a szászöldi falvakban. *Voigt Vilmos*: A pünkösd összehasonlító vallástudományi szempontból. *Veres Emese-Gyöngyvér*: Kásaünnep és zöldfarsang a barcasági csángóknál.

Varga Mária: A szeretet leányai: a sárvári Páli Szent Vince Szerzetesrend irgalmas nővéreinek története, 1865–1950. Sárvár: Önkormányzat, 2006. 137 p.

A nővérek 1865-ben érkeztek Grácból Sárvárra, s kezdték meg működésüket a városban. Alig 100 évig maradhattak, hiszen 1950-ben megkezdődött a szerzetesrendek feloszlása. A rendelet értelmében a sárvári 14 nővérnek is el kellett hagyniuk szerzetüket.

A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai. Szerk. Diós István. 2. kiad. Budapest: Szent István Társaság, 2007. (Szent István kézikönyvek 2.) 980 p.

A forrásértékű kézikönyv a magyar könyvpiac egyik hiányának számít, ezért is adta ki újra a jubileumi évben a Szent István Társaság – immár javított fordításban. Az új kiadást bőséges fogalmi mutató egészíti ki, valamint tartalmazza az Egyházi Törvénykönyvet, a Katolikus Egyház Katekizmusát és II. János Pál pápa írásos megnyilatkozásait.

Banfi, Florio: Itáliai magyar emlékek. A kiegészítéseket és javításokat szerk. Sárközy Péter; fotók, képaláírások Horváth Zoltán György. Budapest: Romanika, 2007. (A Szent Korona öröksége 10/a) 495 p.

Az évezredes itáliai magyar jelenlétnek számtalan jelentős helyszíne és tárgyi emléke volt, amelyekből rengeteg ma is megtekinthető a legjelentősebb műemlékektől a legeldugottabb falvakig Itália-szerte: magyar szentek freskói, magyar és Magyarországhoz kötődő személyiségek, események ábrázolásai, Magyarországra utaló feliratok, emléktáblák sokasága. Egy Itáliában élt magyar kutató Florio Banfi néven publikálta gyűjtését 1941-ben, amelyet egy kutatócsoport az elmúlt években ellenőrzött, kiegészített és kijavított.

Bartusz-Dobosi László: Jezsuiták és conquistadorok harca az indiánokért a XVII–XVIII. században: különös tekintettel a magyar jézustársasági missziós atyák levelezéseire és úti leírásaira. Budapest: Szent Gellért Kiadó, 2007. 112 p.

A XVII. század közepétől jelentek meg a latin-amerikai misszionáriusok között olasz, francia, belga, német és magyar hithirdetők. Ezekben a missziókban az indiánok között kezdetben csak spanyol és portugál rendtagok vettek részt. Az osztrák rendtartomány 1754. évi katalógusa szerint 54 rendtag szolgált a tengeren túl, ebből a munkából a magyar atyák is kivették a részüket. A kis kötetben bevezetésképpen Paraguay történetéről, a jezsuiták ottani működéséről olvashatunk; a továbbiakban a szerző közli a „Catalogus personarum et officiorum provinciae Austriae” missziós listáját, s bemutatja a magyar rendtagok életét, ottani munkáját.

Bazilika, 1856–2006. Kiállítás az esztergomi főszékesegyház felszentelésének 150. évfordulója alkalmából: Keresztény Múzeum, Új Képtár, Esztergom, 2006–2007. Rend. Cséfalvay Pál, Kontsek Ildikó. Esztergom: Keresztény Múzeum, 2007. 104 p.

1856-ban szentelték fel az esztergomi főszékesegyházat, a Bazilikát, Magyarország rangban és nagyságban legnagyobb templomát. A megrendezett kiállítás az ünnepi rendezvénysorozathoz kapcsolódott, s az esztergomi egyházi gyűjtemények anyagából: a Főszékesegyházi Kincstár és Könyvtár, a Primási és Káptalani Levéltár, a Keresztény Múzeum, valamint a városi Balassi Bálint Múzeumból kölcsönzött műtárgyakból épült fel. A kiállítás a klasszicista, historizáló épület előtörténetét mutatja be a középkortól a Mária Terézia és Barkóczy Ferenc érsek idején tervezett barokk székesegyházig, illetve a rövid ideig fennálló „honvéd” templomig. A kiállításon megtekinthetők a 19. századi tervezés során felmerült elképzelések és a kivitelezés folyamán történt változtatások, az építés menete és a szentelési ünnepség liturgikus tárgyai, ábrázolásai is.

Békés Enikő: A bíboros. Jean-Marie Lustiger. 2. átd., bőv. kiad. Budapest: Kairosz, 2007. 438 p.

Jean-Marie Lustiger (1926–2007) Párizs huszonhetedik érseke, egyben a Szajna-parti város püspöke is. Aaron Lustiger Sziléziából bevándorolt lengyel zsidó család gyermekeként született Párizsban. A II. Világháború alatt 14 évesen megkeresztelkedett, és felvette a Jean-Marie nevet. Iskoláit Párizsban és Orléans-ban végezte el. 1954-ben szentelték pappá, ezt követően egyetemisták pasztorációjával foglalkozott, majd 1969-től egy párizsi plébánia vezetését bízták rá. II. János Pál pápa 1979-ben kinevezte Orléans, egy évvel később pedig Párizs érsekévé. A bíboros 24 éven át, 2005-ig állt Franciaország legnagyobb egyházmegyéje élén. 1983-ban kapott bíborosi rangot,

1995-től tagja volt a Francia Akadémiának. Lustiger a papképzést új alapokra helyezte. Megkülönböztető figyelemmel kísérte a keresztények és a zsidók közötti kiengesztelődést. Hivatalának utolsó éveiben számos új templomot építtetett a francia fővárosban. Az ő nevéhez fűződik a KTO, egy katolikus tévéállomás létrehozása is. Életrajzírói és méltatói a francia egyház és az egyetemes egyház egyik legmeghatározóbb személyének tartják.

Biczó Zalán: „Bemegyek szent templomodba.” A XX. században épült templomok a Győri Egyházmegyében. Győr: „Szentlélek” Templom és Otthonfenntartó Alapítvány, 2007. 248 p.

A kötetben a Győri Egyházmegyében a XX. században felépített templomokról, azok történetéről, az építkezés menetéről, körülményeiről, a felszentelésről olvashatunk. Az egyes leírások után szerepel a templomépítő plébános rövid életrajza, a templomról írott híradások jegyzéke.

Bikfalvi Géza: Magyar jezsuiták történeti névtára, 1853–2003. Szerk. Zombori István. Budapest: METEM, 2007. (METEM-könyvek 53.) 279 p.

A magyarországi jezsuita levéltárak anyagai közül is sok fontos anyag tűnt el, pusztult el az elmúlt 150 évben is. A most megjelent összeállítás e hiányon próbál enyhíteni. „A kötet természetes folytatása kíván lenni P. Lukács László SJ *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*” című munkájának, mivel hasonló alapokon épül fel. A változásokat követve kicsit részletesebb és pontosabb az egyes működési területek megjelölésénél. Az egyetlen lényeges különbség, hogy a jelen munka tartalmaz katalógusokon kívüli adatokat is.

Brandt, Hartwin: Nagy Konstantin, az első keresztény uralkodó. Budapest: Gabo, cop. 2007. (Királyi házak) 266 p.

Hartwin Brandt olvasmányos műve nem egy szent életrajzát tárja elénk, hanem egy meglepő karrier történetét meséli el. Konstantin uralkodása alatt a kereszténység lett az államvallás a Római Birodalomban, amellyel egy több évezredes új, kulturális korszak vette kezdetét.

Dankó Katalin, J.: Karcsa, református templom. Budapest: TKM Egyesület, 2007. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 572.) 16 p.

Szent István király ismert templomépítési törvényének emléke lehet e román stílusú karcsai rotunda. A legkorábbi írott források 12. és 13. századiak. Az 1873-as tűz után Schulek Frigyes tervei alapján végezték el a helyreállításokat 1896-ban. A mai templom szentélyét alkotó korai kis templom egy zárt csoportba tartozik Kiszombor (Csongrád megye) és Gerény (Ukrajna) templomával. Ez a típus, amely kívülről kerek templom, belülről hatszögű, középterű hat boltozott félköríves fülkével, egyedülálló, s eltér a többi magyarországi rotundától. A karcsai kerek templom formai és díszítő elemei bizánci jellegűek, elterjedésükben a keleti kereszténységnek lehetett jelentős szerepe. Kis mérete ellenére is monumentális terű. Marosi Ernő művészettörténész megkérdőjelezi, hogy valóban falusi egyházként, s nem pedig különleges funkciók betöltésére épült-e a karcsai kerek templom.

Dercsényi Dezső–Valter Ilona–Bozóki Lajos: Zsámbék, templomrom. Budapest: TKM Egyesület, 2007. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 184.) 19 p.

Az 1886-ban megkezdett ásások során újra előkerült az ún. „falusi templom” a rom főhajójában. A mostani feltárás a padlószint alatt egy még korábbi templom falrészletét találta meg. A „falusi templom” korát a benne található sírok alapján lehetett meghatározni, s ezek a 11. századra utalnak. A zsámbéki háromhajós, három pillérpárossal tagolt és bazilikás rendszerű monostor. A 13. századi monostortemplom az ekkor emeltek között a legjelentősebb. Számos elrendezésbeli sajátosságában megegyezik Lébény és Ják bencés, Türje premontrei templomaival, de nem azonos építőiskola műve. Egyedülálló azonban főszentélyének két ablakossal való megvilágítása. Belső tere közelebb áll a gótikus térideálhoz, mint kortársaié. Az erdélyi Kerc cisz-

terci apátsági templomával rokonítható. Elmondható, hogy a közép-európai korai gótikus építészetnek széles körben elterjedt stílusával azonos. Az épületegyüttes a 18. századra teljesen leromlott, a 19. század vége óta pedig már csak egy romhalmaz.

Dictionarium 1604. Szenci Molnár Albert szótára. Az Országos Széchényi Könyvtár és a Károli Gáspár Református Egyetem tudományos ülésszaka, 2004. október 29. Szerk. Szabó András. Budapest: OSZK, Osiris, 2007. 293 p.

2004-ben volt négyszáz esztendeje, hogy Nürnbergben megjelent Szenci Molnár Albert latin-magyar, magyar-latin szótárának első kiadása. Az évforduló alkalmából az Országos Széchényi Könyvtár és a Károli Gáspár Református Egyetem Régi Magyar Irodalmi Tanszéke konferenciát rendezett. A kötet ennek a konferenciának az előadásait (bővebb formában) tartalmazza: *Szathmári István*: Mennyiben szolgálták Szenci Molnár Albert szótárai a magyar irodalmi nyelv (sztenderd) létrejöttét? *Pusztai Ferenc*: Szenci Molnár Albert szótárának lexikai és lexikográfiai képe. *Imre Mihály*: Kortárs lexikográfiai elméletek érvényesülése Szenci Molnár Albert szótárkiadásában. *P. Vásárhelyi Judit*: Adalékok Molnár Albert *lexicon*ának függelékeihez. *Paczolay Gyula*: Közmondások és szólások Szenci Molnár Albert szótáraiban. *Szabó András*: Szótárak és lexikonok Strassburgban, illetve Herbornban. *Viskolcz Noémi*: Elias Hutter, a *Dictionarium latinoungaricum* nyomdása. *Sebők Marcell*: A vándorló humanista támogatása: Szenci Molnár Albert és a patronálás kérdései a magyar-latin szótár kapcsán. *Gömöri György*: 17. századi Szenci Molnár-kiadványok Angliában. *Szelestei Nagy László*: Adalék a magyar nyelv Calepinus szótárába kerüléséről. *Vladár Zsuzsa*: Szenci Molnár Albert grammatikájának lehetséges forrásai. *Szentpéteri Márton*: A költői játék ismeretelméleti szerepe a korai újkorban – adalékok a *Lusus poetici* értelmezéséhez. *Kecskeméti Gábor*: Pécsi Király Imre retorikája és Szenci Molnár Albert.

A domonkos rend Magyarországon. Szerk. Illés Pál Attila, Zágorkhidi Czigány Balázs. Piliscsaba–Budapest–Vasvár: PPKÉ BTK–METEM–DRGY, 2007. (Művelődéstörténeti műhely. Rendtörténeti konferenciák 3.) 573 p.

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának Új- és Legújabbkori Történeti Tanszékének szervezésében rendezték meg 2003-ban *A domonkos rend kultúráteremtő szerepe az újkorban* című konferenciát. Az ott elhangzott előadások többsége olvasható a kötetben, s ki is egészült néhány olyan dolgozattal, amely 2003-ban a *Kolostorok, szerzetesek, szentek* című vasvári rendtörténeti konferenciára készült, valamint néhány további munkával.

Magyar domonkos szentek: Ireneusz Wysokiński OP: Boldog Szádok domonkos szerzetes személyazonosságával kapcsolatos kérdések; *Madas Edit*: Boldog Csáki Mór; *Deák Viktória Hedvig OP*: Árpád-házi Szent Margit csodái.

Domonkosok a középkori és a korai újkori Magyarországon: Györkös Attila: Magyar vonatkozású domonkos rendi történetek a XIII. században; *Szőnyi Tamás*: A magyar domonkos rendtartomány egykori levéltárának középkori oklevelei; *Ireneusz Wysokiński OP*: A középkori magyar domonkos rendtartomány felbomlása; *Tóth István György*: Domonkos misszionáriusok a török kori Magyarországon és Moldvában.

Domonkosok a XIX–XX. században: Illés Pál Attila: Az „osztrák–cseh–magyar” domonkos provincia a XIX. század második felében. *Magyar Marietta Mirjam OP*: Az Árpád-házi Szent Margitról nevezett domonkos nővérek; *Zágorkhidi Czigány Balázs*: Rendi élet a XIX–XX. század fordulóján Glasics Egyed OP krónikája nyomán; *Cseszka Éva*: A Magyar Tanácsköztársaság és a domonkos rendházak; *Máté Anita*: Domonkos missziók az amerikai magyarok között; *Soós Viktor Attila*: Badalik Bertalan OP veszprémi püspök internálása; *Česlav P. Šajda OP–Dominik R. Letz OP*: A kassai domonkos kolostor XX. századi története.

Domonkos művelődéstörténet: Sárközy Péter: Magyar kollégium a domonkos alapítású Bolognai Egyetemen; *Szilágyi Csaba*: Michael de Hungaria – Szent Domonkos-rendi szerzetes? *Schwarz Katalin*: A nyulak-szigeti domonkos apácák könyves emlékei; *Szabó Péter*: Fráter György és az alvinci domonkosok; *Maczák Ibolya*: Titkos Értelmű Rózsa; *Deák Viktória Hedvig OP*: Árpád-házi Szent Margit alakja a XX. századi kutatások tükrében.

Domonkos művészettörténet: Szilárdfy Zoltán: Beato Fra Angelico ikonográfiája; *Zakariás János:* Művelődés- és művészettörténeti adalékok Árpád-házi Boldog Margit 1943-as szentté avatásához kapcsolódóan; *Kerny Terézia:* „S. Ladislaus rex Ungariae rosariae ensi obvoluto pugnare solitus”.

Domonkos építészeti: Sas Péter: A kolozsvári domonkos templom és kolostor szerepe, jelentősége a város építészetiében; *Jósvainé Dankó Katalin:* A sárospataki domonkos kolostor kövei a Vörös-toronyban; *Kiss Gábor:* Újabb adatok a vasvári domonkos kolostor építészettörténetéhez; *Zsámbéky Monika:* Barokk domonkos kolostorok Magyarországon.

Rózsafüzér társulatok: Barna Gábor: Az Élő Lelkifüzér Rózsafüzér ájtatossága és társulata a XIX–XX. századi népi vallásosságban; *Gyanó Szilvia:* „Ezzel rosszat nem teszünk”; *Horváth Sándor:* Rózsafüzér társulatok Vas megyében.

Domonkosok Európában: Henryk Gapski: A domonkos rend újkori elterjedése Kelet-Közép-Európában (XVI–XVIII. század); *Nagy Kornél:* Congregatio fratrum uniatorum armenorum: örmény domonkosok Örményországban és Kelet-Európában. *Botos Máté:* Egy domonkos közigazdász: Albert Maria Weiss OP; *Damián Némec OP:* A cseh domonkos rendtartomány története a kommunista rezsim idején; *Paweł Biszewski OP:* A lengyel provincia sajtója a XX. században.

Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei XIII. Főszerk. Szögi László. Budapest: ELTE Egyetemi Könyvtár, 2007. 226. p.

Knapp Éva: A történeti gyűjtőkörök funkcionális változatai. Hatáskör – gyarapítás – együttműködés. *Földváry Miklós István:* A középkori Magyarország ordináriuskönyvei. *Tóth Péter:* Újabb kódextöredékek az Egyetemi Könyvtárban. *Domokos György:* Petrarca, Petrarca kutatói és egy Petrarca-rajongó az Egyetemi Könyvtár Ant. 7000 jelzetű antikváriájában. *Farkas Gábor Farkas:* Sidus Julium és Dudith András. *Bene Sándorné:* 16–17. századi protestáns kiadványok az Egyetemi Könyvtárban. *Boross Klára:* A pozsonyi humanista kör könyvei az Egyetemi Könyvtár antikva gyűjteményében. *Bibor Máté János:* A kéziratos és a nyomtatott könyv. *Székelgy György:* Felsőfokú művelődés Magyarországon a XII–XIII. században. *Horváth Pál:* Egyetem-jogi kultúránk ősforrásai. A korai reneszánsz studium generale-ja. *Szuromi Szabolcs Anzelm:* A középkori egyetemek létrejötte és az egyetemi oktatás megszületése.

Emlékkötet Zichy Gyula tiszteletére. Szerk. Horváth István, Kikindai András. Budapest: Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány; Pécs: Pécsi Püspökség, 2007. (Egyháztörténeti tanulmányok a pécsi egyházmegye történetéből, 2.) 181 p.

Zichy Gyulát 1905-ben nevezték ki pécsi püspöknek, s húsz éves püspöki szolgálata az egyházmegye egyik jelentős korszakának számít. A tiszteletére írott tanulmányok olvashatók a kötetben: *Mayer Mihály* megyéspüspök köszöntője. *Nagy Imre Gábor:* Pécs város közgyűlése és Zichy Gyula püspök kapcsolata. *Pohánka Éva:* Zichy Gyula és a Pécsi Egyetem alapítása. *Kicsindi Edina:* A pécsi egyházmegye és a külmissziók Zichy Gyula püspöksége alatt, különös tekintettel az afrikai missziókra. *Tengely Adrienn:* „A teljes szabadság és önállóság napja reánk virradt...” Az egyházak véleménye az Őszirózsás Forradalomról 1918. novemberében. *Horváth István:* A rácbólyi és az idamajori püspöki birtok megpróbáltatásai a szerb megszállás idején. *Lakatos Andor:* Gróf Zichy Gyula a kalocsai érseki széken (1923–1942). *Spanenberger Norbert–Vonyó József:* Felekezeti béke és társadalomszervezés. *Bánkuti Gábor:* A pécsi Pius Kollégium államosítása.

Györe Pál: Út menti keresztek Abonyban. Abony: Abonyi Lajos Múzeumi Alapítvány, 2007. (Abonyi Szemle, 1.) 80 p., ill.

A keresztek „élő jelei elődeink vallásosságának”, s ezen abonyi, vallásos jeleket gyűjtötte össze Györe Pál. A keresztekről készült színes fotók mellett az azokról készült ismertető olvasható.

Hegyeshalmi Hajnalka: A pilisszentiváni római katolikus templom története = Geschichte der römisch-katholischen Kirche von Sanktiwan. Pilisszentiván: Német Nemzetiségi Önkormányzat, 2007. 60 p.

Pilisszentiván története a XVIII. század eleje óta ismert, azonban több dolog is arra enged következtetni, hogy korábban is állt már itt templom. 1724-ben jelentek meg az első német telepek, s megkötötték a települési szerződést a birtokosokkal (Ágoston-rendi szerzetesek). A német családok letelepedése óta már közel 60 év telt el. Az emberek munkájukkal, a semmiből előteremtettek annyit, hogy hozzákezdhessenek egy templom felépítéséhez. Ekkorra a falu lakossága már kb. 400 főre gyarapodott, akik szinte kivétel nélkül német származású, mélyen vallásos katolikusok voltak. A templom építésével a neves budai Nepauer Mátét bízták meg, aki 1780-ban elkezdte az építkezést. 1796-ban készült el. 1914-ben került sor a templom megnagyobbítására és a kórus átalakítására. Ezzel a templom elérte mai méretét és formáját.

Historicus Societatis Iesu. Szilas László Emlékkönyv. Szerk. Molnár Antal, Szilágyi Csaba, Zombori István. Budapest: METEM, 2007. (METEM-könyvek 62.) 108 p.

Szilas László 2007-ben ünnepelte 80. születésnapját, ezen alkalomból jelent meg a tanulmánykötet, melyben hat témakörbe rendezve olvashatók a tisztelgők írásai Lukács János SJ tartományfőnök előszava és köszöntője után: 1) Magyar jezsuita történetészek Rómában 1950 után: *Molnár Antal*: Beszélgetés Szilas László jezsuita egyháztörténésszel. Szilas László SJ életrajza. Szilas László SJ bibliográfiája 1963–2006. *Szilas László SJ*: Polgár László SJ, a könyvszész (1920–2001). *Molnár Antal*: A római magyar iskola (Magyar jezsuita történetészek Rómában 1950 után). — 2) Kora újkori eszméletörténet és vallásosság: *Szabó Ferenc SJ*: Pázmány Péter eredetisége Szent Tamás követésében és a kegyelemvitában. *Szilágyi Csaba*: Szántó (Arator) István vitája Roberto Bellarminóval. *Monok István*: Az alsópapság szerepe az európai szellemi áramlatok befogadásában a kora újkori Magyarországon. *Fazekas István*: Kecskeméthy János (1663–1713). Vónások egy magyar jezsuita portréjához. *Baán István*: Adalékok a jezsuiták tevékenységéhez a magyarországi rutének uniója terén. *Fülep Katalin*: „Hitömmel pötsétem...” 1775. — 3) Oktatás: *Thomas M. McCoog SJ*: Törekvések az egyetértésre és kölcsönös tiszteletre. Angol jezsuiták Sevilleában, 1592–1605. *Nemeshegyi Péter SJ*: Keresztény nevelés Japánban a 16–17. században. *Bikfalvi Géza*: A jezsuita oktatás gyakorlata a *Ratio studiorum* szellemében. *Véghseő Tamás*: Pálos misszionáriusok római képzése a 17. században. Vanoviczi János és Benkovich Ágoston a Collegium Germanicum et Hungaricumban. *Tóth Tamás*: Egy jezsuita vezetésű hittudományi kar tervei a két világháború között. *Tempfli Imre*: Quo vadis, papnevelés? — 4) Kultusztörténet: *Bitskey István*: Pázmány Péter prédikációja Szent Mártonról. *Szelestei N. László*: A magyarországi Jézus Szíve-tisztelet kezdeteiről. *Szilárdfy Zoltán*: A magyarországi művészet hódolata Xavéri Szent Ferenc előtt. Kultusztörténet-ikonográfia. *R. Várkonyi Ágnes*: A kolozsvári Porta Triumphalis 1705. — 5) Jezsuita színjátszás: *Tüskés Tibor–Knapp Éva*: Magyar történelem a német jezsuita színjátékban. *Kilián István*: Színjátékszerű elemek a nagyvárad jezsuiták liturgiájában. *Pintér Mária Zsuzsanna*: A jezsuita ifjúság 17. századi példaképe: Holló Zsigmond. *Czibula Katalin*: A jezsuiták szerepe az európai klasszicista dramaturgiai hagyomány magyarországi elterjedésében. — 6) A kommunista diktatúra szorításában: *András Imre*: Így kezdődött... A külföldre menekült magyar jezsuiták „hazamenése”. *Német László*: Zágon József levelezése két magyar jezsuitával, avagy adalékok a milánói magyar közösség történetéhez. *Gárdonyi Máté*: Kerkai páter „somogyi kísérlete” (1948). *Fejérvy András*: „Az államtitkárság legalább 70%-ban a jezsuita rend szemével lát és annak eszével gondolkodik”. A magyar állambiztonsági szervek képe a jezsuitákról.

A jászszentandrásai templom freskói. Szerk. B. Jánosi Gyöngyi. Jászberény: Hamza Múzeum és Jász Galéria Közalapítvány, 2007. (Hamza Múzeum kiadványai 10.) 56 p.

2006. július 26-tól szeptember 17-ig a Hamza Múzeumban volt látható *A jászszentandrásai Aba-Novák freskók* című fotókiállítás, melyet a festőművész halálának 65. évfordulója alkalmából rendezett a múzeum. A jászberényi Hamza Studio tagjai számára kiírt fotópályázat anyagából vá-

logatott tárlat a 2005. évi Jászberényi Nyár egyik nagy érdeklődést kiváltó eseménye lett. A kiállítást követően a művek bekerültek egy korlátozott számban megjelenő CD anyagába, mely most színes, képes kötetként kerül a közönség elé. A kiadvány megjelenése hézagpótló, hisz a jászberényi alkotócsoporthoz fotóival bemutatott templombelsőiről eddig nem jelent meg színes album. Az albumban helyet kaptak a szintén e templomban található, Chiovini Ferenc festőművész által festett freskók fotói is, melyek korábban sem a kiállítás, sem a CD anyagában nem voltak láthatók. A 79 színes fotográfiát tartalmazó kötetben B. Jánosi Gyöngyi, a Hamza Gyűjtemény és Jász-Galéria igazgatójának a jászszentandrási templom történetéről, a freskók létrejöttének körülményeiről, Jászszentandrás és Aba-Novák kapcsolatáról, valamint a fotókiállítás megvalósulásáról szóló tanulmánya is olvasható.

A keleti kereszténység Magyarországon. Szerk. Doncsev Toso, Szőke Lajos. Budapest: Lucidus, 2007. (Kisebbségkutatás könyvek) 309 p.

A szerzők ismertetik a szélesebb értelemben vett keleti kereszténység, az ortodoxia és a görög katolikus egyház 1100 éves Kárpát-medencei jelenlétét, a magyarságra gyakorolt befolyását, Bizánc és Róma, Kelet és Nyugat erőterének itteni alakulását a középkorban, a török hódoltság idején, az újkorban és napjainkban. Elemzik a különböző felekezetek és együtt élő népcsoportok egymásra gyakorolt hatását. A teológia, a történettudomány, az egyháztörténet, a művelődéstörténet, a művészettörténet, a zenetörténet és a nyelvészet eszköztárával kívánták megvilágítani múltunknak az eddig nem vagy kevéssé ismert vonatkozásait.

Knapp Éva: Libellus. Válogatott könyv- és könyvtártörténeti tanulmányok. Budapest: Balassi, 2007. 311 p.

Knapp Éva korábban megjelent tanulmányai most egy kötetben olvashatóak: Gilgengart. Egy német nyelvű imádságoskönyv a XVI. század elejéről. — Egy kötet Johann Heinrich Alsted gyulafehérvári könyvtárából. — Patrona Hungariae in coelos Assumpta sub schemate Victricis, Triumphatricis Judith (Nagyszombat, 1690). Egy ismeretlen nagyszombati iskoladráma-program. — Szegények patikája. Egy ismeretlen magyar nyelvű orvosi nyomtatvány 1660-ból. Abgetrocknete Thränen (Nürnberg–Frankfurt, 1698). A máriapócsi kegykép bécsi kultuszának legkorábbi elemei. — Ismeretlen források Otrokocsi Foris Ferenc katolizálásának kérdéséhez. — A barokk kori nyomtatott mirákulumos könyvek jellemzője. — A barokk kori társulati nyomtatványok kiadványtípusai. — Ismeretlen irodalom- és nyelvelméleti munkák a XVIII. század első feléből. — A máriavölgyi pálos kolostor könyvtára a 18. században (Rekonstrukciós kísérlet) — Egy tévesen feltételezett XVIII. századi magyarországi nyomda: Máriavölgy, 1730–1736. — Egy tévesen feltételezett 1484-es magyar nyelvű nyomtatvány eszmétörténeti kapcsolatai a XVIII. század végén. — [Kis István:] Báró Radák Polikséna haláláról készített versek (Kolozsvár, 1804) Egy halotti vers könyvészeti és irodalomtörténeti háttere.

Kósa Judit, N.: The old Jewish quarter of Budapest. Budapest: Corvina, 2007. [32] p.

A VII. kerület egy jól körülhatárolható részén terült el a 19. század második felétől Budapest zsidónegyede, ahol a lakóházakon kívül zsinagóga, rituális fürdő, kóser boltok, műhelyek voltak. A könyv képet ad az épületeken kívül használatukról, valamint a zsidó szokásokról is. A kötet magyar és német nyelven is megjelent.

Kosztai László: Írásbeliség és egyházszervezet: fejezetek a középkori magyar egyház történetéből. Szeged: JATE Press, 2007. (Capitulum 3.) 274 p.

Kosztai László egyháztörténész korábban megjelent publikációiból válogatott. Pécsi és kalocsai kutatásaiban „országos fejlődési vonalakat igyekszik kitapintani”, s összehasonlító módszert alkalmazva nemzetközi kitekintést is tesz. Pécs és Kalocsa, illetve a déli területek egyházi intézményeinek történetén keresztül a középkori magyar egyház alapvető kérdéseire szól hozzá. A kötetben olvasható tanulmányok: 1) Székeskáptalanok és kanonokjaik Magyarországon a 12. század elejétől. 2) Egy francia származású főpap Magyarországon. Bertalan pécsi püspök

(1219–1251). 3) Adalékok a székesegyházi alsópapság XIII–XIV. századi történetéhez. 4) Az 1306-os pécsi püspökválasztás. Megjegyzések a pécsi püspökség 14. század eleji archontológiájához. 5) A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi pecséthasználata a XVI. század közepéig. 6) Püspöki székhely és városfejlődés. Pécs központi funkciói és vonzáskörzete a 14. század közepéig. 7) A pozsegai káptalan tagjai a XIV. század közepéig. 8) A pozsegai káptalan hiteleshelyi tevékenysége 1353-ig. 9) Az Árpád-kori halászfalutól a püspöki mezővárosig. Mohács a középkorban. 10) Adalékok az esztergomi és a kalocsai érsekség viszonyához a XIII. század elejéig. 11) Esztergom és Kalocsa kapcsolata a 11–12. században. (Az egységes magyar egyháztartomány megosztása). 12) Ciszterci Rend története Magyarországon a kolostoralapításaik idején (1142–1270).

Kulcsár Zsuzsanna: Így éltek a lovagkorban, Nyugat-Európa a XI–XIV. században. Budapest: Helikon, 2007. 318 p.

Kulcsár Zsuzsanna ismeretterjesztő munkája a mindennapi élet eseményein keresztül, „apórságokon” keresztül mutatja be Nyugat-Európa társadalmát, kultúráját és szokásait a XI. és XIV. század közötti időszakban. A mű eredetileg 1967-ben jelent meg, mely ma is a művelődéstörténet egyik alapvető munkájának számít.

Magyar Katolikus Lexikon. Főszerk. Diós István. Szerk. Viczián János. Budapest: Szent István Társaság, 1993–. 12. köt. Seq — Szentl. 2007. XC, 91–1016 p.

A Szent István Társulat legjelentősebb kiadói vállalkozása az utóbbi évtizedben a Magyar Katolikus Lexikon, mely közel ötven témakörben — történelem, művészettörténet, teológia, filozófia, néprajz, zene- és irodalomtörténet, botanika stb. —, több ezer címszóban, gazdag színes és fekete-fehér képanyaggal illusztrálva gyűjti össze a Katolikus Egyház kétezer éves tudáskincsét.

Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. VII. Lethenyi-műgyűjtemény. Főszerk. Kőszeghy Péter. Budapest: Balassi Kiadó, 2007. 495 p.

A sorozat hetedik kötetében többek között a következő szócikkekről olvashatunk: Leuveni Kódex, lilium, Lipsius hatása, liturgikus könyvek, lovagrend, Lőcse nyomdászata és könyvkiadása, mágia, Magyar Anjou Legendárium, magyar nyelv, Magyarország-térképek, magyar szentek tisztelete és képzőművészeti ábrázolásai (13–18. század), Margit-legendák, a marosvásárhelyi református kollégium könyvtára, Márton és György kolozsvári szobrász testvérpár, a Mátyás-kor művészete, Franz Anton Maulbertsch, méhészet, mente, mese, miniatúra, mise, misszionáriusok, M. S. mester.

A Magyar Sion és az Új Magyar Sion (1863–1904) repertórium. Összeáll. Saliga Irén. Lektorálta: Monok István. Közrem.: Baricz Zsolt. Utószó: T. Molnár Gizella. Piliscsaba-Esztergom: PPKE, 2007. (Pons Strigoniensis. Fontes 4.) 412 p.

Az 1860-as években kibontakozó magyarországi katolikus sajtó kiemelkedő teljesítményei közé tartozott a Magyar Sion című folyóirat, mely 1863 és 1904 között jelent meg. Tudományos színvonalával és igényességével magasan kiemelkedett a korabeli lapok és folyóiratok közül. Szerkesztői voltak: Knauz Nándort (alapító), Fraknói Vilmos, Zádori János, Kereszty Viktor, Prohászka Ottokor. Tekintélye, szellemisége hozzájárult a megújuló egyház népszerűsítéséhez.

Magyar zsidó levéltári repertórium. Szerk. Komoróczy Géza. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993–. 2. köt. Barabás Györgyi: Magyarországi zsidó hitközségek, egyletek, társulatok alapszabályai, 1705–2005. 2007. (Hungaria Judaica 20.) 857 p.

Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Szerk. Homonnai Sarolta. Budapest: Műszaki Kvk., cop. 2007. 457 p.

Mályusz Elemér máig alapvető munkája 1971-ben jelent meg először, melyben bemutatja a magyar egyház társadalomtörténetét a főpapságtól az alsópapságon át a különböző szerzetesren-

dekig: I. rész: A kezdetek. II. rész: A világi papság. II. rész: A szerzetesség. IV. rész: Irodalmi élet. Epilógus. A világi értelmiség kibontakozása.

Az új kiadást válogatott, közel 1400 tételt tartalmazó egyháztörténeti bibliográfia egészíti ki, amely tematikus bontásban tartalmazza az 1947 és 2005 között született középkori magyar egyháztörténeti témájú szakirodalmat (Homonnai Sarolta és Koszta László munkája). A kötetet Koszta László írása zárja, amelyben Mályusz Elemér egyháztörténeti munkásságát és annak jelentőségét mutatja be.

Mohács előtti oklevelek a Pest Megyei Levéltárban: átiratok és regeszták. Az okleveleket átirta és a regesztákat kész. Kiss Anita; szerk. és a mutatót kész. Balázs Gábor, Kiss Anita, Schramek László Péter. Budapest: Pest Megyei Levéltár, 2007. (Pest megye múltjából 12.) 159 p.

A kötetben szereplő 52 eredeti oklevél többsége (42) a Mohács előtti oklevelek levéltári gyűjteményéből (Pest Megyei Levéltár, Ante Mohácsiana) való. Az egyes oklevelek esetében a fejlcen sorszámuk, kiadójuk és kiadásuk dátuma olvasható. Ezt követi többek között az oklevél kicsinyített képe, mellette fejregesztta magyar nyelven, majd az oklevél leírása. Legvégül az oklevél teljes szövegű átirása szerepel. A tartalomból: A nyitrai káptalan átírja a sági káptalan oklevelét a Hont megyei Morouch birtok eladásáról; Az egri káptalan oklevele Szécsi Miklós országbíró parancslevele szerint a Lövői László és Miklós pécsi püspök között folyó perben elvégzendő határjárásról Lövő és Poroszló birtokokban, amely a leírt körülmények között megtörtént (1357); János Legioi püspök Újlaki Demeter Esztergom megyei presbiternek engedélyezi gyóntatópap szabad választását (1438).

Paleográfiai olvasókönyv könyvtár szakos hallgatóknak. Összeáll. Hegyi Ádám, Simon Melinda, Zvara Edina. Szeged: JATEPress, 2007. (Habent sua fata libelli III.) 137 p.

A kötet összeállítói kiadványt a magyarországi felsőoktatási intézményekben zajló könyvtárosképzés segédkönyvéül szánták, de haszonnal forgathatják a rokonszalmák (művelődéstörténet, történelem, irodalom) oktatói és hallgató is. A forrásokat úgy válogatták össze, hogy elolvasásuk ne csak paleográfiai feladatot jelentsen, hanem értelmezésükkel a különböző művelődés- és könyvtártörténeti stúdiumok keretében is használhatóak legyenek. Az érdeklődők találhatnak a kötetben könyvtári összeírásokat (pl. a csiksomlyói ferencesek vagy a tordai unitáriusok könyvtárának jegyzéke), possessorbejegyzéseket (pl. Oláh Miklós esztergomi érseké), kiadói szerződéseket (gróf Teleki József és Johann Rudolf Imhof között), könyvtárhasználati szabályzatokat (kolozsvári Unitárius Kollégium), könyvkereskedői és könyvkötői számlákat (pl. Batthyány Boldizsáré), olvasónaplót (pl. Bölöni Farkas Sándoré), ex-libriseket (Zrínyi Miklósé), stb. A felölet korszak a 16–19. század közötti időszak, a források magyar, német és latin nyelvűek. A kötet második felében az ajánlott kézikönyvek és az elektronikus források jegyzéke található.

Pocsainé Eperjesi Eszter: Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek néprajzi vonatkozásai, 16–17. század. Tiszán inneni egyházvidék. Sárospatak: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2007. 179 p.

Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek (canonica visitatio) az egyháztörténelem, a történelem, a könyvtörténet, a néprajz, a művelődéstörténet, az építészet, stb. fontos forrásai közé tartoznak, hiszen a jegyzőkönyvek adatai ezen területek számára alapvető információt tartalmaznak. Pocsainé Eperjesi Eszter a néprajzi vonatkozásokat elemzi a Tiszáninneni egyházvidéken megtartott, kora újkori jegyzőkönyvek adatai alapján.

Puskely Mária: Árpád-házi Szent Erzsébet. 4. bőv. kiad. Budapest: Kairosz, 2007. 125, [3] p.

Árpád-házi Szent Erzsébet 1231-ben bekövetkezett halála után széles körben támogatták szentté avatását, kanonizációját. Többek között a domonkos és ferences rend, valamint a német lovagrend is igen korán felkarolta tiszteletét. Árpád-házi Szent Erzsébet volt a legismertebb ma-

gyar a késő középkori, kora újkori Európában. A német területektől Spanyolországig, és Franciaországtól Angliáig mindenhol kimutatható tisztelete. Magyarországon is igen hamar elterjedt a Tübingiában élt Árpád-házi királylány kultusza, és a vele közelebbi-távolabbi rokonságban lévő királylányok, királynék egész sora követi példáját valamilyen módon.

Rudnay Sándor és kora = Alexander Rudnay a jeho doba. Szerk. Käfer István. 2. kiad. Esztergom–Nagyszombat: METEM–Szent Adalbert Közép-Európai Kutatócsoport, 2007. (METEM-könyvek) 188 p.

Rudnay Sándor (1760–1831) erdélyi püspök, majd esztergomi érsek nevéhez fűződik a érsek-ség visszahelyezése Esztergomba. Nagyszabású terveinek egy részét sikerült megvalósítania. Szorgalmazta a papnevelés javítását, a katolikus középiskolákban Mária-kongregációk létrehozását, a szerzetesi élet fellendítését. a püspöki székek betöltését, rendezte főegyházmegyéjének választási életét, 1822–1824-ben nagyszabású vizitációkat tartott, templomokat hozatott rendbe, új plébániákat alapított, anyagilag is támogatta Széchenyi Istvánnak az Akadémia létrehozására tett javaslatát. Rudnay Sándor azok közé a tevékeny püspökök közé tartozott, akik egyházuk jogainak következetes védelmezői voltak.

Runciman, Steven: A bizánci teokrácia. Bizánci stílus és civilizáció. Budapest: Gondolat, 2007. 212 p.

Steven Runciman, a jeles angol bizantinológus két hosszabb esszéjét tartalmazza, melyek első ízben jelennek meg magyarul. A bizánci teokrácia több mint ezer év történetét, a Nagy Konstantin fellépésétől a Bizánci Birodalom végnapjáig terjedő időszakot tekinti át egyetlen alapvető szempontból: a vallási hierarchia és a vallási-teológiai irányzatok, illetve a császári hatalom viszonyának elemzésén keresztül. E viszony nem volt mindig harmonikus, de mindvégig tükröződött benne az a lényegileg teológiai indíttatású előfeltevés, hogy a Bizánci Birodalom Isten mennyei királyságának földi képmása.

Samay László: A Faddi Római Katolikus Egyházközség krónikája. Fadd: Római Katolikus Plébániahivatal, 2007. 71 p.

Fadd első katolikus templomát az 1400-as évek elején, a másodikat 1702-ben építették. Hamarosan ez a templom sem tudta befogadni a nagyszámú katolikus híveket, így 1860 és 1864 között neogótikus stílusban felépítették a község harmadik templomát.

A szerző bemutatja a tolna megyei Fadd római katolikus plébániájának történetét az 1400-as évektől napjainkig. Kronológiai rendben leírja a templomok és az iskolák építését, az egyletek és a szövetségek megalakulását és működését valamint a szolgálatot teljesítő plébánosok munkásságát.

Samay László: A Lengyeli Római Katolikus Egyházközség krónikája. Lengyel: Római Katolikus Plébániahivatal, 2007. 137 p.

Lengyel első egyháztörténeti említése egy 1723. évi összeírásban szerepel, mely szerint Závod filiája volt. A település első kápolnáját és templomát 1723 és 1724 között építették. Első plébánosa Volantics János jezsuita atya volt. A község második templomát Apponyi József építette 1846 és 1861 között. A szerző bemutatja a tolna megyei Lengyel község római katolikus plébániájának történetét a kezdetektől napjainkig. Kronológiai rendben leírja a templomok és az iskolák építését, az egyletek és a szövetségek megalakulását valamint működését és a szolgálatot teljesítő plébánosok munkásságát.

Segesvary, Victor: The history of a private library in 18th century Hungary. The Library of Pál and Gedeon Ráday. Budapest: Akadémiai Kiadó–OSZK, cop. 2007. 283 p.

Jelen kötet témája Ráday Pál és Gedeon könyvtára és a 18. század elején, feltehetőleg a szatmári béke után kezdődő rendszeres gyűjtőtevékenységük. Jövedelmük egy részét könyvek vásár-

lására, költetésére költötték. Pécelen létrehozták a korabeli tudományos és irodalmi élet központját. A könyvtár összetétele Ráday Pál olvasmányanyagát tükrözi. A gyűjtemény az országos politikában részt vevő, a közéleti tevékenységet folytató, protestantizmus iránt elkötelezett, s a tudományok iránt is érdeklődő személyi bibliotékája. Ráday protestáns gyökerei, neveltetése, személyes elkötelezettsége olvasmányain is nyomon követhetők. A protestáns ortodoxia és a 17. század teológiai reformmozgalmai, a puritanizmus, a coccejanizmus és a lutheránus pietizmus egyaránt formálták hitét és gondolkodásmódját.

Sujánszky György Euszták: Az aradi rendház naplója (1847–1851). Sajtó alá rend. Zakar Péter. Budapest: METEM–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2007. 103 p.

A Sujánszky Euszták minorita pap által szerkesztett rendházi napló 1847 augusztusától 1851 augusztusáig követi az aradi eseményeket. Sujánszky naplójának leghíresebb és egyben legmegrendítőbb része széles körben ismert. Ő is lejegyezte a tizenhárom aradi vértanú utolsó óráinak eseményeit. Október 6-án hajnalban Poeltenberg Ernőnél, majd Aulich Lajosnál teljesítette papi kötelességét, s meglátogatta Damjanich Jánost is. Jelen volt a kivégzésnél, s megjósolta, hogy a történelem megjegyzi majd a kivégzettek neveit.

Szemelvények a szeged-alsóvárosi ferencesek ötszáz éves történetéből: a 2003. december 8-án rendezett konferencia előadásai. Szerk. Kiss István Didák és Vass Erika. Budapest: Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány; Szeged: Ferences Rendház, 2007. (Studia franciscana Hungarica 1.) 141 p.

A szeged-alsóvárosi ferences templom 2003-ban ünnepelte felszentelésének 500. évfordulóját. Ennek alkalmából 2003. december 8-án került sor *A ferences lelkiség 500 éve* című konferenciára. A kötet az elhangzott előadásokból válogatva mutatja be a több mint ötszáz éve Szeged-Alsóvároshoz kötődő ferencesek történelmének, művelődéstörténetének néhány részletét: *Magyar Gergely*: Köszöntő. *Vass Erika*: Előszó. *Varga Kapisztrán*: Új szempontok a ferencesek magyarországi letelepedésének kérdésköréhez. *Harsányi István*: Mit árulnak el a Havi Boldogasszony-templom falai, boltozatai? *Molnár Antal*: Magyar ferencesek a hódoltságban. *Varga András*: A szeged-alsóvárosi ferences rendház könyvtára. *Zakar Péter*: Ferences tábori lelkészek az 1848/49-es magyar hadseregben. *Szilárdfy Zoltán*: Ritkaságok a szeged-alsóvárosi ferences gyűjteményben. *Vass Erika*: A ferencesek közösségformáló szerepe Alsóvároson a két világháború között. *Barna Gábor*: A ferences hatások Szeged és a Dél-Alföld népeletében.

A Szentkirályok tisztelete a 150 éves földéaki templomban. Szerk. Tóth Ferenc. Műtárgy fotók: Dömötör Mihály. Földeák: Földeáki Római Katolikus Plébánia, 2007. (Földeáki történetek, 3.) 80 p.

Százötven évvel ezelőtt, 1857-ben szentelték fel a földéaki Szent László templomot, mely szép alkalom az emlékezésre. A kötetben olvasható írások: *Katona Pál*: Előszó. *Tóth Ferenc*: Templomépítés. *Tóth Ferenc*: Oltványi Pál, Földeák jótevője. *Szilárdfy Zoltán*: A templom berendezési- és megőrzendő kegytárgyai. *Török József*: A három szentkirály. *Bogoly József Ágoston*: Eötvös József és Oltványi Pál. *Gilicze János*: A földéaki templom megmentése (1941–1942). *Katona Pál*: Az anyakönyvek tanulsága. *Tatárné B. Szűcs Etelka*: Rózsapárok (1996–2007). *Fodor Imre*: A 150. éve felszentelt templom jótevői. *Sipos József*: Egy értékkeremtő ember életútja. *Csillik Mihály*: Hittünk ünnepén. *Badalik Zoltánné*: A földéaki kántorság múltja. *Hajnal Istvánné*: Földeáki születésű papok. *Varga Károly*: Templomunk üveglakainak születése.

Szuromi Szabolcs Anzelm: A temetésre vonatkozó egyházfegyelem a XII–XIII. században = La discipline d'inhumation de XIIe et XIIIe siècle. Budapest: Pázmány Egy. eK., 2007. (Disszertáció sorozat / Pázmány Péter Katolikus Egyetem) 217 p.

A temetés a katolikus egyház legfontosabb hittételeivel függ össze, így az egyháztörténelem minden szakaszában végig kísérhetjük annak pontos szabályozását. A kötet az egyháztörténelem

egyik legvirágzóbb időszakának, a XII–XIII. századnak a temetkezési fegyelmét dolgozza fel. A korabeli egyházfegyelem bemutatásához elsődlegesen a Corpus Iuris Canonici első két gyűjteményében, a Decretum Gratiani-ban és a Decretales Gregorii IX-ben található normákra épít; valamint felhasználja a római hagyományt, a regionális zsinatok vonatkozó kánonjait, illetve a legfontosabb glosszaapparátusokat és summákat, leginkább Peniaforti Szent Raymund művét. A kötetben bemutatott időszak jogtörténetileg igen jelentős, hiszen az ekkor keletkezett temetkezési joganyag és annak a korabeli interpretációja hosszú távra meghatározta az Egyház temetésre vonatkozó fegyelmi felfogását, egészen az 1983-as Egyházi Törvénykönyv hatályba lépéséig.

Takács József: Budapesti toronyórák története, 1889–1909. Szerk. Zombori István. Budapest: METEM, 2007. (METEM-könyvek 60.) 136 p.

A saját órát (még) nélkülöző legszegényebb rétegek számára a toronyórák az időbeli tájékozódás egyik legfontosabb – sőt olykor az egyetlen – technikai eszközének számítottak. A részletesen tárgyalt budapesti (templom-)toronyórák a főváros anyagi ráfordításai, valamint műszaki, szervezési, fegyelmi stb. jellegű intézkedési, erőfeszítései ellenére sem tartoztak a város legpontosabb nyilvános óráihoz, hanem éppen ellenkezőleg, pontatlanságukról voltak közismertek. A toronyórák elsődleges hasznélvezője nem az egyház volt, hanem a „főváros közönsége”, vallási hovatarozás nélkül.

Translatio librorum. Tanulmányok az Oroszországból Sárospatakra visszaszolgáltatót könyvek kapcsán. Szerk. Jekatyerina Genyijeva, Kiss Ilona, Monok István. Előszó: Monok István. Budapest, 2007. 146 p.

2006-ban Oroszország visszaadta az 1945-ben elvitt 146 könyvet a Sárospataki Református Kollégiumnak, s ezzel Magyarországnak is. Ezen alkalomból született meg jelen kötet.

Igor Szavolszkij és Székely Árpád köszöntője, Jekatyerina Jurjevna Genyijeva és Monok István előszava. Szentimrei Mihályné: A Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárának rövid története. Lukácsi Anna: Rövid ismertető az elszármazott sárospataki könyvek történetéről. W. Salgó Ágnes: Jézus Krisztus tunikája átvitelének története. Thomas Fremperger munkája egy Sárospatakon őrzött ősnymtatvány lapjain és kézirata az Országos Széchényi Könyvtárban. Bánfi Szilvia: Újabb adalékok az 1570-es esztendő református és unitárius sajtópolémiaához. Kőszeghy Péter: Balassi Bálint Füves kertecskéjéről. Monok István: A Sárospatakra visszatért könyvek és a Rákóczi-kutatás: A Rákócziak Bibliái. Pavercsik Ilona: A sárospataki könyvtár értékes töredékeiről. Kiss Endre József: Kazinczy Ferenc sárospataki könyvei.

EGYHÁZTÖRTÉNETI KÖNYVEK ÉS KIADVÁNYOK

DEÉR JÓZSEF EMLÉKEZETE

Tanulmányok Deér József (1905–1972) professzor születésének centenáriumára.

Capitulum II. Szerkesztette Koszta László.

JATEPress Kiadó. Szeged, 2006. 133 p.

A Capitulum sorozat második tagjával¹ a Szegedi Tudományegyetem Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke azon kezdeményezésének első állomásához érkezett el, melynek értelmében a tanszék volt tanszékvezető professzorai emlékének és munkásságának egy-egy önálló emlékkötettel kíván tisztelni. A tanszék szervezésében 2005. május 24-én emlékkonferenciát tartottak, melynek előadásait tartalmazza a Koszta László szerkesztésében megjelent kötet, kiegészítve mindezt Deér József munkáinak nemzetközi szinten is kétségtől hiánypótló bibliográfiájával.

A kötetben található tanulmányokat alapvetően két részre lehet bontani. Az első csoportba tartoznak azok az írások, amelyek Deér József életével foglalkoznak; Koszta László *Deér József, a szegedi egyetem professzora* című tanulmányát követi Rainer Christoph Scwinges *Deér József és az ötven éves Berni Középkor Történeti Tanszék* című előadásának magyarra lefordított változata, a sort pedig Soós István *Mályusz Elemér és Deér József* című munkája zárja.

Deér József 1905 március 4-én született Budapesten, s itt folytatta egyetemi tanulmányait, majd 1928-ban szintén Budapesten szerezte meg a bölcsészdoktori fokozatot is, „*A magyar törzsszövetség és patrimonális királyság külpolitikája*” című disszertációjával. Deér két éves bécsi ösztöndíját követően 1930-tól az Széchenyi Könyvtárban dolgozott, s kutatásait az akkor a Nemzeti Múzeumot igazgató mestere, Hóman Bálint támogatásával végezte.

Mindeközben 1929-ben Szegeden, a Ferenc József Tudományegyetemen Szádeczky-Kardoss Lajos nyugdíjazása miatt megüresedett a Magyar Történeti Intézet, melynek vezetését Mályusz Elemér 1930-ban vonakodva fogadta el.² Mályusz szegedi munkásságát azonnal egy majdnem fél éves alkotói szabadsággal kezdte meg, amit 1932 tavaszán egy újabb szabadságolási kérelem követett. A nehéz gazdasági helyzetben a szegedi professzorok joggal tartottak a tanszék felszámolásától, így ellenezték Mályusz

1 Az első kötet 1998-ban jelent meg „*Tanulmányok a középkori magyar egyház történetéből*,” címmel, Koszta László szerkesztésében, míg a harmadik kötet 2007-ben jelent meg, s Koszta Lászlónak az 1980-as évek második, és az 1990-es évek első felében írt egyháztörténeti tematikájú írásait tartalmazza.

2 SOÓS ISTVÁN: *Mályusz Elemér és Deér József*.

tervét.³ Az így kialakult helyzetben Mályusz Elemér Hóman Bálinttal egyeztetve maga tett javaslatot az utódlást illetően Deér Józsefre. A kari viták során sikerült elfogadtatni Deér személyét, amelyet a kultuszminiszter Hóman 1932 július 26-án hivatalosan is megtett, azaz Deért helyettes tanárrá nevezte ki a Magyar Történeti Tanszékre. Így került az addig a Szécheényi-könyvtárban dolgozó Deér József Szegedre, ahol nagy energiákkal vágott bele új feladatának. A kinevezése feltételül szabott magántanári habilitációs kérelmét már 1932 októberében beadta, s azt a kari tanács 1933 március 30-án egyhangúlag elfogadta.⁴ Szegedi tartózkodásának első időszakában Deér számára a legnagyobb gondot nem az őt egészen hamar befogadó tanári kar, hanem rendkívül szerény fizetése jelentette, hiszen a helyettesítésért kapott díjazása nem tette lehetővé a tisztes megélhetést. Deért csupán nem egészen négyévnyi helyettesítés után, 1936. július 28-án nevezte ki Horthy Miklós kormányzó nyilvános rendkívüli tanárrá a Magyar Történeti Tanszék élére. Azonban, bár már a következő évben felterjesztették nyilvános rendes tanári kinevezésre, ezt a címet nem Szegeden, hanem az egyetem Kolozsvárra való visszaköltözését követően sem kapta meg. Ekkor, 1940 október 19-én a kolozsvári egyetem Közgazdaságtudományi Karának Magyar Történeti Tanszékére mint nyilvános rendes tanárt nevezték ki.

Deér József azonban soha nem tanított sem a Kolozsvárra áttelepült egyetemen, sem pedig a Szegeden megalapított Horthy Miklós Tudományegyetemen. Nyilvános egyetemi tanári kinevezésével szinkronban felmentették az oktatás alól, és előbb átmenetileg az Erdélyi Tudományos Intézet budapesti előkészítő munkáira, majd pedig a Műegyetemen frissen megszervezett Magyar Történeti Tanszékének élére nevezték ki. Itt voltaképpen azonnal felmentették az órartartás kötelezettségei alól, illetve a későbbiekben is csupán heti két óra megtartására kötelezték. Deér valódi munkahelye ekkor már a Teleki Pál Tudományos Intézetben belül létrehozott Történettudományi Intézet volt, amelynek nem csupán a megalapításában vállalt szerepet, hanem rövid ideig az igazgatója is volt.

A háború alatt ameddig csak tudott, Deér az intézetben dolgozott. A háború befejeztével, miközben mestere, Hóman Bálint ellen népbíróági per vette kezdetét, Deér Józsefet az MTA levelező tagjává választották. 1945 és 1948 között a Budapesti Tudományegyetemen oktatott, azonban a koalíciós időszak végéhez közeledvén már világosan látszott a kommunista hatalomátvétel lehetősége. Deér éppen ezért 1948-ban emigrált az országból, s mivel apósa, a neves ókortörténész Alföldi András Svájcban, a Berni Egyetemen oktatott,⁵ így családjával együtt ide ment. Az egyetemen 1949-ben előbb egy hét előadásból álló sorozat megtartására kérték fel, majd pedig, a nyugat-európai történelemben való jártasságáról is meggyőződve, az ezt követő viták után jóváhagyták, hogy Deér az egyetemen oktasson. Rendes státusba kerülésének kérelme 1954-ben merült fel, és került elfogadásra.⁶ Mivel szűkebb kutatási területe, a magyar

3 Az adott korban általánosan bevett gyakorlat volt, hogy a tanszékék személyi állományát általában csupán egyetlen professzor adta, s e mellett maximum gyakornokok tevékenykedtek ott. Így Mályusz szabadságolási kérelmei alatt a Magyar Történeti Intézet voltaképpen felfüggesztette működését.

4 KOSZTA LÁSZLÓ: *Deér József, a szegedi egyetem professzora*.

5 Alföldi András 1949-től az egyetem Ökörtörténeti Szemináriumát vezette.

6 RAINER CHRISTOPH SCHWINGES *Deér József és az ötven éves Berni Középkor Történeti Tanszék*.

középkor egyes kérdései mellett mind a középkori Nyugat, mind pedig a kelet-európai történelem oktatását elvárták tőle, Deér József Bern-ben egészen 1972-ben bekövetkezett haláláig eme igen széles spektrumot átfogó kurzusokat tartott.

Oktatott tárgyaihoz hasonlóan úgy Deér József kutatásai is rendkívül sokrétűek voltak: a Honfoglalás korán, és az Árpád-kori történelmen túl a dél-itáliai normann királysággal éppúgy foglalkozott, mint a német történetírás egyes kérdéseivel, avagy éppen a Bizánci Birodalom történetével. Deér József számos kérdéskört érintő munkásságának köszönhetően a *Capitulum* sorozat II. kötetében is igen változatos témák sorjáznak. A sort e téren Bak János *Deér József és az országmák* című írása nyitja, amelyet Thoroczkay Gábor *Deér József és a magyar államalapítás korának kutatása* című munkája követ. Tóth Endre *Deér József és a Szentkorona kutatása* című cikke után Tóth Sándor László *Deér József és a magyar őstörténet* című tanulmánya következik, sort pedig Zimonyi István *Deér József és a középkori nemzetfogalom* című munkája zárja. A kötet végén Deér József szakirodalmi munkásságának bibliográfiája található, amelyet Révész Éva és Teiszler Éva állított össze.

A *Deér József emlékezete* című második *Capitulum* kötet kétségtől méltó emléket állít a Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék néhai tanszékvezető professzorának. A könyv Deér József életrajzi adatai mellett nemcsak munkásságának egyes elemeibe enged bepillantást, hanem abba is, hogy az adott tudományterületek művelői miként is vélekednek Deér korszakos megállapításairól, téziseiről. Éppen ezért jelen kötet igen ígéretes kezdete a neves, középkori magyar történelemmel foglalkozó professzorok, akadémikusok munkásságát és életét bemutatni kívánó sorozatnak.

Makó Gergő

MIKLÓS PÉTER

VALLÁS, POLITIKA, MŰVELŐDÉS. EGYHÁZTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

Universitas Szeged Kiadó – JABE a Hallgatókért Kiadói Alapítvány,

Szeged, 2006. 234 p.

A 2004-ben megjelent *Város, egyház, társadalom* című gyűjteményes tanulmánykötet közzététele után két évvel, Miklós Péter újabb kiadvánnyal jelentkezett. Az ebben található tanulmányok természetesen nem az előző könyv megjelenése után születtek, hanem a szerző nagyjából azokkal egy időben írta őket. A válogatás azonban sokkal tágabb körből történt. Míg az előző kötet lényegében a katolikus egyház 19–20. sz. szegedi történetéről szóló tanulmányokat tartalmazza, addig az ebben az újabb könyvben megjelenő tanulmányok időben, térben és témájukban is szélesebb ívet mutatnak.

Az első csoportba tartozó írások az Árpád-korba, illetve a magyar középkorba nyúlnak vissza. Itt található a tanulmánykötet egyik legérdekesebb és legértékesebb írása, mely *A monachizmus és tisztaság erénye Szent Imre herceg legendájában* címet viseli. A szerző ebben bemutatja, hogy Szent Imre történeti személye és a legendája alapján a katolikus egyházi irodalomban, köztudatban kialakult kép között jelentős különbség van. Megtudjuk, hogy ő is azokkal ért egyet, akik katonai és politikai téren

képzett trónörökösnek, és nem monachikus, aszkétikus életet élő ifjúnak tartják Imre herceget.

Az ebbe a csoportba tartozó írás (*A gyermekkor ábrázolása Szent Margit legendájában*) neveléstörténeti szempontból is jelentős megállapításokat tartalmaz. A Loyolai Szent Ignác lelki gyakorlatainak elemzését és hatástörténetét bemutató tanulmány a jezsuita rend megalapítója lelkületéről alkotott képhez nyújt érdekes hozzájárulást.

A kötet második csoportjába – a szerző kedvelt kutatási területéhez – az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc témaköréhez kapcsolódó írások tartoznak, amelyek már előző kötetében is nagy teret szentelt a szerző. Itt találjuk az *Egyedül Kossuth szava parancsolt* című, Szegeden 2001-ben megjelent forráskiadvány bemutatását, amely katolikus papok naplórészleteit, a forradalom és szabadságharcra való visszaemlékezéseit tartalmazza (ezeket a szövegeket Zakar Péter rendezte sajtó alá). A forráskiadványt Miklós Péter hasznos és hiánypótló műként mutatja be, amelyből a katolikus hierarchia minden szintjének véleményét megismerhetjük az 1848/49. évi eseményekről. A *polgári állam és katolikus egyház* című írás Sarnyai Csaba Máténak a katolikus egyház 1848 márciusa és decembere közötti autonómia törekvéseit földolgozó 2000-ben megvédett PhD értekezését mutatja be.

A *demokrácia győzelme korunkban még igen távol lehet* című önálló tanulmányában a szerző a fiatal Horváth Mihálynak – a szabadságharc későbbi püspökének és kultuszminiszterének – a demokráciáról az 1830-as években vallott felfogását elemzi. Nagyon alapos, értékes írás a szegedi katolikus plébániák és katolikus lelkészek 1848/49-es – bizony igencsak ellentmondásos – tevékenységét ábrázoló írás. Szorosan kapcsolódik hozzá a *katolikus egyházi beszédek nemzetfelfogása 1848/49-ben* című tanulmány, amely a szerző a Debrecenben 2006-ban rendezett nacionalizmustörténeti konferencián elhangzott előadásának írásos változata.

Az *egyházmegyei központ kiépítése Szegeden (1923–1941)* című tanulmány olyan adalékokkal járul hozzá a katolikus egyház két világháború közötti történetéhez, mint a püspökség Szegedre költözése, a fogadalmi templom építésének befejezése, a hittudományi főiskola megszervezése és a székeskáptalan megalapítása. A *Katolicizmus és a politikum a Horthy-korszakban* című írás, László T. László Kanadában élő felszentelt pap *Egyház és állam Magyarországon, 1919–1945* című doktori disszertációjának bemutatása. A könyv szerzője mivel külföldön él, nem ismeri igazán a magyarországi forrásokat és kutatási eredményeket. Könyve sok pontatlanságot tartalmaz, ezzel méltán váltotta ki Miklós Péter bíráló megjegyzéseit.

A kötet második világháború utáni időszakhoz kapcsolódó tanulmányai közül mindek előtt a Balogh Istvánról szóló két dolgozatot emelném ki (*Balogh István politikai tevékenységének első évei, 1944–1945* és *A páter és a hírlap*). A két tanulmány a szerző készülő doktori disszertációjának részét képezi, és ha kiegészíti az országos egyházi és világi levéltári forrásokkal, akkor még jelentősebb mértékben járulhat hozzá a politikai katolicizmus huszadik századi történetéhez.

A két tanulmány mellett, Miklós Péter könyvében dokumentumokat is közöl. Az egyik a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjainak reakciója Mindszenty József 1945. október 18-i pásztorlevelére. Ebből megtudjuk, hogy a bíborosnak a választásokkal kapcsolatos állásfoglalását a pártközi értekezlet résztvevői erősen bírálták. A *Mindszenty József hercegprímás levele Gyöngyösi János külügyminiszterhez* című forrás-

dokumentum közlésekor Miklós Péter a felvidéki magyarok kitelepítését és az ellene való tiltakozásokat is elemzi.

A kötet utolsó két tanulmánya Hódmezővásárhelyhez kapcsolódik s a katolikus egyház elleni támadásokat, illetve a város katolikus és protestáns lelkészei ellen indított koncepciós pereket ismerteti.

Van a tanulmánykötetben néhány olyan írás, mely a fent említett kronológiai csoportosítás egyikében sem helyezhető el. Ezekben a makói kötődésű Pócsi Elek görög katolikus püspök tevékenységének értékelését, illetve a magyarországi görög katolikus egyház történetéhez komoly adalékokkal szolgáló két Sasvári László-tanulmány bírálata található. Igazán hézagpótló a Boros György erdélyi unitárius püspök (1928–38) naplóját ismertető írás, amely érdekes adalékokat szolgáltat az erdélyi magyarság és az unitárius egyház hányatott életének megismeréséhez. Rövid terjedelmű, de annál érdekesebb a szegedi napsugaras házdíszítés keresztény szimbolikájáról szóló írás.

Ugyancsak nagy érdeklődést vált ki két természeti katasztrófát leíró tanulmány (*A tűzvész a kisteleki plébánián, 1847* és *A parochián háromlábnyi a víz*). Ezekben nem csupán az események egyszerű leírásáról van szó, hanem érdekes ismeretanyagot kapunk a kor politikai, egyházi viszonyairól és csatározásairól is.

Összegezve megállapítható, hogy Miklós Péter kötetbe gyűjtött írásainak többsége forrásfeltáró levéltári kutatásokon alapul, de néhány ismeretterjesztő tanulmány, forráskiadvány-ismertetés illetve könyvbírálat is található benne. Ezen utóbbiak is jól beilleszkednek a sorba. *A Vallás, politika, művelődés* című könyv írásainak többségével már korábban találkozhattak az egyháztörténet iránt érdeklődő olvasók a különböző folyóiratok, időszaki kiadványok és napilapok hasábjain. Ezeken a szerző csak kisebb módosításokat eszközölt, de mégis hasznosan eltöltött időnek számít újraolvasásuk, hiszen aki kézbe veszi a könyvet érdekes olvasmányélményben lesz része.

Az előző kötethez hasonlóan itt is elismeréssel kell szólnunk az egyes tanulmányokhoz kapcsolódó forrásjegyzékekről, irodalomjegyzékekről és névmagyarázatokról, melyek megkönnyítik a témában való eligazodást, és jó útbaigazítást adnak a további ismeretszerzéshez.

A könyvet az Universitas Szeged Kiadó és a JABE a Hallgatókért Kiadói Alapítvány adta ki 2006-ban, a tartalomhoz illő minőségi papíron és minőségi nyomdai kivitelben.

Pál József